

UTJECAJ GRČKOGA JEZIKA NA LEKSIK NAJSTARIJE FAZE HRVATSKE REDAKCIJE STAROSLAVENSKOGA JEZIKA

Mikecin, Milica

Doctoral thesis / Disertacija

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:335774>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-19**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Milica Mikecin

**UTJECAJ GRČKOGA JEZIKA
NA LEKSIK NAJSTARIJE FAZE
HRVATSKE REDAKCIJE
STAROSLAVENSKOGA JEZIKA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2015.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Milica Mikecin

**UTJECAJ GRČKOGA JEZIKA
NA LEKSIK NAJSTARIJE FAZE
HRVATSKE REDAKCIJE
STAROSLAVENSKOGA JEZIKA**

DOKTORSKI RAD

Mentori

Akad. Stjepan Damjanović, red. prof.
Dr. sc. Vesna Badurina-Stipčević, zn. savj.

Zagreb, 2015.

UNIVERSITY OF ZAGREB
CROATIAN STUDIES

Milica Mikecin

**IMPACT OF THE GREEK LANGUAGE
ON THE LEXIS OF THE OLDEST PHASE OF
CROATIAN REDACTION OF THE CHURCH
SLAVONIC LANGUAGE**

DOCTORAL THESIS

Supervisors

Dr. Stjepan Damjanović, Full Professor
Dr. Vesna Badurina-Stipčević, Senior Research Scientist

Zagreb, 2015.

Biobibliografski podatci o mentorima

Akademik Stjepan Damjanović rođen je 1946. godine u Strizivojnoj. Diplomirao je 1970. godine jugoslavenske jezike i književnosti i ruski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na istome je Fakultetu 1977. godine magistrirao s radom *Vokalizam korizmenjaka Kolunićeva zbornika*, a zatim i doktorirao 1982. godine s radom *Interferiranje hrvatskih dijalekata i općeslavenskoga književnoga jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima XV. stoljeća*. Od 1971. godine zaposlen je na Katedri za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, od 1986. kao redoviti profesor. Od 1998. godine je član suradnik, a od 2004. godine redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti. Predavao je na sveučilištima u Osijeku, Rijeci, Mostaru, Bochumu, Grazu i Pragu. Bio je predsjednik Komiteta hrvatskih slavista i organizator Prvoga hrvatskoga slavističkoga kongresa. Od 1996. do 2000. godine bio je član Upravnog vijeća Sveučilišta u Zagrebu, od 1999. do 2002. godine glavni tajnik Matice hrvatske, a od 2014. predsjednik Matice hrvatske.

Popis objavljenih relevantnih radova u zadnjih pet godina:

1. Damjanović, S. / Jurčević, I. / Kuštović, T. / Kuzmić, M. / Lukić, M. / Žagar, M., 2010. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Zagreb.
2. Damjanović, S. 2010. Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika. Mićanović, K. (ur.). *Povijest hrvatskoga jezika. Književne prakse sedamdesetih*. Zagreb: 11-28.
3. Damjanović, S. 2011. Slova ostavljena i pogrišena. Dukić, D. / Žagar, M. (ur.), *Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik Josipu Bratuliću o 70. rođendanu*. Zagreb: 267-282.
4. Damjanović, S. 2011. Bilješke o jeziku glagoljičnoga protestantskoga Katekizma iz 1561. godine. Lukić, M. / Sabljčić, J. (prir.), *Između dviju domovina : zbornik Milorada Nikčevića, povodom sedamdesetgodišnjice života i četrdesetpetogodišnjice znanstvenog rada*. Osijek – Podgorica: 517-530.
5. Damjanović, S. 2012. Staroslavenski jezik u slavističkim istraživanjima i sveučilišnoj nastavi. Fink Arsovski, Ž. (ur.), *Stručak riječima ispunjen*. Zagreb: 37-45.

Dr. sc. Vesna Badurina-Stipčević rođena je 1961. godine u Zagrebu. Diplomirala je 1985. godine klasičnu filologiju i arheologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na istome je Fakultetu 1991. godine magistrirala s radom *Hrvatskoglagoljska legenda o svetom Pavlu Pustinjaku*, a zatim i doktorirala 1999. godine s radom *Knjige Makabejaca u hrvatskoglagoljskoj književnosti*. Od 1986. zaposlena je u Staroslavenskom institutu u Zagrebu. Suradivala je na znanstvenom projektu *Književna istraživanja hrvatskoga srednjovjekovlja* (1991. – 2006.). Od 1991. surađuje na projektu *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, a od 2007. godine na projektu *Hrvatska i europska književnost srednjega vijeka*. Od akad. god. 2006./2007. predavač je na poslijediplomskim doktorskim studijima kroatologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu i medievistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od akad. god. 2007./2008. vanjski je suradnik na Katedri za stariju hrvatsku književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Od 2013. godine u zvanju je znanstvenog savjetnika.

Popis objavljenih relevantnih radova u zadnjih pet godina:

1. Badurina-Stipčević, V. 2011. *Legenda o Svetom Nikoli u hrvatskoglagoljskom Petrisovu zborniku*. Dukić, D. / Žagar, M. (ur.), *Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik Josipu Bratuliću o 70. rođendanu*. Zagreb: 227-237.
2. Badurina-Stipčević, V. 2012. *Hrvatskoglagoljska Knjiga o Esteri*. Zagreb.
3. Badurina-Stipčević, V. (prir.), 2013. *Hrvatska srednjovjekovna proza I., Legende i romani*. Pet stoljeća hrvatske književnosti 115. Zagreb.
4. Badurina Stipčević, V. 2013. *Legenda o svetom Jeronimu u starijoj hrvatskoj književnoj tradiciji*. J. Reinhart (hrsg.), *Hagiographia Slavica. Wiener slavistisches Almanach* 82. Munchen – Berlin – Wien: 17-26.
5. Badurina Stipčević, V. 2014. *Muka Kristova u hrvatskoglagoljskom Pariškom zborniku Code slave 73. Zaradija Kiš A. / Žagar M. (ur.), Muka Kristova u glagoljaškim kodeksima*. Zagreb: 139-171.

Sažetak

Hrvatskoglagoľjična knjiŹevnost od svojih je začetaka potkraj 11. stoljeća pa sve do početka 14. stoljeća – u takozvanom „razdoblju fragmenata“ – bila vezana za bizantsko-staroslavensku knjiŹevnu predaju i u svojoj osnovi oslonjena na tekstove staroslavenske knjiŹevnosti prevedene s grčkoga jezika. Slijedom toga i mnoge kasnije hrvatskoglagoľjične knjige od 14. pa sve do u 18. stoljeće – preteŹno misali, brevijari i zbornici – između ostaloga sadrŹe i najstarije hrvatskoglagoľjične biblijske, liturgijske, apokrifne, hagiografske i homiletičke tekstove koji su na staroslavenski jezik izvorno prevedeni s grčkoga.

Budući da su staroslavenski jezik i knjiŹevnost nastali pod odlučujućim utjecajem grčkoga jezika i bizantske knjiŹevnosti, posredstvom staroslavenske predaje i sama se hrvatskoglagoľjična knjiŹevnost u svojem ranom razdoblju temelji na grčko-bizantskim predlošcima. Premda u sklopu hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika postupno jaća utjecaj latinske knjiŹevnosti i jezika, što se oćituje u prevoćenju s latinskoga jezika i preraćivanju starijih prijevoda s grčkoga prema latinskomu uzoru, grčko-bizantska sastavnica staroslavenskoga naslijeća snaŹno je prisutna u cjelokupnoj hrvatskoj knjiŹevnosti srednjega vijeka.

IstraŹivanje utjecaja grčkoga jezika na leksik hrvatskostaroslavenskog jezika provedeno je na tekstovima koji pripadaju bizantsko-staroslavenskom naslijeću hrvatskoglagoľjične srednjovjekovne knjiŹevnosti. To je njezin najstariji sloj, pisan najstarijim oblikom hrvatskostaroslavenskoga jezika, a obuhvaća prijepise starijih slavenskih prijevoda grčko-bizantskih spisa, koji se svode na prvotne staroslavenske prijevode.

Hrvatskostaroslavenski leksik na kojemu je istraŹen utjecaj grčkoga jezika crpljen je iz osamnaest apokrifnih, petnaest hagiografskih tekstova hrvatskoglagoľjične knjiŹevnosti, te nekoliko biblijskih tekstova u *Frašćićevu psaltiru*, Vatikanskom misalu *Illirico 4, I. vrbnićkom brevijaru* i *Brevijaru Vida Omišljanina*. Budući da su neki od spisa saćuvani u više razlićitih tekstova koji su prepisivani u razlićito vrijeme i u razlićitim podrućjima, u njima se razlikuje mlaći i stariji leksik. Najstariji leksik, a time i najbliŹi grćkomu predlošku, nalazi se u najstarijim istraŹivanim tekstovima, ponajprije iz takozvanog „razdoblja fragmenata“: Budimpeštanski fragment *Źivota svetoga Šimuna Stupnika* (11./12. st.), Krćki fragment *Pseudo-Prohorovih Djela Ivanovih* (13. st.), Krćki fragment *Muke 40 sebastenskih mućenika* (13. st.), Akademijin fragment *Djela Pavla i Tekle* (13. st.), Krćki fragment *Muke svetoga Jurja* (13. st.), *Krćki fragment homilije* (13. st.), Pazinski fragment *Muke svetih Eustahija i*

Teopiste (početak 14. st.), Pazinski fragment *Muke svetoga Jakova Perzijanca* (početak 14. st.), Pazinski fragment *Usnuća Bogorodice* (početak 14. st.), Pazinski fragment *Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera* (početak 14. st.), Pazinski fragment *Muke svete Anastazije Rimske* (početak 14. st.), Pazinski fragment apokrifa *O drvetu križa* (početak 14. st.), *Pazinski fragment homilije* (početak 14. st.).

Obrađeni su sljedeći sačuvani hrvatskostaroslavenski starozavjetni i novozavjetni apokrifni tekstovi prevedeni s grčkoga, koji se nalaze, osim u navedenim fragmentima, i u zbornicima i brevijarima: *Oxfordskome zborniku* (15. st.) (Abrahamov zavjet, Slovo o prekrasnom Josipu, Pavlovo otkrivenje, Protoevanđelje Jakovljevo, Isusovo prenje s đavlom, O drvetu križa), *Petrisovu zborniku* (1468.) (Abrahamov zavjet, Baruhovo otkrivenje, Bogorodičino otkrivenje), *Sienskome zborniku* (17. st.) (Abrahamov zavjet), *Tkonskome zborniku* (16. st.) (Abrahamov zavjet, Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera, Isusova poslanica Abgaru, Ivanovo otkrivenje), *Akademijinu kodeksu IVa96* (1638.) (Djela Petrova), *Žgombićevu zborniku* (16. st.) (Djela Petra i Andrije, Isusovo prenje s đavlom), *Berčićevoj zbirci br. 5* (15. st.) (Abrahamov zavjet, Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera, Isusovo prenje s đavlom), *Molitveniku Gašpara Vnučića* (1568.) (Isusova poslanica Abgaru), *Grškovićevu zborniku* (16. st.) (Bogorodičino otkrivenje, Ivanovo otkrivenje, Usnuće Bogorodice), *Akademijinu kodeksu IVa67* (18. st.) (Bogorodičino otkrivenje), *Brevijaru Metropolitane* (1442.) (Protoevanđelje Jakovljevo), *Baromićevu brevijaru* (1493.) (Protoevanđelje Jakovljevo), *Brozićevu brevijaru* (1561.) (Protoevanđelje Jakovljevo), *Ljubljanskome brevijaru* (15. st.) (Protoevanđelje Jakovljevo), *Brevijaru Britanske knjižnice* (15. st.) (Protoevanđelje Jakovljevo), *Ljubljanskoj slavenskoj zbirci* (15. st.) (Protoevanđelje Jakovljevo), *Akademijinu fragmentu 81* (15. st.) (Protoevanđelje Jakovljevo), *Akademijinu fragmentu 99* (15. st.) (Tomino evanđelje), *Akademijinu fragmentu 80* (14. st.) (Isusovo prenje s đavlom), *Akademijinu kodeksu IVa48* (15. st.) (Isusovo prenje s đavlom), *Vinodolskome zborniku* (15. st.) (Usnuće Bogorodice).

Obrađeni su i svi sačuvani hrvatskostaroslavenski hagiografski tekstovi prevedeni s grčkoga, koji se nalaze u *Oxfordskome zborniku* (15. st.) (Život svetoga Nikole), *Petrisovu zborniku* (1468.) (Život svetoga Nikole, Razgovor triju svetaca), *Fragmentu iz kaptolskoga arhiva u Novome Mestu* (14. st.) (Muka svetih Eustahija i Teopiste, Muka svete Marine), *Akademijinu fragmentu 32b-c* (15. st.) (Život svetoga Pavla Pustinjaka, Život svetoga Aleksija), *Žgombićevu zborniku* (16. st.) (Život svetoga Pavla Pustinjaka, Razgovor triju svetaca), *Berčićevoj zbirci br. 5* (15. st.) (Život svetoga Aleksija), *Rukopisu Nacionalne sveučilišne knjižnice Zagreb R 6635* (15. st.) (Muka svetoga Jurja), *Ivančićevu zborniku* (14./15. st.) (Razgovor triju svetaca) i *Tkonskome zborniku* (16. st.) (Život svetoga Agapija Sirskoga), *Zoisovoj zbirci rukopisa* (15. st.) (Život

svetoga Agapija Sirskoga, Glavosijek Ivana Krstitelja), *Sienskome zborniku* (17. st.) (Život svetoga Aleksija, Život svetoga Nikole), *IV. vrbničkome brevijaru* (14. st.) (Muka svetoga Klementa Rimskoga). U svrhu usporedne leksikološke analize korištena su izdanja grčkih predložaka staroslavenskih prijevoda tekstova *Staroga zavjeta* (Septuaginta) i *Novoga zavjeta*, kao i izdanja grčkih apokrifnih, hagiografskih i homiletičkih tekstova.

Leksikološkom analizom navedenih tekstova i njihovih grčkih predložaka istražen je utjecaj grčkoga jezika na hrvatskostaroslavenski leksik u njegovu najranijem razdoblju, i to na fonološkoj, morfološkoj i semantičkoj razini. Unutar leksika posebna je pažnja posvećena temeljnim kršćanskim teološkim terminima. Istražujući grčko-bizantsku sastavnicu ćirilometodskoga naslijeđa, rad izlaže ćirilometodska načela prevođenja s grčkoga jezika koja su primijenjena i u prijepisima staroslavenskih matica u hrvatskoglagoljičnoj književnosti.

Građa za leksikološku analizu crpljena je osim iz primarnih izvora također i iz staroslavenskih rječnika: *Rječnik crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije*, ur. B. Grabar, Z. Hauptová, F. V. Mareš i A. Nazor; *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, ur. J. Kurz i Z. Hauptová; F. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*; *Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.)*, ur. R. M. Cejtlin, R. Večerka i E. Blagová. U analizi su korišteni etimološki rječnici, prije svega: *Etimogický slovník jazyka staroslověnského*, ur. E. Havlová; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*; *Этимологический словарь славянских языков*, ur. O. N. Trubačev; P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*; H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*; J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Zatim rječnici grčkoga jezika: H. G. Liddell i R. Scott, *A Greek-English Lexicon* te F. Passow, *Wörterbuch der griechischen Sprache*, također i gramatike staroslavenskoga i grčkoga jezika: S. Damjanović, *Staroslavenski jezik* i E. Schwyzler, *Griechische Grammatik*.

Nakon *Uvoda* u drugom poglavlju rada navode se i predstavljaju svi dosad pronađeni hrvatskostaroslavenski tekstovi prevedeni s grčkoga, s naglaskom na porijeklu i svezi s tekstovima istih spisa u drugim redakcijama staroslavenskoga jezika i prikazom njihovih izdanja i dosad poduzete analize njihova leksika. U trećem poglavlju izlaže se filološka metoda utvrđivanja grčkoga predloška biblijskih, apokrifnih, hagiografskih i homiletičkih tekstova prevedenih s grčkoga, navode se grčki predlošci tih hrvatskostaroslavenskih tekstova, rukopisi koji su im najbliži, te izdanja tih predložaka. U četvrtom poglavlju tumače se ćirilometodska načela doslovno-smislaonoga prevođenja, a posebno prevođenja staroslavenskoga leksika. Sljedeća dva poglavlja obuhvaćaju leksikološku analizu utjecaja grčkoga jezika, posebice utjecaja na najstariju fazu hrvatskostaroslavenskoga leksika, kroz

usporedbu leksika u navedenim tekstovima i leksika odgovarajućih grčkih predložaka. Priloženi su popisi svih grecizama i složenica u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima prevedenima s grčkoga, kao i popisi dijela izvedenica i sinonima. Dok je peto poglavlje posvećeno formalnoj analizi, koja se raščlanjuje na analizu prihvatanja grčkih riječi u obliku grecizama, zatim analizu tvorbe riječi, tj. složenica i izvedenica, te analizu sinonimije, šesto poglavlje sadrži sadržajnu analizu, koja se sastoji od dvaju glavnih dijelova: analiza značenja riječi i analiza riječi kao oznake pojma stvari. U tim dvama poglavljima razmatra se povijesna promjena značenja riječi i povijesna promjena označavanja pojma riječju. Poduzima se onomasiološko-semasiološka analiza teoloških termina hrvatskostaroslavenskoga jezika: *bogъ, gospodъ, duhъ, hrъstъ / krъstъ, pomazanie, vskrъsenie, grêhъ, spasenie, blagodêtъ / blagodatъ, molitva, žrtva i pričečenie*. Ta analiza otkriva porijeklo i smisao staroslavenskoga kršćansko-teološkoga nazivlja preuzetog u ranu hrvatskoglagoļičnu književnost. Nakon *Zaključka* slijedi popis svih sačuvanih biblijskih, apokrifnih, hagiografskih i homiletičkih hrvatskostaroslavenskih tekstova prevedenih s grčkoga, njihovih izdanja, te grčkih predložaka i njihovih izdanja.

Iako je u sklopu hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika počevši od 12. stoljeća značajan utjecaj izvršio i latinski jezik, kao i starohrvatski narodni jezik, u temelju ostaje prvotni utjecaj grčkoga jezika. Tako se i leksik formativnoga razdoblja hrvatskostaroslavenskoga jezika u mnogome podudara s leksikom kanonskih staroslavenskih tekstova te obiluje arhaizmima koji su u staroslavenskim rječnicima potvrđeni malim brojem primjera.

Utjecaj grčkoga jezika na leksik staroslavenskoga jezika očituje se u tvorbi novih riječi, složenica i izvedenica, stvorenih od slavenske građe po uzoru na sukladne grčke riječi ili pak u produktivnom suodnosu s grčkim tvorbeno-značenjskim uzorom, kao i u promjeni značenja postojećih riječi u skladu s novim pojmovima označenim grčkim riječima. Najstariji staroslavenski prijevodi su doslovni u prijenosu smisla, a obilježava ih strogo praćenje izvornika i na razini leksika: jedna prevedenica za jednu izvornu riječ, leksičke nasuprot frazeološkim prevedenicama, prevođenje grčke riječi istoga korijena slavenskim riječima istoga korijena itd.

Utjecaj grčkoga jezika na leksik staroslavenskoga jezika posebice je vidljiv u tvorbi apstraktnoga nazivlja, odnosno kršćanskoga teološkoga nazivlja. Prisvajajući ćirilometodske prijevode grčko-bizantskih tekstova srednjovjekovna hrvatskoglagoļična književnost preuzima to nazivlje i dalje ga oblikuje. Prihvatanjem staroslavenskih prijevoda bizantskih spisa s grčkoga jezika u hrvatskoglagoļičnoj srednjovjekovnoj književnosti nije samo

oblikovano starohrvatsko kršćansko-teološko nazivlje, nego su ujedno i prisvojeni temeljni bizantski teološki pojmovi koji su njime označavani.

Istraživanje utjecaja grčkoga jezika na leksik hrvatskoglagoljičnih prijepisa staroslavenskih prijevoda nezaobilazno je za cjelovitu obradu leksičkoga sastava najstarije faze hrvatskostaroslavenskoga jezika. Leksikološka analiza hrvatskostaroslavenskoga leksika, a napose kršćansko-teološkoga nazivlja, u odnosu prema grčkomu izvorniku pruža uvid u njegovu genezu i dijakronijsku semantiku, tj. u povijesne promjene leksičkoga značenja.

Ključne riječi: staroslavenski jezik hrvatske redakcije; leksik najstarije faze hrvatskostaroslavenskoga jezika; hrvatskostaroslavenski biblijski, apokrifni, hagiografski i homiletički tekstovi prevedeni s grčkoga; ćirilometodska načela prevođenja; utjecaj grčkoga jezika na tvorbu i značenje hrvatskostaroslavenskoga leksika; hrvatskostaroslavenska kršćansko-teološka terminologija; dijakronijska leksikologija: onomasiologija i semasiologija

Summary

The Croatian Glagolitic literature from the end of the 11th century to the beginning of the 14th century, in the so called period of fragments, is associated with the Byzantine-Church Slavonic literary tradition and ultimately relies on texts of the Old Church Slavonic literature, translated from the Greek language. Consequently many later Croatian Glagolitic books from the period between 14th and 18th century – missals, breviaries and miscellanies – among other texts comprise the oldest Croatian Glagolitic biblical, liturgical, apocryphal, hagiographic and homiletic texts, originally translated from Greek into the Old Church Slavonic language.

Since the Old Church Slavonic language and literature were created under the decisive influence of Greek language and Byzantine literature, the Croatian Church Slavonic language owing to its Church Slavonic origin is also based on Greek sources. Although the impact of the Latin literature and language within the Croatian redaction of the Church Slavonic language has been gradually increasing over the centuries, translations from the Latin together with redesigned older translations from Greek according to Latin sources demonstrate that the Greek-Byzantine component of the Church Slavonic legacy is significantly present in the entire Croatian medieval literature.

The research on the impact of the Greek language on the lexis of the Croatian Church Slavonic language has been conducted on texts, belonging to the Greek-Byzantine legacy of the Croatian Glagolitic medieval literature. It is its oldest layer written in the oldest form of the Croatian Church Slavonic language and includes transcriptions of older Slavonic translations of Greek texts which go back to the original Old Church Slavonic translations.

The Croatian Church Slavonic vocabulary, investigated in respect of the impact of the Greek language, has been excerpted from eighteen apocryphal and fifteen hagiographic texts of Croatian Glagolitic literature, and from several biblical texts in the *Frašćić Psalter* (1463), the Vatican Missal *Illirico 4* (14th cent.), *The First Vrbnik Breviary* (13th/14th cent.) and *Breviary of Vid Omišljanin* (1396). The texts are preserved in many different manuscripts, which were copied in different times and different areas. The oldest lexis which is at the same time the closest to the Greek original is to be found in the oldest texts, primarily from the so-called period of fragments: Budapest Glagolitic fragment of the *Vita of Saint Simeon Stylites* (12th cent.), Krk fragment of the *Acts of John* by Pseudo-Prochorus (13th cent.), Krk fragment of the *Forty Martyrs of Sebastea* (13th cent.), Fragment of the *Acts of Paul and Thecla* from the Croatian Academy of Sciences (13th cent.), Krk fragment of the *Martyrdom of St. George*

(13th cent.), *Krk fragment of the Homily* (13th cent.), Pazin fragment of the *Martyrdom of St. Eustachius and Theopista* (beginning of the 14th cent.), Pazin fragment of the *Martyrdom of St. James the Persian* (beginning of the 14th cent.), Pazin fragment of the *Assumption of the Virgin Mary* (beginning of the 14th cent.), Pazin fragment of the *Acts of Andrew and Matthew in the City of Cannibals* (beginning of the 14th cent.), Pazin fragment of the *Martyrdom of St. Anastasia of Rome* (beginning of the 14th cent.) and *Pazin Fragment of Homily* (beginning of the 14th cent.). The following preserved Croatian Church Slavonic Old and New Testament apocryphal texts, translated from Greek, which have been investigated regarding the impact of Greek language on their lexis, are to be found in the aforementioned fragments as well as in miscellanies and breviaries: in *The Oxford Miscellany* (15th cent.) (The Testament of Abraham, The Narrative of Joseph, The Apocalypse of Paul, The Infancy Gospel of James, Contention of Jesus with the Devil, The Tree of the Cross), *The Petris Miscellany* (1468.) (The Testament of Abraham, Apocalypse of Baruch, The Apocalypse of the Virgin Mary), *The Siena Miscellany* (17th cent.) (The Testament of Abraham), *The Tkon Miscellany* (16th cent.) (Testament of Abraham, The Acts of Andrew and Matthew in the City of Cannibals, The Letter of Jesus to King Abgar, The Apocalypse of John), *Glagolitic Fragment 4* from the Croatian Academy of Sciences, *The Codex IV a 96* from the Croatian Academy of Sciences (The Acts of Peter), *The Žgombić Miscellany* (16th cent.) (The Acts of Peter and Andrew, Contention of Jesus with the Devil), *The Berčić Collection 5* (15th cent.) (The Testament of Abraham, The Acts of Andrew and Matthew in the City of Cannibals, Contention of Jesus with the Devil), *The Gašpar Vnučić's Book of Prayer* (The Letter of Jesus to King Abgar), *The Gršković Miscellany* (16th cent.) (The Apocalypse of the Virgin Mary, The Apocalypse of John, The Assumption of the Virgin Mary), *The Codex IV a 67* from the Croatian Academy of Sciences (18th cent.) (The Apocalypse of the Virgin Mary), *Breviary MR 161 of the Metropolitana Library Zagreb* (1442) (The Infancy Gospel of James), *The Baromić Breviary* (1493) (The Infancy Gospel of James), *Brozić Breviary* (1561) (The Infancy Gospel of James), *The Ljubljana Breviary* (15th cent.) (The Infancy Gospel of James), Breviary of the British Library (15th cent.) (The Infancy Gospel of James), *The Ljubljana Miscellany* (15th cent.) (The Infancy Gospel of James), *Glagolitic fragment 81* from the Croatian Academy of Sciences (15th cent.) (The Infancy Gospel of James), *Glagolitic Fragment 99* from the Croatian Academy of Sciences (15th cent.) (The Infancy Gospel of Thomas), *Glagolitic Fragment 80* from the Croatian Academy of Sciences (14th cent.) (Contention of Jesus with the Devil), *The Codex IV a 48* from the Croatian Academy of Sciences (15th cent.) (Contention of the Jesus with the Devil), *The Vinodol Miscellany* (15th cent.) (The

Assumption of the Virgin Mary). All other preserved Croatian Church Slavonic hagiographic texts translated from the Greek language have also been analysed. They are to be found in *The Oxford Miscellany* (The Vita of St. Nicolas), *Petris Miscellany* (The Vita of St. Nicolas, The Conversation of Three Saints), *Fragment from the Cathedral Archive of Novo Mesto, Slovenia* (14th cent.) (The Martyrdom of St. Eustachius and Theopiste, The Martyrdom of St. Marina), *Glagolitic Fragment 32b-c* from the Croatian Academy of Sciences (15th cent.) (The Vita of St. Paul of Thebes, The Vita of St. Alexius), *The Žgombić Miscellany* (The Vita of St. Paul of Thebes, The Conversation of Three Saints), *The Berčić Collection 5* (The Vita of St. Alexius), *The Manuscript of the National and University Library Zagreb R 6635* (15th cent.) (The Martyrdom of St. George), *The Ivančić Miscellany* (14th/15th cent.) (The Conversation of Three Saints) and *The Tkon Miscellany* (16th cent.) (The Vita of St. Agapius Syrus), *The Zois Miscellany* (15th cent.) (The Vita of St. Agapius Syrus, Decollation of St. John the Baptist), *The Siena Miscellany* (The Vita of St. Alexius, The Vita of St. Nicolas), *The Fourth Vrbnik Breviary* (The Martyrdom of St. Clement of Rome). The editions of the Greek originals of the Church Slavonic translations of *The Old Testament (Septuaginta)* and *The New Testament*, apochrypha, hagiographies and homilies have been used for parallel lexicological analysis.

The lexicological analysis of the above mentioned texts and their Greek originals has shown an impact of the Greek language on the oldest Croatian Church Slavonic lexis which has been investigated on the phonological level, partly on the morphological level and on the semantic level. In the context of the lexis, special attention has been paid to the basic Christian theological terminology in Croatian Church Slavonic and the corresponding lexemes in the Greek original. By investigating the Greek-Byzantine component of the Cyrillomethodian legacy this doctoral thesis focuses especially on the Cyrillomethodian principles of translation from the Greek language, which are also implemented in the transcriptions of the Old Church Slavonic archetyps in the Croatian Glagolitic literature.

Lexical material for the lexicological analysis has been excerpted not only from primary sources but also from the Church Slavonic dictionaries: *Rječnik crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije*, ed. B. Grabar, Z. Hauptová, F. V. Mareš, A. Nazor; *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, ed. J. Kurz, Z. Hauptová; F. Miklosich, *Lexicon Paleoslovenico-Graeco-Latinum*; *Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.)*, ed. R. M. Cejtlin, R. Večerka, E. Blagová. In the course of the analysis the following etymological dictionaries were used: *Etimogický slovník jazyka staroslověnského*, ed. E. Havlová; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*; *Этимологический словарь славянских языков*, ed. O. N. Trubačev; P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de*

la langue grecque; H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*; J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, as well as the following dictionaries of the Greek language: H. G. Liddell / R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, F. Passow, *Wörterbuch der griechischen Sprache*, and Church Slavonic and Greek grammar books: S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*; E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*.

All known Croatian Church Slavonic texts translated from Greek are presented after the Introduction to the second chapter of the doctoral thesis, with a special reference to their origin and relation to the texts found in the same works in other redactions of the Church Slavonic language together with a description of their editions and earlier analysis of their lexis. The third chapter demonstrates the philological method used to establish the Greek original of the biblical, apocryphal, hagiographic and homiletic texts translated from Greek. Greek originals used for these Croatian Church Slavonic texts, manuscripts which are closest to them and editions of these originals are also presented in this chapter. The fourth chapter is concerned with the interpretation of the Cyrillomethodian principles of literal translation, with an emphasis on translation of the Old Church Slavonic lexis. The subsequent two chapters comprise a lexicological analysis of the impact of the Greek language on the oldest phase of the Croatian Church Slavonic lexis on the basis of a comparison of the lexis in the mentioned texts and the lexis of the corresponding Greek originals. All grecisms, compounds and a part of derivation and synonyms in the Croatian Church Slavonic apocryphal and hagiographic texts translated from Greek are listed as well. The fifth chapter focuses on the formal analysis which is divided in the analysis of borrowing of Greek words (grecisms), word-formation (compounds and derivations) and synonymy (lexical and textological doublets). The sixth chapter contains the semantic analysis consisting in the two main parts: the analysis of word meaning and the analysis of words as designations of the concepts. These two chapters deal with historical change of meaning of the words and historical change of lexical designations of the concepts. An onomasiological and semasiological analysis of the following theological terms of the Croatian Church Slavonic language has been conducted: *bogъ*, *gospodъ*, *duhъ*, *hrъstъ* / *krъstъ*, *pomazanie*, *vskrъsenie*, *grêhъ*, *spasenie*, *blagodêтъ* / *blagodatъ*, *molitva*, *žrtva* and *pričečenie*. This analysis has discovered the origin and the meaning of the Church Slavonic Christian-theological terminology that was accepted in the early Croatian Glagolitic literature. A list of all preserved biblical, apocryphal, hagiographic and homiletic Croatian Church Slavonic texts translated from the Greek language, their editions, Greek originals and their editions can be found after the Conclusion.

The lexis of the formative period of Croatian Church Slavonic language is very archaic and in many aspects identical to the lexis of the canonical Church Slavonic texts. On the basis of the Church Slavonic legacy, the Croatian Church Slavonic lexis itself has been greatly influenced by the Greek language, especially in its oldest phase. Despite the fact that an important impact of the Latin language has been noticed within the Croatian redaction of the Church Slavonic language from the 12th century onwards, as well as of the Old Croatian vernacular language, the Greek language maintains a fundamental role in the formation and development of the Croatian Church Slavonic lexis.

This impact manifests itself in the formation of new words, which are made from the Slavonic linguistic material and according to Greek formal and semantic patterns, or in the productive relation to them, but also in the change of meaning of existing words according to new concepts, which are designated by Greek words. The oldest Church Slavonic translations are mostly literal and are characterised by a strict analogy to the original: one translation word for one original word, lexical versus phraseological translations, root-for-root translation.

The impact of the Greek language on the lexis of the Church Slavonic language is most obvious in the formation of abstract terms, including Christian theological terms. The medieval Croatian Glagolitic literature has also accepted that terminology by accepting and disseminating the Old Church Slavonic translations of the Greek texts. It has also adopted the basic byzantine theological concepts, which have been designated by these terms.

Linguistic analysis of lexis and particularly the analysis of Christian-theological terminology in comparison to the Greek original gives an insight into the emergence and historical change of its meaning. It has been shown that the investigation of the impact of the Greek language is unavoidable for comprehensive understanding of the lexical system of the formative phase of the Croatian Church Slavonic language.

Key words: Croatian redaction of the Old Church Slavonic language; lexis of the oldest phase of the Croatian Church Slavonic language; Croatian Church Slavonic biblical, apocryphal, hagiographic and homiletic texts translated from Greek; Cyrillomethodian principles of translation; impact of the Greek language on the formation and meaning of the Croatian Church Slavonic lexis; Christian theological terminology in the Croatian Church Slavonic language; diachronic lexicology: onomasiology and semasiology

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Hrvatskostaroslavenski tekstovi prevedeni s grčkoga	11
3. Grčki predlošci (hrvatsko)staroslavenskih prijepisa staroslavenskih prijevoda	31
3.1. Utvrđivanje grčkoga predloška (hrvatsko)staroslavenskih starozavjetnih tekstova	36
3.2. Utvrđivanje grčkoga predloška (hrvatsko)staroslavenskih novozavjetnih tekstova	39
3.3. Utvrđivanje grčkoga predloška (hrvatsko)staroslavenskih nebiblijskih tekstova	46
3.3.1. Apokrifi	46
3.3.1.1. Starozavjetni apokrifi	46
3.3.1.2. Novozavjetni apokrifi	48
3.3.2. Hagiografije	50
3.3.3. Homilije	54
4. Ćirilometodska načela prevođenja grčkoga leksika	56
5. Formalna analiza hrvatskostaroslavenskoga leksika prevedenoga s grčkoga	67
5.1. Utjecaj grčkoga jezika na tvorbu hrvatskostaroslavenskoga leksika	67
5.2. Grecizmi	78
5.2.1. Fonološka prilagodba grecizama	80
5.2.2. Morfološka prilagodba grecizama	81
5.2.3. Semantička prilagodba grecizama	85
5.2.4. Popis grecizama u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima prevedenima s grčkoga	86
5.3. Tvorba riječi	96
5.3.1. Izvedenice	96

5.3.1.1. Sufiksna tvorba hrvatskostaroslavenskih izvedenica prevedenih s grčkoga	97
5.3.1.1.1. Sufiksna tvorba izvedenih imenica	98
5.3.1.1.2. Sufiksna tvorba izvedenih pridjeva	104
5.3.1.1.3. Sufiksna tvorba izvedenih glagola	104
5.3.1.2. Prefiksna tvorba hrvatskostaroslavenskih izvedenica prevedenih s grčkoga	105
5.3.1.2.1. Prijedložni prefiksi	105
5.3.1.2.2. Niječni prefiksi	110
5.3.1.2.3. Superlativni prefiksi	110
5.3.1.2.4. Prefiksna tvorba imenica, pridjeva i glagola prevedenih s grčkoga	111
5.3.1.3. Prefiksno-sufiksna tvorba hrvatskostaroslavenskih izvedenica prevedenih s grčkoga	111
5.3.1.4. Popis izvedenica u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim spisima doslovno prevedenih s grčkoga	112
5.3.2. Složenice	118
5.3.2.1. Članovi složenica	121
5.3.2.1.1. Prvi član složenica	121
5.3.2.1.2. Drugi član složenica	126
5.3.2.1.3. Spojnik složenica	128
5.3.2.2. Složeno-sufiksna tvorba složenica	128
5.3.2.3. Odnos među članovima složenica	130
5.3.2.4. Sraslice	134
5.3.2.5. Popis složenica u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima doslovno prevedenih s grčkoga	134

5.4. Sinonimi	137
5.4.1. Istoznačnice	138
5.4.2. Sličnoznačnice	139
5.4.3. Tekstološke dublete	141
5.4.3.1. Teološke tekstološke dublete	142
5.4.4. Popis sinonima u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima prevedenih s grčkoga	143
6. Sadržajna analiza hrvatskostaroslavenskoga leksika	145
6.1. Značenje riječi	146
6.1.1. Utjecaj grčkoga jezika na promjenu značenja (hrvatsko)staroslavenskih riječi	149
6.1.2. Odnos staroga i novoga značenja	152
6.1.2.1. Metafora i metonimija	153
6.1.2.2. Proširenje značenja	155
6.1.2.3. Suženje značenja	156
6.1.2.4. Pogoršanje i poboljšanje značenja	157
6.1.3. Promjena značenja riječi i promjena pojma stvari	158
6.1.4. Promjena značenja kršćansko-teoloških termina	159
6.2. Riječ kao oznaka pojma	161
6.2.1. Uzroci promjene oznake pojma i načela označavanja pojma	162
6.2.2. Postupci promjene oznake pojma	164
6.2.2.1. Preuzimanje postojeće riječi	164
6.2.2.2. Stvaranje nove riječi	166
6.2.3. Promjena oznake pojma i promjena pojma stvari	168
6.2.4. Popis djelomično doslovnih i nedoslovnih prevedenica u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima prevedenima s grčkoga	171

7. Primjeri semasiološko-onomasiološke analize	
(hrvatsko)staroslavenskih kršćansko-teoloških termina	176
<i>bogъ</i>	177
<i>gospodъ</i>	183
<i>duhъ</i>	189
<i>hrъstъ / krъstъ</i>	192
<i>pomazanie</i>	194
<i>vskrъsenie</i>	197
<i>grêhъ</i>	200
<i>spasenie</i>	203
<i>blagodêтъ / blagodatъ</i>	205
<i>molitva</i>	208
<i>žrtva</i>	211
<i>pričečenie</i>	214
8. Zaključak	218
9. Hrvatskostaroslavenski tekstovi prevedeni s grčkoga,	
njihova izdanja, grčki predlošci i izdanja grčkih predložaka	227
9.1. Biblijski tekstovi	227
9.2. Apokrifi	230
9.2.1. Starozavjetni apokrifi	230
9.2.2. Novozavjetni apokrifi	232
9.3. Hagiografije	243
9.4. Homilije	250
10. Bibliografija	252

Popis kratica

Hrvatskoglagoljični rukopisi koji sadrže tekstove prevedene s grčkoga

MVat4	Vatikanski misal Illirico 4
BrVb1	I. vrbnički brevijar
BrVO	Brevijar Vida Omišljanina
BrMet	Brevijar Metropolitane 161
BrBrit	Brevijar Britanske knjižnice
BrLab	Ljubljanski brevijar
CFat	Fatevićev zbornik
PsFr	Frašćićev psaltir
CBč	Berčićeva zbirka 5
CGrš	Grškovićev zbornik
CIvan	Ivančićev zbornik
COxf	Oxfordski zbornik
CPet	Petrisov zbornik
CSie	Sienski zbornik
CTk	Tkonski zbornik
CŽg	Žgombićev zbornik
PazFr	Pazinski fragmenti
KrkFr	Krčki fragmenti
NMFr	Fragment iz Kaptolskoga arhiva Novo Mesto

Hrvatskostaroslavenski tekstovi prevedeni s grčkoga

Starozavjetni apokrifi

ApB	Baruhovo otkrivenje
SpI	Slovo o prekrasnom Josipu
TA	Abrahamov zavjet

Novozavjetni apokrifi

AcAM	Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera
------	---

AcI	Djela Ivanova
AcP	Djela Petrova
AcPA	Djela Petra i Andrije
AcPTh	Djela Pavla i Tekle
ApD	Bogorodičino otkrivenje
ApI	Ivanovo otkrivenje
ApPa	Pavlovo otkrivenje
Dac	O drvetu križa
DIB	Silazak Ivana Krstitelja u pakao
EpIA	Isusova poslanica Abgaru
ETh	Tomino evanđelje
IcD	Isusovo prenoje s đavlom
OD	Usnuće Bogorodice
PJ	Protoevanđelje Jakovljevo

Hagiografije

CtH	Razgovor triju svetaca
DIB	Glavosijek Ivana Krstitelja
Inv	Našašće križa
MCR	Muka svetoga Klementa Rimskoga
MXLS	Muka 40 sebastenskih mučenika
PAR	Muka svete Anastazije Rimske
PETH	Muka svetih Eustahija i Teopiste
PG	Muka svetoga Jurja
PJP	Muka svetoga Jakova Perzijanaca
PM	Muka svete Marine
VA	Život svetoga Aleksija
VAS	Život svetoga Agapija Sirskoga
VN	Život svetoga Nikole
VPe	Život svetoga Pavla Pustinjaka
VSS	Život svetoga Šimuna Stupnika

Homilije

FrHChr	Fragment homilije Ivana Zlatoustoga
HaBMVG	Slovo o blagovijesti BDM Pseudo-Grgura Novocezarejskoga
HaBMVChr	Slovo o blagovijesti BDM Ivana Zlatoustoga
HSaChr	Slovo o spasenju duše
KrkFrH	Krčki fragment homilije
PazFrH	Pazinski fragment homilije

1. Uvod

Staroslavenski jezik stvoren je u 9. stoljeću kao općeslavenski književni jezik na osnovi južnoslavenskoga govora iz područja Soluna. Taj se je jezik podosta razlikovao od svih tada postojećih narodnih slavenskih jezika, pa čak i od južnoslavenskih, iako je po svojem ustrojstvu bio njima najbliži. U dodiru s različitim slavenskim jezicima tijekom stoljeća došlo je do redakcija staroslavenskoga jezika, u kojima su se pomiješali različiti jezični elementi. Među slavenskim jezicima koji su se razvili iz staroslavenskoga u pojedinim slavenskih naroda jest i hrvatskostaroslavenski jezik. To je staroslavenski jezik hrvatske redakcije ili hrvatski tip staroslavenskoga jezika, koji se je najkasnije u 10. stoljeću počeo oblikovati u dodiru s govornim starohrvatskim čakavskim jezikom. Naziv hrvatskostaroslavenski ukazuje upravo na to da se radi o staroslavenskome jeziku hrvatskoga tipa.

Pod najstarijom fazom hrvatskostaroslavenskoga jezika razumije se najstariji oblik toga jezika, koji je još veoma blizak staroslavenskomu jeziku, odnosno u kojem su u manjoj mjeri prisutne primjese starohrvatskoga jezika.¹ Pohrvaćenje staroslavenskoga jezika u prvoj fazi hrvatskostaroslavenskoga očituje se prije svega na fonološkoj razini jezika, a znatno manje na ostalima. Glavne fonološke osobine toga jezika po kojima se on razlikuje od staroslavenskoga jesu: 1. zamjena nosnih samoglasnika ($\varphi > u$; $\epsilon > e/a$); 2. zamjena samoglasnika y samoglasnikom i ; 3. izjednačavanje poluglasova ь i ѣ , koji se kasnije u slabom položaju gube, a u jakom se položaju vokaliziraju kao a ili e ; 4. slovom ѣ označavaju se glasovi $\acute{e}$, $\acute{s}$ i rijetko $\acute{t}$; 5. glas $\acute{e}$ reflektira se kao i ili e .²

U kasnijoj se fazi razvoja hrvatskostaroslavenskoga jezika utjecaj starohrvatskoga povećava do te mjere da se može govoriti o hibridnome jeziku.³ Gdje se tekst pisan starijim hrvatskostaroslavenskim jezikom u kasnijem prijepisu pohrvaćuje, ali ne dosljedno, tako da usporedno postoje stariji i mlađi jezični elementi. Takozvani „križani izrazi“, tj.

¹ Naziv „najstarija faza“ preuzet je od S. Damjanovića, kod kojega se susreću također nazivi „prva faza hrvatskostaroslavenskoga jezika“ i „najstarije razdoblje hrvatske redakcije“ (Damjanović, 2004: 561, 563). M. Mihaljević upotrebljava nazive „formativno razdoblje“ (Mihaljević, 2007: 263) i „prijelazno razdoblje“ hrvatskostaroslavenskoga jezika, budući da se u njemu postupno oblikuje hrvatskostaroslavenski jezik (Mihaljević, 2007: 221).

² Vidi Nazor, 1963: 70-73; Damjanović, 1984: 34-36; Mihaljević / Reinhart, 2005: 45-50.

³ Usp. Hercigonja, 2009: 57-58. S obzirom na središnji položaj između ranog hrvatskostaroslavenskog i kasnije prevladavajućeg narodnog jezika Hercigonja ga naziva i „prijelaznim tipom jezika“, a smješta ga od kraja 14. do 16. stoljeća.

preklapanje jezičnih elemenata iz staroslavenskoga i starohrvatskoga (npr. sthrv. *mlad-oga* / stsl. *jun-ago* → hrvstsl. *mladago*; *junoga*) znatno su rjeđi od supostojanja elemenata iz obaju jezika (*azъ* / *ja*; *ače* / *ako*; *nebeskie* / *nebeske*; *nebesi* / *nebu* itd.).

Spomenici pisani najstarijim oblikom hrvatskostaroslavenskoga jezika potječu iz 12. i 13. stoljeća, iz razdoblja koje se običava nazivati „prijelaznim razdobljem“, te s početka 14. stoljeća.⁴ No prijepisi tekstova pisanih tim jezikom mogu se naći i u kasnijem razdoblju od 15. pa sve do 18. stoljeća, pretežno u raznim misalima, brevijarima i zbornicima. U starijim se prijepisima redovito nalazi starije jezično stanje, a u mlađim su prijepisima primjetne preinake koje su hrvatskostaroslavenski jezik približavale narodnomu jeziku. Kadgod se među riječima susreće *glagolati*, a ne *govoriti*, *otvećati*, a ne *odgovoriti*, *zrêti*, a ne *gledati* i *viditi*, kadgod su u riječima zabilježeni znakovi *jer* i *jat*, to je pokazatelj veće starine prijepisa.

Predmet ovoga rada nije rani hrvatskostaroslavenski jezik u cjelini, nego njegov leksik. Budući da se radi o leksiku redakcije staroslavenskoga jezika, od velike je važnosti sve ono što je u paleoslavistici spoznato o leksiku staroslavenskoga jezika. Pritom treba razlikovati dvije glavne faze razvoja staroslavenskoga leksika: prva je faza ćirilometodska, a druga je faza oko 150 godina mlađa i zabilježena je u najstarijim sačuvanim staroslavenskim spomenicima iz 10. i 11. stoljeća. Stoga se u paleoslavističkoj leksikologiji razlikuje staroslavenski leksik i leksik staroslavenskoga kanona. Potonji je jasno potvrđen u sačuvanim kanonskim tekstovima, a prvi dijelom iziskuje leksikološku rekonstrukciju riječi koje su vjerojatno postojale, ali nisu potvrđene u sačuvanim tekstovima. Istaknuti istraživači na tom području su: F. Miklosich, A. Meillet, V. Jagić, A. S. L'vov, L. P. Žukovskaja, Z. Hauptová, K. Horálek, E. Bláhová i mnogi drugi.⁵ Među najzaslužnije istraživače svakako se ubraja R.

⁴ J. Hamm razlikuje tri glavna razdoblja hrvatskostaroslavenskoga jezika prema međudjelovanju staroslavenskoga i starohrvatskoga jezika: 1. do sredine 14. stoljeća, 2. od sredine 14. stoljeća do prvih tiskanih glagoljčnih knjiga i 3. svršetak 15. stoljeća i prva polovica 16. stoljeća (vidi Hamm, 1963: 66). S. Damjanović pored starohrvatskoga razlikuje hrvatskostaroslavenski i hrvatsko-staroslavenski jezik. Hrvatskostaroslavenski ili hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika je „staroslavenski jezik blago kroatiziran“, dočim je hrvatsko-staroslavenski „miješani“ tip jezika sastavljen od elemenata staroslavenskih i starohrvatskih“. Hrvatsko-staroslavenskom jeziku svojstveno je „supostojanje, tj. naizmjenična uporaba sad hrvatskoga, sad staroslavenskoga elementa u istom tekstu, čak i u istoj rečenici“. No taj jezik ne sadrži samo ono što već postoji u ostala dva, nego i ono čega u njima nema, pa ga Damjanović smatra ne samo zasebnim idiomom nego i zasebnim hrvatskim srednjovjekovnim jezikom; vidi Damjanović, 2000: 29-43; usp. Damjanović, 2008: 7-23.

⁵ Miklosich, 1852, 1875, 1886; Meillet, 1902-1905; Jagić, 1913; 1918; Львов, 1966; 1978: 265-284; Жуковская, 1964; Hauptová, 1958-1997; Horálek, 1984: 1-20; Bláhová, 1996: 261-271; 1999, 235-249.

M. Cejtin, koja je leksikološki istražila sedamnaest kanonskih spisa iz 10. i 11. stoljeća.⁶ O leksiku hrvatskostaroslavenskoga jezika opsežnije su pisali M. Valjavec, H. Bauerová, M. Šimić, M. Mihaljević, J. Reinhart i drugi.⁷

Leksik mnogo više nego gramatika ukazuje na pripadnost staroslavenskoga jezika nekoj redakciji, budući da je on od svih jezičnih razina najpodatniji tuđim utjecajima. Hrvatskostaroslavenski tekstovi sadrže građu koja omogućuje proučavanje usporednih sinonimnih leksema, leksičkih dubleta i inačica, kojima odgovaraju određeni leksemi u grčkome i latinskome predlošku. Ta leksička građa također omogućuje praćenje povijesnoga razvoja hrvatskostaroslavenskoga leksika, tj. vremensku i prostornu rasprostranjenost pojedinih riječi, i povijesne promjene njihova značenja. Leksik uvelike pridonosi i razjašnjenju porijekla tekstova koji su u hrvatskoglagoljčnu književnost dospjeli u prijelazima starijih slavenskih tekstova.

No u ovom se doktorskom radu ne istražuje leksik hrvatskostaroslavenskoga jezika uopće, nego utjecaj grčkoga jezika na taj leksik. Taj utjecaj proizlazi već i odatle što leksik staroslavenskoga jezika stoji pod snažnim utjecajem grčkoga jezika. Stoga će gotovo sve što u tom pogledu vrijedi za staroslavenski jezik jednako tako vrijediti i za hrvatskostaroslavenski jezik, premda ima i nekih posebnosti. Odnosom staroslavenskoga i grčkoga leksika bavili su se mnogi paleoslavisti. Ovdje valja izdvojiti samo nekoliko najznačajnijih imena: V. Jagić, V. Pogorelov, M. Weingart, S. Kuljbakin, M. Vasmer, C. A. Mastrelli, K. Schumann, L. V. Vjalkina, E. M. Vereščagin, N. Molnár, R. Zett, R. Večerka, J. Vrana, E. Blahová, L. Taseva.⁸

⁶ Цейтлин, 1969: 35-47; 1977; 1986.

⁷ Valjavec, 1889-1890; Bauerová, 2001: 291-298; 2004: 567-57; Šimić, 2000; 2004: 577-586; Mihaljević / Reinhart, 2005: 31-82; Mihaljević, 2007a: 263-272.; 2007b: 231-247; 2013: 11-22; Mihaljević / Vince, 2012: 107-116, 157-170. M. Valjavec i M. Šimić obradili su leksik hrvatskostaroslavenskih psaltira. M. Mihaljević je istraživao leksik *Brevijara Vida Omišljanina*, a obradio je i leksik svih tekstova iz razdoblja fragmenata, utvrdio je leksički sastav toga razdoblja i usporedio ga sa staroslavenskim leksikom. U knjizi *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata* Mihaljević i Vince jedno poglavlje posvećuju i leksiku, a donose i *Popis riječi potvrđenih u Pazinskim fragmentima*. Poglavlje o leksiku u knjizi *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* napisala je M. Šimić (Gadžijeva / Kovačević / Mihaljević / Požar / Reinhart / Šimić / Vince, 2014: 365-392).

⁸ Jagić, 1898: 519-556; 1899, 28-42; 1900: 58-95; 1919; Погорелов, 1930: 1-26; Weingart, 1939: 564-577; Kuljbakin, 1940; Vasmer, 1944; Mastrelli, 1952: 149-172; 1955: 136-153; Schumann, 1958; Вялкина, 1964: 94-118; 1966: 154-188; Верещагин, 1967, Molnár, 1964: 99-146; 1985; Zett, 1970; Večerka, 1971: 129-151; Vrana, 1984: 93-118; Blahová, 1997: 350-362; Taseva, 2013: 129-144.

Takva se istraživanja primijenjuju i na tekstove pojedinih redakcija staroslavenskoga jezika.⁹ Sva ta istraživanja pružaju osnovu za daljnje istraživanje hrvatskostaroslavenskoga leksika u odnosu na grčki izvornik.

Iako su dosad učinjeni značajni pomaci u proučavanju leksika hrvatskostaroslavenskoga jezika, vrlo su rijetki radovi u kojima se leksik uspoređuje i analizira s obzirom na grčki predložak. Utjecajem grčkoga jezika na hrvatskostaroslavenski leksik, i to na osnovi analize pojedinih tekstova, bavili su se M. Valjavec, B. Grabar, J. Vrana, V. Badurina-Stipčević, A. Zaradija-Kiš, M. Šimić.¹⁰ Najopsežnije radove iz ovoga područja napisale su M. Dimitrova, koja je istražila grčke prihvaćenice i imena u hrvatskoglagoljičnim misalima¹¹, i L. Turkalj, koja je istražila utjecaj grčkoga jezika na leksik *Frašćićeva psaltira*, osobito morfološku prilagodbu grecizama i tvorbu doslovnih prevedenica.¹²

Budući da se unutar hrvatskostaroslavenskoga leksika posebna pažnja posvećuje kršćansko-teološkim terminima, ovaj je rad velikim dijelom terminološko istraživanje. Utjecaj grčkoga jezika na oblikovanje staroslavenskih kršćanskih termina istraživali su među inima F. Miklosich, A. Meillet, E. Weiher, E. M. Vereščagin, T. Petkovskaja,¹³ a s posebnim obzirom

⁹ Lj. Makarijoska je primjerice provela takvo istraživanje za leksik makedonske redakcije staroslavenskoga jezika, a R. Zett za leksik srpske redakcije. Vidi Макаријоска, 2002; Zett, 1970.

¹⁰ Valjavec, 1889-1890 je u okviru svoje analize leksika psaltira u hrvatskoglagoljičnim misalima i brevijarima usporedio grčki i slavenski leksik; Grabar u svojim analizama jezika hrvatskoglagoljičnih apokrifnih i hagiografskih tekstova redovito uspoređuje slavenski leksik s grčkim predloškom, gdje upozorava na grecizme i doslovne prevedenice s grčkoga, čime dokazuje da je tekst preveden s grčkoga te koji je grčki rukopis najbliži slavenskomu prijevodu (Grabar, 1967: 186-200, 200-206; 1969: 226-231; 1972: 24-29; 1985: 75-96; 1970: 15-28; 1973: 155-159; 1977: 102; 1977: 76-83; 1982-1983: 94-101); Vrana, 1975 bavi se utjecajem grčkoga na (hrvatsko)staroslavenki leksik u okviru analize najstarijih revizija prijevoda evanđelja u vatikanskom misalu *Illyrico 4*; Badurina-Stipčević, 1992 u radu o hagiografiji *Pavao Pustinjak u egipadskoj Tebi* i Zaradija-Kiš, 1997 u radu o hrvatskostaroslavenskim misalskim i brevijarskim tekstovima *Knjige o Jobu* uspoređuju grčki i slavenski leksik; Šimić, 2000, 2003 u svojim radovima navodi grecizme i njihove dublete u leksiku hrvatskoglagoljičnih psaltirskih tekstova, čime između ostalog dokazuje njihovu starinu, jer čak i najstariji slavenski psaltir, *Sinajski psaltir*, na navedenim mjestima ima slavenske riječi.

¹¹ Dimitrova, 1998.

¹² Turkalj, 2007.

¹³ Miklosich, 1875; Meillet, 1902-1905; Weiher, 1964: 147-175; Weiher, 1972: 138-159; Верещагин, 1982a: 105-114; 1988: 91-100; 1990: 601-611; 1991: 9-35; Пентковская, 2004: 235-248.

na različite redakcije staroslavenskoga jezika F. Miklosich.¹⁴ S time su povezana i istraživanja načela i postupaka primijenjenih u prijevodu grčkih tekstova na staroslavenski jezik, što su ih među inima poduzeli A. Leskien, O. Grünenthal, E. Berneker, K. Horálek, E. M. Vereščagin, K. Trost, E. Hansack, H. Leeming, E. Surkova.¹⁵ Sve što je u tim istraživanjima utvrđeno za staroslavenski jezik vrijedi u većoj ili manjoj mjeri i za hrvatskostaroslavenski jezik, budući da je srednjovjekovna hrvatskoglagoljična književnost, prisvajajući ćirilometodske prijevode grčkih tekstova, uglavnom preuzela i to nazivlje te ga je dalje oblikovala. U nas je o staroslavenskim prevoditeljskim načelima nakon B. Grabar pisala i V. Vukoja.¹⁶ S obzirom da ovaj rad u jednome svom dijelu proučava nastanak i povijesnu mijenu teoloških termina, riječ je o dijakronijskom ili povijesnoleksikološkom, a ponajprije onomasiološkom i semasiološkom (povijesnosemantičkom) istraživanju. Začetnik semasiološkog istraživanja kršćanske terminologije u nas je J. Šetka, a za njim je slijedio A. Knežević i u novije vrijeme V. Vukoja.¹⁷ Od ostalih istraživača povijesne semantike staroslavenskoga leksika valja izdvojiti R. Martia, E. M. Vereščagina, A. M. Moldovana i A. A. Pičhadze.¹⁸

Unutar leksikologije utjecaj grčkoga jezika prati se na svim razinama, no on je najočitiji u tvorbi riječi, gdje se pokazuje kako su slavenske riječi tvorene prema grčkome uzoru. Da bi se utvrdio utjecaj grčkoga jezika na leksik najstarije faze hrvatskostaroslavenskoga jezika, potrebno je najprije usporediti taj leksik s leksikom izvornih grčkih tekstova, zatim s leksikom staroslavenskih matica prevedenih s grčkoga i naposljetku s leksikom srodnih tekstova drugih redakcija staroslavenskoga jezika, u kojima su sadržani prijevodi istih grčkih izvornika.

U radu se popisuju riječi iz jednoga dijela hrvatskostaroslavenskih tekstova prevedenih s grčkoga koje su ili novostvorene ili su kao već postojeće riječi izmijenile svoja značenja u

¹⁴ Miklosich, 1875.

¹⁵ Leskien, 1903: 48-66; Grünenthal, 1910: 321-366, 507-528; 1911: 1-48; Berneker, 1912-1913; Horálek, 1954; Верецагин, 1971; 1972; 1982a: 105-114; 1982b; 1988: 91-100; 1990: 601-611; 1991: 9-35; 1997; Trost, 1973: 497-525; 1978; Hansack, 1981: 15-36; 1986: 57-100; 1987: 79-127; Leeming, 1987: 180-191; Surkova, 1988: 975-984.

¹⁶ Grabar, 1985: 75-96; 1986: 87-94; Vukoja, 2010: 841-865.

¹⁷ Šetka, 1940-1965; Knežević, 1998; Knežević, 1991; Lučić, 2006-2007: 303-318; Vukoja, 2009: 189-230; 2012: 25-115. Knežević je u svojim radovima pored teološke istraživao također i filozofsku terminologiju prevedenu s grčkoga, jednako kao i Weiher, 1964: 147-175; 1972: 138-159.

¹⁸ Марти, 1994: 23-39; Верецагин, 1971, 1982a: 105-114; Молдован, 1952: 63-75; 2003: 395-413; Пичхадзе, 2003: 273-276.

dodiru s grčkim jezikom. Na toj leksičkoj građi istražuje se staroslavensko naslijeđe utjecaja grčkoga jezika u leksiku najstarije faze hrvatskostaroslavenskoga jezika.¹⁹

Osim utjecaja grčkoga jezika stalno je prisutan i utjecaj latinskoga jezika na hrvatskostaroslavenski leksik, i to od samih njegovih početaka. Iako je staroslavenski jezik u svom nastanku bio pošteđen većega latinskoga utjecaja, ipak se latinski utjecaj ne može ograničiti samo na posredan utjecaj preko grčkoga, nego se mora priznati neposredan latinski utjecaj u stvaranju staroslavenskoga. Naime, Sveta Braća su u Moravskoj zatekla prijevode s latinskoga iz kojih su preuzimali neke riječi i u svoje prijevode s grčkoga.²⁰ U slavenskom prijevodu psaltira primjetne su neke inačice preuzete prema latinskome prijevodu, što se očituje u značenju riječi, pogreškama te dodanim i ispuštenim riječima.²¹

¹⁹ Sve riječi iz hrvatskostaroslavenskih tekstova prevedenih s grčkoga u ovom radu navode se u svojem normaliziranom ili idealnom liku u skladu s pravilima normalizacije izloženim u Uvodu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, a ne u obliku u kojem se nalaze u tekstu (usp. *Rječnik*, 1991: VIII-XIII). Stoga se ne navode ni oznake mjesta na kojima se nalaze u tekstu. Riječi su izlučene samo iz izdanih tekstova, s iznimkom tekstova *Abrahamova zavjeta* iz *Oxfordskoga zbornika* i *Berčićeve zbirke* 5. U slučajevima kada za neki spis postoji više sačuvanih tekstova ili više verzija istoga teksta, navode se ponajprije riječi iz starijih tekstova, a iz mlađih se tekstova navode oblici koji su stariji ili riječi kojih nema u starijim tekstovima. Stariji oblici riječi navode se za sve tekstove. Kada se ne radi samo o različitim verzijama istoga teksta, nego o tekstovima koji pripadaju različitim razdobljima ili prevode različite dijelove grčkoga izvornika, leksik je izlučen iz više tekstova istoga spisa. Ako su pritom oblici riječi istovjetni u svim tekstovima, ne navodi se kratica kodeksa u kojima se nalaze, nego samo kratica teksta, a ako nisu istovjetni, navodi se pored kratice teksta i kratica kodeksa. Kod tekstova kojima je nepoznat grčki predložak izlučeni su samo grecizmi, jer se za ostale prevedenice ne može sa sigurnošću utvrditi koju grčku riječ prevode.

²⁰ O tome svjedoče neki primjeri prijevoda prema ćirilometodskim načelima, koji su preneseni i u hrvatskoglagoljične tekstove: *analuein* : *revertor* : *v'zvratiti se*; *eudokia* : *voluntas* : *volê*; *kratein* : *tenere/retinere* : *držati*; *apecein* : *recipere* : *vspriêti* itd., zatim latinizmi iz hrvatskostaroslavenskih tekstova prevedenih s grčkoga: *communicare* : *komkati*; *communicatio* : *komkanie*; *oblata* : *oplatъ*; *commater* : *къmotra*; *versus* : *beršъ*; *capitulum* : *kapitulъ*; *cumpater* : *kupotrъ*; *matutinus* : *matutinъ*; *missa* : *misa*; *altarium* : *oltarъ*; *oratio* : *oraciê*; *paganus* : *poganinъ*; *praetor* : *prêtoriê*; *september* : *sektebrъ*; *caesar* : *cêsarъ*; *crux* : *križъ* itd.; napokon pseudogrecizmi ili latinizmi kojima se prihvataju latinski grecizmi: *monaco*~ : *monachus* : *m'nihъ*; *episkopo*~ : *episcopus* : *biskupъ*; *cristo*~ : *christus* : *hrъstъ/krъstъ*; *palation* : *palatium* : *polata/palata/polača*; *elaion* : *oleum* : *olêi*; *umno*~ : *himnus* : *imna*; *papa*~ : *papa* : *papežъ*; *oïno*~ : *vino* : *vino* itd., od kojih su neki prihvaćeni posredstvom germanskoga. Usp. Vrana, 1984: 117-118; Damjanović, 2003: 46; Mihaljević, 2007a: 265.

²¹ Pantelić, 1970: 291-299.

Osim toga, prvi prijepisi prijevoda s latinskog barem su jednako tako stari kao i s grčkoga, a pretpostavlja se da su hrvatski glagoljaši i sami prevodili s latinskoga već u prijelaznom razdoblju. Prijevod *Nikodemova evanđelja* iz 10. stoljeća mogao bi biti prvi prijevod toga spisa s latinskoga u slavenskoj književnosti uopće.²² Već u 12. stoljeću počinje revizija liturgijskih knjiga prema latinskome prijevodu Biblije – *Vulgati*, kako bi se provela liturgijska reforma.²³ Do konačne prevlasti latinskoga utjecaja dolazi u 13. stoljeću, kada su hrvatski glagoljaši, dobivši od pape Inocenta IV. dopuštenje za slavensku liturgiju, počeli naveliko prevoditi latinske spise. Iznova se prevode cijeli biblijski tekstovi, tako da usporedno postoje prijevodi s grčkoga i prijevodi s latinskoga. U 14. stoljeću došlo je do procvata hrvatskoglagoljične književnosti nastale u dodiru sa zapadnoeuropskom srednjovjekovnom književnošću, ponajprije latinskom, talijanskom i češkom književnošću. Pod utjecajem latinskoga jezika hrvatskostaroslavenski leksik je djelomično izmijenjen i obnovljen u odnosu na leksik ranije faze.

Stoga leksikološko istraživanje grčkoga utjecaja uključuje i odnos grčkoga i latinskoga utjecaja na leksik hrvatskostaroslavenskoga jezika. Potrebno je ispitati u kojoj je mjeri hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika s postupnim jačanjem latinskoga utjecaja istisnula grčki utjecaj, a u kojoj je mjeri on i dalje prisutan u redigiranom jeziku. Svojevrsno miješanje utjecaja vidljivo je primjerice u tome da su u perikopama evanđelja početci i završetci prilagođeni latinskomu tekstu, dočim je središnji dio perikopa zadržao stariji jezik.²⁴ Neke su knjige, kao primjerice *Psaltir Pariškoga zbornika*, prevedene s latinskoga, ali je u njima gotovo u cijelosti zadržan leksik naslijeđen iz psaltira prevedenih s grčkoga.²⁵ Stoga bi, kako ispravno kaže J. Šetka, bez grčkoga „bilo teškoća i s obrađivanjem latinskoga utjecaja, jer je i latinski jednim dijelom samo posrednik između grčkoga i hrvatskoga“²⁶.

Kada je riječ o grčkome jeziku i njegovu utjecaju na staroslavenski, a time i na hrvatskostaroslavenski jezik, misli se na bizantski grčki jezik ili grčki jezik bizantskoga doba, koje prema E. A. Sophoclesu traje od premještaja prijestolnice Carstva u Carigrad 330. godine (prema drugima od osnutka Istočnoga Rimskog Carstva 395. godine) do turskog osvojenja

²² Grabar, 1979; Mihaljević / Vince, 2012: 11.

²³ Reinhart, 1990: 193-241.

²⁴ Vidi Tandarić, 1993: 306-309; Hercigonja, 2009: 56.

²⁵ Vidi Šimić, 2003.

²⁶ Šetka, 1940: 23.

Carigrada 1453. godine. Sophocles dijeli to doba na sljedeća razdoblja: 1. od 330. do 622. godine (prva godina hidžre); 2. od 622. do 1099. (osvojenje Jeruzalema u križarskim ratovima); 3. od 1099. do 1453. (pad Carigrada).²⁷ Jezik drugoga i trećega razdoblja naziva se još i srednjovjekovnim grčkim jezikom ili srednjogrčkim jezikom.

Istočno Rimsko Carstvo u početku je prisvojilo grčku *koine* (koja se zasnivala na klasičnom atičkom grčkom) kao svoj službeni jezik, tj. nadnarodni jezik Carstva. No pored njega postojao je govorni i neknjiževni grčki jezik. U prvom je razdoblju bizantski grčki jezik bio i pod utjecajem latinskoga jezika, koji je bio službeni jezik Zapadnoga Carstva, osobito u leksiku, morfologiji i frazeologiji, ali taj je utjecaj oslabio do kraja 6. stoljeća. U drugom je razdoblju grčki jezik jedini službeni jezik Rimskoga Carstva, budući da je Zapadno Carstvo krajem 5. stoljeća propalo pod najezdom barbara. Usporedno s time se je i *koine*, u svojem starom obliku zadržala otprilike do 6. stoljeća, a počevši od 7. stoljeća doživjela je značajne promjene, te se osjetno udaljila od govornoga jezika, tako da je naposljetku postala umjetni jezik, a razlika naspram govornoga jezika postala je nepremostiva. Tako je od početaka Carstva pa sve do kraja drugoga razdoblja vladala diglosija narodnoga jezika i književnoga aticitističkog jezika. U 12. stoljeću grčki narodni jezik počeo je ulaziti u književnost miješajući se s književnim grčkim jezikom, a stari grčki jezik postao je nerazumljiv širokim slojevima stanovništva. U to vrijeme nastaje i govorni jezik koji je veoma sličan današnjemu novogrčkom jeziku.

Jezik kojim su pisani tekstovi koji su prevedeni u staroslavenskim maticama, a zatim prepisivani i u hrvatskostaroslavenskim prijepisima, pripadaju dakle srednjemu razdoblju bizantskoga doba, ili ranomu razdoblju u slučaju da se radi o tekstovima od osobitog autoriteta, jer je jezik biblijskih tekstova vjerno prenošen iz vremena u kojem su ti tekstovi nastali. Grčki prijevod hebrejskoga *Staroga zavjeta* iz 3./2. stoljeća prije Krista – *Septuaginta* – pisan je takozvanom *koine* kojom su govorili Židovi u Ptolemejskom Egiptu, te je stoga već pokazivao tragove vernakularnoga grčkoga jezika. No razlika između toga jezika i tada službene grčke književne *koine* ne potječe od semitskoga supstrata, unatoč doslovnomu prevođenju i mnoštvu hebraizama koje *Septuaginta* sadrži.

Jezik *Novoga zavjeta* grčka je *koine* iz 1. stoljeća poslije Krista. Ali on je još u većoj mjeri nego jezik *Septuaginte* bliži tadašnjemu narodnom govoru nego visokoj književnoj *koine*. Stoga se ta *koine* naziva još i biblijskim grčkim jezikom. Jezik *Novoga zavjeta* daleko je manje semitski od *Septuaginte*, ne samo zato što je tristo godina mlađi nego i zato što *Novi*

²⁷ Sophocles, 1914: 16.

zavjet nije nastao u prijevodu, nego izvorno na grčkome jeziku, osim onih dijelova koji su imali aramejski predložak. Zahvaljujući *Novome zavjetu* proširila se je ta *koine* kao književni jezik. Ona je već u odnosu na klasični grčki (atički) jezik, a pogotovo arhajski i homerski grčki, pojednostavljen jezik: pojednostavljeni su oblici imenica i padeža, pojednostavljena je gradnja rečenice, izjednačen je izgovor samoglasnika *iota*, *eta* i *ipsilon*, te dvostrukih samoglasnika *ei*, *ui* u *i* (itacizam), iščezavaju razlike između dugih i kratkih slogova itd.

Kada se govori o *utjecaju* grčkoga jezika, tada se naravno ne misli samo na jezični utjecaj, nego i na utjecaj grčkoga mišljenja koje je iskazano grčkim jezikom u prevođenim tekstovima. Radi se o grčkom bizantskom kršćansko-teološkom mišljenju, koje u grčkom jeziku nalazi sebi primjereno sredstvo iskazivanja te se prenosi putem jezičnoga utjecaja. U tom smislu grčki jezik nije utjecao samo na vanjski oblik nego prije svega na unutarnji jezični oblik staroslavenskoga jezika. Staroslavenski jezik nije postojao već i prije susreta s grčkim, nego je upravo stvoren u tome susretu iz slavenske osnovice. To znači da su i neki elementi njegove gramatike i leksika oblikovani prema grčkome uzoru. Temeljeći se na staroslavenskom naslijeđu i sam hrvatskostaroslavenski jezik stoji pod utjecajem grčkoga jezika, pogotovo u svojoj najranijoj fazi.²⁸

Leksik formativnoga razdoblja hrvatskostaroslavenskoga jezika u mnogome se podudara s leksikom kanonskih staroslavenskih tekstova te obiluje arhaizmima koji su u staroslavenskim rječnicima potvrđeni malim brojem primjera. Ukoliko je hrvatskostaroslavenski preuzimao svoj leksik iz staroslavenskoga, on je primio preko toga leksika i grčki utjecaj. Čak i onda kada je svoj leksik oblikovao u razlici prema staroslavenskomu, često je to činio prema istom tvorbenom obrascu, odnosno slijedeći ono što je na temelju susreta s grčkim već bilo dosegnuto u staroslavenskome. Redakcija staroslavenskoga jezika naime ne zbiva se tek kao izvanjski utjecaj narodnoga jezika na staroslavenski, nego kao postupno prisvajanje elemenata narodnoga jezika u staroslavenski jezik, koji ostaje osnovom redigiranoga jezika.

Budući da je zajedno sa staroslavenskim jezikom i prva staroslavenska književnost stvorena u prijevodu grčke bizantske književnosti, posredstvom staroslavenske predaje i sama se hrvatskoglagoljična književnost u svome ranom razdoblju temelji na grčkim spisima. Prihvaćanjem staroslavenskih prijevoda bizantskih spisa s grčkoga jezika u

²⁸ U sklopu rekonstrukcije staroslavenske Biblije J. Vajs, H. Bauerová, V. Čermak i drugi izučavali su odnos grčkih predložaka i hrvatskostaroslavenskih starozavjetnih i novozavjetnih biblijskih tekstova. Vidi Vajs, 1939-1946: 55-86; Bauerová, 1989: 353-364; 1991: 13-24; 1993; 1996: 295-304; Čermák, 1999: 251-258; 2001: 193-198.

hrvatskoglagoljičnoj je književnosti ne samo oblikovano hrvatskostaroslavensko kršćansko-teološko nazivlje nego su ujedno i prisvojeni temeljni bizantski teološki pojmovi koji su njime označavani.

Istraživanje grčkoga utjecaja na hrvatskostaroslavenski leksik ima svoju svrhu i u tome da se pokaže kako je posredstvom staroslavenskoga grčki jezik utjecao na hrvatskostaroslavenski jezik u njegovu najstarijem razdoblju i kako na tome utjecaju počiva osobito srodstvo tih jezika.

Najvažniji izvori za proučavanje utjecaja grčkoga jezika na leksik hrvatskostaroslavenskoga jezika jesu hrvatskoglagoljični prijepisi prijevoda s grčkoga, kao i srodni tekstovi u književnostima ostalih redakcija staroslavenskoga jezika, zatim tekstovi staroslavenskoga kanona, jer time je omogućena nužna usporedba, te grčki izvornici koji su tim tekstovima prevedeni. Daljnji izvori za istraživanje utjecaja grčkoga jezika na leksik hrvatskostaroslavenskoga jezika su opći staroslavenski, grčki, latinski i hrvatski rječnici, zatim slavenski, grčki i latinski etimološki rječnici, specijalni rječnici bizantskoga grčkog jezika, grčkog jezika *Staroga zavjeta* i *Novoga zavjeta*, rječnik hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika te razni drugi historijski rječnici i priručnici.

Među rječnicima staroslavenskoga jezika istaknutu ulogu ima *Slovník jazyka staroslověnského* u izdanju Češke akademije znanosti (1958.-1997.), kao i dosad objavljenih 20 svezaka *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* u izdanju Staroslavenskog instituta u Zagrebu (1991.-). Od manjih rječnika valja izdvojiti još *Staroslavjanski slovar*, što su ga 1994. godine priredili R. M. Cejtlin, R. Večerka i E. Blagova, te *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, koji su 2004. godine sastavili S. Damjanović, I. Jurčević, T. Kuštović, B. Kuzmić, M. Lukić i M. Žagar.

2. Hrvatskostaroslavenski tekstovi prevedeni s grčkoga

Zadaća je ovoga rada istražiti utjecaj grčkoga jezika na leksik ranoga hrvatskostaroslavenskog jezika. Stoga se on bavi ponajprije jezikom koji se nalazi u spisima prevedenima s grčkoga, točnije u prijepisima prijevoda i njihovih starijih prijepisa, bilo unutar ili izvan hrvatske redakcije, a ne u spisima koji su prevedeni s latinskoga, kao ni onima koji su počevši već od 12. stoljeća sustavno redigirani prema *Vulgati*.²⁹ Ti hrvatskostaroslavenski prijepisi potječu iz različitih vremena, a imaju svoje ishodište ili u prvobitnim slavenskim prijevodima grčko-bizantskih spisa u nekoj od redakcija staroslavenskoga jezika ili u samom staroslavenskom jeziku, tj. u staroslavenskim maticama iz 9. ili 10. stoljeća. To su tekstovi koji pripadaju bizantsko-staroslavenskomu naslijeđu hrvatskoglagoljične srednjovjekovne književnosti i koji su pisani najstarijim tipom hrvatskostaroslavenskoga jezika. Prijevodi s grčkoga potječu ili izravno iz Moravske i Panonije, odnosno iz vremena moravskoga poslanja, kada se je upotrebljavao jedinstveni općeslavenski književni jezik, ili još u većoj mjeri iz južnoslavenskih, bugarskih i makedonskih glagoljaških središta, nakon što su se već počele razvijati zasebne redakcije staroslavenskoga jezika. Mnogi tekstovi potječu tako iz Ohridske književne škole i iz Preslavske književne škole. Na porijeklo predložaka upućuju odgovarajući jezični elementi. U leksiku se južnoslavensko porijeklo prepoznaje po preslavizmima i ohridizmima, dočim na moravsko porijeklo upućuju moravizmi.³⁰ Upravo su u leksiku kao najpromjenjivijem dijelu jezika razlike između Ohridske i Preslavske škole najvidljivije. U Preslavskoj su školi mnoge riječi koje se nalaze u prvobitnim slavenskim prijevodima zamijenjene mlađim riječima iz istočnobugarskih govora, a mnogi su grecizmi zamijenjeni slavenskim prevedenicama. Preslavizmi su značajni za utvrđivanje grčkoga utjecaja na leksik hrvatskostaroslavenskoga jezika zato što se oni u hrvatskoglagoljičnoj književnosti nalaze samo u onim tekstovima koji su prevedeni s grčkoga jezika, odnosno preuzeti ili u najstarijem razdoblju ili kasnije posredstvom drugih istočnih redakcija, posebice bugarske i makedonske redakcije. Budući da je kod nekih riječi veoma teško utvrditi radi li se o preslavizmima ili o riječima hrvatskoga porijekla, odlučujuće je to je li dotična riječ prevedena s grčkoga, odnosno nalazi li se u tekstu za koji se zna da je preveden s grčkoga.³¹

²⁹ Usp. Reinhart, 1990: 193-241.

³⁰ Usp. Hercigonja, 1975: 15-16; Birnbaum, 1968: 29-63; Katičić, 1998: 418; Petrović, 1988: 5-54.

³¹ Mihaljević / Šimić, 2013: 11-22; Gadžijeva / Kovačević / Mihaljević / Požar / Reinhart / Šimić / Vince, 2014: 373-377.

Pored toga, neki tekstovi prevedeni s grčkoga koji su sačuvani samo u hrvatskoglagoljičnoj književnosti, kao npr. *Život sv. Pavla Pustinjaka* i *Slovo o Blagovijesti BDM* Pseudo-Grgura Novocezarejskoga, kao i arhaičnost starozavjetnih perikopa, upućuju na to da su grčki tekstovi mogli biti prevedeni i u samih Hrvata bez posredovanja druge slavenske književnosti.³²

Prijepisi staroslavenskih prijevoda sadrže ponajprije biblijske i liturgijske tekstove, a sve ostale vrste tekstova u manjoj mjeri. No mnoge su starije liturgijske knjige nakon liturgijske reforme u 13. stoljeću izašle iz upotrebe, pa su stoga i propale, i samo su neki njihovi dijelovi ušli u reformirane knjige. Sačuvani su i oni stari tekstovi koji nisu bili reformirani, kao npr. psalmi. Isto su tako u neizmijenjenom obliku ostali dijelovi knjiga koje su samo djelomično reformirane, primjerice središnji dijelovi perikopa evanđelja.

Kod prijepisa se može raditi o mlađim ili starijim prijepisima, tj. o neposrednim prijepisima ili o posredovanim prijepisima ili prijepisima prijepisa. Odatle velik vremenski raspon u kojem su nastajali sačuvani hrvatskostaroslavenski rukopisi koji sadrže najstariju staroslavensku baštinu, od 11. pa sve do 18. stoljeća. Stariji rukopisi redovito čuvaju i starije tekstove, odnosno starije jezično stanje i stariju grafiju, ali ima slučajeva u kojima i mlađi rukopisi čuvaju stariji oblik teksta, jer su kroz stoljeća vjerno prepisivani od jednog do drugog misala, brevijara ili zbornika bez osuvremenjivanja jezika. Zato su ponekad mlađi rukopisi arhaičniji od starijih, ili barem sadrže neke arhaičnije elemente koji supstoje uz one mlađe. Tako primjerice tekst *Abrahamova zavjeta* iz *Berčićeve zbirke br. 5* sadrži neka mjesta koja su jezično starija čak i od odgovarajućih mjesta u najstarijem hrvatskoglagoljičnom izvoru toga apokrifa, u *Oxfordskome zborniku*, iako je općenito gledajući pretrpio veći utjecaj starohrvatskoga čakavskog jezika. Elementi hrvatskostaroslavenskoga i starohrvatskoga miješaju se od rukopisa do rukopisa na tako raznolike i mnogostruke načine da je ponekad veoma teško, ako ne i nemoguće, jednoznačno utvrditi koji je tekst stariji a koji mlađi, odnosno utvrditi filijaciju teksta kada se radi o istovjetnom tekstu u različitim verzijama.

Pod starinom hrvatskostaroslavenskoga teksta može se dakle misliti vrijeme kada je napisan njegov rukopis koji je do nas došao, zatim vrijeme kada je nastao tekst koji je sačuvan u nekom rukopisu, nadalje vrijeme kada je nastao prvi hrvatskostaroslavenski prijepis slavenskoga prijevoda i napokon vrijeme kada je nastao izvorni staroslavenski prijevod iz kojega je potekao hrvatskostaroslavenski prijepis. Glasovi se u jeziku uvijek lakše mijenjaju nego oblici. Tako neki tekst može po fonološkim svojstvima biti mlađi jer je prepisan kasnije,

³² Reinhart, 2004: 73.

ali po morfološkim svojstvima stariji od nekoga drugog teksta koji je fonološki gledano stariji, jer je stariji tekst matice iz koje je prepisan i jer su u njemu oblici riječi vjerno prepisani uz fonološku prilagodbu redigiranom jeziku.³³

Svi tekstovi koji se istražuju u ovome radu pripadaju najstarijoj fazi hrvatskostaroslavenskoga jezika, bez obzira iz kojeg vremena potječe rukopis u kojem su sačuvani, tj. kada su prepisani. Tako se među njih ubrajaju primjerice: tekst apokrifa *Bogorodičino otkrivenje*, koji je sačuvan u *Cod. IVa67 HAZU* iz 18. stoljeća, tekst hagiografije *Razgovor triju svetaca*, sačuvan u *Fatevićevu zborniku* iz 17. stoljeća, zatim tekst apokrifa *Djela Petrova*, sačuvan u *Cod. IVa96 HAZU* iz 17. stoljeća, te hagiografije *Život svetoga Aleksija*, apokrifa *Abrahamov zavjet* i *Homilije o spasenju duše*, koji su sačuvani u *Sienskome zborniku*, koji također potječe iz 17. stoljeća, da spomenemo samo najmlađe prijepise apokrifnih, hagiografskih i homiletičkih spisa.

Filijacija teksta pokazuje u kakvom su odnosu sačuvani prijepisi unutar hrvatske redakcije, kakav je njihov razvoj od najstarijega do najmlađega. No utvrđivanje filijacije teksta ponekad vodi i izvan hrvatske redakcije staroslavenskoga u neke druge redakcije, u kojima je tekst istoga spisa također sačuvan ili iz kojih je preuzet. Usporedba s tim tekstovima nužna je između ostalog i poradi utvrđivanja povijesnoga razvoja leksika unutar samog hrvatskostaroslavenskog jezika, pogotovo u onim slučajevima kada je hrvatskostaroslavenski tekst nastao u prijepisu teksta druge redakcije. Pritom je važno utvrditi najstariji hrvatskostaroslavenski tekst, koji je s jedne strane najbliži najstarijim tekstovima u ostalim slavenskim književnostima, a s druge strane pretpostavljenom ali izgubljenom prvotnom staroslavenskom prijevodu. Iz usporedbe hrvatskostaroslavenskoga teksta sa starijim prijepisima u drugim redakcijama, najčešće u bugarskoj i makedonskoj, a nekad i u srpskoj i ruskoj redakciji, izlazi na vidjelo kada su prijepisi nastali, koliko su udaljeni od prvobitnoga prijevoda i kakvi su njihovi međusobni filijacijski odnosi.

Najstariji sačuvani spomenici hrvatskoglagoljične književnosti prevedeni s grčkoga potječu s kraja 11. stoljeća. U razdoblju od 12. do početka 14. stoljeća nisu sačuvani cjeloviti hrvatskostaroslavenski tekstovi, nego samo fragmenti tekstova, pa se ono običava nazivati

³³ Usp. Hamm, 1952: 48-50.

„razdobljem fragmenata“.³⁴ Dio tih fragmenata nastao je u prijevodu s grčkoga jezika, a dio u prijevodu s latinskoga jezika.³⁵

Pored toga, i mnogi kasniji hrvatskostaroslavenski tekstovi prijevodi su staroslavenskih prijevoda s grčkoga.³⁶ Među biblijskim tekstovima nalazi se cijeli niz takvih prijevoda u više od 20 misala i 30 brevijara. Od svih tekstova prevedenih s grčkoga biblijski su tekstovi najbrojniji i u njima su sačuvani najstariji hrvatskostaroslavenski prijevodi, neki čak stariji nego u bilo kojoj drugoj redakciji, a postoje i starozavjetna čitanja kojih uopće nema u parimejnicima ili su starija od njih, a prenose ćirilometodsko jezično i tekstovno stanje.³⁷

Iako nije sačuvana cjelovita Biblija, u hrvatskoglagoljičnim misalima i brevijarima pronađene su neke biblijske knjige: evanđelistar, psaltir, apostol i dr., koje svoje porijeklo imaju u prvobitnim prijevodima s grčkoga jezika nastalim u vrijeme moravskoga poslanja. Samo hrvatski misali i brevijari, prema J. Vajsu, sadrže 600 od ukupno 1320 glava Biblije, od čega je gotovo 380 prevedeno iz grčkoga izvornika, dočim su ostale prevedene s latinskoga.³⁸ Novijim se istraživanjima sve više potvrđuje pretpostavka kako je nekoć postojala cjelovita

³⁴ Vidi Hercigonja, 1994: 53.

³⁵ Potpunu jezičnu analizu najstarijih hrvatskoglagoljičnih fragmenata proveo je Milan Mihaljević u brojnim radovima, među kojima se dva poglavito bave leksikom: Mihaljević, 2007a; 2007b. Mihaljević, 2007a, utvrđuje da u fragmentima prevladavaju ohrizmi nad preslavizmima, a i jedne i druge riječi dokazuju južnoslavensko porijeklo prijevoda s grčkoga. Da bi utvrdio u kojoj je mjeri leksik fragmenata izmijenjen u odnosu na leksik staroslavenskoga kanona, Mihaljević ga uspoređuje s građom *Slovnika*, Miklošićeva rječnika i *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* te zaključuje da je leksik fragmenata arhaičan i da je veoma malo riječi koje se ne nalaze u staroslavenskim rječnicima. Leksik *Pazinskih fragmenata* obrađen je u Mihaljević / Vince, 2012: 107-116; 157-170. Autori su u poglavlju o leksiku prebrojali sve riječi *Pazinskih fragmenata* prema vrstama i prema porijeklu, utvrdili koje riječi nisu potvrđene ili su rijetko potvrđene u *Slovníku*, zatim koje su potvrđene isključivo u *Pazinskim fragmentima* i koje su rijetko potvrđene u drugim hrvatskostaroslavenskim tekstovima. Među tim riječima razlikovali su kroatizme i staroslavenizme starijega i mlađega sloja. Posebnu pažnju posvećuju složenicama i njihovom odnosu prema grčkome predlošku. Autori zaključuju da je leksik konzervativan, jer je većina riječi poznata iz staroslavenskoga, a ima mnogo onih koje su već u kanonskim tekstovima zastarjele. Preslavizmi dokazuju da su tekstovi u hrvatskoglagoljičnu književnost dospjeli iz Makedonije ili Bugarske. Na kraju knjige autori prilažu *Popis riječi potvrđenih u Pazinskim fragmentima*.

³⁶ Grabar, 1986: 87-94 među prvima je izdvojila sve dotad poznate ćirilometodske i staroslavenske prijevode u hrvatskoglagoljičnoj liturgijsko-biblijskoj, apokrifnoj, hagiografskoj i homiletičkoj književnosti, a poslije nje, u tekstu posvećenom njezinu radu, popis donosi J. Reinhart, 2004: 67-80.

³⁷ Usp. primjere koje navodi Ribarova, 1987: 127 iz *Knjige proroka Jone* u *Brevijaru Vida Omišljanina*.

³⁸ Usp. Vajs, 1910a: CVII-CVIII.

hrvatskostaroslavenska Biblija, koja nam nije sačuvana, ali se njezino postojanje spominje u bilješkama u misalu *Illirico 4* i u inventarnim podacima iz 15. i 16. stoljeća u Omišlju na Krku i u Belome na Cresu, kao i u izvještajima protestantskih pisaca iz 16. stoljeća.³⁹

Slavenski prijevodi *Staroga zavjeta* veoma su različiti. Ćiril sam ili zajedno s Metodom u Moravskoj je s grčkoga preveo lekcionar s čitanjima iz *Staroga zavjeta*, čiji su tragovi vidljivi u prijepisima iz 12. stoljeća.⁴⁰ Osim psaltira svi ostali tekstovi *Staroga zavjeta* prevedeni su fragmentarno, u sažetcima, sabrani u lekcionare koji se nazivaju parimejnicima, a vrlo često sadrže knjige proroka i mudrosne knjige. Odlomci *Staroga zavjeta* u hrvatskoglagoljičnim misalima najvećim dijelom potječu iz starijeg prijevoda prema *Septuaginti*, ali su mjestimično prilagođavani *Vulgati*.

Kod tekstova *Novoga zavjeta* najprije je stvoren slavenski lekcionar s čitanjima iz evanđelja, odnosno evanđelistar ili aprakos – izbor ulomaka (perikopa) iz evanđelja za potrebe liturgije. Pored evanđelistara prevedena su i tetraevanđelja, koja sadrže sva četiri cjelovita evanđelja, te apostolar – izbor iz *Djela apostolskih* i *Poslanica*. Liturgijski tekstovi rituala najčešće su sadržani u misalima, ali ponekad i u brevijarima i zbornicima, a vrlo rijetko u zasebnim knjigama. U ritualima se pored tekstova prevedenih s latinskoga također nalaze oni prevedeni s grčkoga, koji se podudaraju s onima iz *Sinajskoga molitvenika*, a u njima se nalazi grecizmi kojih nema ni u *Sinajskome molitveniku*, zbog čega se može zaključiti da ritualni tekstovi u hrvatskoglagoljičnim misalima pripadaju starijoj redakciji od one kojoj pripada tekst staroslavenskoga kanona.⁴¹ Najstariji tekst molitava nalazi se u *Hrvojevu misalu*. U zasebnim ritualnim tekstovima ima i perikopa evanđelja kojih nema u misalima, a bliski su staroslavenskima.⁴²

Biblijski tekstovi prevedeni s grčkoga sadržani su ponajprije u pojedinim misalima i brevijarima. Među misalima se izdvaja *Vatikanski misal Illirico 4* (14. st.), a među brevijarima to je tzv. sjeverna, krčko/kvarnersko-istarska skupina, u kojoj se čuva staroslavenska baština: *I. vrbnički brevijar* (13./14. st.), *II. vrbnički brevijar* (14. st.) i *Brevijar Vida Omišljanina* (1396.). U sljedećim se brevijarima također nalazi mnogo tekstova prevedenih s grčkoga jezika: *Padovanski brevijar* (14. st.), *I. novljanski brevijar* (1459.), *Pašmanski brevijar* (14./15. st.) te *Dragučki brevijar* (1407.). Za *Brevijar Vida Omišljanina*

³⁹ Usp. Hercigonja, 1975: 84; Nazor, 1998, 1031; Badurina-Stipčević, 2007: 294.

⁴⁰ Hercigonja, 2009: 24, 55.

⁴¹ Vajs, 1910; Gadžijeva / Kovačević / Mihaljević / Požar / Reinhart / Šimić / Vince, 2014: 382-383.

⁴² Tandarić, 1980: 17-87; 1993: 212-218.

može se zbog duljine njegovih čitanja reći da je to najsačuvaniji spomenik hrvatskostaroslavenske Biblije. Na temelju njega te uz dodatak tekstova iz svih drugih glagoljičnih misala i brevijara, među kojima se posebno ističu *I. vrbnički brevijar* i *Illirico 4*, dobiva se građa za rekonstrukciju hrvatskostaroslavenske Biblije.⁴³

Posebnu skupinu čine psaltiri, koji ponajviše od svih knjiga čuvaju staro jezično stanje. Od svih slavenskih knjiga *Staroga zavjeta* psaltir je jedini sačuvan u cjelovitu prijevodu, te ponajviše čuva stari prijevod prema *Septuaginti*. Staroslavenski je psaltir k tomu najstariji prijevod neke knjige *Staroga zavjeta*, a vjerojatno su ga sačinili Ćiril i Metod u Moravskoj. Uopće je psaltir najzahvalniji tekst za proučavanje hrvatskostaroslavenskoga leksika. Hrvatskostaroslavenski psaltiri iz 14. i 15. stoljeća sadrže takozvanu prvu redakciju staroslavenskoga psaltira prevedenoga s grčkoga. To su brevijarski psaltiri iz *Oxfordskoga brevijara* (1310.), *Akademijina brevijara* (1384.), *VI. vatikanskoga brevijara* (1379.), *Pašmanskoga brevijara* (14./15. st.), *I. novljanskoga brevijara* (1459.), *II. novljanskoga brevijara* (1495.), *XIX. vatikanskoga brevijara* (1465.), *Mavrova brevijara* (1460.), te samostalni psaltiri: *Lobkoviczov psaltir* (14. st.), *Pariški psaltir* (1380.), kao i *Emauski fragment psaltira* (14. st.). No među svima njima posebno se ističe *Fraščićeve psaltir* (15. st.), jedini hrvatskostaroslavenski psaltir s komentarom bizantskoga tipa. *Fraščićeve psaltir* jedan je od slavenskih psaltira koji su najbliži prvobitnomu ćirilometodskom prijevodu iz moravskoga doba, ali je njegov komentar vjerojatno prošao preslavsku redakciju.⁴⁴ To je cjelovita knjiga psaltira, koja ne samo da se u većoj mjeri nego ostali slavenski psaltiri podudara sa staroslavenskim *Sinajskim psaltrom* (11. st.), nego mjestimice sadrži starije

⁴³ *Brevijar Vida Omišljanina* opisao je G. Birkfellner, 1975: 38-43, a istraživali su ga J. Vajs, 1910; 1912; 1913; 1915, izdanje *Malih proroka*; J. Hamm, 1958: 105-201, izdanje *Judite*; Ribarova, 1987, 123-157, izdanje *Knjige proroka Jone* s varijantama iz *Grigorovičeva* i *Lobkovljeva (Hludovljeva) parimejnika*, te *Pogodinova* i *Bolonjskoga psaltira*, uz usporedbu s grčkim i latinskim izvornikom; 1996: 27-43; Petkov / Dimitrova, 2008: 439-449 izdanje *Knjige proroka Daniela*; usp. Петков / Димитрова, 2004: 167-182. Tomu brevijaru posvećen je tematski blok *Brevijar Vida Omišljanina (1396. – 1996.)* u časopisu *Nova Istra* 5/2, 1997. O jeziku *Brevijara Vida Omišljanina* pisali su: Mihaljević, 1997: 22-26; Mulc, 1997: 27-33; Ribarova, 1997: 34-37; Badurina-Stipčević, 1997a: 38-43; 2006: 5-126; 2009: 1-75; Zaradija-Kiš, 1997: 44-57. I Mulc je u svojoj analizi riječi u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika* koje počinju slovom *a* i *b*, a preuzete su iz BrVO, utvrdila da je 27 natuknica slova *a* potvrđeno samo u tom brevijaru, te da su one sve vezane za grčki jezik budući da se radi o vlastitim imena i pridjevima izvedenima od njih. Od natuknica slova *b* njih 16 nije zabilježeno nigdje drugdje nego u BrVO, a od tih 16 samo su 4 riječi potvrđene u *Slovníku*. Mnoge su stvorene kao doslovne prevedenice s grčkoga (Mulc, 1997: 32).

⁴⁴ Pantelić, 1970: 291-299; usp. Turkalj, 2007: 15-19; Mihaljević / Šimić, 2013:11.

stanje prijevoda od samoga kanonskog teksta,⁴⁵ primjerice sadrži grecizme koji su u kanonskome tekstu prevedeni na staroslavenski: skandalon : skandêl : s̃blaz'ně; skniy : skinipi : m̃šicję; imatismo~ : mañtizb : riza; olokautwma : olokavtomatb : ṽses̃žagaemaa.⁴⁶ Isto vrijedi i za *Emauski fragment psaltira*, kao i za ostale hrvatskoglagoljične psaltire iz 14. i 15. stoljeća, kako one samostalne tako i one brevijarske, zbog čega se može pretpostaviti da je hrvatskostaroslavenski psaltir postojao najkasnije od 11. stoljeća.⁴⁷ U *Frašćićevu psaltiru* primjetan je i latinski, tj. predćirilometodski utjecaj iz moravskoga razdoblja. No tamo gdje se mlađi hrvatskostaroslavenski psaltiri postupno prilagođavaju tekstu *Galikanskoga psaltira*, odnosno *Vulgati*, *Frašćićev psaltir* i dalje slijedi grčki tekst. Utjecaj grčkoga jezika vidljiv je na svim razinama, pa tako i na leksičkoj. Osobito komentar sadrži velik broj doslovnih prevedenica tvorenih prema grčkome obrascu. Mnoge od tih riječi ne nalazimo ni u jednom drugom hrvatskostaroslavenskom tekstu, a neke ni u staroslavenskim tekstovima. Tekst općenito obiluje grčko-slavenskim leksičkim dubletama.⁴⁸ U slučaju psaltira stari su tekstovi ušli u nove knjige neizmijenjeni ili neznatno izmijenjeni, jer je psaltir biblijska knjiga koja se nije reformirala. Još je i u *Lobkoviczovu psaltiru*, koji je redigiran prema *Vulgati*, pretežno zadržan stari leksik, a djelomično i u *Pariškome psaltiru*.⁴⁹

Takvi nam primjeri pokazuju da se, osobito u istraživanju leksika, moraju u obzir uzeti mlađi tekstovi, koji su osuvremenjeni ili prilagođeni latinskim izvorima, ali i stariji tekstovi koji nisu bili u doticaju s latinskim. Potrebno je u svakom pojedinačnom slučaju odlučiti o tome radi li se o starijem ili mlađem leksiku. U svrhu leksikološke analize M. Šimić i L. Turkalj usporedile su *Frašćićev psaltir* s najstarijim slavenskim psaltirima: kanonskim *Sinajskim* (11. st.), makedonskostaroslavenskim *Pogodinovim* (12. st.) i *Bolonjskim psaltirom* (1230.-1241.) i s dvama hrvatskostaroslavenskima, redigiranim *Lobkoviczovim* (1359.) i s

⁴⁵ Usp. Grabar, 1986: 88-89; usp. Šimić, 2001: 140-147; ; Turkalj, 2007: 89.

⁴⁶ Valjavec, 1889-1890: 34; Šimić, 2003: 280; Turkalj, 2007: 69-71.

⁴⁷ Kurz, 1953: 81-104. Gadžijeva / Kovačević / Mihaljević / Požar / Reinhart / Šimić / Vince, 2014: 381-382.

⁴⁸ Usp. Valjavec, 1889: 1-84; 1890: 1-72; 100, 1890: 1-64; Grabar, 1985: 81-96 objavila je popis prihvaćenica iz grčkoga jezika koje se javljaju jedino u *Frašćićevu psaltiru*; Šimić, 2001: 33-69; Turkalj, 2007: 74-75 tablica leksičkih dubleta.

⁴⁹ Tandarić, 1993: 88-89; Šimić, 2001: 149; Mihaljević / Šimić, 2013: 18. Vajs je 1916. objavio *Lobkoviczov psaltir* i *Pariški psaltir*.

latinskoga prevedenim *Pariškim* (1463.), te utvrdile razliku između utjecaja grčkoga i latinskoga jezika.⁵⁰

Osim psaltira s grčkoga su od starozavjetnih tekstova u brevijarima prevedene knjige Petoknjižja (*Postanak, Izlazak*), povijesne knjige (*Suci, Rut, Kraljevi, Ljetopisi, Ezra, Nehemija*), mudrosne knjige (*Sirah, Job*⁵¹) i proročke knjige (*Izaija, Jeremija, Jeremijine tužaljke, Ezekiel, Daniel, Mali proroci*).⁵² Neki su starozavjetni tekstovi i u najstarijim spisima prevedeni samo s latinskoga a ne i s grčkoga: *Tobija, Judita, Estera, Knjiga mudrosti, Propovjednik, Makabejci*. Zajedničko je tim knjigama da ih židovski kanon nije obuhvaćao, a u kršćanskom su kanonu kasno prihvaćene kao deuterokanonske. Stoga su vjerojatno i bile izostavljene iz ćirilometodskoga prijevoda Biblije.⁵³

Novozavjetni tekstovi nalaze se i u brevijarima i misalima, a najstariji osobito u perikopama. Sve novozavjetne perikope u hrvatskoglagoljičnim misalima i brevijarima svode se u svojoj osnovi na staroslavenske prijevode s grčkoga. Takve perikope otkrivene su u danas izgubljenim *Bašćanskim ostrišcima* iz 12. stoljeća.⁵⁴ Među svim tekstovima jedino evanđelja imaju ponekad tzv. kapitule, tj. početne rečenice pojedinih perikopa, koje mogu biti veoma stare. Od ostalih novozavjetnih tekstova misali i brevijari najčešće sadrže: *Djela apostolska, Pavlove poslanice Rimljanima, 1. Korinćanima, 2. Korinćanima i Galaćanima, Jakovljeva poslanica, 1. i 2. Petrova, Ivanova i Judina poslanica, Otkrivenje*. Pritom su često od pojedinih knjiga navedene samo početne glave, a neke su, kao primjerice poslanice, prenesene u cijelosti.

Među tekstovima prevedenima s grčkoga također su i fragmenti apostola⁵⁵: *Grškovićev fragment potpunog apostola*, koji sadrži fragmente *Djela apostolskih* (12. st.)⁵⁶ i ujedno je

⁵⁰ Šimić, 2001:157-160; Turkalj, 2007.

⁵¹ Христова-Шомова, 2007.

⁵² Vajs, 1996: 41 navodi grecizme iz *Malih proroka*; usp. Тасева / Ђовчева, 2003.

⁵³ Hamm, 1958: 103-201; Badurina-Stipčević, 1994: 209-212; Miličić, 1999: 57-112; Badurina-Stipčević, 2004: 157-166; 1999, 2006: 5-126; 2009: 1-75, 2012. Josip Hamm je izdao s latinskoga prevedenu *Pjesmu nad pjesmama* iz vatikanskog brevijara *Illirico* 6, s dodatcima iz *IV. vrbničkog brevijara*. Hamm, 1953: 13-36; 1957: 195-235. V. Badurina-Stipčević objavila je 2012. *Knjigu o Esteri*, 1999. *Knjige o Makabejcima* (doktorska disertacija) i 2006. i 2009. *Prvu i Drugu knjigu o Makabejcima*.

⁵⁴ Hercigonja, 2009: 33.

⁵⁵ Jezik tih fragmenata analizirao je M. Mihaljević (vidi bilješku 35).

⁵⁶ Izd. Jagić, 1893: 33-161.

najstariji sačuvani slavenski tekst *Djela apostolskih*, zatim *Mihanovićev fragment izbornog apostola*, koji sadrži perikope *Pavlovih poslanica* (12. st.).⁵⁷ Oba fragmenta sadrže tekstove apostola kakav je bio u upotrebi u istočnoj Crkvi. U *Omišaljskome fragmentu apostola* (13./14. st.) nalazi se Eutalijev uvod u *I. poslanicu Korinćanima*, koji je svojstven bizantskim rukopisima *Novoga zavjeta*.⁵⁸

Berčićevo izdanje sačuvanih hrvatskostaroslavenskih tekstova Biblije u brevijarima i misalima mora se uzimati s oprezom, budući da u njemu nisu razlučeni tekstovi koji su prepisani iz staroslavenskih matica od mlađih tekstova prerađenih prema *Vulgati*.⁵⁹ Nakon I. Berčića je i P. J. Šafařík objavio ulomke iz hrvatskostaroslavenskih biblijskih tekstova.⁶⁰ Najzaslužniji stariji istraživač udjela ćirilometodske Biblije u hrvatskoglagoljičnoj književnosti, Josip Vajs opisao je brojne misale i brevijare, popisavši u njima biblijske knjige, te u izdanju krčke Staroslavenske akademije objavio cijeli niz biblijskih tekstova: sva četiri evanđelja, *Psaltir*, *Rut*, *Job*, *Propovjednik*, knjige proroka: *Hošea*, *Joel*, *Habakuk*, *Sefanija*, *Hagaj*, *Zaharija*, *Malahija*, a zatim je objavio dvije opsežne studije o najstarijem hrvatskoglagoljičnom misalu i najstarijem hrvatskoglagoljičnom brevijaru.⁶¹ Od novijih istraživača najstarijih tekstova hrvatskostaroslavenske Biblije treba spomenuti: J. L. Tandarića, M. Pantelić, J. Vranu, B. Grabar, A. Nazor, I. Bakmaza, Z. Ribarovu, H. Bauerovu, J. Reinharta, A. Zaradiju-Kiš, M. Mihaljevića, I. Miličić, L. Tasevu, M. Šimić, V. Badurinu-Stipčević i V. Čermaka.

Brevijar Vida Omišljanina iz 1396. godine od velike je važnosti u istraživanju utjecaja grčkoga jezika na leksik najranije faze hrvatskostaroslavenskog jezika.⁶² Pored nekih tekstova

⁵⁷ Izd. Jagić, 1868: 1-35; Strohal, 1921: 192.

⁵⁸ Štefanić, 1969: 104 navodi da se taj tekst nalazi i u fragmentu brevijara iz 14. stoljeća iz HAZU, pod oznakom *Fragm. glag. 54* te u *I. novljanskom brevijaru* iz 1459. godine.

⁵⁹ Berčić, 1864-1871. Berčić je eklektički uspostavio tekst Biblije iz sljedećih misala i brevijara: *I. vrbnički brevijar*, *II. vrbnički brevijar*, *III. vrbnički brevijar*, *Pašmanski brevijar*, *Brevijar iz 1483.*, *Brevijar Vida Omišljanina*, *Baromićev brevijar*, *Brozićev brevijar*, *Remski evanđelistar*, *Misal po zakonu rimskoga dvora*, *Misal iz 1531.*, *Misal iz 1528.*, *Fragment Ljubljanskoga brevijara*.

⁶⁰ Šafařík, 1853.

⁶¹ Vajs, 1903; 1905a; 1905b; 1908; 1910a; 1910b; 1912; 1913; 1915; 1916: 1935a; 1935b; 1936a; 1936b; 1948.

⁶² Jezikom toga brevijara u nas se najopsežnije bavio M. Mihaljević, 1997: 119-138, koji je utvrdio grčki utjecaj na svim jezičnim razinama. Na fonološkoj razini uslijed vitacizma grčki glas *b* preuzima se prema bizantskom izgovoru kao *v*, riječi koje u grčkome imaju glas *k* prenose s glasom *k*, a ne *c* kao u latinskome (*kumbaloi~* : *cymbalis* : *kumbal̥*; *uakinqino~* : *hyacinthinus* : *kin̥tin̥*; *cal khdwn* : *calcedonis* : *halkidon̥*; *uakinqo~* :

prevedenih s latinskoga, obiluje tekstovima prevedenima s grčkoga kao nijedan drugi brevijar. Leksik je prepun starih i rijetkih riječi, kao i grecizama. Arhaičnost jezika BrVO najuočljivija je upravo na leksičkoj razini. Mnogo je staroslavenskih i hrvatskostaroslavenskih riječi potvrđeno samo u njemu ili još samo u rijetkim drugim tekstovima. Primjerice, *Knjiga proroka Daniela* posve je bliska jednomu od najstarijih sačuvanih prijevoda s grčkoga u bugarskoj redakciji, tzv. prijevodu cara Simeona, koji ima porijeklo u ćirilometodskim prijevodima.⁶³ *Otkrivenje*, koje je u tom brevijaru sadržano u cijelosti, prevedeno je s grčkoga⁶⁴ i srodno je s najstarijim sačuvanim slavenskim otkrivenjima iz ruskostaroslavenske *Rumjancevljeve zbirke* (14. st.) i iz srpskostaroslavenskog *Hilandarskoga zbornika* (14. st.).⁶⁵ I Vajsova se izdanja *Malih proroka* temelje na *Brevijaru Vida Omišljanina* zbog velike starine njegova jezika, a staroslavenska matica iz koje su prepisani hrvatskostaroslavenski tekstovi bila je zajednička i ruskostaroslavenskim tekstovima. Hrvatskologoljična književnost poznavala je puni prijevod svih dvanaest malih proroka, koji potječe iz najranijeg razdoblja slavenske pismenosti. Po starini taj je prijevod veoma blizak parimejnom.⁶⁶ H. Bauerová je dokazala da su *Mali proroci* povezani s prijevodom s grčkoga, osim u tom brevijaru još i u *II. vrbničkome*, *Dragučkome* i *I. novljanskome*.⁶⁷ Ti stari brevijarski tekstovi mogli su biti prepisani ili iz parimejnika ili iz ostataka tzv. punog Metodova prijevoda.⁶⁸

Pored biblijskih tekstova, koji se nalaze u misalima, brevijarima, psaltirima i apostolima, staroslavensku baštinu čine još i apokrifni, hagiografski i homiletički tekstovi.⁶⁹ A među

hyacinthus : *iakentъ*), grčko slovo *eta* prenosi se slovom *i* prema srednjovjekovnom grčkom izgovoru (*cał khdw̃n* : *halkidon*; *sknh̃n*~ : *skinie*; *podhr̃h*~ : *podir*; *Hsau* : *isava*), a grčki *ipsilon* prenosi se slovom *u* (*crusoliqo*~ : *krustolъ*, *krusolitъ*; *amequsto*~ : *ametustъ*). U *Brevijaru Vida Omišljanina* nalaze se i neki grecizmi koji se nigdje drugdje ne susreću (*coinix* : *hunikъsbъ*; *semidali*~ : *semidala*; *upato*~ : *upatъ*). Posebno je o leksiku BrVO u kontekstu izrade *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* pisala Mulc, 1997: 27-33.

⁶³ Izdanje teksta knjige *Daniela* iz *Brevijara Vida Omišljanina* nalazi se u Petkov / Dimitrova, 2008: 439-449. Usp. i Петков / Димитрова, 2004: 167-182.

⁶⁴ Jurić-Kappel, 2004: 187.

⁶⁵ Амфилохий, 1886.

⁶⁶ Евсеев, 1899: 355-373; Нахтигаль, 1902: 175-221; Vajs, 1908; 1910; 1012; 1913; 1915.

⁶⁷ Bauerová, 1991: 21-22; Bauerová, 1986: 217-226; Златанова, 1998.

⁶⁸ Нахтигаль, 1902: 23; Bauerová, 1991: 22.

⁶⁹ Najveće zasluge u istraživanju hrvatskologoljične apokrifne književnosti pripadaju Biserki Grabar, 1969: 226-231; 1972: 24-29. Prije nje pojedine su tekstove otkrili, opisali, objavili ili proučavali: Jagić, 1866: 77-81;

njima ima i takvih koji su najstariji ili među najstarijim sačuvanim slavenskim tekstovima uopće, kao što su primjerice *Život svetoga Šimuna Stupnika*⁷⁰, *Djela Pavla i Tekle*⁷¹, *Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera*⁷², *Muka svetoga Jakova Perzijanca*⁷³ i *Muka svetih Eustahija i Teopiste*⁷⁴.

Od starozavjetnih apokrifnih tekstova s grčkoga su prevedeni: *Abrahamov zavjet* u *Oxfordskome zborniku* (15 st.)⁷⁵, *Petrisovu zborniku* (1468.)⁷⁶, *Sienskome zborniku* (17. st.)⁷⁷, *Berčićevoj zbirci br. 5* (15. st.) i *Tkonskome zborniku* (16. st.)⁷⁸. Tekstovi hrvatske redakcije jezično su i sadržajno srodni najstarijim slavenskim tekstovima i vjerojatno potječu od istoga prvobitnoga slavenskoga prijevoda s grčkoga jezika. Svi se opet temelje u pretpostavljenom prvobitnom staroslavenskom prijevodu, tj. staroslavenskoj matici iz 9. ili 10. stoljeća.⁷⁹

1868; 1873: 69-108; 1903: 36-47; Berčić, 1864: 36-38; Šafařík, 1853: 55-92; Срезневский, 1876: 393-396; 495-498; Vajs, 1907: 132-138; Strohal, 1921; Ivšić, 1925: 451-508; Štefanić, 1960: 193-196. Nakon Grabar, 1977: 95-104; 1986: 87-93, koja je dala pregled svih dotad poznatih hrvatskostaroslavenskih apokrifnih, hagiografskih i homiletičkih spisa prevedenih s grčkoga, dosad najcjelovitiji popis sastavio je J. Reinhart, 2004: 67-80.

⁷⁰ Izd. Райнхарт / Турилов, 1989-1990: 37-45;

⁷¹ Izd. Šafařík, 1853: 58-61; Berčić, 1859: 78-80; Jagić, 1866: 70-72; Срезневский, 1876: 499-503; Štefanić i sur., 1969: 129-132 (nepotpuno izdanje); Grabar, 1972: 24-29; Dürriegl, 2013: 130-133.

⁷² Izd. Grabar, 1967: 200-206; Štefanić i sur., 1969: 138-141; Dürriegl, 2013: 124-129.

⁷³ Izd. Grabar, 1973: 155-159; Mihaljević / Vince, 2012: 148-150.

⁷⁴ Izd. Štefanić i sur., 1969: 252-254; Mihaljević / Vince, 2012: 125-128; Petrović / Mihaljević, 2013: 171-216.

⁷⁵ Djelomično izd. Štefanić i sur., 1969: 168-173.

⁷⁶ Izd. Jagić, 1868: 89-91.

⁷⁷ Izd. Nazor, 1990: 57-63.

⁷⁸ Izd. Strohal, 1917: 57-60; Sambunjak, 2001: 98-102; Mikecin, 2013: 279-283. Tekst iz *Berčićeve zbirke br. 5* nije izdan.

⁷⁹ Jezičnom analizom apokrifa o *Abrahamovoj smrti* u *Oxfordskome zborniku* bavili su se: Turdeanu, 1981; Nazor, 1990: 55-63; u *Petrisovu zborniku*: Jagić, 1868: 65-151; Polívka, 1896: 118-125; Turdeanu, 1981; u *Sienskome zborniku*: Nazor, 1990: 55-63 te u *Tkonskome zborniku*: Turdeanu, 1981 i Mikecin, 2013: 257-284. Polívka, Turdeanu i Nazor u svojim su radovima usporedili jezik dotičnih hrvatskostaroslavenskih tekstova s jezikom bugarskostaroslavenskog teksta iz zbirke P. I. Sevastjanova i ruskostaroslavenskog teksta iz manastira Sv. Trojstva, Sergejev Posad.

Baruhovo otkrivenje nalazi se u *Petrisovu zborniku* (1468.).⁸⁰ U slavenskoj je književnosti sačuvano u dvjema različitim prijepisnim predajama koje potječu od istoga prvotnoga prijevoda, a hrvatskostaroslavenski tekst, zajedno s bugarskostaroslavenskim i srpskostaroslavenskim pripada starijoj predaji. Svi južnoslavenski rukopisi imali su zajednički izgubljeni slavenski predložak iz kojega su prepisani.

Slovo o prekrasnom Josipu nalazi se u *Oxfordskome zborniku* (15. st.), a odlomci u *Brevijaru Vida Omišljanina* (1396.). Oba su rukopisa mlađe prerade staroslavenskoga prijevoda grčkoga teksta koji se pripisuje Efremu Sirskomu.⁸¹

Novozavjetni apokrif *Djela Pavla i Tekle* sačuvan je u *Fragmentu 4 HAZU* (13. st.).⁸² Hrvatskostaroslavenski tekst, kao i svi ostali slavenski tekstovi, potječe od istoga prijevoda koji je sačinjen u Bugarskoj ili Makedoniji vjerojatno u 10. stoljeću. Hrvatskostaroslavenski tekst najstariji je sačuvani južnoslavenski tekst toga apokrifa.

Tekst apokrifa *Djela Petrova*, koji je sačuvan u *Cod. IVa96 HAZU* (1638.), dosad nije jezično analiziran.⁸³

Djela Petra i Andrije iz *Žgombićeva zbornika* (16. st.) preuzeta su u hrvatskoglagoljčnu književnost iz ćirilične matice, koja je nastala u južnoslavenskom području između 12. i 14. stoljeća.⁸⁴

⁸⁰ Tekst je izdao i usporedio sa srpskostaroslavenskim tekstovima *Srećkovićeve* i *Novakovićeve zbornika* Hercigonja, 1964: 63-93. Ostala izdanja su: Štefanić i sur., 1969: 185-190; Gaylord, 1987: 99-112.

⁸¹ Tekst je izdao i sažeto jezično analizirao Bratulić, 1972: 31-122. Djelomično izdanje nalazi se u Štefanić i sur., 1969: 174-179.

⁸² Tekst su opisali: Milčetić, 1911: 109; Štefanić, 1969-1970: 43-44, a izdali su ga: Šafařík, 1853: 58-61; Berčić, 1859: 78-80; Jagić, 1866: 70-72; Срезневский, 1876: 499-503; Štefanić i sur., 1969: 129-132 (nepotpuno izdanje); Grabar, 1972: 24-29. Sreznjevski je dodao važnije varijante iz ruskostaroslavenskih tekstova. Cjelovitu jezičnu analizu teksta kao i usporedbu s grčkim izvornikom obavila je B. Grabar usporedivši ga s tekstovima raške redakcije iz *Lipljanskoga mineja*, *Vidinskoga rukopisa* srpske redakcije, *Zamojskoga rukopisa* ukrajinske redakcije, te iz Makarijevih *Velikih čitaćih mineja* i iz fragmenta ruske redakcije. Jezik toga fragmenta u brojnim je radovima analizirao M. Mihaljević (vidi bilješku 35). Grabar upravo u arhaičnosti leksika nalazi dokaz da je tekst nastao u staroslavenskom razdoblju na makedonsko-bugarskom području. Da je tekst preveden s grčkoga, dokazuje grecizmima i itacizmima.

⁸³ Izd. Strohal, 1917: 30-32.

⁸⁴ Izd. Grabar, 1967: 200-206; Štefanić i sur., 1969: 138-141. Pored izdanja teksta Grabar je provela jezičnu analizu, usporedbu s ruskostaroslavenskim tekstom iz 17. stoljeća, a djelomično i s tekstom iz *Novgorodskoga rukopisa*, čime je dokazala njihovu srodnost, te naposljetku usporedbu s grčkim izvornikom. Temeljita analiza

Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera sačuvana su na više mjesta: u *Pazinskim fragmentima* (14. st.)⁸⁵, *Tkonskome zborniku* (16. st.) i *Zborniku iz Berčićeve zbirke br. 5* (15. st.).⁸⁶ Svi hrvatskostaroslavenski tekstovi pripadaju istoj redakciji apokrifa, a prijepisi su staroslavenske matice koja je prije 12. stoljeća s grčkoga prevedena na makedonskom ili bugarskom području. Hrvatskostaroslavenski i bugarskostaroslavenski tekstovi pripadaju jednoj redakciji, a ruskostaroslavenski i srpskostaroslavenski drugoj redakciji. Prijepis iz *Pazinskih fragmenata* najstariji je sačuvani slavenski tekst toga apokrifa.⁸⁷

Djela Ivanova sačuvana su u *Krčkome fragmentu* (13. st.).⁸⁸ Zajedno s *Djelima Pavla i Tekle* to je najstariji hrvatski apokrifni tekst uopće. Riječ je Pseudo-Prohorovim *Djelima Ivanovim*. Zajedno s ostalim ćiriličnim tekstovima svodi se na staroslavensku maticu prijevoda bugarsko-makedonskoga porijekla, a osobito je srodan s tekstom *Suprasaljskoga zbornika*.

Isusova poslanica Abgaru, koja je fragmentarno očuvana u *Molitveniku Gašpara Vnučića* (1568.)⁸⁹ i u *Tkonskome zborniku* (16. st.)⁹⁰, dosad nije jezično analizirana.

Pavlovo otkrivenje u *Oxfordskome zborniku* (15. st.) i *Zoisovoj zbirci rukopisa*.⁹¹ Tekst iz *Oxfordskoga zbornika* uglavnom se podudara s ćiriličnim tekstovima bugarske i ruske

odnosa obaju tekstova spram grčkoga izvornika ograničava se na sintaksu i ne upušta se u leksik, a izostala je i leksikološka analiza odnosa između grčkoga i hrvatskostaroslavenskoga teksta.

⁸⁵ Izd. Mihaljević / Vince, 2012: 153-156.

⁸⁶ Tekst iz *Tkonskoga zbornika* izdali su Strohal, 1917: 43-47, Grabar, 1967: 186-191 i Sambunjak, 2001: 151-157. Tekst iz *Berčićeve zbirke* izdali su Grabar, 1967: 191-200 i Štefanić i sur., 1969: 133-137. Grabar je u oba svoja rada temeljito jezično analizirala tekstove, zatim ih usporedila s odgovarajućim bugarskostaroslavenskim, srpskostaroslavenskim i ruskostaroslavenskim tekstom, te naposljetku i s grčkim izvornikom.

⁸⁷ Mihaljević / Vince, 2012: 14.

⁸⁸ Fragment su opisali: Vajs, 1970; Ivšić, 1925; Štefanić, 1960: 193-196, a izdali su ga: Berčić, 1864: 36-38; Jagić, 1866: 77-81; Срезневский, 1876: 495-498; Vajs, 1907: 132-138. Sreznjevski je prvi ustanovio da se radi o fragmentu *Djela Ivanovih* i usporedio ga s nekim ćiriličnim tekstovima. Vajs je svoje izdanje popratio ćiriličnim i grčkim tekstom prema izdanju arhimandrita Amfilohija, te tekstom iz *Makarijevih mineja*, a proveo je i kratku jezičnu analizu. O tome je apokrifu opsežnu studiju napisala Petrović, 2004: 199-227. Jezik toga fragmenta u brojnim je radovima analizirao M. Mihaljević (vidi bilješku 35).

⁸⁹ Izd. Štefanić, 1960: 428.

⁹⁰ Izd. Strohal, 1921: 143-144; Sambunjak, 2001: 71-72.

redakcije, tj. svi oni pripadaju istoj redakciji, koja se svodi na staroslavensku maticu, nastalu u Makedoniji, dočim tekst iz *Zoisove zbirke rukopisa* pripada drugoj redakciji. Tekst iz *Oxfordskoga zbornika* doslovnošću prijevoda nadmašuje ostale srodne slavenske tekstove.

Bogorodičino otkrivenje u *Petrisovu zborniku* (1468.)⁹², *Grškovićevu zborniku* (16. st.) i *Cod. IVa67 HAZU* (18. st.)⁹³. Tekst iz *Petrisova zbornika* od svih je usporedivih slavenskih tekstova najvjerniji grčkomu izvorniku. Ni jedan od navedenih tekstova nije jezično analiziran.

Tekstovi *Ivanova otkrivenja* u *Grškovićevu zborniku* (16. st.)⁹⁴ i u *Tkonskome zborniku* (16. st.)⁹⁵ objavljeni su ali je od njih samo prvi jezično analiziran.

Protoevanđelje Jakovljevo u *Fragm. glag. 81 HAZU* (15. st.)⁹⁶, *Brevijaru Metropolitane MR 161* (1442.)⁹⁷, *Baromićevu brevijaru* (1493.)⁹⁸, *Brozićevu brevijaru* (1561.)⁹⁹, *Ljubljanskome brevijaru* (15. st.)¹⁰⁰, *Brevijaru Britanske knjižnice* (15. st.)¹⁰¹, *Oxfordskome zborniku* (15. st.)¹⁰² i *Slavenskoj zbirci iz Ljubljane* (15. st.)¹⁰³. Svi brevijarski tekstovi pripadaju istoj redakciji. Svi hrvatskostaroslavenski tekstovi *Protoevanđelja Jakovljeva*

⁹¹ Izd. Hercigonja, 1967: 222-242; 2004: 321-375; Štefanić i sur., 1969: 191-199 (nepotpuno izdanje). Hercigonja je izdanje popratio varijantama iz ruskostaroslavenskog teksta i bugarskostaroslavenskog teksta iz *Tikveškoga zbornika*, a uspoređuje i oba teksta hrvatske redakcije.

⁹² U svojem izdanju Jagić, 1868: 110-118 je malobrojna mjesta dodavao iz ruskostaroslavenskog teksta i srpskostaroslavenskog teksta iz *Grigorovićeva zbornika* (15. st.).

⁹³ Izd. Strohal, 1917: 47-54.

⁹⁴ Izd. Reinhart, 2009a: 172-197.

⁹⁵ Izd. Sambunjak, 2001: 73-88.

⁹⁶ Izd. Štefanić, 1969b: 134-135; Badurina-Stipčević, 2006: 199-210.

⁹⁷ Izd. Štefanić i sur., 1969: 142-145; Badurina-Stipčević, 2006: 199-210.

⁹⁸ Izd. Badurina-Stipčević, 2006: 199-210.

⁹⁹ Izd. Badurina-Stipčević, 2006: 199-210.

¹⁰⁰ Izd. Jagić, 1903: 36-47; Radovich, 1969; Štefanić i sur., 1969: 142-145 (nepotpuno izdanje). Blizak je tekstu *Brevijara Britanske knjižnice*.

¹⁰¹ Taj je tekst kratko opisao Vajs, 1915, a izdala ga je Badurina-Stipčević, 2009: 227-234. Blizak je tekstu *Ljubljanskoga brevijara*.

¹⁰² Izdanje i jezična analiza: Reinhart, 2009b: 93-109.

¹⁰³ Izd. Strohal, 1917: 6-11.

pripadaju bugarskoj verziji slavenskoga prijevoda grčkoga izvornika. Zajedno s četirima ćirilničnim tekstovima predstavljaju stariji oblik toga apokrifa, a važni su i za rekonstrukciju grčkoga teksta jer gdjekad imaju bolja čitanja od onih u najstarijem sačuvanom grčkom *Bodmerovu rukopisu*.¹⁰⁴

Tomino evanđelje o djetinjstvu Gospodnjem sačuvano je u *Fragmentu 99 HAZU* (15. st.).¹⁰⁵ Hrvatskostaroslavenski tekst pripada istoj porodici tekstova kao i ostali slavenski tekstovi ruske, bugarske i srpske redakcije. Štoviše, on je od svih najbliži najstarijemu slavenskom tekstu, onom bugarskostaroslavenskom, koji je ujedno i najbliži grčkomu izvorniku.

Tekstovi apokrifa *Silazak Ivana Krstitelja u pakao* u *Petrinićeve zborniku* (1503.) i *Grškovićeve zborniku* (16. st.) nisu izdani niti su jezično analizirani.

Isusovo prenje s đavlom u *Fragmentu 80 HAZU* (14. st.)¹⁰⁶, *Oxfordskome zborniku* (15. st.)¹⁰⁷, *Žgombićeve zborniku* (16. st.)¹⁰⁸, *Cod. IVa48 HAZU* (15. st.)¹⁰⁹ i *Zborniku iz Berčićeve zbirke br. 5* (15. st.)¹¹⁰. Jezik *Fragmenta 80* kao i jezik *Akademijina kodeksa IVa48* vrlo je star s malobrojnim novijim elementima starohrvatskoga govornoga jezika, kojih više ima u tekstovima drugih zbornika, u kojima se također mogu naći i brojni ostatci vrlo starih predložaka.

Usnuće Bogorodice u *Pazinskim fragmentima* (14. st.)¹¹¹, *Vinodolskome zborniku* (15. st.)¹¹² i *Grškovićeve zborniku* (16. st.). Taj je apokrif preveden s grčkoga na staroslavenski u

¹⁰⁴ Vidi Badurina-Stipčević, 2006: 200; Radovich, 1969: 79-82; Reinhart, 2009b: 93-109. Badurina-Stipčević izdanje teksta iz *Brevijara Metropolitane* popratila je svim varijantama iz *Fragmenta HAZU*, *Baromićeve* i *Brozićeve brevijara*, a također je jezično usporedila tekst *Brevijara Metropolitane* s tekstovima *Ljubljanskoga brevijara* i bugarskostaroslavenskim tekstom iz *Jagićeve Zlatousta* (13. st.) kao i s grčkim izvornikom.

¹⁰⁵ Uz izdanje teksta Grabar, 1969: 226-231 donosi i varijante iz tekstova ruske redakcije iz *Zbirke Undoljskoga* (16. st.), zatim triju tekstova srpske redakcije iz *Srećkovićeve rukopisa* (14. st.), iz Narodne biblioteke u Sofiji (16. st.) i iz *Hludovljeve zbirke* (14. st.), te iz teksta bugarske redakcije (14. st.), a mjestimice i usporedbu s grčkim izvornikom, navodeći grecizme i prevedenice s grčkoga. U prilog tvrdnji da tekst potječe iz bugarsko-makedonskog područja Grabar navodi više leksičkih primjera.

¹⁰⁶ Izd. Sambunjak, 2000 je izdao i jezično analizirao tekstove svih prenja.

¹⁰⁷ Izd. Sambunjak, 2000: 230-231.

¹⁰⁸ Izd. Sambunjak, 2000: 234-237.

¹⁰⁹ Izd. Strohal, 1917: 54-56; Sambunjak, 2000: 232-233.

¹¹⁰ Izd. Sambunjak, 2000: 228-229.

¹¹¹ Izd. Mihaljević / Vince, 2012: 132-138, pored izdanja autori pružaju i jezičnu analizu toga teksta.

12. stoljeću, a tekst *Pazinskih fragmenata* srodan je s najstarijim sačuvanim slavenskim prijepisima fragmenta iz 12. stoljeća.

Razgovor triju svetaca u *Petrisovu zborniku* (1468.)¹¹³, *Žgombićevu zborniku* (16. st.)¹¹⁴, *Ivančićevu zborniku* (14./15. st.)¹¹⁵, *Oxfordskome zborniku* (15. st.) i *Fatevićevu zborniku* (1617.). Taj se apokrif pojavljuje i kao apokrif o Adamu. Mlađi tekstovi u *Žgombićevu* i *Fatevićevu zborniku* podosta se razlikuju od ostalih triju tekstova. Svi hrvatskostaroslavenski tekstovi imaju isto porijeklo kao i odgovarajući tekstovi srpske i ruske redakcije.

O drvetu križa u *Pazinskim fragmentima* (14. st.)¹¹⁶, *Oxfordskome zborniku* (15. st.)¹¹⁷, *Petrisovu zborniku* (1468.)¹¹⁸, *Žgombićevu zborniku* (16. st.) i *Grškovićevu zborniku* (16. st.). Najstariji slavenski prijepis iz 13. stoljeća pripada istoj redakciji kao i tekst u *Pazinskim fragmentima*, a svi zbornički tekstovi pripadaju drugoj redakciji. Ali hrvatskostaroslavenski tekstovi nisu neposredno povezani s apokrifom o Adamovoj lubanji, kao što je to slučaj u srpskostaroslavenskom i ruskostaroslavenskom tekstu.

Među hagiografskim tekstovima s grčkoga su prevedeni:

Život svetoga Šimuna Stupnika u *Budimpeštanskome fragmentu* (11/12. st.)¹¹⁹, koji je najstariji hrvatski hagiografski tekst i najstariji poznati slavenski rukopis te hagiografije. Dokaz je tomu da su vrlo rano hrvatskostaroslavenskim jezikom pisani i neliturgijski tekstovi.

Tekst hagiografije *Našašće križa* u *Oxfordskome zborniku* (15. st.) nije izdan niti je jezično analiziran.

Muka svetih Eustahija i Teopiste u *Pazinskim fragmentima* (14. st.)¹²⁰ i *Fragmentu iz kaptolskoga arhiva u Novome Mestu* (14. st.)¹²¹. Oba teksta hagiografije potječu iz

¹¹² Izd. Strohal, 1917: 36-39; Štefanić i sur., 1969: 149-153.

¹¹³ Jagić, 1868: 105-108 u svojem izdanju donosi varijante iz tekstova iz srpske i ruske redakcije prema izdanju N. Tihonravova.

¹¹⁴ Izd. Štefanić i sur., 1969: 337-341.

¹¹⁵ Izd. Milčetić, 1890: 46-48.

¹¹⁶ Mihaljević / Vince, 2012: 128-131 pored izdanja pružaju i jezičnu analizu toga teksta.

¹¹⁷ Izd. Štefanić i sur., 1969: 159-160.

¹¹⁸ Izd. Jagić, 1868, 92-97.

¹¹⁹ Izd. Kiraly, 1955: 327-328; Райнхарт / Турилов, 1989-1990: 41-42. Jezik toga fragmenata analizirao je M. Mihaljević u brojnim radovima (vidi bilješku 35).

¹²⁰ Tekst je identificirao Milčetić, 1911: 144-148, opisao Štefanić, 1969: 46-47, a izdali su ga: Štefanić i sur., 1969: 252-254; Mihaljević / Vince, 2012: 125-128, koji su ga i jezično analizirali. U svojem radu o *Pazinskim*

makedonsko-bugarskog predloška, vjerojatno iz Ohridske književne škole, ali neizvjesno je pripadaju li istoj redakciji. No njihova je redakcija starija od one kojoj pripadaju odgovarajući srpskostaroslavenski i ruskostaroslavenski tekst. Hrvatskostaroslavenski tekst jedan je od najstarijih slavenskih tekstova te hagiografije, a i jedan od najstarijih slavenskih tekstova prevedenih s grčkoga. Staroslavenska matica potječe iz 10. stoljeća.¹²²

Muka svetoga Jakova Perzijanca u Pazinskim fragmentima (14. st.)¹²³. Zajedno sa srodnim ćirilničnim tekstovima raške, srpske i ruske redakcije taj fragment ima porijeklo u nekom prijevodu koji je po jeziku i vremenu svojeg postanka bio vrlo blizak *Suprasaljskomu zborniku*, te je među najstarijim sačuvanim slavenskim tekstovima te hagiografije.

Život svetoga Pavla Pustinjaka u Akademijinu fragmentu 32b (15. st.)¹²⁴ i *Žgombićevu zborniku* (16. st.)¹²⁵. Oba teksta međusobno su veoma srodna i pripadaju istoj redakciji. Radi se o prijepisima starijeg predloška vjerojatno bugarske redakcije. Hrvatskostaroslavenski tekstovi jedini su sačuvani slavenski tekstovi te hagiografije.¹²⁶

fragmentima o njemu govori i Grabar, 1981. Petrović / Mihaljević, 2013 uspoređuju ga s istom legendom u srpskostaroslavenskom *Lipljanskome mineju* (14. st.) i ruskostaroslavenskim tekstom iz Makarijevih *Velikih čitaćih mineja*, kao i s grčkim izvornikom.

¹²¹ Tekst je identificirao i opisao Zor, 1985: 189, a objavili su ga i jezično analizirali Petrović / Mihaljević, 2013: 171-216.

¹²² Гладкова, 2002: 29-30; usp. Grabar, 1981: 131, Mihaljević / Vince, 2012: 7.

¹²³ Tekst su izdali: Grabar, 1973: 155-159; Mihaljević / Vince, 2012: 148-150, koji su ga i jezično analizirali (usp. i Mihaljević, bilješka 32). Grabar je utvrdila da se tekst *Pazinskih fragmenata* podudara s tekstom *Lipljanskoga mineja* (14. st.) raške redakcije, a srodan je i sa srpskostaroslavenskim tekstom iz *Panagirika Grešnoga Dmitra* (17. st.). Usporedila ga je i s grčkim izvornikom, utvrdivši koji su grčki rukopisi najbliži predlošku prijevoda i popisavši složenice doslovno prevedene s grčkoga.

¹²⁴ Tekst je identificirao Milčetić, 1911: 121, opisao Štefanić, 1969: 12-13, a izdala Badurina-Stipčević, 1992: 90-92.

¹²⁵ Tekst je identificirao Milčetić, 1902: 261, opisao Štefanić, 1969: 43, a izdala Badurina-Stipčević, 1992: 93-99.

¹²⁶ Badurina-Stipčević, 1992. u svojem je izdanju provela jezičnu analizu obaju tekstova i usporedbu s brevijarskim hrvatskostaroslavenskim tekstovima te hagiografije (*II. novljanski, Baromićev i Brozićev*), kao i s grčkim izvornikom, utvrdivši koji su grčki rukopisi najbliži predlošku slavenskoga prijevoda.

Muka 40 sebastenskih mučenika u *Krčkome fragmentu* (13. st.)¹²⁷ potječe iz iste staroslavenske matice kao i tekst iz *Suprasaljskoga zbornika*, od kojega se vrlo malo razlikuje, a te razlike pokazuju da je izvorniji još i od njega. Srodan je i s odgovarajućim srpskostaroslavenskim tekstovima.

Život svetoga Aleksija u *Akademijinu fragmentu* 32b (15. st.), *Zborniku iz Berčićeve zbirke* br. 5 (15. st.)¹²⁸ i *Sienskome zborniku* (1617.).¹²⁹ Potonja dva teksta pripadaju istoj redakciji, ali je tekst iz *Sienskoga zbornika* bliži ruskostaroslavenskom tekstu. Zajedno s brojnim ruskim i južnoslavenskim tekstovima pripada starijoj verziji prijevoda. Riječ je prijepisima staroslavenske matice nastale na južnoslavenskom području, koja je jezično bliska *Suprasaljskomu zborniku*.

Muka svetoga Jurja u *Krčkome fragmentu* (13. st.)¹³⁰ i rukopisu *NSK R 6635* (15. st.)¹³¹. Oba hrvatskostaroslavenska teksta, od kojih je fragment po jeziku stariji, pripadaju istoj redakciji kao i neki srpskostaroslavenski rukopisi, dok drugi srpski rukopisi dolaze iz posve različite redakcije toga apokrifa. Oba su hrvatskostaroslavenska teksta prijepisi matice koja pripada najstarijem razdoblju slavenske književnosti, starijem možda i od *Suprasaljskoga zbornika*.

¹²⁷ Tekst je izdao Ivšić, 1925: 451-508 i pritom ga usporedio s tekstom iz *Lipljanskih mineja* (14. st.), dvama srpskostaroslavenskim tekstovima iz Narodne biblioteke u Beogradu (14. i 15. st.) i ruskostaroslavenskim iz biblioteke u Petrogradu (12. st.). Jezik toga fragmenta u brojnim je radovima analizirao M. Mihaljević (vidi bilješku 35).

¹²⁸ Tekst je identificirao Milčetić, 1911: 121, opisao Štefanić, 1969: 12-13, a izdali su ga Štefanić i sur., 1969: 256-261; Grabar, 1977: 76-83, koja u kritičkom aparatu navodi varijante iz sljedećih tekstova: tekst ruske redakcije iz *Zlatostruja* (12. st.), tekst srpske redakcije, tekst *Lipljanskoga mineja* (14. st.), tekst *Piperkovićeve zbornika* (1381.), tekst *Studeničkoga zbornika* (15. st.) i tekst nomokanona *Šafaříkove zbirke*.

¹²⁹ U svojem izdanju Grabar, 1982/1983: 94-101 provodi jezičnu analizu teksta, uspoređuje ga s tekstom iz *Berčićeve zbirke*, ruskostaroslavenskim tekstom iz *Zlatostruja* (12. st.), kao i s grčkim izvornikom, navodeći grecizme i složenice prevedene s grčkoga.

¹³⁰ Izd. Vajs, 1907: 130-132; Reinhart, 2004: 79 smatra da bi tekst mogao biti preveden s grčkoga, a Mihaljević ga 2006: 235 uvrštava među tekstove prevedene s latinskoga.

¹³¹ Izd. Nazor, 1989: 121-122.

Muka svete Marine u *Fragmentu iz kaptolskoga arhiva u Novome Mestu* (14. st.). Tekst pripada starijoj redakciji nego srpskostaroslavenski tekst te hagiografije, sačuvan u *Lipljanskome mineju*.¹³²

Glavosijek Ivana Krstitelja u *Fragmentu br. 146 Ljubljana* (14. st.)¹³³ nije jezično analiziran.

Hagiografija *Život svetoga Agapija Sirskoga* sačuvana je u potpunoj verziji u *Tkonskome zborniku* (16. st.)¹³⁴ i u nepotpunoj verziji u *Ljubljanskome zborniku* 3/368 (15. st.). Svi su slavenski tekstovi potekli iz jednoga slavenskog prijevoda, a jedino tekst iz *Tkonskoga zbornika* u većoj mjeri odstupa od ostalih. Nije postojala staroslavenska matica, nego je prvotni slavenski prijevod najvjerojatnije ruskostaroslavenski.¹³⁵ Tekst iz *Tkonskoga zbornika* nije jezično analiziran, a tekst iz *Ljubljanskoga zbornika* nije zasebno izdan, nego je Strohal u svojem izdanju prvoga teksta naveo varijante iz drugoga.

Muka svete Anastazije Rimske (Anastazije Djevice) u *Pazinskim fragmentima* (14. st.)¹³⁶ slavenski je prijevod grčkoga predloška Metafrastova djela o sv. Anastaziji Djevici. Tu hagiografiju treba razlučiti od *Muke svete Anastazije Sirmijske*, čiji je najstariji slavenski tekst onaj iz *Lipljanskoga mineja* (14. st.).

Život svetoga Nikole u *Oxfordskome zborniku* (15. st.)¹³⁷ Hrvatskostaroslavenski tekst nastao je prema prijevodu koji se nalazi u decembarskim Makarijevim *Velikim čitaćim minejima*, odnosno prema ćiriličnoj matici. Srodni tekstovi nalaze se još u rujanskim *Makarijevim minejima*, u srpskostaroslavenskom rukopisu 104 (14. st.) i u bugarskostaroslavenskom rukopisu 321, oba iz Narodne biblioteke u Beogradu. Slavenski se tekst nije sačuvao u svojem prvotnom obliku.

¹³² Tekst su izdali Petrović / Mihaljević, 2013: 171-216, jezično ga analizirali i usporedili sa srpskostaroslavenskim tekstom iz *Lipljanskoga mineja* (14. st.).

¹³³ Izd. Zor, 1997: 12-15.

¹³⁴ Izd. Strohal, 1917: 11-18; Strohal, 1921: 132-137; Sambunjak, 2001: 143-151.

¹³⁵ Grabar, 1977: 97-100.

¹³⁶ Izdanje i jezična analiza: Mihaljević / Vince, 2012: 12-13, 151-153.

¹³⁷ Izd. Štefanić i sur., 1969: 262-265 (djelomično izdanje); Nazor, 1987: 71-77; Badurina-Stipčević, 2013: 155-158.

Tekst hagiografije *Muka svetoga Klementa Rimskoga*, sačuvan u *IV. vrbničkome brevijaru* (14. st.),¹³⁸ jednim je dijelom preveden s grčkoga jezika, a drugim dijelom s latinskoga. Nije jezično analiziran.

Od sve književnosti prevedene s grčkoga homiletička je najslabije istražena. Dosad je poznat veoma mali broj homiletičkih tekstova koji su na hrvatskostaroslavenski prevedeni s grčkoga. Među njima su izdane dvije homilije, premda im nije poznat grčki predložak: *Pazinski fragment homilije* (14. st.)¹³⁹ i *Krčki fragment homilije* (13. st.),¹⁴⁰ za koji se ne zna ni je li preveden s grčkoga ili latinskoga jezika. Ostale poznate homilije nisu ni izdane ni jezično analizirane: *Slovo o Blagovijesti I (Homilija o Blagovijesti BDM Pseudo-Grgura Novocezarejskoga)*, koja je sačuvana jedino u hrvatskoj glagoljičnoj književnosti, i *Slovo o Blagovijesti II (Homilija o Blagovijesti BDM Ivana Zlatoustoga)* u *Fragmentu 16 HAZU* (13. st.),¹⁴¹ *Homilija Ivana Zlatoustoga o spasenju duše* u *Vinodolskome zborniku* (15. st.), *Petrisovu zborniku* (1468.), *Berčićevoj zbirci br. 5* (15. st.), *Grškovićevu zborniku* (16. st.), *Sienskome zborniku* (1617.) i *Homilija Ivana Zlatoustoga o skorominućem životu* u *Petrisovu zborniku* (1468.) i *Grškovićevu zborniku* (16. st.).

U *Tkonskome zborniku* nalazi se tekst jedne Pseudo-Zlatoustove homilije, a u najstarijem hrvatskoglagoļjičnom homilijaru, *Ljubljanskome homilijaru* (13. st.), odlomak Zlatoustove *Homilije na Glavosijek Ivana Krstitelja*.

Homiletičkih tekstova prevedenih s grčkoga ima i u brevijarima. Primjerice u *II. novljanskom brevijaru* (1495.) nalazi se devet Origenovih homilija na *Evandjelje po Mateju* i na *Evandjelje po Luki*, te sedam homilija Ivana Zlatoustoga.¹⁴²

¹³⁸ Izd. Vajs, 1911: 567-570. Latinski tekst što ga je na kraju svojeg rada naveo Vajs ne odgovara u potpunosti hrvatskostaroslavenskomu prijevodu.

¹³⁹ Izd. Štefanić, 1969: 49; Mihaljević / Vince, 2012: 147-148, autori pored izdanja pružaju i jezičnu analizu teksta (usp. i Mihaljević, bilješka 32).

¹⁴⁰ Izd. Vajs, 1907: 139-141; Reinhart, 2004: 79-80. Jezik toga fragmenata analizirao je M. Mihaljević u brojnim radovima (vidi bilješku 35). Dok Reinhart smatra da bi se moglo raditi o prijevodu s grčkoga, Mihaljević 2006: 235 ovaj fragment svrstava među tekstove prevedene s latinskoga.

¹⁴¹ Tekstove tih homilija opisao je Štefanić, 1969: 44-45, a identificirala ih je Grabar, 1986: 90-91, primijetivši da je *Homilija Pseudo-Grgura Neocezarejskoga* povezana s homilijom u *Mihanovićevu homilijaru*, ali u drugome prijevodu.

¹⁴² Hannick, 2004: 191-198. O homileatici glagoljskih brevijara pisale su: Pantelić, 1965: 94-149; Grabar, 1986: 87-94. Usp. i Petrović, 1986: 240-254.

3. Grčki predlošci (hrvatsko)staroslavenskih prijepisa staroslavenskih prijevoda

Za istraživanje bilo kakva utjecaja grčkoga jezika na staroslavenski jezik nužno je utvrditi grčke predloške, odnosno tekstove koji su im najbliži. Tako je i u pogledu leksika to nužan preduvjet koji omogućuje valjanu usporednu analizu. Prije nego što se pristupi utvrđivanju grčkih predložaka, potrebno je utvrditi je li neki hrvatskostaroslavenski tekst prijepis prijevoda s grčkoga jezika ili s latinskoga jezika. Neki od dokaza za to da je izvornik slavenskog teksta grčki jest upotreba leksičkih i sintaktičkih grecizama, pisanje imena koje prenosi grčko-bizantski izgovor, doslovne prevedenice s grčkoga, doslovno prevođenje riječ za riječ, krivo prevođenje zbog krivo pročitane ili krivo shvaćene grčke riječi kao i čitanja u slavenskim rukopisima koja prenose prepisivačke pogreške u predaji grčkih rukopisa. Poradi razjašnjenja pojedinih mjesta dotični je tekst potrebno usporediti s ostalim srodnim tekstovima u hrvatskoglagoljičnoj književnosti i u drugim slavenskim književnostima.

Kada se utvrdi da se radi o prijevodu s grčkoga, nužno je pronaći grčke tekstove koji su služili kao predlošci za staroslavenske prijevode koji su bili u osnovi hrvatskostaroslavenskih prijepisa. Usporedna analiza hrvatskostaroslavenskoga leksika i odgovarajućega leksika u grčkome može biti valjana samo pod uvjetom da se pronađu ti predlošci ili barem oni grčki tekstovi koji su morali biti veoma bliski njima. Dokaz tomu da je pronađen grčki predložak jest doslovnost prijevoda kako na leksičkoj tako i na sintaktičkoj razini. Obratno, svaka odstupanja, a pogotovo ona znatnija, dokazuju da se ne radi o predlošku. Ako su odstupanja neznatna te se odnose pretežno na sintaksu a manje na leksik, dopustivo je primijeniti dotični grčki tekst za leksikološku usporedbu, bez obzira na to što on nije neposredan predložak. Traganje za grčkim predlošcima uključuje i čitanje i uspoređivanje grčkih rukopisa koji su još neobjavljeni. Usporedna analiza u ovom radu oslanja se na već pronađene i objavljene grčke predloške, odnosno tekstove za koje se smatra da su bliski grčkomu predlošku dotičnoga hrvatskostaroslavenskog teksta.

Odnos između hrvatskostaroslavenskih tekstova i grčkih predložaka ovisi o tome kakvoj rukopisnoj redakciji ti tekstovi pripadaju kao i koliko su udaljeni od svojih staroslavenskih matica. Kada hrvatskostaroslavenski tekst pripada redakciji koja je vjerno prenosila tekst matice, a matica je redovito sadržavala doslovan prijevod s grčkoga, tada je i sam taj hrvatskostaroslavenski tekst blizak grčkomu predlošku. Filijacija teksta utvrđuje se na temelju jezične usporedbe svih sačuvanih slavenskih tekstova, pri čemu se razlikuje starije i mlađe stanje staroslavenskoga jezika. Ali budući da matice nisu sačuvane, blizina i daljina nekog

teksta od pretpostavljene matrice može se u potpunosti utvrditi istom kada se otkrije grčki predložak i kada se s njime usporede njegovi slavenski prijevodi. Usporedba s grčkim predloškom također pridonosi utvrđivanju različitih redakcija staroslavenskih prijevoda, primjerice kada se jedna te ista grčka riječ prevodi dvjema različitim slavenskim riječima, odnosno kada jedan slavenski prijevod ima ispravan, a drugi pogrešan prijevod itd.

Međusobna usporedba hrvatskostaroslavenskih tekstova kao i njihova usporedba s tekstovima drugih redakcija pomaže i u utvrđivanju grčkoga predloška. Ali odnos grčkoga i slavenskoga teksta važan je i u obrnutom smjeru. Naime, ponekad su slavenski prijevodi značajni i za rekonstrukciju grčke rukopisne predaje, a u nekim slučajevima i za rekonstrukciju samoga grčkog izvornika, pogotovo kada nisu sačuvani grčki rukopisi koji sadrže stariji oblik teksta.

Kod nekih hrvatskostaroslavenskih tekstova za koje se pretpostavlja ili zna da su izvorno prevedeni s grčkoga dosad ne samo da nije utvrđen grčki predložak nego se ne zna ni koji je grčki spis tim tekstom preveden. To su homiletički tekstovi *Fragment homilije Ivana Zlatoustoga* iz *Petrisova zbornika* i *Grškovićeve zbornika*, *Krčki fragment homilije* i *Pazinski fragment homilije*. Kod drugih tekstova nijedan pronađeni rukopis grčkoga izvornika nije bio predložak sačuvanomu slavenskom tekstu. To su primjerice apokrifni tekstovi: *Djela Petrova*, *Pavlovo otkrivenje*, *Ivanovo otkrivenje*, *Isusovo prenje s đavlom*, *O drvetu križa* te hagiografski tekstovi: *Muka svete Marine*, *Muka svete Anastazije Rimske* i *Razgovor triju svetaca*. Za neke je tekstove naposljetku dvojbeno jesu li uopće prevedeni s grčkoga ili ipak s latinskoga: *Isusova poslanica Abgaru*, *Muka svetoga Jurja*, *Krčki fragment homilije*. Unatoč tomu što neki grčki tekstovi imaju pojedine dijelove koji se poklapaju s nekim od navedenih slavenskih prijevodnih tekstova, oni su toliko udaljeni od pretpostavljenog predloška da nije moguća usporedba koja bi vodila do valjanih zaključaka u pogledu utjecaja grčkoga jezika. Kod nekih pak tekstova grčki tekst, iako nije predložak, u manjoj mjeri odstupa od prijevoda tako da je moguća djelomična usporedna leksikološka analiza. Isto vrijedi i onda kada postoje pojedini dijelovi koji posve odgovaraju grčkomu tekstu pored onih dijelova koji se od njega posve razlikuju.

Grčki je predložak teško utvrditi zato što su mnogi grčki rukopisi izgubljeni, a mnogi su dosad neistraženi pa i nepročitani. Pored toga, sami grčki izvori nalaze se u mnogobrojnim rukopisima iz različitih vremena, te u različitim recenzijama ili rukopisnim predajama, što dodatno otežava utvrđivanje predloška. Neizvjesno je koliko rukopisa posreduje između onih do danas sačuvanih i onih koji su služili za prevođenje na slavenski.

Ponekad se hrvatskostaroslavenski tekst s pronađenim grčkim tekstom poklapa gotovo u cijelosti, ali ipak postoje inačice grčkoga teksta koje se nalaze u drugim rukopisima a koje su bliže prijevodu. Tada je potrebno usporedbom grčkih tekstova i njihovih inačica točno utvrditi koje su inačice grčkih rukopisa najbliže tekstu prijevoda. Tako se često može utvrditi da nema jednog jedinog grčkog rukopisa koji bi bio predložak slavenskomu prijevodu/prijepisu, tj. da nijedan od njih nije neposredan predložak, ali da ima inačica i dijelova iz više grčkih rukopisa koji su morali biti uključeni u izgubljeni predložak. Tada se grčki predložak može uspostaviti stvaranjem takozvanoga miješanog teksta (*textus mixtus*) ili eklektičkog teksta, koji u sebi uključuje inačice iz više sačuvanih grčkih rukopisa, a po mogućnosti se stvara na temelju jednog osnovnog rukopisa uz umetanje inačica iz drugih rukopisa iste porodice ili recenzije.

S druge strane, grčki je predložak teško utvrditi i zato što su izgubljeni mnogi prijevodi koji posreduju između prvotnih staroslavenskih prijevoda i sačuvanih hrvatskostaroslavenskih prijevoda. Između hrvatskostaroslavenskih rukopisa koje posjedujemo i njihova hrvatskostaroslavenskog izvornika stoji nepoznat broj prijevoda, kao i između njega i ćirilometodskih prijevoda. U mnogokratnom prepisivanju spisa predložak se nije samo presnimavao nego se je i sažimao i na različite načine preinačivao. Stoga valja prosuditi radi li se o preradi, najčešće o skraćanju nekog starijeg teksta, ili o tekstu koji se zasniva na posve drugom predlošku.

Nisu nam napokon sačuvani ni ćirilometodski prijevodi koji su prevedeni tijekom moravskoga poslanja, a prvi sačuvani prijevodi i prijevodi nastali su najmanje stotinu godina kasnije. U svim tim prijevodima unošene su tijekom stoljeća razne inačice, uslijed dodavanja, ispuštanja, zamjenjivanja i drugih postupaka, a počinjene su i prepisivačke pogreške, što su sve i hrvatskostaroslavenski prepisivači prenijeli u svoj prijevod, najčešće uopće ne poznavajući grčki izvornik.

Navedene poteškoće u kritici teksta dijelom određuje i odabir analiziranih hrvatskostaroslavenskih tekstova, budući da se utjecaj grčkoga jezika ne može utvrditi bez usporedne analize s tekstovima koji su ili neposredni predlošci ili tekstovi koji sadrže elemente predloška. Analizirati se mogu dakle oni hrvatskostaroslavenski tekstovi kojima je utvrđen ne samo izvornik, nego i predložak. Pritom treba imati na umu da je načelno moguće da prijevodni tekst bude i nedoslovan, što bi značilo da je staroslavenska matica u njezinu hrvatskostaroslavenskom prijevodu do te mjere preinačena da su nastala odstupanja od utvrđenoga grčkog predloška. Ipak, polazimo od pretpostavke da su se staroslavenski prijevodi u osnovi vodili načelom doslovnosti, što onda vrijedi i za njihove najstarije prijevode u svim redakcijama, pa tako i za hrvatskostaroslavenske prijevode, te da odstupanja u

prijevodu nisu tolika da kriterij doslovne podudarnosti između izvornika i prijevoda ne bi bio temeljni kriterij pri određivanju grčkoga predloška.

Ukoliko su predmet ovoga rada hrvatskostaroslavenski prijepisi tekstova prevedenih s grčkoga, predlošci staroslavenskih tekstova ujedno su, na posredan način, i predlošci hrvatskostaroslavenskih tekstova. Obratno rečeno, budući da se ne utvrđuju tek predlošci hrvatskostaroslavenskih prijepisa, nego staroslavenskih matica, a te matice nisu sačuvane, nameće se potreba za usporedbom sa svim srodnim najstarijim slavenskim tekstovima. Na temelju toga može se vidjeti i kako hrvatskostaroslavenski tekstovi u odnosu na starije slavenske tekstove i dalje stoje pod utjecajem grčkoga jezika, a u kojoj mjeri njemu izmiču.

Na primjeru starozavjetnog apokrifa *Abrahamov zavjet* može se dobro vidjeti o čemu se radi. Taj je tekst sačuvan u hrvatskologoljičnoj književnosti u pet različitih prijepisa iz različitih vremena: u *Oxfordskome zborniku* (15. st.), *Petrisovu zborniku* (15. st.), *Berčićevoj zbirci br. 5* (15. st.), *Tkonskome zborniku* (16. st.) i *Sienskome zborniku* (17. st.). Usporedba hrvatskostaroslavenskih tekstova s najstarijim slavenskim tekstovima, koji pripadaju bugarskoj i ruskoj redakciji, pokazuje da su oni veoma jezično i sadržajno srodni te da vjerojatno potječu od istoga prvobitnoga slavenskog prijevoda s grčkoga jezika.¹⁴³ Među najstarijim tekstovima, koji su najbliži općestaroslavenskomu jeziku i ujedno najvjerniji grčkomu izvorniku, ističu se: 1) tekst bugarske redakcije iz zbirke P. I. Sevastjanova (13. st.)¹⁴⁴ i 2) tekst ruske redakcije iz Sergejeve lavre (16. st.).¹⁴⁵ Izvorni grčki tekst *Abrahamova zavjeta* nastao je u 2. ili 1. stoljeću pr. Kr. kod egipatskih (aleksandrijskih) Židova. Sačuvan je u dvjema različitim recenzijama, u dugoj (A) i kratkoj (B) recenziji, koje su tijekom stoljetne predaje svaka na svoj način kršćanski prilagodile izvorni pretkršćanski židovski tekst. Tekstovna predaja recenzije B konzervativnija je od recenzije A tako da su njezini sačuvani rukopisi očuvali stariji oblik grčkoga teksta, koji je bliži prvobitnomu grčkomu tekstu negoli rukopisi duge recenzije.¹⁴⁶ Pritom treba razlikovati te dvije recenzije od izvornoga teksta, kao i različite rukopise unutar tekstovne predaje svake od recenzija. Dakle svakoj recenziji pripadaju brojni rukopisi koji su nastajali u različitim vremenima, od protorukopisa, koji nisu sačuvani, preko najstarijih sačuvanih rukopisa, pa sve do najmlađih. Tekstovna predaja obiju recenzija trajala je stoljećima i tijekom nje tekst se više ili manje mijenjao. Stoga se kod

¹⁴³ Turdeanu, 1981: 210.

¹⁴⁴ Тихонравов, 1894: 1-14; Polívka, 1896: 118-125.

¹⁴⁵ Тихонравов, 1863: 79-90.

¹⁴⁶ Turdeanu, 1981: 202; Allison, 2003: 12-27.

izdanja teksta utvrđuje onaj grčki rukopis koji najbolje predstavlja dotičnu recenziju, odnosno onaj koji čuva najstariji oblik teksta. Ponekad i neki mlađi rukopis-prijepis može sadržavati stariji oblik teksta nego neki stariji rukopis, jer ga u prijepisu nije preinačavao, nego ga je vjerno prenosio. Ali u slučaju kratke recenzije *Abrahamova zavjeta* najstariji oblik teksta ima najstariji sačuvani rukopis-prijepis E – gr. 405 (G 63 suppl.), 11. st., iz Biblioteke Ambrosiane u Milanu, koji je jedan od devet glavnih rukopisa koji pripadaju toj recenziji. Duga je recenzija naime imala dužu predaju u kojoj je tekst tijekom stoljeća pretrpio znatno veće promjene nego u predaji kratke recenzije. S druge strane, recenzija B zapravo je nastala kao sažetak istoga prvobitnoga rukopisa, a ne sačuvanoga oblika recenzije A. Prema tomu, nijedna od dviju recenzija nije nastala iz one druge, ni duga kao proširenje kratke ni kratka kao skraćenje duge, nego su podjednako stare, s time da je duga začeta prepisivanjem prvotnoga teksta u cijelosti, a kraća sažimanjem toga teksta.¹⁴⁷ Naime, rukopis s najstarijim oblikom teksta jedne recenzije ne prenosi uvijek i izvorni oblik teksta te recenzije. Odatle iako je recenzija A po svom postanku starija od recenzije B, sačuvani rukopis koji predstavlja recenziju A sadrži mlađi oblik teksta od rukopisa koji predstavlja recenziju B.¹⁴⁸ Prema tomu, recenzija A nije nastala proširenjem recenzije B, kao što ni sačuvani oblik recenzije B nije sažetak sačuvanoga oblika recenzije A, jer i jednoj i drugoj rukopisnoj predaji prethodi tzv. protorecenzija A i njezino skraćenje – protorecenzija B, pri čemu je predaja recenzije A osuvremenjivala tekst, a predaja recenzije B zadržala stariji oblik teksta. Stoga treba pretpostaviti grčki izvornik koji prethodi objema recenzijama, te je kraći od duge recenzije, a duži od kratke, a nijedna od njih u svom prvobitnom obliku nije imala prvenstvo pred onom drugom. Iako obje recenzije govore drugim riječima o istom, postoji dovoljno podudarnosti u rječniku da bi potjecale od istoga grčkoga izvornika, te ne mogu biti međusobno neovisni prijevodi hebrejskoga izvornika.¹⁴⁹ U pogledu kronologije dviju recenzija grčkoga teksta mišljenja istraživača su podijeljena, ali se najprihvatljivijim čini rješenje što ga je predložio N. Turner, prema kojemu je recenzija B u svom sačuvanom obliku starija od recenzije A u njezinu sačuvanom obliku. Drugim riječima, najbolji predstavnik duge recenzije po svom je jezičnom stanju mlađi od najboljega predstavnika kratke recenzije. To međutim ne znači da se recenzija A kao takva zasniva na recenziji B, nego je najstariji oblik recenzije A kasniji ishod

¹⁴⁷ Turner, 1953: 255; Delcor, 1973: 5.

¹⁴⁸ Delcor 1973: 52; Turdeanu, 1981: 202; Allison, 2003: 34-40.

¹⁴⁹ Allison, 2003: 12-27.

rukopisne predaje koja svoj začetak ima u prvobitnom nesačuvanom rukopisu koji je stariji i od recenzije B.

Odgovor na pitanje koji je grčki predložak hrvatskostaroslavenskih tekstova, i je li jedan te isti za sve ili ih je više, pretpostavlja ne samo njihovu međusobnu usporedbu, nego i usporedbu svih slavenskih tekstova, koja pokazuje da se svi zasnivaju na kratkoj recenziji, a unutar te recenzije svi se zasnivaju ponajprije na tradiciji rukopisa E.¹⁵⁰ A rukopis E je, kao što smo već rekli, najbolji predstavnik kratke recenzije, čija je tekstovna predaja konzervativnija i bliža prvobitnomu grčkomu rukopisu. No usporedba hrvatskostaroslavenskih tekstova sa svim grčkim rukopisima kratke recenzije pokazuje nadalje da je grčki predložak hrvatskostaroslavenskih tekstova sadržavao brojna mjesta koja se nalaze i u ostalim rukopisima kratke recenzije. Nijedan od tih rukopisa međutim nije neposredan predložak hrvatskostaroslavenskih tekstova. Svaki ima neka mjesta koja se podudaraju s njima, kao i ona koja se ne podudaraju. Osim mjesta koja se nalaze samo u jednom od rukopisa, ima i takvih koja su istovjetna u više njih. Zato je u slučaju *Abrahamova zavjeta* najuputnije eklektički uspostaviti grčki predložak uzimajući iz svih rukopisa ona mjesta koja odgovaraju slavenskomu prijevodu.¹⁵¹

3.1. Utvrđivanje grčkoga predloška (hrvatsko)staroslavenskih starozavjetnih tekstova

Općeprihvaćeni tekst grčkoga *Staroga zavjeta*, takozvani *textus ab omnibus receptus*, uspostavljen je kao mješoviti tekst znatno kasnije nego što je nastala slavenska Biblija. U doba nastanka slavenskoga prijevoda mnogi dijelovi Biblije bili su u opticaju u različitim verzijama. Stoga za utvrđivanje grčkih predložaka staroslavenskih prijevoda nije bitna rekonstrukcija izvorne *Septuaginte*, budući da se oni mogu prije naći u kasnijim rukopisima.

Tri su glavne recenzije *Septuaginte* koje su korištene u kršćanstvu (*trifaria varietas*): 1. aleksandrijska ili egipatska recenzija, koja se zasniva na Hezihijevu prijevodu, a najznačajniji su rukopisi Codex Vaticanus (B) iz 4. st., Codex Sinaiticus (S) iz 4. st. i Codex Alexandrinus (A) iz 5. st.; 2. heksaplijska ili palestinska recenzija, koja se sastoji u prijevodima i revizijama *Septuaginte* u Origenovoj *Heksapli* (240. – 245.), a najbolji su joj predstavnici Codex

¹⁵⁰ Turdeanu, 1981: 203, 211; Schmidt, 1986: 35.

¹⁵¹ Vidi Mikecin, 2013: 279-283.

Sarravianus-Colbertinus (G) iz 4./5. stoljeća i Codex Marchalianus (Q) iz 6. stoljeća; 3. sirijska ili antiohijska recenzija, koju je proveo Lukijan potkraj 3. stoljeća, i koja je oko 400. godine prenesena u Carigrad, gdje je potisnula ostale recenzije i postala jedinstveni službeni tekst u Bizantu. Zato se naziva još i Lukijanovom ili carigradskom recenzijom. Najbolje je sačuvana u četirima minuskulnim kodeksima: 19, 82, 93 i 108.

Veoma je teško utvrditi koji rukopisi točno stoje u podlozi staroslavenskoga prijevoda. Grčki je predložak staroslavenskoga prijevoda najčešće mješoviti tekst, a može se utvrditi istom u usporedbi s tim prijevodom. No u slučaju biblijskih tekstova grčki su izvori najistraženiji, rukopisi su najpoznatiji, a izdanja grčkoga teksta kritički su uspostavljena. Predložak staroslavenskomu prijevodu najprije treba tražiti u takozvanom göttingenskom izdanju¹⁵², jer je ono najpotpunije i uzima u obzir sve dostupne izvore, uz napomenu da je za paleoslavistiku tekst u aparatima kritičkih izdanja zapravo jednako važan kao i glavni tekst. Göttingensko je izdanje eklektičko jer je uspostavljeno na temelju svih najstarijih sačuvanih rukopisa, s ciljem najvećeg mogućeg približavanja izvornomu grčkom prijevodu. Pritom eklektičko izdanje daje prednost određenoj tekstovnoj recenziji, odnosno određenoj skupini rukopisa, za razliku od diplomatičkog izdanja, koje za osnovicu uzima samo jedan najbolji rukopis, a ostale rukopise uvažava u kritičkom aparatu.¹⁵³ Kritičko izdanje, bilo da je diplomatičko ili eklektičko, daje pregled svih inačica teksta, te omogućuje uvid u različite izvore, kako bi se na svakom pojedinom retku prosudilo koja je inačica bliža onomu što je bio grčki predložak.

Prema Evseevu, a potom i Murku i Vajsu, ćirilometodski prijevod Biblije u cjelini je nastao prema carigradskoj recenziji.¹⁵⁴ O tome svjedoče tekstovi bogoslužnih čitanja u perikopama hrvatskoglagoljičnih misala i brevijara, ali i tekstovi evanđelja, apostola i psaltira. Za vladavine bugarskoga cara Simeona početkom 10. stoljeća u okviru protubizantske politike dolazi do prerade ranijih prijevoda kao i do stvaranja novih prijevoda prema aleksandrijskoj recenziji. No pored toga i dalje se čuvaju elementi staroga prijevoda. Tako su te dvije recenzije u hrvatskostaroslavenskim tekstovima prevedenim s grčkoga zastupljene u većoj mjeri, dočim je heksaplijska prisutna u manjoj mjeri.

¹⁵² *Septuaginta*, 1931-. Dosad je objavljeno preko 20 svezaka, a izdanje još nije dovršeno. Drugo značajno ali još nedovršeno izdanje jest: Brooke / Mclean / Thackeray, 2010.

¹⁵³ Takvo diplomatičko izdanje jest: Hanhart, 2006.

¹⁵⁴ Евсеев, 1899: 370-373; Murko, 1908: 51; Vajs, 1926: 8.

U dosadašnjim su istraživanjima točno utvrđeni predlošci samo za neke starozavjetne tekstove hrvatskoglagoljične književnosti. Tekst psaltira po svojem je jeziku najujednačeniji od svih slavenskih biblijskih tekstova. Najstariji hrvatskostaroslavenski psaltiri slažu se i po svojem leksičkom sastavu, pa se može reći da se radi o mnoštvu prijevosa jednoga jedinstvenog starijeg hrvatskostaroslavenskog ili staroslavenskog prijevosa, koji su svi imali zajednički grčki predložak. To potvrđuje i leksička srodnost hrvatskostaroslavenskih psaltira sa starijim slavenskim psaltirima makedonske redakcije *Pogodinovim psaltinom* (12. st.) i *Bolonjskim psaltinom* (1230. – 1241.), kao i s kanonskim *Sinajskim psaltinom* (11. st.).¹⁵⁵ Predložak *Frašćićeva psaltira*, koji je od svih hrvatskostaroslavenskih psaltira najbliži ćirilometodskom prijevodu, pouzdano je utvrđen. Prvi je V. Jagić priredio eklektičko izdanje grčkoga teksta koji bi mogao biti u osnovi staroslavenskoga prijevoda.¹⁵⁶ Nema nikakve dvojbe da grčki predložak za glavni tekst pripada Lukijanovoj ili sirijskoj recenziji, iz koje je i sačuvan najveći broj grčkih rukopisa, a da komentar pripada egipatskoj recenziji te da je povezan s grčkim komentiranim psaltinom koji se pripisuje Atanaziju Aleksandrijskomu.¹⁵⁷ Jedan od dokaza u prilog tomu jest to što je Lukijan u svojoj recenziji izostavio tekst što ga je Pavao na mjestu Ps 13,3 dodao iz *Poslanice Rimljanima* 3 (Ps 5,10; 139,4; 9,28; Iz 59,7-8; Ps 35,2), a toga dodatka nema ni u *Frašćićevu psaltiru* jednako kao ni u *Sinajskome, Pogodinovu* i *Bolonjskome psaltiru*, ali ga ima u onim hrvatskostaroslavenskim psaltirima koji su kasnije prerađivani prema *Vulgati*.¹⁵⁸

Nakon što su u tekstovima ruske i bugarske redakcije otkriveni ostatci triju najranijih prijevoda *Daniela* s kraja 9. i početka 10. stoljeća, usporedbom tih tekstova s tekstovima *Daniela* iz hrvatskostaroslavenskih *Brevijara Vida Omišljanina, II. vrbničkog brevijara* i *Dragučkog brevijara* pokazalo se je da su oni toliko srodni s tzv. prijevodom cara Simeona da su morali imati isti grčki predložak, a on pripada egipatskoj ili aleksandrijskoj recenziji.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Šimić, 2000.

¹⁵⁶ Jagić, 1904.

¹⁵⁷ MacRobert, 1998: 925.

¹⁵⁸ Turkalj, 2007: 24.

¹⁵⁹ Петков / Димитрова, 2004: 167-182.

Tekst *Malih proroka* zasniva na sirijskoj recenziji *Septuaginte*, a *Knjiga o Ruti* na egipatskoj recenziji.¹⁶⁰

3.2. Utvrđivanje grčkoga predloška (hrvatsko)staroslavenskih novozavjetnih tekstova

Svi se sačuvani grčki rukopisi *Novoga zavjeta* raščlanjuju na tri recenzije: 1. aleksandrijska ili egipatska recenzija (H), 2. palestinska ili zapadna recenzija (I) i 3. sirijska ili bizantska recenzija (K).¹⁶¹ Palestinska je recenzija dobila svoje ime po tome što je nastala u Palestini i Siriji u 2. stoljeću. Konstantin Veliki proširio ju je po Bizantu, gdje su je koristili rani patristi. U njezinu su naslijeđu nastale neke patrističke verzije *Novoga zavjeta*, među kojima je najznačajnija Origenova verzija iz prve polovice 3. stoljeća. Početkom 4. stoljeća ponovno su je objavili Pamfilije i Euzebije. Nije dobro očuvana i čini samo oko pet posto rukopisa. Naziva se još i zapadnom zato što se je rano počela širiti na Zapad, na zapadno Sredozemlje i sjevernu Afriku. Veoma je značajna za zapadnu Crkvu jer su prve latinske verzije *Novoga zavjeta* s kraja 2. st. ili s početka 3. st., npr. *Itala*, potekle upravo od te recenzije. Origenova redakcija prevedena je na latinski i postala je temeljem prijevoda *Vetus Latina (Prae-Vulgata)*. *Vulgata* se zasniva ili na zapadnoj recenziji ili na *koine*, tj. preteči bizantske recenzije, ili na mješavini obiju. Palestinska je recenzija vladala Bizantom sve dok ju nije potisnula sirijska recenzija u 8. stoljeću. Važan rukopis te recenzije je Codex Cantabrigensis, koji se još naziva i Codex Bezae (D).

Sirijska recenzija (K) mlađa je od zapadne, a nastala je početkom 4. stoljeća u sirijskoj Antiohiji zaslugom već spomenutoga prezbitera Lukijana. Ona je od 7. stoljeća prihvaćena i dopunjena u Carigradu te je bila službeni tekst *Novoga zavjeta* na području cijeloga Istočnog Rimskog Carstva. Zato se naziva još i bizantskom ili carigradskom recenzijom. Ta je recenzija karakteristična za mnoge, štoviše većinu kasnijih (minuskularnih i nekih uncijalnih) grčkih kodeksa i prijevoda, a nakon 8. stoljeća bila je u Bizantu gotovo općeprihvaćena.

¹⁶⁰ Vajs, 1908: 32. Drugi dio Vajsova izdanja *Knjige o Ruti* pruža uzoran primjer utvrđivanja grčkoga predloška: Vajs, 1926: 13-23.

¹⁶¹ H. von Soden je aleksandrijsku redakciju označio slovom H po Hezihiju, aleksandrijskom biskupu, koji je krajem 4. stoljeća preradio *Septuagintu* prema hebrejskom tekstu. Zapadnu redakciju označio je slovom I prema prvom slovu zemljopisnog imena Ioudaia, tj. Ierosoluma, kako bi se označilo njezino palestinsko porijeklo, a sirijsku je redakciju označio slovom K prema prvom slovu riječi koinh – opća. Usp. von Soden, 1902-1913.

Stvorena je spajanjem starijih tekstova i stoga je manje izvorna i od aleksandrijske i od zapadne recenzije. Ona čini najmanje 80 posto sačuvanih rukopisa. Ta je recenzija prevladavala u liturgijskoj upotrebi sve do početka 16. stoljeća, dočim se aleksandrijska recenzija zadržala samo u Egiptu. Važniji predstavnici te recenzije su Codex Alexandrinus (A) i Codex Ephraemi (C) iz 5. stoljeća., a najstariji je Codex W s Atosa (e61).

Egipatska ili aleksandrijska recenzija od svih je najstarija, razvila se je u na prijelazu iz 1. u 2. stoljeće u egipatskoj Aleksandriji, gdje se je i najduže zadržala. Na nju otpada 5 do 10 posto svih sačuvanih rukopisa, ukupno njih oko 50. Nazivana je još i neutralnom recenzijom, jer se je smatralo da je najizvornija i neizmijenjena, ali je dokazano da su ti rukopisi prepravljani kasnijim prijepisima i sadrže neke elemente ostalih recenzija. Među najznačajnijim rukopisima su Codex Vaticanus (d₁) i Codex Sinaiticus (d₂), napisani u Egiptu u 4. i 5. stoljeću, zatim Codex Ephraimi rescriptus (d₃), te rukopisi L, Z, X, D, Y, W, P⁴ i dr.

Prvotni ćirilometodski prijevodi nastali su na temelju zapadne recenzije krajem 9. ili početkom 10. stoljeća,¹⁶² najstariji sačuvani tekstovi potječu s kraja 10. i iz 11. stoljeća, a ti su tekstovi kasnije postupno prepravljani na temelju sirijsko-bizantske recenzije i prema načelima doslovno-smislenoga prevođenja. Iako u staroslavenskoj Bibliji prevladava bizantska recenzija, ona se ipak ne poklapa u cijelosti s njom budući da zadržava tragove starije recenzije. Stoga staroslavenski tekst ima za svoj predložak mješavinu rukopisa tih dviju recenzija.¹⁶³

¹⁶² Stara tradicija pripisuje Metodu prijevod cijele Biblije (osim *Knjiga Makabejaca*) oko 884. godine. No ona nije pronađena. Ako je ikad postojala, vjerojatno je bila izgubljena ili uništena ubrzo nakon Metodove smrti 885. godine.

¹⁶³ Prvi je to utvrdio Воскресенский, 1896: 135, 205, 298. Rad na daljnjem rasvjetljavanju odnosa između staroslavenskih evanđelja i njihova grčkog predloška započeo je J. Dobrovský. Vajs smatra da je osnova za staroslavenska evanđelja bila zapadna recenzija, a da su se kasnije prepravljala prema sirijskoj (bizantskoj) recenziji, i to pod utjecajem *Kodeksa D* (*Codex Cantabrigiensis* ili *Codex Bezae*) iz 6. stoljeća. On je objavio rekonstrukciju staroslavenskih evanđelja s grčkim tekstom i *lectiones variantes*, Vajs, 1935a, 1935b, 1936a, 1936b. S time se u osnovi slaže i Jagić, 1919-1920. M. Weingart, 1937: 18-25, smatra da je izvornik za slavenski prijevod evanđelja unutar bizantske recenzije Codex W (*Codex Dionysiacus*), tetraevanđelje iz 8. stoljeća s Atosa. Tim mišljenjima suprotstavio se je A. Snój, 1934: 190-196, tvrdeći da se barem polovica slavenskog teksta poklapa s egipatskom recenzijom, da bi se kasnije u 10. i 11. stoljeću prijevod prilagodio bizantskoj recenziji. Zatim je G. Bonfante, 1954: 217-236 potvrdio Vajsovu tvrdnju da je grčki predložak rukopis bizantske recenzije s elementima ostalih dviju recenzija. A. A. Alekseev je dokazao prisutnost inačica zapadne recenzije u svim najstarijim tekstovima slavenskog lekcionara i tetraevanđelja, oslanjajući se na

Palestinska je recenzija u podlozi kanonskoga *Assemanijeva evanđelja*, nešto manje u *Savinoj knjizi*, a još manje u *Zografskome evanđelju*.¹⁶⁴ Kada je potisnuta iz Bizanta, sačuvala se je još na grčkom jeziku u bogumilskom i katoličkom okruženju. Tako ju nalazimo i u zapadnim makedonskostaroslavenskim i hrvatskostaroslavenskim tekstovima. Bizantska je recenzija u podlozi *Marijinskome evanđelju*, a u nešto manjoj mjeri i *Zografskome evanđelju*.¹⁶⁵

J. Vajs je kao jedan od najistaknutijih stručnjaka za staroslavensku Bibliju poduzeo rekonstrukciju *Novoga zavjeta* upravo na osnovi hrvatskostaroslavenskih tekstova iz raznih misala i brevijara zato što je smatrao da su oni najbliži ćirilometodskom prijevodu, odnosno da imaju svoje neposredno porijeklo u Moravskoj. Vajs je pobrojio važnije grčke rukopisne kodekse zapadne recenzije od 6. do 12. stoljeća, koji bi mogli biti neposredan izvori staroslavenskih novozavjetnih tekstova.¹⁶⁶ Među rukopisima bizantske recenzije su uncijalni rukopisi: *Codex Purpureus Petropolitanus* (*Codex N*, e19) iz 6./7. stoljeća, *Codex Romanensis* iz 2. stoljeća (*Codex S*, tj. e18), te minuskulni rukopisi *Codex 1* (d254), *Codex 13* (e368), *Codex 565* (e94) i *Codex 33* (d48), *Codices* 118, 131, 209, 69, 124, 346, 556, 22, 28, 700, koji potječu iz 9. – 13. stoljeća. Mnogi od tih minuskulnih rukopisa dijele neka svojstva sa zapadnom, pa i s aleksandrijskom recenzijom.¹⁶⁷

Tako je Vajs na osnovi *Marijinskog evanđelja* prvi izdao sva četiri evanđelja i u potpunosti rekonstruirao grčki tekst s kojega su prevedena.¹⁶⁸ Grčki tekst preuzet je iz oxfordskog izdanja, koje se oslanja na izdanje R. Estienna (Stephanus) iz 1550. godine, a u aparatu se

istraživanja grčkih lektionara u Chicaškoj školi pod vodstvom E. C. Colwella. On poput Weingarta prednost daje kodeksu W (Алексеев, 1984: 3-22).

¹⁶⁴ Usp. Grünenthal, 1910: 321-366, 507-528; 1911: 1-48. Grünenthal se isprva oslanja na grčki tekst iz izdanja: Tischendorf, 1869, ali također i Scholz, 1830-1836, jer se ono zasniva na bizantskoj recenziji. Kada je objavljeno izdanje Westcott / Hort, 1895-1896, Grünenthal navodi niz lekcija, kojih nema kod Tischendorfa, osobito varijante iz zapadne recenzije, te uviđa da je Tischendorfovo izdanje neprikladno za proučavanje staroslavenskoga prijevoda.

¹⁶⁵ Isto. Prije Grünenthala je A. Meillet ustanovio da *Marijinsko evanđelje* i *Zografsko evanđelje* za svoj predložak imaju grčke rukopise koji pripadaju istoj recenziji (usp. Meillet, 1902: 40-42).

¹⁶⁶ Vajs, 1929: 1-9; 4, 1932: 1-10. Kasnije je Vajs, 1934: 149-153 iznova odredio koji su grčki rukopisi najbliži slavenskomu prijevodu. Usp. Vajs, 1939-1946: 55-86.

¹⁶⁷ Vajs, 1924: 569-578; Vajs, 1924-1925: 470-474.

¹⁶⁸ Vajs, 1935a; 1935b; Vajs, 1936a; 1936b.

nalaze varijante iz ostalih rukopisa iste recenzije, koje su preuzete iz von Sodenova izdanja, a dijelom i iz Tischendorfova izdanja, koje je ponajviše utjecalo na prethodnu generaciju paleoslavista (Šafařík, Amfilohij, Voskresenskij, Vondrak, Jagić). Kasnije su međutim Vajsov izbor grčkih tekstova, koji se oslanjao na von Sodenova istraživanja, u pitanje doveli najprije K. Horálek¹⁶⁹, a zatim i L. P. Žukovskaja, koja je posebnu pozornost obratila na strukturnu podudarnost između grčkoga i slavenskoga teksta u izgradnji lekcionara.¹⁷⁰

U tom kontekstu valja upozoriti na Merkovo izdanje *Novoga zavjeta* iz 1933. godine¹⁷¹, koje za razliku od von Sodenova uvažava patrističke inačice, a također uzima u obzir nove rukopise važne za slavenski prijevod. Navodi Ireneja, Origena i Efrema odnose se na rukopise koji pripadaju zapadnoj recenziji, a time su povezani i sa staroslavenskim prijevodima koji potječu od protografa te recenzije. Slično tomu zanimljivi su i navodi egipatskih patrista Klementa Aleksandrijskoga, Atanazija i drugih, jer sežu do grčkoga protografa H recenzije, koji je također sudjelovao u prijevodu staroslavenskoga teksta.

U uvodnoj raspravi Vajs upozorava da se izvorni slavenski prijevod zasniva na jednom kodeksu bizantske ili sirijske recenzije sa zapadnim kao i aleksandrijskim inačicama, od kojih su brojnije one prve. Te su inačice najzastupljenije u *Assemanijevu evanđelju*, pa stoga njegov tekst prenosi najstariji oblik grčkoga teksta. Ali ono je najbliže i grčkomu izvorniku slavenskoga prijevoda. U kritici von Sodenova izdanja Vajs ističe da je palestinska recenzija u svojem razvoju prerasla u zapadnu. Napokon, Vajs posebno istražuje daljnje mlađe, mješovite bizantske rukopise sa zapadnim i aleksandrijskim inačicama: uncijalne kodekse A, K i P, te minuskulne kodekse 265, 489, 1219, 1346 i 1500, te utvrđuje da se u slavenskom prijevodu nalazi veoma mnogo inačica tih rukopisa.¹⁷² Godine 1934. Vajs je iznova odredio koji su grčki rukopisi najbliži slavenskomu prijevodu: najprije D, Q, 21, 28, 399, 544, 565, 700, a potom U, 213, 443, 1071, 2145, 1321, 1574, te A, K, P, pa N, O, S, F i napokon 157, 245, 291, 713, 1012.¹⁷³ U predgovoru svoje rekonstrukcije *Evanđelja po Marku* i *Evanđelja po Mateju*, koja je bila ujedno i rekonstrukcija ćirilometodskoga prijevoda, Vajs izlaže načela rekonstrukcije, a osnovno je načelo da se kod inačica ovisnih o grčkome rukopisu prednost

¹⁶⁹ Horálek, 1954.

¹⁷⁰ Жуковская, 1976.

¹⁷¹ Merk, 1964.

¹⁷² Vajs, 1929: 7; Vajs, 1932: 2.

¹⁷³ Vajs, 1934: 149-153.

daje nebizantskim pred bizantskim inačicama. Za Vajsa je bilo nezamislivo da bi zapadne i aleksandrijske inačice ušle u tekst kasnije.¹⁷⁴ Grčki je tekst rekonstruiran opet na osnovi oxfordskog izdanja iz 1879. godine, koje prenosi bizantsku recenziju, a uzima se u obzir i izdanje V. Antoniadisa iz 1912. godine, te aparati iz von Sodena i Tischendorfa. Na temelju razlike između mlađe zapadne i starije cezarejske recenzije, kojoj pripadaju rukopisi Q, W, p⁴², 28, 565, 700, 1 i 13, Vajs 1939. godine odbacuje svaki utjecaj aleksandrijske recenzije i umjesto toga slavenske inačice pripisuje cezarejskoj recenziji, koja posjeduje elemente svih triju glavnih recenzija.¹⁷⁵

Značajan napredak u utvrđivanju filijacije rukopisa, kako onih slavenskih tako i onih grčkih, ostvaren je zahvaljujući Colwellovoj metodi analize inačica. Usporednom analizom slavenskih i grčkih tekstova i utvrđivanjem zajedničkih inačica, među kojima su leksičke iznimno značajne, određuje se filijacija nekoga teksta, odnosno srodni se rukopisi dijele na središnje i sporedne skupine u toj filijaciji. Hrvatskostaroslavenski tekstovi mogu se najvećim dijelom označiti kao izvedeni tekstovi, koji nastaju spontano kao posljedica višestrukog i ponekad stoljetnog prepisivanja u istoj ili više različitih redakcija. Mnoštvo različitih tekstova koji pripadaju različitim redakcijama učestvuje u oblikovanju izvedenoga teksta. Shodno tomu i filijacija grčkoga predloška pokazuje da su arhaični nebizantski elementi u tekstovima bizantske recenzije tijekom stoljetne predaje postupno iščezavali, a mnogi su se i zadržali te ušli u slavenski prijevod.¹⁷⁶

Utvrđiti točne grčke rukopise iz kojih su slavenski prevoditelji prevodili gotovo je nemoguće. Oni dosad još nisu pronađeni, ako uopće i postoje. Zbog različitih slavenskih čitanja, moguće je da su različiti prijevodi sačinjeni u različito vrijeme iz grčkih rukopisa koji pripadaju različitim recenzijama: sirijsko-bizantskoj, zapadnoj i aleksandrijskoj. Moguće je i da su neki tekstovi prevedeni s latinskoga ili su prerađivani prema latinskim izvornicima.

Staroslavenska je Biblija mogla imati predloške koji pripadaju različitim recenzijama zato što proces uspostave službenoga grčkoga teksta u 9. stoljeću još nije bio dovršen i po Carstvu su kružile mnoge verzije. Ipak, u vrijeme moravskog poslanja postignuta je u Bizantu određena suglasnost da je sirijsko-bizantska recenzija najprikladnija za službenu upotrebu, kao što je čitanje tijekom liturgije ili patristička egzegeza. Iako se udaljila od dviju starijih

¹⁷⁴ S time je suglasan i Kurz, 1928: 273-274. Usp. i Kurz, 1929: 239-240.

¹⁷⁵ Vajs, 1939: 560-563.

¹⁷⁶ Colwell, 1969: 26-44; 56-62.

recenzija te nije sadržavala izvornu verziju, ipak je bila najprihvatljivija između ostalog i zato jer je razrješavala i pojednostavljivala teško razumljiva mjesta.

Uspostava prvotnog oblika *Novoga zavjeta* nije povezana s utvrđivanjem grčkoga predloška slavenskoga prijevoda. Prvi se zasniva na aleksandrijskoj recenziji, a drugi na mlađoj bizantskoj i zapadnoj. Tako K. Aland tvrdi da su rukopisi koji pripadaju posve ili pretežno bizantskoj recenziji nebitni za kritiku teksta. No ima i suprotnih mišljenja, prema kojima se upravo aleksandrijski rukopisi udaljavaju od izvornog oblika *Novoga zavjeta*, jer sadrže gnostičku herezu, koja je kasnije u bizantsko doba odbačena, pa se kritičko izdanje mora uspostaviti upravo prema bizantskoj recenziji, koja bi mogla sezati čak i u 2. stoljeće. Najbolja izdanja koja počivaju na takvoj pretpostavci su: *The New Testament in the Original Greek According to the Byzantine/Majority Textform*, ed. M. A. Robinson / W. G. Pierpont, Cambridge, 1894. i *The Greek New Testament According to the Majority Text*, ed. Z. C. Hodges / A. L. Farstad, Nashville, 1985.

Također je i B. I. Skupski upozorio da najčešće navođena izdanja – od Tischendorfova izdanja sve do najnovijih – nisu primjerena za istraživanje slavenskih prijevoda, jer su usmjerena na aleksandrijsku recenziju i zanemaruju bizantsku recenziju, koja je u osnovi slavenskoga teksta. Ali s druge strane ograničavanje samo na neke bizantske rukopise, kao što je to učinio Vajs u svojem rekonstruiranom izdanju evanđelja, ne omogućuje razlikovanje onoga što je u grčkome tekstu i slavenskome prijevodu ishod usporednoga razvoja, a to su kontaminacije, harmoniziranja usporednih mjesta itd., i onoga što u slavenskome prijevodu ovisi samo o predaji grčkoga teksta. Budući da se barem moraju uzeti u obzir grčki rukopisi od 9. do 13. stoljeća, von Sodenovo je izdanje jedino koje dolazi u obzir jer nudi inačice brojnih rukopisa. Ipak ni među njima se ne nalaze inačice rukopisa lekcionara, koji su veoma značajni za slavenski *Novi zavjet*.¹⁷⁷

Mnogi od rukopisa zapadne (i aleksandrijske) recenzije nestali su ili su sačuvani samo u fragmentima, zbog čega je nemoguće sa sigurnošću rekonstruirati koja je inačica grčkoga teksta bila predložak za slavenski prijevod. Jedini grčki rukopisi koji još imaju stariji oblik jesu biblijski lekcionari, koji su od osobite važnosti za povijest staroslavenske Biblije. To su rukopisi čiji su tekstovi kratki izvadci iz Biblije ustrojeni prema kalendaru crkvene godine. Grčki lekcionari su od prvorazredne važnosti za proučavanje staroslavenske Biblije, jer su oni bili osnova za prvi slavenski prijevod. A moglo bi se pokazati da je obratno i slavenska Biblija važna za određivanje teksta grčkih lekcionara.

¹⁷⁷ Скупский, 1977: 126-130; Скупский, 1979: 107-124; 1984: 83-103.

Zbog liturgije su prijevodi aprakosa stariji od prijevoda četveroevanđelja, odnosno aprakos nije nastao iz četveroevanđelja, kao što je slučaj u grčkoj biblijsko-liturgijskoj književnosti. Slavenski prijevod (četvero)evanđelja je kasniji i podosta se razlikuje od prijevoda aprakosa. Ali razlika ima i unutar prijevoda samih evanđelja. Razlike su se s vremenom povećavale, tako da u Slavena nema općeprihvaćenog jedinstvenog teksta evanđelja.

Nova otkrića na polju kritike grčkoga novozavjetnog teksta omogućuju i unaprjeđenje paleoslavističkih spoznaja o grčkome predlošku staroslavenskoga *Novog zavjeta*. Posebno je to važno u slučajevima kontaminiranih lekcija, kada se u istom tekstu miješaju elementi starijeg ili standardnog i mlađeg ili bizantskog teksta Lukijanove recenzije. Obratno gledano, zahvaljujući slavenskim prijevodima mogu se rasvijetliti i same grčke recenzije teksta. Tako se pokazuje da bizantski tekst nije tek Lukijanova tvorevina, nego tekst koji se postupno oblikovao na putu od Antiohije do Carigrada.¹⁷⁸ Bez znanja staroslavenske verzije nije moguće razumjeti neka mjesta grčkoga izvornika kao i rekonstruirati nedostajuće dijelove zapadne recenzije. To isto vrijedi i za apokrifnu književnost.

J. P. Šafařík je prvi upozorio ne samo na utjecaj latinskoga jezika na slavenski prijevod, nego i na utjecaj *Vulgate* ili *Vetus Latina*. Ćiril je u Moravskoj vjerojatno u nekim slučajevima prevodio i iz latinskoga prijevoda. Odatle se utjecaj latinskoga na hrvatskostaroslavenski jezik ne odnosi samo na recenziju prema *Vulgati*, nego i na prijenos inačica koje su već u ćirilometodsko doba ušle iz latinskoga.

Najbolje kritičko izdanje izvornog teksta *Novoga zavjeta* jest B. Aland / K. Aland / J. Karavidopoulos / C. M. Martini / B. M. Metzger (ed.), *Novum Testamentum graece, post Eberhard et Erwin Nestle editione vicesima septima revisa*, Stuttgart, ⁴1993. Stuttgartsko izdanje je eklektičko, a slijedi aleksandrijsku tekstovnu tradiciju. S obzirom da se staroslavenski prijevod zasniva na bizantskoj tradiciji, valja u kritičkom aparatu obratiti pažnju na odgovarajuća čitanja. Upravo su u četvrtom izdanju navedene brojne inačice slavenskoga prijevoda na temelju Vajsova izdanja. Nova izdanja predviđaju uključivanje daljnjih stotinjak bizantskih liturgijskih lekcionara.

Apostolar, koji sadrži niz čitanja izdvojenih iz *Djela apostolskih* i *Poslanica*, potvrđen je u vrlo malo rukopisa, i to mlađih. Leksik sv. Pavla predstavljao je izazov za slavenske prevoditelje, osobito zato što je obilovao grčkim novotvorenicama, složenicama nejasnog značenja, ali i općenito riječima za koje se u slavenskome među postojećim riječima nije moglo naći odgovarajuću prevedenicu, nego se nju moralo stvoriti prema grčkomu uzoru.

¹⁷⁸ Garzaniti, 2006-2007: 162.

3.3. Utvrđivanje grčkoga predloška (hrvatsko)staroslavenskih nebiblijskih tekstova

3.3.1. Apokrifi

Vodič kroz apokrifnu književnost pruža F. Stegmüller, *Repertorium Biblicum Medii Aevi* I-XI, Madrid, 1950. – 1980. za starozavjetne apokrive I, 25-101 i VIII, 3-70, a za novozavjetne apokrive I, 105-250 i VIII, 73-219. Popis grčkih rukopisa zajedno s navodima izdanja nudi za starozavjetne apokrive J.-C. Haelewyck, *Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti* (CAVT), 1998., a za novozavjetne apokrive M. Geerard, *Clavis Apocryphorum Novi Testamenti* (CANT) 1992. Nakon izdanja M. Neander, *Apocrypha* iz 1564. i J. E. Grabe, *Specilegium* iz 1698. godine, prvi značajniji izdavač apokrifa bio je J. A. Fabricius sa svojim djelom *Codex pseudepigraphus Veteris Testamenti* iz 1713. – 1723. godine, te *Codex apocryphus Novi Testamenti* iz 1719. godine. Proći će punih stotinu godina prije nego što se ponovno pobudi istraživanje apokrifnih spisa. U 19. stoljeću pojavilo se mnoštvo važnih kritičkih izdanja apokrifnih spisa: A. Birch, *Auctuarium codicis apocryphi Novi Testamenti Fabriciani*, 1804.; J. K. Thilo, *Codex apocryphus Novi Testamenti*, Leipzig, 1832.; M. R. James, *Apocrypha anecdota* I-II, Cambridge, 1893. Najveći prilog istraživanju apokrifa u 19. stoljeću dali su K. von Tischendorf, *Acta apostolorum apocrypha*, 1851.; *Evangelia apocrypha*, 1852.; *Apocalypses apocryphae*, 1866., te R. A. Lipsius i M. Bonet, koji su ponovno izdali i dopunili *Acta apostolorum apocrypha* 1891. – 1903. Od novijih izdanja valja izdvojiti: A. de Santos Otero, *Los Evangelios Apócrifos*, Madrid, 1956. godine. A.-M. Denis i M. de Jonge 1970. godine začeli su niz izdanja pod naslovom *Pseudepigrapha Veteris Testamenti Graece*. Unutar niza *Corpus Christianorum Series Apocryphorum* (CCSA), izd. F. Bovon / P. Geoltrain / F. Schmidt, započetog 1983. godine, pojavila su se nova mjerodavna izdanja apokrifnih spisa, kao što je primjerice: E. Junod / J. D. Kaestli, *Acta Iohannis*, CCSA 1-2, Tournhout, 1983., koja malo-pomalo zamjenjuju izdanje Lipsiusa i Bonneta.

3.3.1.1. Starozavjetni apokrifi

Abrahamov zavjet sačuvan je u dvjema različitim kršćanskim recenzijama na grčkome jeziku, u dugoj (A) i kratkoj (B) recenziji, koji obuhvaćaju brojne rukopise. Tekstovi hrvatske redakcije kao i najstariji slavenski tekstovi imaju zajednički grčki predložak koji pripada recenziji B, a unutar te recenzije svi se zasnivaju ponajprije na predaji rukopisa E: *Codex*

Ambrosianus graecus 405, 11. st., no osim njega u obzir treba uzeti i ostale rukopise kratke recenzije, a osobito rukopis A: Codex Parisinus graecus 1613, 15. st., C: Codex Vindobonensis graecus 126, 14. st. i D: Codex Ambrosianus graecus 259, 11. st.¹⁷⁹ K tomu, rukopisi kratke recenzije imaju tekst koji je stariji i bliži prvobitnomu grčkomu tekstu negoli rukopisi duge recenzije. Slavenske su verzije važne za rekonstrukciju grčkoga izvornika. Cjelovito izdanje grčkoga teksta priredio je F. Schmidt.¹⁸⁰

Baruhovo otkrivenje sačuvano je samo u dvama grčkim rukopisima, jednom iz 15./16. stoljeća, koji se čuva u Britanskome muzeju (MS Add 10073), a izdao ga je M. R. James,¹⁸¹ i drugom iz manastira Hagia na Andru (MS 46) s početka 15. stoljeća, koji je izdao J.-C. Picard.¹⁸² Oba rukopisa pripadaju kršćanskoj recenziji židovskoga apokrifa, međusobno su veoma slična i vjerojatno su prijepisi istoga grčkoga izvornika. Slavenske su verzije važne za rekonstrukciju grčkoga izvornika, a hrvatskostaroslavenska i za rekonstrukciju slavenskoga protografa. Razlike između grčkoga i slavenskoga posljedica su prerade prilikom prijevoda s grčkoga na slavenski, ali i toga da sačuvani grčki rukopisi ne sadrže tekst koji su slavenski prevoditelji imali kao predložak.

Apokrif *Slovo o prekrasnom Josipu* pripisuje se svetomu Efremu Sirskomu. Apokrif je vjerojatno izvorno napisan na hebrejskom, ali grčki tekst nije u cijelosti prijevod s hebrejskoga, nego je zasebno djelo, što se najbolje vidi u proemiju i u završnoj trinitarnoj doksologiji. Predložak grčkoga teksta mogao je biti apokrif *Život svetoga Josipa* Pseudo-Bazilija Cezarejskoga.¹⁸³ Vrijeme nastanka grčkoga teksta nije utvrđeno, no nije kasnije od 6. stoljeća. Sačuvan je u desetak rukopisa, od kojih se izdvaja Codex Baroccianus graecus 192. Nijedno od izdanja Efremovih djela nije kritičko.¹⁸⁴ Slavenski su tekstovi prerade grčkoga izvornika, a stariji ruskostaroslavenski bliži je grčkomu od hrvatskostaroslavenskoga.

¹⁷⁹ Mikecin, 2013: 266-268.

¹⁸⁰ Schmidt, 1986: 46-95, 96-169.

¹⁸¹ James, 1897: LI-LXXI, 83-94; 1967.

¹⁸² Picard, 1967: 81-96.

¹⁸³ Poirier, 1989: 107-122.

¹⁸⁴ Thwaites, 1709; Assemanus, 1743: 2, 21-41; reprint: 2000; Frantzola~, 1998: 7, 260-300.

3.3.1.2. Novozavjetni apokrifi

Djela Pavla i Tekle napisao je na grčkom jeziku neki maloazijski svećenik u 2. st. po Kristu. B. Grabar je utvrdila da je prvotni slavenski prijevod, pa tako i hrvatskostaroslavenski prijepis, sačinjen prema grčkomu rukopisu koji pripada istoj skupini tekstova kojoj pripadaju grčki rukopisi F i G,¹⁸⁵ prema oznakama u izdanju R. A. Lipsiusa i M. Boneta.¹⁸⁶ To su rukopisi Codex Vaticanus graecus 866 iz 11. st. i Codex Baroccianus graecus 180 iz 12. st., koji je u osnovi Grabeova izdanja.¹⁸⁷

Djela Petra i Andrije nastala su u jednom od Pahomijevih manastira u Egiptu oko 400. godine. Mjerodavna izdanja za usporedbu sa slavenskim tekstom priredili su R. A. Lipsius i M. Bonnet, a kasnije i J.-M. Prieur.¹⁸⁸ B. Grabar je utvrdila da hrvatskostaroslavenski prijevod za svoj predložak nije imao osnovni tekst Bonnetova i Tischendorfova izdanja: Codex Baroccianus graecus 180 iz 12. st., nego neki koji je bio srodan s rukopisom Codex Vaticanus graecus 1192 iz 15. stoljeća.¹⁸⁹

Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera nastala su početkom 5. stoljeća u Egiptu. Nakon R. A. Lipsiusa i M. Bonnet¹⁹⁰ grčki su tekst izdali još J.-M. Prieur i D. R. MacDonald.¹⁹¹ Predložak hrvatskostaroslavenskog prijevoda, kako je utvrdila B. Grabar, blizak je osnovnom tekstu Bonnetova izdanja (A: Codex Parisinus suppl. graecus 824, 10. st.), ali nijedan od dosad poznatih grčkih tekstova nije neposredan predložak već i zato što je slavenski tekst znatno kraći od grčkoga. Utoliko se trebaju uzeti u obzir i grčki tekstovi kraće redakcije: B: Codex Parisinus graecus 881 (10. st.), C: Codex Parisinus graecus 1556 (15. st.), D: Codex Oxoniensis 43 (11. st.), P: Codex Parisinus graecus 1539 (11. st.) i osobito R: Codex Palatinus Vaticanus 4 (11. st.).¹⁹²

¹⁸⁵ Grabar, 1972: 21, 23.

¹⁸⁶ Lipsius / Bonet, 1891: 235-272.

¹⁸⁷ Grabe, 1698: 95-116.

¹⁸⁸ Lipsius / Bonnet, 1898: 117-127; Prieur, 1989.

¹⁸⁹ Grabar, 1967: 163-164; 179-180.

¹⁹⁰ Lipsius / Bonnet, 1898: 65-116.

¹⁹¹ Prieur, 1989; MacDonald, 1990: 63-169.

¹⁹² Grabar, 1967: 160-161.

Djela Ivanova napisao je vjerojatno u Siriji u 5. stoljeću na grčkom jeziku Prohor, učenik i pratitelj apostola Ivana. Taj se apokrif razlikuje od izvornih *Djela Ivanovih*, koja su nastala sredinom 2. stoljeća u Egiptu, i predstavlja svojevrsnu njegovu preradu. Grčki tekst izdali su najprije Th. Zahn na osnovi rukopisa Codex Venetus 37 (Nanianus 153) iz 16. st., a potom E. Junod i J.-D. Kaestli.¹⁹³ Vajs je u svojem izdanju toga hrvatskostaroslavenskoga teksta priložio grčki tekst koji je prema trima rukopisima iz 11. st. iz Sinodalne biblioteke u Moskvi upotrijebio već arhimandrit Amfilohij u izdanju ruskostaroslavenskog teksta istoga apokrifa.¹⁹⁴

Bogorodičino otkrivenje izdao je Ch. Gidel prema rukopisu Codex Parisinus graecus 390, zatim M. R. James prema rukopisu Codex Bodleianus 659 iz 12. st., te naposljetku H. Pernot na osnovi spomenuta pariškoga i još dvaju rukopisa: Codex Parisinus graecus 395 iz 15./16. stoljeća i rukopisa iz Pirga.¹⁹⁵

Sačuvana redakcija teksta *Protoevanđelja Jakovljeva* potječe iz Egipta iz 4. stoljeća, iako je apokrif u 2. stoljeću prema predaji napisao Isusov brat Jakov. Izdanje K. von Tischendorfa bilo je dugo vremena mjerodavno sve dok nije otkriven najstariji grčki rukopis *Papirus Bodmer 5* iz 4. stoljeća, koji sadrži gotovo cijeli apokrif, nakon čega su uslijedila izdanja M. Testuza, É. de Stryckera i G. Schneidera.¹⁹⁶ De Stryckerovo je izdanje omogućilo točnije utvrđivanje grčkoga predloška staroslavenskoga prijevoda. Tu zadaću izvršio je N. Radovich, otkrivši pritom da su pojedina čitanja hrvatskostaroslavenskoga teksta bolja nego ona u Bodmerovu papirusu. Protoevanđelje Jakovljevo u *Brevijaru Britanske knjižnice* ima za svoj predložak rukopis Codex Venetus Marcianus, II cl. 42, 10.¹⁹⁷

Grčki tekst *Tomina evanđelja o djetinjstvu Gospodnjem* nastao je krajem 2. stoljeća, a po predaji se pripisuje nekad apostolu, a nekad nekom izraelskom filozofu. Valja ga razlikovati od gnostičkoga *Tomina evanđelja*. Dijeli se u dvije glavne redakcije: dužu i mlađu A i kraću i stariju B. Nakon izdanja K. von Tischendorfa, u kojem je za recenziju A bio uključen i

¹⁹³ Zahn, 1880: 185-192; reprint: 1975; Junod / Kaestli, 1983: 718-749.

¹⁹⁴ Амфилохий, 1879: 1-67; Vajs, 1907: 132-138.

¹⁹⁵ Gidel, 1871: 92-113; James, 1893: 115-126; Pernot, 1900: 234-256.

¹⁹⁶ Tischendorf, 1853: 1-50; Testuz, 1958: 30-126; de Strycker, 1961: 64-190; Radovich, 1969; Schneider, 1995: 95-146.

¹⁹⁷ Usp. Badurina-Stipčević, 2009: 227-234.

staroslavenskomu veoma blizak Codex Vindobonensis phil. gr. 162,¹⁹⁸ de Santos Otero je dokazao da postoji redakcija grčkoga teksta koja je starija od obiju spomenutih recenzija, a pronašao ju je u rukopisu 355 Atenske nacionalne biblioteke iz 15. st., koji je izdao A. Delatte.¹⁹⁹ Upravo je usporedba sa slavenskim tekstovima omogućila taj zaključak, budući da se grčki predložak i slavenski prijevod savršeno podudaraju. Štoviše, de Santos Otero je poduzeo rekonstrukciju grčkoga teksta uz pomoć slavenskoga prijevoda, koji je od izvornika bolje sačuvan. G. Schneider je uz neke preinake u osnovi preuzeo Tischendorfovo izdanje A recenzije.²⁰⁰

Grčki tekstovi apokrifa *Usnuće Bogorodice* dijele se na tri glavne skupine: 1. Knjiga Ivana evanđeliste (ili teologa) o usnuću Bogorodice, 2. Govor Ivana arhiepiskopa solunskoga o usnuću Bogorodice i 3. Knjiga sv. Ivana Damašćanina o usnuću Bogorodice. Hrvatskostaroslavenski tekst u svojoj osnovi ima grčki predložak koji pripada prvoj skupini. Tekstove te skupine izdao je K. von Tischendorf, a među korištenim rukopisima slavenskom je prijevodu najbliži Codex Ambrosianus A 60 iz 11. stoljeća.²⁰¹ Apokrif je nastao vjerojatno u 4. stoljeću.

Apokrifi *Djela Petrova*, *Pavlovo otkrivenje*, *Ivanovo otkrivenje*, *Isusovo prenje s đavlom* i *O drvetu križa* u dosad poznatim izdanjima grčkoga teksta ne odgovaraju hrvatskostaroslavenskomu tekstu. Zbog udaljenosti teksta *Isusove poslanice Abgaru* od svih poznatih grčkih izvora moguće je da uopće nije preveden s grčkoga nego s latinskoga.²⁰²

3.3.2. Hagiografije

U 19. stoljeću bollandisti su započeli velebno izdanje hagiografija u svojim *Acta Sanctorum*, od kojih je do 1940. godine izdan 71 svezak, ali i unutar svojeg časopisa *Analecta Bollandiana* (1882. –) i u *Subsidia Hagiographica*, gdje je dosad izdano preko 80 svezaka. Osim toga, J.-P. Migne je sve dotad poznate tekstove života bizantskih svetaca, pogotovo one

¹⁹⁸ Tischendorf, 1853: LXIII, 140-163; de Santos Otero, 1995: 147-172.

¹⁹⁹ Delatte, 1927: 264-271; de Santos Otero, 1967: 159-171.

²⁰⁰ Schneider, 1995: 147-172.

²⁰¹ Tischendorf, 1866: 95-112; usp. Bonaccorsi, 1948: 260-288; de Santos Otero, 1993: 619-644.

²⁰² Usp. i Reinhart, 2004: 77.

koji još nisu bili izdani u *Acta Sanctorum*, izdao u svojoj *Patrologia Graeca* (PG). Navedena su izdanja u mnogome još i danas osnova za hagiografska istraživanja. Dragocjeno je bibliografsko djelo: F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Subsidia Hagiographica 8, Bruxelles, 1957; reprint 1985. i F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca. Novum Auctarium*, Subsidia Hagiographica 65, Bruxelles, 1984. godine, koje za svakog pojedinog sveca daje popis svih grčkih hagiografskih tekstova do 1500. godine, zatim popis kritičkih izdanja i literaturu, te kataloge hagiografskih rukopisa iz više važnih biblioteka. Tijekom 20. stoljeća pojavila su se i brojna kritička izdanja o pojedinim hagiografijama ili o pojedinim svecima koja malo-pomalo zamjenjuju starija izdanja. Kritikom izvora bavili su prije svega H. Delehaye, E. von Dobschütz, R. Aigrain, F. Winkelmann, I. Ševčenko itd. U okviru Pruske akademije znanosti A. Ehrhard je objavio popis i opis oko 2750 dotad poznatih sačuvanih hagiografskih i homiletičkih rukopisa.²⁰³

Tekst hagiografije *Život svetoga Šimuna Stupnika*, koji je sačuvan u hrvatskoglagoljičnoj književnosti oslanja se na grčki izvornik koji se pripisuje Antoniju, učeniku Šimuna Stupnika. Tekst je najprije izdao A. Papadopoulos-Kerameus prema rukopisu Codex Petropolitanus graecus 213 iz 10. st., a zatim H. Lietzmann prema više rukopisa od kojih su najznačajniji Codex Parisinus graecus 1468 iz 11. st. i Codex Parisinus graecus 1506 iz 10./11. st.²⁰⁴

Za slavenske tekstove hagiografije *Muka svetih Eustahija i Teopiste* predložak se nalazi među rukopisima koji pripadaju najstarijoj grčkoj, predmetafrastovskoj redakciji, prije svega na grčkome palimpsestu iz 9. stoljeća, te u rukopisu Codex Ambrosianus graecus iz 11. st.²⁰⁵ Nastala je vjerojatno u 5. stoljeću, a osim u spomenutoj redakciji nalazi se još ponajviše u preradi Simenona Metafrasta iz 10. stoljeća i Nicete Paflagonca iz 9. stoljeća. Grčkom predlošku hrvatskostaroslavenskoga teksta blizak je tekst što su ga izdali bollandisti, te J.-P. Migne u *Patrologia Graeca*.²⁰⁶

Muka svetoga Jakova Perzijanca nastala je izvorno u Siriji te je potom prevedena na grčki. Izdao ju je P. Devos u četiri različite recenzije.²⁰⁷ Slavenskom je prijevodu kao predložak poslužio grčki tekst koji je srodan s grčkom recenzijom A i G, ali je bliži sirijskom izvorniku

²⁰³ Ehrhard, 1937-1952.

²⁰⁴ Papadopoulos-Kerameus, 1907: 60-74; Lietzmann, 1908: 27.

²⁰⁵ Petrović / Mihaljević, 2013: 179.

²⁰⁶ van der Plassche, 1757: 123-135; PG 105: 373-418; Grabar, 1997: 96.

²⁰⁷ Devos, 1953: 157-210; 1954: 213-256.

grčkoga prijevoda nego ijedna od poznatih grčkih recenzija. Taj je slavenski tekst stoga značajan i za rekonstrukciju izgubljenoga prvobitnoga grčkoga teksta.²⁰⁸

Oko porijekla grčkoga teksta hagiografije *Život svetoga Pavla Pustinjaka* postoje velike dvojbe. Nakon što je J. Bidez sve grčke tekstove raščlanio u dvije redakcije A i B,²⁰⁹ jedni su smatrali da je redakcija A prijevod s latinskoga, a redakcija B izvorni grčki tekst, ali ipak je prevladalo mišljenje da su svi grčki tekstovi nastali prema prvotnomu latinskom tekstu što ga je u jednoj od svojih poslanica između 374. i 379. godine napisao Jeronim, prevoditelj *Vulgate*. Redakcija B samo je kraća prerada redakcije A. Jeronimov je tekst preveden na grčki prije 6. stoljeća. Dva teksta te hagiografije u hrvatskoglagoljičnoj književnosti koja su prevedena s grčkoga prijepisi su staroslavenske matice prevedene iz grčkoga rukopisa redakcije B. Oni se, kako je utvrdila V. Badurina-Stipčević, podudaraju s grčkim tekstovima skupine y (A: Codex Patmiacus 273 iz 11. st., B: Codex Vaticanus 2000 iz 1102. godine, S: sirski rukopis iz 6. st. i K: koptski rukopis iz 9./11. st.), prema oznakama koje je u svojem izdanju postavio J. de Decker. Ipak nijedan od tekstova te skupine nije bio neposredan predložak hrvatskomu tekstu.²¹⁰

Staroslavenski je prijevod hagiografije *Muka 40 sebastenskih mučenika* tekao u dvije recenzije. Prva koja je bliža prvotnomu prijevodu s grčkoga, a sačuvana je u *Suprasaljskome zborniku* i u hrvatskostaroslavenskome tekstu, i druga mlađa recenzija, koju predstavljaju ruskostaroslavenski i srpskostaroslavenski rukopisi. Stoga je hrvatskostaroslavenski prijepis, uz onaj kanonski, od svih sačuvanih prijepisa najbliži grčkomu izvorniku. Grčki su tekst prema rukopisu Codex Parisinus graecus 520 izdali R. Abicht i H. Schmidt, a zatim ga je prema navedenom rukopisu i rukopisima Codex Venetus graecus 359 i Codex Vindobonensis theol. 10 izdao O. von Gebhardt, uz ispravke E. Kurtza.²¹¹ U izdanju hrvatskostaroslavenskog teksta Ivšić donosi grčki predložak u von Gebhardtovu izdanju.²¹²

²⁰⁸ Grabar, 1997: 97.

²⁰⁹ Bidez, 1900: 2-32.

²¹⁰ Badurina-Stipčević, 1992: 11-17, 20-23, 43-47; de Decker, 1905: 5-87.

²¹¹ Abicht / Schmidt, 1896: 144-152; Gebhardt, 1902: 171-181; Kurtz, 1923: 277.

²¹² Ivšić, 1925: 500-501.

Grčki tekst *Života svetoga Aleksija* izdali su F. M. Esteves Pereira i M. Rösler.²¹³ Hrvatskostaroslavenski tekst pripada istoj redakciji prijevoda s grčkoga kao i staroruski zbornik homilija Ivana Zlatoustoga *Zlatostruj* i brojni ruski i južnoslavenski tekstovi.²¹⁴

Najstariji slavenski tekstovi hagiografije *Muka svete Marine* prijevodi su Pseudo-Teotimove *Muke svete Marine*, koja je najstarija redakcija grčkoga teksta. Bilo je više slavenskih redakcija prijevoda toga grčkoga izvornika, a hrvatskostaroslavenski tekst ne pripada onoj najstarijoj. Grčki tekst u izdanju H. Usenera ne odgovara hrvatskostaroslavenskomu tekstu i može poslužiti samo za djelomičnu usporednu analizu.²¹⁵

Slavenski tekst *Život svetoga Nikole* prijevod je grčkih *Vitae* Nikole Sionita, koje je izdao G. Anrich.²¹⁶ Grčki izvor bio je u legendi o pronalasku Svetoga Križa. Slavenski prijevod gotovo se doslovno slaže s najstarijim grčkim tekstom, što ga je prema jednom sinajskom rukopisu iz 8. stoljeća izdao E. Nestle.²¹⁷

Hagiografije *Muka svete Anastazije*, *Muka svete Marine* i *Razgovor triju svetaca* u dosad priređenim izdanjima grčkoga teksta ne odgovaraju hrvatskostaroslavenskomu tekstu, a kod *Muke svetoga Jurja* upitno je radi li se o prijevodu s grčkoga ili s latinskoga. Hagiografija o *Životu Agapija Sirskoga* sačuvana je samo u jednom grčkom rukopisu iz 15. stoljeća, a i taj nije cjelovit: Codex Atheniensis 2634, Nacionalna biblioteka Atena. Kod te hagiografije jasno dolazi do izražaja koliko je slavenski prijevod značajan za utvrđivanje teksta grčkoga izvornika.²¹⁸

Za tekst hagiografije *Život i muka svetoga Klementa Rimskoga iz IV. vrbničkoga brevijara* (14. st.) utvrđeno je ono što je predmnijevao J. Vajs, da naime nije u cijelosti preveden s grčkoga, nego je jednim svojim dijelom preveden s latinskoga.²¹⁹ Pronađeni latinski

²¹³ Esteves Pereira, 1900: 243-253; Rösler, 1905: 118-154.

²¹⁴ Grabar, 1977: 102.

²¹⁵ Usener, 1886: 15-46.

²¹⁶ Anrich, 1913: 3-55; usp. 56-59.

²¹⁷ Grabar, 1997: 102-103. Usp. Badurina-Stipčević, 2013: 48-61.

²¹⁸ Grabar, 1977: 97.

²¹⁹ Izd. Vajs, 1911: 567-570. Vajs u uvodu kaže: „u jednu se ruku čini kao da je kasan prijevod s latinskog izvornika, jer još u sadašnjem rimskom brevijaru ima nekih sličnih rečenica koje čitamo u gore spomenutim čtenjima glagolskoga časoslova; u drugu pak ruku ima u tom glagolskom tekstu više morfoloških, sintaktičkih i leksikalnih osobina koje nas upućuju da stavimo ovaj tekst uporedo sa najstarijim glagolskim tekstovima uopće“ (Vajs, 1911: 565). Latinski tekst iz rimskoga brevijara što ga je na kraju svojeg rada naveo Vajs ne

predložak pritom nije jedinstven tekst, nego se sastoji od više tekstova koji su u prevedeni u razlučenim poglavljima ili čtenjima. Za nekoliko poglavlja dade se utvrditi točan predložak. Prvo poglavlje prijevod je Jeronimova teksta *De viris illustribus*, XV. *Clemens episcopus*, napisanoga 392./393. godine.²²⁰ Drugo i treće poglavlje prijevodi su poglavlja o Klementu Rimskome iz popisa papa *Liber Pontificalis*, koje je svoje prvo izdanje doživjelo oko 530. godine.²²¹ Od petoga poglavlja nadalje slavenski je tekst prijevod grčkoga teksta koji potječe iz bizantskoga zbornika hagiografija *Menologija* iz druge polovice 10. stoljeća, koji se pripisuje Simeonu Metafrastu.²²² Dok peto i šesto poglavlje još prilično vjerno, iako u sažetom obliku, prati grčki izvornik, sedmo, osmo i deveto poglavlje znatno se udaljavaju od njega.

3.3.3. Homilije

Predložak *Slova o blagovijesti BDM* Pseudo-Grgura Novocezarejskoga, koje je sačuvan u *Akademijinu glagoljičnom fragmentu 16*, objavljen je u *Patrologia Graeca* 10, 1156-1169. Tri homilije pripisuju se Ivanu Zlatoustome: *Slovo o blagovijesti BDM iz Akademijina*

odgovara u potpunosti onom dijelu hrvatskostaroslavenskoga teksta koji je preveden s latinskoga (Vajs, 1911: 570-571).

²²⁰ I. „Clemens, de quo Apostolus Paulus ad Philippenses scribens, ait, *Cum Clemente et caeteris cooperatoribus meis, quorum nomina scripta sunt in libro vitae* (Philip. IV, 3), quartus post Petrum Romae episcopus: siquidem secundus Linus fuit, tertius Anacletus, tametsi plerique Latinorum, secundum post Petrum Apostolum putent fuisse Clementem. Scripsit ex persona Romanae Ecclesiae ad Ecclesiam Corinthiorum valde utilem Epistolam, quae et in nonnullis locis publice legitur, quae mihi videtur characteri Epistolae, quae sub Pauli nomine ad Hebraeos fertur, convenire“ (J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* 23, Paris, 1883., 663-666).

²²¹ II. “Clemens, natione Romanus, de regione Coelio monte, ex patre Faustino, sedit annos VIII. menses II. dies X. Fuit autem temporibus Galbae et Vespasiani, a consulatu Trachali et Italici usque ad Vespasiano VIII. et Tito.

III. Hic fecit VII regiones et diuidit notariis fidelibus ecclesiae, qui gesta martyrum sollicite et curiose unusquisque per regionem suam ac diligenter perquireret; et fecit duas epistolas, quae Catholice nominantur. Hic ex praecepto beati Petri suscepit ecclesiae gubernandae pontificatum, sicut ei fuerat a Domino Jesu Christo cathedra tradita vel commissa. Tamen in epistola, quae ad Jacobum scripta est, qualiter ei a beato Petro commissa est ecclesia, reperies“ (L. Duchesne, *Le Liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire* I-II, Torino – Paris, 1886-1892; reprint: de Boccard, Paris, 1955).

²²² Cotelier, 1724: 812-814; Dressel, 1859: 222-233; PG 2: 617-632.

glagoljičnog fragmenta 16, *Slovo o skorominuvšem životu* i *Slovo o spasenju duše*. Za prva dva teksta nije utvrđen točan grčki predložak, a za treći je utvrđeno da je povezan s grčkim tekstom izdanim u *Patrologia Graeca* 60, 735-738. Ali na primjeru teksta homilije *O spasenju duše* iz *Vinodolskoga zbornika* uočena su znatna odstupanja od grčkoga teksta, tako da se on ne može smatrati neposrednim predloškom.

O tome je li tekst *Krčkoga fragmenta homilije* preveden s grčkoga ili s latinskoga jezika, ili je čak izvorno napisan na staroslavenskome, mišljenja paleoslavista se razilaze. Ipak neka podudarna mjesta upućuju na to da bi se moralo raditi o prijevodima s grčkoga.²²³ Naposljetku ni mogući grčki predložak *Pazinskoga fragmenta homilije* nije pronađen.

Homilija iz *Tkonskoga zbornika* prijevod je Pseudo-Zlatoustove homilije koja se navodi pod latinskim naslovom *In parabolam secundum Lucam quae sic habet: 'Homo quidam descendebat et indicit in latrones'*, a objavljena je u *Patrologia Graeca* 61, 755-758.

Od devet Origenovih homilija sačuvanih u *II. novljanskome brevijaru* sedam je egzegetskih homilija na *Evandjelje po Mateju*, a dvije homilije na *Evandjelje po Luki*. Od izvornoga grčkoga teksta Origenovih homilija na *Evandjelje po Mateju* sačuvane su samo knjige X-XVII, koje se odnose na poglavlja 13-22 toga evanđelja. Homilije u brevijaru odnose se na poglavlja 1, 5, 7, 8, 15 i 17. Dakle samo posljednje dvije imaju sačuvan grčki predložak, a sve ostale usporedive su samo s latinskim prijevodom grčkoga izvornika. Origenove homilije na *Evandjelje po Luki* sačuvane su, osim u nekoliko grčkih fragmenata, samo u latinskome Jeronimovu prijevodu. U *II. novljanskome brevijaru* ima ukupno sedam homilija Ivana Zlatoustoga. Za dvije je utvrđen grčki predložak. Prva od njih *Danas' nam' Ivanova sila i Irudova ljutost' egda povêdaet se*, u osnovi je prijevod homilije Eîthn apotomhn Iwannou tou Baptistou / *Homilia in decollationem sancti Ioannis Baptistae*, objavljene u *Patrologia Graeca* 59, 485-490. Druga homilija pripada zbirci homilija na *Evandjelje po Mateju*, a incipit joj glasi: *Jako mnoga ot pagubi mnoga ot semrti i ot muki svoe mnoga ot ubieniê učeniki êvil' est' is(u)h(r̃st̃b̃)*. Grčki predložak objavljen je u *Patrologia Graeca* 57.²²⁴

²²³ Usp. Reinhart, 2004: 79.

²²⁴ Vidi Hannick, 2004: 191-198.

4. Ćirilometodska načela prevođenja grčkoga leksika

Prvi slavenski književni jezik i prvo pismo stvoreni su u izravnom susretu s grčkim jezikom i pismom. Do toga je susreta došlo prije svega iz duhovnopovijesnih, napose religijskih razloga. Grčki je jezik u to doba bio jezik Bizantskoga Carstva, ali prije svega jezik *Svetoga pisma*, kršćanske teologije i istočnoga kršćanstva uopće. Slaveni su, nasuprot tomu, bili samo djelomično pokršteni, a kod onih pokrštenih, među kojima su bili i Hrvati, jezik im je bio isključen iz bogoslužja, a službeni je jezik bio latinski. Ne samo da se slavenski jezik nije mogao razvijati bez svojeg pisma i svoje književnosti nego je i širenje kršćanstva među Slavenima u takvim okolnostima bilo otežano. Stoga je nastanak staroslavenskoga jezika neodvojiv od pokrštavanja, odnosno širenja i utvrđivanja kršćanstva među Slavenima. Stvaranje staroslavenskoga jezika bilo je djelo promišljene djelatnosti bizantskih teologa braće Ćirila i Metoda i njihovih učenika i sljedbenika. Jezik je stvoren u okviru moravskoga poslanja, tj. na zahtjev velikomoravskoga kneza Rastislava bizantskomu caru Mihailu III. da u njegovoj kneževini omogući bogoslužje na slavenskom jeziku.

Da bi se stvorio novi jezik kršćanskoga bogoslužja, bilo je potrebno to stvaranje teološki opravdati, a to znači opovrgnuti nauk o svetoj trojezičnosti, koji je u vrijeme nastanka staroslavenskoga vladao u kršćanskome svijetu. Od svih jezika naime samo su se tri zbog svojih svojstava i razvijenih sredstava smatrala od Boga odabranima i dostojnima Božje riječi i bogoslužja: hebrejski, grčki i latinski (*tres linguae sacrae, tres linguae praecipuae*), dočim su ostali jezici smatrani barbarskima (*linguae barbarae*). Upotreba bilo kojeg drugog jezika smatrala se je krivovjernom jer nije omogućavala ispravno kršćansko naučavanje. Stvaranje staroslavenskoga jezika bilo je zato ujedno izazov da se dokaže kako je slavenski jezik ravan svetim jezicima i dostojan prevođenja *Svetoga pisma*. Za slavenske prvoučitelje spomenuta tri jezika, iako jesu od Boga, nisu od iskona, nego su nastala tijekom povijesti. Otkako je Bog pri gradnji Babilonske kule razlučio ljudske jezike (Post 11,1-9; Dj 2,1-4), potrebni su prijevodi među jezicima. Tako su i grčka i latinska kršćanska književnost dobrim dijelom prijevodne književnosti. Staroslavenski jezik stvoren je upravo s tom svrhom da bude dostojan riječi Božje, koja je progovorila na grčkome jeziku.

Stvaranje staroslavenskoga jezika bilo je istodobno i stvaranje prve staroslavenske književnosti. Ta je književnost isprva u cijelosti bila prijevodna, jer su prve knjige nastale prijevodom grčkih bizantskih knjiga. Prvo što je prevedeno bila je dakako Biblija, odnosno biblijski tekstovi, i to oni koji su služili za liturgiju, a zatim ostali liturgijski, apokrifni,

hagiografski, homiletički, teološki i drugi tekstovi. Staroslavenski je rječnik tako nastao kao rječnik kršćanske liturgije.

Srednjovjekovna povijest prevođenja s grčkoga na staroslavenski može se podijeliti u četiri glavna razdoblja:

1. Moravsko razdoblje (863. – 885.), koje je vezano za prevoditeljsku djelatnost Ćirila i Metoda u sklopu moravskoga poslanja, započinje s radom u Carigradu, proteže se na boravak Svete Braće u Moravskoj i Panoniji, a završava smrću Metodovom i progonstvom njegovih učenika. U Bizantu je, kako izvještavaju *Život Ćirilov* i *Život Metodov*, preveden najprije aprakos i Psaltir, a zatim u Moravskoj puni apostol, a onda i cijela Biblija (osim *Knjige Makabejaca*) te *Nomokanon*, *Otačasky knihy* (*Knjiga otaca*) i *Zakon sudnyi ljudem*, prijevod bizantske Eklogh twm nomwn.
2. Bugarsko-makedonsko razdoblje (886. – 1018.) vezano je uz prvo bugarsko kraljevstvo pod kraljem Borisom Mihailom, seže od pojave trojice glavnih Metodovih učenika Klimenta, Nauma i Angelarija do pada bugarskoga kraljevstva pod bizantsku vlast. U Ohridskoj književnoj školi i Preslavskoj književnoj školi razvija se prevoditeljska djelatnost. Prijevodima se prisvaja bizantska kršćanska kultura kao osnova slavenske kulture. Iznova se prevode i redigiraju spisi koji su bili prevedeni već u moravskom razdoblju, a prevode se i novi nebiblijski spisi različitih književnih vrsta: novi prijevod *Nomokanona*, objašnjenja crkvenih otaca uz biblijske knjige, zbirke molitava, zbirke pouka, polemički i ostali teološki spisi crkvenih otaca, hagiografije, kozmogonijske kompilacije (*Šestodnev*).
3. Kijevsko razdoblje (1019. – sredina 13. stoljeća) otpočinje prijenosom gotovo cijeloga knjižnog blaga iz Bugarske u netom pokrštenu Kijevsku Rus, a završava mongolskom najezdom na Rus. Repertorij književnosti prevedene s grčkoga i dalje se proširuje: egzegetska književnost, hagiografije i apokrifi.
4. Južnoslavensko razdoblje (sredina 13. stoljeća – 1453.) obilježeno potpunom obnovom književnoga repertorija prevedenog s grčkoga i prevođenjem novih spisa, što je potaknuto reformom liturgije u Bizantu. Ta se obnova provodi kao prerada postojećih prijevoda u skladu s grčkim izvornicima. Svoj vrhunac doživljava pod bugarskim patrijarhom Eutimijem iz Tarnova početkom 14. stoljeća. U okviru Tarnovske književne škole nastali prijevodi potisnuli su gotovo sve što je postojalo u prvim

stoljećima slavenske pismenosti. Razdoblje se završava osmanlijskim osvojenjem Carigrada.²²⁵

Cjelokupan prevoditeljski pothvat bio je čvrsto utemeljen na srednjovjekovnoj bizantskoj teologiji, koja je u svojem središtu imala Božju objavu kroz Riječ. Ta objava dopijeva do svojeg vrhunca u tome da Riječ postaje Bogočovjekom, te kroz Isusa Krista oslovljava čovjeka. Božja se Riječ u jeziku na najvjerniji način objavljuje u *Svetome pismu* kroz Bogom nadahnute pisce, proroke i svjedoke. Toj Riječi čovjek je pozvan odgovarati slušajući u poslušnosti. Na takvome pobožnom štovanju Riječi temelji se onda i načelo doslovno-smisaonoga prevođenja na staroslavenski jezik.

Već je i prije nastanka staroslavenskoga jezika grčki jezik u područjima jezičnoga dodira utjecao na južnomakedonski govor koji je postao osnova staroslavenskoga, ali tek je stvaranje staroslavenskoga jezika i pisma, te potom i književnosti na njima, u prijevodu s grčkoga omogućilo Slavenima da im na njihovu vlastitom jeziku budu dostupni duhovni sadržaji koji su im do tada bili dostupni samo na grčkom i latinskom jeziku. Budući da slavenski predknjiževni jezik nije posjedovao mnoga sredstva koja su bila nužna da bi se preveli tekstovi za potrebe bogoslužja, prevoditelji su bili prinuđeni, polazeći od slavenske jezične osnove, slijediti grčke jezične uzore i tako stvarati nova jezična sredstva, koja u slavenskom dotada nisu bila poznata. U pogledu leksika teškoća prvih prevoditelja bila je u tome kako ispravno prenijeti oblik i sadržaj grčkih riječi. S jedne su strane propisivana stroga teološka pravila koja nisu ostavljala mnogo slobode prevoditelju, a s druge strane stajao je zahtjev za razumljivošću prijevoda.

Iako se staroslavenski jezik osnivao na slavenskom narodnom govornom jeziku iz područja Soluna, bio je to nov i umjetan jezik, kojim nitko od Slavena nije govorio i koji se upotrebljavao isključivo kao jezik književnosti i liturgije. Stvaralački pothvat vođen poslanjem pokršćavanja Slavena i utvrđivanja kršćanske vjere među njima nije bio ograničen postojećim oblicima slavenskog jezika kao nečim što bi sputavalo jezično stvaranje. Naprotiv, u tom je pothvatu stvorena gramatika i novi rječnik, što je zatim povratno utjecalo na slavenske jezike koji su se razvijali posredstvom redakcija staroslavenskoga jezika. Time se je u dodiru s grčkim jezikom stvaralački oblikovao i sam duh slavenskoga jezika, to jest njegov unutrašnji oblik ili osobit način na koji se misao iskazuje sredstvima toga jezika.

²²⁵ Usp. Bulanin, 2011: 2043-2047; Cooper, 2003: 105-114.

Slavenski su se prevoditelji pritom držali stanoviti prevoditeljskih načela. Sveta Braća su zastupala načelo doslovne smisaonosti, strogo poštujući grčki tekst, prije svega tekst *Svetoga pisma*. Svetost Božje riječi zahtijevala je takvo pobožno prevođenje.²²⁶ Pritom se doslovnost u prevođenju nije sastojala u pukom preslikavanju grčkoga jezika, nego u poštivanju smisla koji se tijesno vezuje uz riječi kojima se izriče.

Doslovna smisaonost u (hrvatsko)staroslavenskom prevođenju grčkoga leksika očituje se na četiri osnovna načina:

1. Podudarnost po porijeklu, tj. etimološki srodnih riječi (an-istanai : v-stati ← ie. korijen *sta-)
2. Podudarnost osnovnoga ili etimološkoga značenja po porijeklu nesrodnih riječi (presbuthro~ : starêšina ← presbu~ : starb)
3. Podudarnost razvoja značenja po porijeklu nesrodnih riječi (parqeno~ : dêva – obje riječi izvorno znače 'djeвица', a potom 'Majka Božja')
4. Podudarnost načina tvorbe i značenja tvorbenih sastavnica složenica i izvedenica (eu-eid-h~ : blago-obraz-bnb ← eu- : blago- / eido~ : obrazb / -h~ : -bnb).

U *Makedonskom ćiriličnom listiću*, poznatom i pod naslovom *Pogovor slavenskom prijevodu Svetoga pisma*, izvorno napisanom na grčkome jeziku, a zatim prevedenom na staroslavenski, Metod o ispravnom načelu prevođenja kaže: „Koliko god mogasmo, nastojasmo razboritu riječ [...] upotrijebiti, bojeći se išta pridodati evanđelju [...] te neka čitatelj, ako se gdje nađe štogod neznatno dodano, shvati da je to po nuždi učinjeno, a ne iz objesti ili drskosti. Jer nitko nije toliko drzak da bi se zaboravio te bi se usudio dodati ili oduzeti riječ [...] i Mojsije je u tome (naš) učitelj.²²⁷ [...] Nisu zbog nemara riječi objašnjene (upravo) tim izrazima; ta nisu nam potrebne riječi i izrazi nego njihov smisao. Zato, gdje se složiše grčki i slavenski, izrazismo se istom riječju, a ondje gdje izraz bijaše dalek, ili bi pomutio smisao, usudismo se upotrijebiti drugu riječ. Ne može se uvijek podjednako smisleno

²²⁶ O takvu prevođenju svjedoči i tvorac *Vulgate* Jeronim kada kaže da je u svetim spisima i red riječi otajstvo: „scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est“ (Hieronymus, *Liber de optimo genere interpretandi*, *Epistula 57 ad Pammachium*, u: J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* 22, Paris, 1845., 571).

²²⁷ Spomen Mojsija odnosi se na *Knjigu Mojsijevu*, tj. *Ponovljeni zakon* 4,2: ou prosqhsete pro~ to rhma o egw entellomai umin, kai ouk afeleite ap' autou : ne dodajte riječi koju vam ja povjeravam i ne oduzmite od nje.

prevoditi s grčkoga na koji drugi jezik [...] a tako je sa svakim prevedenim (jezikom). Često biva da je riječ u jednom jeziku lijepa, a u drugom nije, da ono što je u jednom strašno, u drugom nije nimalo, da nešto što je u jednom glavno, nije u drugome. U jednom je jeziku imenica muška, u drugome ženska, tako su u grčkome imenice *potamo~*, *asthr* muške, a u slavenskome ženske: *rêka*, *zvězda*. I opet grčke su ženske imenice u slavenskome muške. S druge strane, grčki kažemo *panta tauta* [...] što slavenski dođe *vse to*, i opet *panta ta eqnh* slavenski *vse języci*. Ne valja se svugdje obazirati na grčku riječ, nego treba čuvati smisao. U grčkome će jednom doći muška imenica, a u slavenskome ženska. Prevedemo li je muškom imenicom, kako stoji u grčkome, prijevod će biti vrlo oštećen. Malo je takvih riječi, ali ih ima. I mi smo katkad ostavili točnu riječ da bi se sačuvao (prvotni) smisao, iste valjanosti. Jer prevodimo jasnu poruku evanđelja, a ne točnost riječi. A tomu nas uči veliki apostol: *Govorim jezicima više od svih vas. Ali u Crkvi (radije) želim reći pet riječi svojim umom, da i druge poučim, negoli tisuće riječi jezikom.*²²⁸ I Pavlov po istini učenik, veliki (Dionizije), govori: *Doista je besplodno, kako ja mislim, i krivo ne obazirati se na smisao nego na riječi. I nije pametan tko hoće razumjeti ono božansko, a obraća se samo pukim riječima, koje ne dopiru dalje od uha...*²²⁹

²²⁸ 1 Kor 14,18-19: *pantwn umwn mallon glwssai~ lalw: alla en ekkhhsia qelw pente logou~ tw noi mou lalhcai, ina kai allou~ kathchsw, h muriou~ logou~ en glwssh.* Znatno slobodniji prijevod toga mjesta iz *Prve Pavlove poslanice Korinćanima* nalazi se u *Proglasu svetome evanđelju*, koji se pripisuje Ćirilu ili Ćirilu Preslavskom: *hoštq slovesъ pęť izdrešti da i vse bratija razumęjqtъ neze tьmq slovesъ nerazumъnъ* (usp. Vaillant, 1956: 7-25).

²²⁹ Vidi Ильинский, 1906: 3; Bratulić, 1985: 131-133. Taj se tekst pogrešno pripisuje i Ivanu Eksarhu zbog veoma sličnoga teksta koji se nalazi u Eksarhovu *Predgovoru* nepotpunog prijevoda *Dogmatike* Ivana Damaščanina, naslovljenoga *Bogoslovlje*: „Nikako ne kудite (mene), braćo, ako gdje god ne pronađete isti izraz, jer je preveden njegov istomoćan smisao. Molim vas pak [...] da s blagomišljenjem i pomnjom čitate i oprostite mi gdje god mnijete da (iste) izraze različno prevedoh, jerbo se ne može uvijek izravno prevoditi grčki jezik u drugi, u koji se prevodi. I sa svakim jezikom koji se u drugi prevodi isto biva, jerbo se ne može svagdje gledati grčki izraz, nego je nužno smisao motriti tako da mi, ostavivši izraz, isti smisao istomoguć prevedosmo. Jer smisla radi prevodimo knjige ove, a ne samo poradi istih izraza“ (kritičko izdanje: Sadnik, 1967; usp. Knežević, 1991: 85). Nasuprot ranijim istraživanjima I. I. Sreznjevskoga, G. A. Ilinskoga i V. Jagića, prema A. Vaillant radi se o dvama različitim prijepisima istoga prvotnog Metodova teksta, od kojih je jedan bliži Ohridskoj školi a drugi Preslavskoj školi, ili o Eksarhovoju parafrazi Metodova teksta (usp. Vaillant, 1948: 5-20).

Navod s kraja *Pogovora* Metod uzima iz Pseudo-Dionizijeva spisa *O božanskim imenima* (*Peri qeiwn onomatwn*, IV, 11). Na grčkome to mjesto glasi: *esti men gar alogon, w~ oimai, kai skaion to mh dunamei tou skopou prosecein, alla tai~ lexesi: kai touto ouk esti tw ta qeia noein*

Bizantsko-kršćanski teološki nauk o jeziku razvio se je u okviru kršćanskoga platonizma.²³⁰ Prema tomu nauku riječ je slika biti stvari koju izriče. Nauk o jeziku temelji se na nauku o slici, tj. o odslikavanju uzora. U kršćanskom platonizmu nauk o odslikavanju postaje teologija slike. Taj je nauk u Bizantu razvijen osobito u vrijeme ikonoklastičkoga sukoba (711. – 843.), u kojem su pobornici slikovnoga prikaza Boga odnijeli pobjedu nad ikonoklastima, koji su smatrali da su slike Boga izraz bezbožnosti i da je jedino dopustiva slika riječ *Svetoga pisma*. Nasuprot tomu, prevladao je nazor da je kroz štovanje slika moguće štovanje uzora, jer je uzor prisutan u slici. Posljedica sloma ikonoklastičkoga pokreta za kršćansku teologiju jezika i prevođenja bilo je shvaćanje da su prijevodi *Svetoga pisma* na negrčke jezike dopustivi, to jest da grčki izvornik (uzor) i negrčki prijevod (slika) mogu biti međusobno slični.

S obzirom na leksik, glavno je pitanje ispravnoga odnosa između oblika i sadržaja riječi, odnosno između riječi i pojmova, te između riječi i stvari. Kršćanska teologija pomiruje i nadilazi dva suprotstavljena gledišta o postanku i istinitosti riječi: jedno prema kojemu riječi odgovaraju stvarima po prirodi (*fusei*) i drugo prema kojemu je to odgovaranje uspostavljeno isključivo dogovorom među govornicima (*qesei*). Nasuprot tomu, ispravne riječi stvaraju rječotvorci koji imaju uvid u bit onoga što se riječju ima izreći i u bit riječi, na temelju čega su u stanju riječima odslikati bit onoga izrečenoga.

Zadaća je etimologije da razumijevanjem porijekla riječi pripomogne razumijevanju same biti stvari. No spoznaja riječi sama po sebi ne vodi k spoznaji stvari. Ona razlaže riječ do jednostavnih dijelova, tj. do prvotnih riječi ili korijena riječi, u kojima se krije njeno izvorno značenje. Iako je ispravna riječ za slavenske prvoučitelje očitovanje biti stvari, oni ne zastupaju potpuno poklapanje riječi i stvari. Oni naime razlikuju bit riječi i samu pojedinačnu

eqelontwn idion, alla tw n hcou~ yilou~ eisdecomenwn kai toutou~ acri tw wtnw adiatou~ ... (PG 3, 585-996). Navod iz Pseudo-Dionizijeva spisa *O božanskim imenima* na kraju Metodova *Pogovora* nalazi se i u Eksarhovu *Predgovoru*, ali ondje puno opsežniji i drukčije shvaćen. Dok Metod njime opravdava rijetka i nužna odstupanja od grčkoga izvornika zbog razlika u gramatičkim oblicima staroslavenskoga i grčkoga jezika, Eksarh opravdava česta i velika udaljavanja od izvornika radi njegova objašnjavanja, osobito nuždu da se u prijevodu s više slavenskih riječi iskaže ono što se u grčkome iskazuje s jednom, sve zato da prijevod ne bi ostao nerazumljiv. Eksarh izričito moli čitatelje da imaju razumijevanja za njegovo prevođenje jedne te iste grčke riječi različitim slavenskim riječima. Usp. Trost, 1973: 497-525.

²³⁰ Navod iz Pseudo-Dionizija Areopagita u Metodovu *Pogovoru* svjedoči o tome da ćirilometodsko shvaćanje smisla prevođenja posredno stoji pod utjecajem novoplatonovskog shvaćanja jezika, budući da su Pseudo-Dionizijeva djela, tzv. *Corpus Areopagiticum*, svoje nadahnuće crpila velikim dijelom iz Proklove filozofije. Pseudo-Dionizije je spojio novoplatonizam i kršćanstvo, tj. razvio kršćansku teologiju na osnovama platonizma.

riječ, što se kod Pseudo-Dionizija Areopagita označava kao moć riječi (dunami~) i glasovni oblik riječi (lexi~). Između biti riječi i biti stvari vlada prirodna ispravnost, ali između pojedinačnih riječi i biti stvari vlada ispravnost koja nije samo prirodna, nego se uspostavlja također sporazumom i navikom. Tako je moguće da se u različitim jezicima, pa čak i u istome jeziku, javljaju različite ispravne riječi za istu stvar, tj. različite sinonimne riječi.

Iz takva su se temeljna poimanja jezika razvila ćirilometodska načela doslovno-smisaonoga prevođenja svetih spisa na staroslavenski. Prema prvoučiteljima ispravna riječ nije potpuna preslika biti stvari nego slika koja očituje bit stvari, i to u skladu s gramatičkim ustrojem slavenskoga jezika i leksičkim sredstvima kojima raspolaže. Slavenska je prevedenica neispravna ako nije slična svomu grčkom uzoru, tj. po svome ustroju ne odgovara ustroju prevedene grčke riječi. Uzor je riječ izvornika, koja se, koliko je moguće, razlaže na svoje dijelove, prvotne riječi, koje se zatim vjerno odslikavaju. Tako se zadržava ustroj uzora, koliko god to omogućuje jezik prijevoda, kako se ne bi iznevjerio smisao koji se riječima izvornika izriče. Odnos između riječi izvornoga jezika i stvari mora u prijevodu biti očuvan na analogan način, a to znači između riječi prijevodnog jezika i stvari. Kao što riječ izvornika odslikava bit stvari tako i riječ prijevoda mora odslikavati bit stvari, a iz toga proizlazi i sličnost prijevoda i izvornika.

Metod odbacuje slijepo slijeđenje izvornika kada to ugrožava prijenos smisla. Robovanje oblicima riječi koje bi zahtijevalo i podudaranje grčkih i slavenskih riječi u rodu i broju vodilo bi u besmisao. Stoga ono mora ustuknuti pred doslovnim prevođenjem koje čuva smisao. Ipak, razlika u rodu i broju predstavlja stanovit problem koji se mora osvijestiti da bi se prevladao načelom istovjetnosti smisla. Odstupanja od izvornika primjetna su nadalje kod neprevedenih grčkih članova, zatim u upotrebi slavenske perifraze za jednostavan grčki oblik, prenošenju grčke imenice u posvojnem genitivu slavenskim posvojnim pridjevom itd. itd.

I najvjernija prevedenica ima drukčija suznačenja u odnosu na prevedenu riječ. Ona je stoga uvijek približna izvornoj riječi. Svaka riječ u svojem jeziku ima određene neprevedive dijelove značenja koji imaju svoj povijesni postanak i razvoj. Već i razlika padeža ili roda između grčke i slavenske riječi može utjecati na promjenu značenja. Odatle su ponekad nužni grecizmi kao posljedica spoznaje da su neke grčke riječi neprevedive, tj. da se ne može naći slavenska prevedenica koja bi u dovoljnoj mjeri ili na primjeren način prenijela njihovo značenje.

Pod *slovom* su slavenski prvoučitelji razumjeli grčki *logo~* u cijelom bogatstvu njegova smisla: od *riječi* preko *govora* do *Božje riječi* i *Sina Božjega Isusa Krista*. Kada su Ćiril i

Metod poistovjetili grčku riječ *logo~* i slavensku riječ *slovo*, dogodio se prijenos grčkoga teološkoga smisla u slavensku riječ.²³¹ Biti do-slovan u prijevodu stoga je značilo biti vjeran Božjoj Riječi i iz te vjernosti pronalaziti vjernu riječ koja se daje izgovoriti. Doslovan je prijevod u tom smislu slovovjerman. To je takva doslovnost koja počiva na podudaranju smisla riječi dvaju jezika i koja time omogućuje čuvanje smisla teksta.

Doslovno prevođenje na staroslavenski primjenjuje se međutim i onda kada ono naizgled prijeti nerazumijevanjem, jer se zbog vjernosti smislu slavenska riječ, koja u običnom govoru ima nešto drukčije značenje, prisiljava da progovori u drugom, neuobičajenom značenju. Ta prisila nad riječima zapravo je samo prisila nad njihovim uvriježenim i uobičajenim značenjem, koje se na temelju uvida u porijeklo i izvorno značenje dotične riječi i bit onoga što je njome izrecivo prozire kao ograničeno ili nedostatno, te se umjesto njega ili pored njega postavlja novo značenje.

Ćirilometodsko poimanje prevođenja ne polazi ni samo od vjernosti obliku riječi ni samo od vjernosti smislu, jer nastoji smisao izrečen grčkim jezikom vjerno prenijeti slavenskim jezičnim sredstvima ne propuštajući niti što od smisla niti što od izvornih slavenskih jezičnih sredstava.²³² Kasnije su se u razdoblju nakon dolaska Metodovih učenika u područje Bugarske i Makedonije razvile dvije glavne prevoditeljske škole – Ohridska škola i Preslavska škola. Obje su škole stajale u naslijeđu ćirilometodskih načela doslovno-smisaonog prevođenja, ali je Ohridska škola stavila naglasak na doslovno prevođenje (*verbum pro verbo*), a Preslavska škola na smisaono prevođenje (*sensum de sensu*), premda prva nije išla u krajnost sužanjske doslovnosti kao ni druga u krajnost preslobodne smisaonosti.

Najznačajniji predstavnik Preslavske škole prevođenja je Ivan Eksarh (9./10. st.), koji je preveo Ekqesi~ akribh~ th~ orqodoxwn pistew~ Ivana Damašćanina pod naslovom *Bogoslovie* i zbornik Exaameron pod naslovom *Šestodnev*. Prema tomu načelu jedna se grčka riječ ne prevodi uvijek istom slavenskom riječju, nego s više njih, ovisno o kontekstu u kojem zadobiva određeno značenje.²³³

Oba načela temelje se na odnosu između oblika i sadržaja riječi. U bizantskoj teologiji jezika taj odnos počiva na već spomenutoj razlici između pojedinačne riječi (*lexi~*) i njene

²³¹ Usp. Верещагин, 1982a: 105-114.

²³² Usp. А. Минчева, 1981: 3-19; Vukoja, 2010: 841-865.

²³³ Usp. Hansack, 1987: 79-127; Hansack, 1981: 15-36.

moći (dunami~).²³⁴ Moć riječi izgovorene u *Svetome pismu* očitovanje je stvoriteljske moći Božje Riječi. Dok Bog svojom Riječju stvara sve stvoreno, te se utjelovljenom Riječju u Isusu Kristu objavljuje, čovjek nadahnut Bogom prenosi tu Riječ u izriječ kojim dovršava Božju objavu. Doslovan prijevod nalazi prisnu vezu između riječi i njene moći, a smisaoni prijevod prevodi ponajprije moć grčke riječi, a za to koristi slavensku riječ koja to može najbolje prenijeti, bez obzira na sastav i tvorbu grčke riječi. Prema načelu smisaonog prevođenja jedna prevedenica nekad može dostatno prenijeti cijelu moć grčke riječi, ali nekad njezina moć iziskuje više različitih prevedenica. Tako Eksarh jednu grčku riječ često prevodi s više staroslavenskih i obratno jednom staroslavenskom prevodi više različitih grčkih riječi, kao što i često stvara grecizme ne prevodeći ih. No i taj smisaoni prijevod ne počiva na dogovornom shvaćanju jezika, tj. na proizvoljnom odnosu između riječi i onoga što se riječima izriče. Naime, i Eksarh vjeruje da riječ, ukoliko je ispravna, očituje i odslikava bit onoga što se njome izriče te ne može bilo koja riječ biti ispravna, tj. ispravnost riječi ne ovisi samo o dogovoru među govornicima.

Nasuprot tomu, doslovno prevođenje Ohridske škole polazi od pretpostavke da se slavenski jezik treba dosljedno oblikovati prema grčkomu uzoru. Zato je dopuštena takva upotreba jezika koja se ne obazire uvijek na postojeća uvriježena i uobičajena značenja riječi, nego im postavlja nova i neuobičajena značenja, čak i po cijenu nerazumljivosti prijevoda za govornike slavenskih jezika. I sam glasovni oblik riječi bitno pripada njezinu značenju i onoj biti koju očituje, tako da nije svejedno iz koje je prvotne riječi izvedena, koji je njezin etimon, od kojih je glasova sazdana.

Staroslavenski je jezik stvoren u susretu narodnoga slavenskoga jezika s grčkim jezikom, a budući da je to bio grčki bizantskoga kršćanstva, riječ je o prijenosu bizantsko-kršćanske duhovnosti uopće, a napose kršćansko-teološkoga mišljenja u slavenski jezik. Budući da narodni slavenski jezici nisu raspolagali leksikom koji je omogućavao provedbu toga prijenosa, prevoditelji s grčkoga bili su ujedno jezikotvorci. Riječi iz oblasti pretkršćanskoga bogoštovlja i bogoslužja bile su najvećim dijelom neprikladne za izražavanje novih kršćanskih pojmova. Prvi su prevoditelji stoga stvarali nove riječi, a mnogim postojećim riječima mijenjali su značenje, bilo da je njihovo drevno značenje ostalo prikriveno prisutno bilo da je posve potisnuto. Kao što se crkve grade na mjestima gdje je stajao pretkršćanski hram ili se čak takav hram pretvara u crkvu, kao što se svetkovni blagdani postavljaju u dane

²³⁴ Hansack, 1986: 57-100.

pretkršćanskih svetkovina, tako su i starim riječima pridana nova kršćanska značenja.²³⁵ Takvo prevođenje koje u riječi prihvaća nova značenja moguće je bilo upravo na početku razvoja književnoga jezika, kada značenja riječi nisu čvrsto utvrđena. Staroslavenski jezik kao nadnarodni i općeslavenski jezik mogao je podnijeti takvo slijeđenje grčkoga uzora.

Upravo riječ postaje temeljna jedinica prijevoda jer teologija jezika izlazi na vidjelo ponajprije na razini leksika. Glavna svojstva takva prevođenja u pogledu leksika su:

1. Prevođenje jedne grčke riječi jednom slavenskom riječju kadgod je to moguće, tj. izbjegavanje prevođenja jedne grčke riječi dvjema ili s više različitih slavenskih riječi ili dviju ili više različitih grčkih riječi jednom slavenskom riječju. Od takva se poklapanja grčkih i slavenskih riječi odustaje kada grčka riječ ima šire značenjsko polje od njezine slavenske prevedenice (*martu~ : svédokъ / mučeniкъ*), kada obrnuto slavenska riječ ima šire značenjsko polje (*krъstъ : cristo~ / stauro~*) ili kada nedostaju slavenska jezična sredstva. Ista se grčka riječ ponekad prevodi istom slavenskom riječju iako se grčka riječ pojavljuje u različitim značenjima te dotična slavenska prevedenica u govornom jeziku ne pokriva u potpunosti značenja grčke riječi, neovisno o okolini u kojoj grčka riječ zadobiva posebno značenje. I onda kada neka grčka riječ ili izraz dobiva svoje značenje iz okoline u kojoj se nalazi, prevodi se istom riječju krajnje doslovno, tako da i hrvatska riječ poprima odgovarajuću višeznačnost (*kratein : drъžati; krato~ : drъžava ← kratein 'biti snažan, jak, moćan', 'snažno, čvrsto u ruci nešto držati', odatle 'vladati, gospodariti nečim' prevodi se u svim navedenim značenjima glagolom drъžati, koji tako pored svoga prvotnoga značenja zadobiva i značenje 'vladati, gospodariti nečim'*). Npr. slavoslovni završetak tekstova: *w h doxa kai to krato~ ei~ tou~ aiwna~. amhn. – komu e sl(a)va i dr'žava v v(ê)ki v(ê)kъ am(e)n(b)*, AcMA – CTk.
2. Etimološko prevođenje, u kojem se poštuje osnovno značenje ili značenje korijena grčke riječi, i to ne samo složenica i izvedenica, nego i jednostavnih riječi kada je prevedenica postojeća slavenska riječ (*pneuma : duhъ*). Ipak, u slučaju jednostavnih riječi umjesto takvih prevedenica češće se susreću nedoslovne prevedenice (*daimwn : bêsъ*).

²³⁵ Šetka, 1940: 4.

3. Poklapanje značenjskih jedinica koje se mogu sastojati od više riječi (sadržajno poklapanje) i onda kada se ne prevodi jedna grčka riječ jednom slavenskom riječju ili više grčkih riječi s više slavenskih (formalno poklapanje) (desmo fulako~ : *тъмниѣнь стражъ*; aneu timh~ : *бесѣнь*). Složenice se ne razrješavaju s više riječi, frazama ili odnosnim rečenicama. Uz pojedine prevedenice ne dodaju se objašnjenja kako bi se prenijelo značenje grčke riječi.
4. Poklapanje jedinica službe riječi u rečenici, npr. grčki imenički atribut u posvojnem genitivu redovito se prevodi posvojnim pridjevom (tou qeou : *božii*; tou kuriou : *gospodъ*).
5. Različite grčke riječi bliskoga značenja prevode se različitim slavenskim riječima bliskoga značenja (swzein : *spasti* / ruein : *izbaviti*). No znatno češće se takve grčke riječi prevode istom slavenskom riječju (eucesqai, proseucesqai, deisqai, parakalein : *moliti se*).
6. Pri tvorbi riječi zadržava se ista vrsta riječi kao i u grčkome, tako da se pridjev prevodi pridjevom, imenica imenicom, glagol glagolom itd. (tapeino~ : *smêrenъ*; tapeinwsi~ : *smêrenie*; tapeinoun : *smêriti*).
7. Isti ili analogan način tvorbe riječi, dosljedna upotreba sastavnica prema grčkome uzoru (eu-log-ein : *blago-slov-iti*; an-ele-o~ : *ne-milost-ivъ*).
8. Istokorjene riječi prevode se istokorjenim a ne raznokorjenim riječima, tj. iz istoga se korijena izvodi više vrsta riječi kao i u grčkome (log-o~ : *slov-o* / log-iko~ : *slov-esъ* / eu-log-ein : *blago-slov-iti* / eu-log-ia : *blago-slov-lenie*).
9. Izbjegavaju se grecizmi u prevođenju. Uz svaki grecizam zabilježena je i njegova slavenska prevedenica, s izuzetkom grčkih imena i nekih kršćanskih termina. Primjerice, od 107 grčkih novotvorenica iz *Pavlovih poslanica* slavenski je prevoditelj preuzeo samo jednu euaggelisth~ : *evanġelistъ*, a i za tu jednu postoji slavenska prevedenica *blagovêstnikъ*, potvrđena u tekstovima iz 11. stoljeća, a stvorena vjerojatno već u 9. ili 10. stoljeću.²³⁶ Grecizmi se stvaraju samo onda kada u slavenskom ne postoji već sukladna riječ koja u potpunosti prenosi značenje grčke riječi ili kada je grčku riječ tvorbeno-značenjski veoma teško prenijeti stvaranjem nove slavenske riječi.

²³⁶ Leeming, 1987: 180-191.

5. Formalna analiza hrvatskostaroslavenskoga leksika prevedenoga s grčkoga

5.1. Utjecaj grčkoga jezika na tvorbu hrvatskostaroslavenskoga leksika

Utjecaj grčkoga jezika na (hrvatsko)staroslavenski leksik od svih je jezičnih utjecaja vremenski najstariji a sadržajno najznačajniji. Od svih je jezika grčki najviše bio izvor, a najmanje posrednik.²³⁷ Od ukupno 10 000 rječničkih jedinica sadržanih u kanonskim spisima staroslavenskoga jezika oko 55 posto potječe iz starijega slavenskog jezika, a ostale su riječi stvorene prema grčkome uzoru. O utjecaju grčkoga jezika na leksik staroslavenskoga ne govori toliko broj grecizama, koliko to da je u njemu svaka šesnaesta riječ bila složenica više ili manje doslovno prevedena s grčkoga.²³⁸ Pod utjecajem grčkoga jezika na leksik (hrvatsko)staroslavenskog jezika razumiju se svi leksički utjecaji koji se odnose kako na način tvorbe riječi tako i na njihovo značenje.

Slavenski su prvoučitelji stvarajući staroslavenski jezik stvarali i njegov rječnik. S povećanjem i usložnjavanjem misaonoga sadržaja kršćanskoga porijekla rastao je i broj novonastalih slavenskih riječi koje su bile u stanju prenijeti taj sadržaj. Osim što su stvarali slavenske riječi preuzimajući značenja i način tvorbe grčkih riječi, također su i usvajali grčke riječi. Osobito su nedostajale riječi iz religijskoga, bogoslužnoga, filozofijskoga, znanstvenoga, pravnoga područja, prije svega odmišljenice – riječi za označavanje odmišljenih pojmova, a među njima poglavito kršćansko-teoloških. Mnoge su grčke riječi pritom imale već tisućljetnu povijest tijekom koje su njihova značenja postala višeslojna. Nerijetko se u prijevodu gubio dio smisla grčke riječi, a ponekad je slavenska prevedenica zadobivala dio smisla koji nije bio sadržan u grčkoj riječi.²³⁹

Pri stvaranju slavenskih riječi u njih je uvedeno i značenje, misaoni sadržaj prevedenih grčkih riječi. Prijevod nije bio samo postavljanje slavenske riječi za već postojeće značenje, nego prisvajanje značenja koje je izrečeno grčkom riječju. Ponekad je veoma teško utvrditi koje je slavensko kršćansko nazivlje preuzeto iz grčkoga već prije nastanka staroslavenskoga jezika, dakle u dodiru govornoga slavenskog jezika s grčkim, a koje u samom nastanku staroslavenskoga. A. Meillet među takve riječi ubraja: *krizma*, *děvalъ*, *adъ*, *geena*, *Isusъ*,

²³⁷ Šetka, 1940: 23-24.

²³⁸ Usp. Цейтлин, 1986: 271; usp. Хабургаев, 1974.

²³⁹ Usp. Knežević, 1991: 94-95.

pasha, *Hrvstb*.²⁴⁰ Prema Jagiću *anđelb* spada među najstarije grecizme koji su ušli u staroslavenski iz slavenskoga solunskoga govora.²⁴¹

Za starije razdoblje svojstveno je zadržavanje više grecizama dočim se kasnije i oni nastoje prevesti na slavenski. Među tim izvorno neprevedenim grčkim riječima prevladavaju teološki i općenito kršćanski nazivi, za koje su prvotni prevoditelji smatrali da su neprevedivi zato što nema odgovarajuće riječi u slavenskom, da se bogatstvo značenja grčke riječi ne bi moglo prenijeti jednom prevedenicom ili bi novostvorena slavenska riječ bila odviše nerazumljiva. U skladu s rečenim razlikuju se načela prevođenja Ohridske književne škole i Preslavske književne škole. Dok se u Ohridskoj školi više čuva ćirilometodska tradicija prevođenja, što znači da je prijevod nešto doslovniji, te se čuva više grecizama, a ima manje prisvajajućih prevedenica, Preslavska škola njeguje slobodniji prijevod, ali ima više prisvajajućeg prevođenja po uzoru na grčki i grecizmi se prevode daljnjom slavenskom riječju.

Ponekad je dvojbeno govoriti o vlastitom i tuđem u staroslavenskom jeziku, te o stvaranju riječi u duhu slavenskog jezika ili protivno njemu, utoliko što se istom u tom stvaranju oblikuje i taj duh, a nije nešto što postoji već unaprijed kao zgotovljeno i nepromjenjivo. Stvaranje staroslavenskog jezika omogućilo je da u slavenskom jeziku postane uobičajeno ono što mu je prije dodira s grčkim bilo neobično te da štoviše postane njegovim neotuđivim vlasništvom. S druge strane, budući da je jezično stanje prije stvaranja staroslavenskoga jezika zbog nepostojanja pisanih spomenika teško dokučiti, katkad je gotovo nemoguće utvrditi je li neka riječ već postojala u slavenskom ili je u prevođenju istom nastala.

Utjecaj grčkoga jezika na leksik staroslavenskoga jezika zbio se na tri osnovna načina:

1. prihvaćanje grčkih riječi u staroslavenski jezik u vidu grecizama
2. stvaranje novih staroslavenskih riječi (novotvorenica) u prijevodu s grčkoga (tvorenice: izvedenice i složenice)
3. izmjena značenja postojećih staroslavenskih riječi u prijevodu s grčkoga (netvorenice i izvedenice).²⁴²

²⁴⁰ Meillet, 1902-1905: 58.

²⁴¹ Jagić, 1913: 302.

²⁴² Pitanjem utjecaja grčkoga jezika na hrvatske kršćanske nazive bavio se je J. Šetka. On također razlikuje tri moguća načina toga utjecaja: 1. pronalaženje postojećih riječi za novi misaoni sadržaj uz neznatne promjene njezina značenja, 2. prevođenje grčke riječi novom slavenskom riječju, 3. prihvaćanje grčke riječi i njezina sadržaja. Usp. Šetka, 1940: 1-2, 4.

Ukoliko se ima u vidu da se taj utjecaj zbio kroz prevođenje grčkih riječi, odnosno da su staroslavenske riječi nastale po uzoru na grčke riječi, potonja su dva načina ustvari dva vida prisvajajućeg prevođenja grčkih riječi.²⁴³ Unutar leksikologije razlikuju se leksičke i frazeološke prevedenice. Leksičko prisvajajuće prevođenje je stvaranje nove ili preoblikovanje već postojeće slavenske riječi, kako bi se njome prevela grčka riječ, tj. prenijelo značenje grčke riječi.

Pod prevedenicama dakle ne treba razumjeti samo riječi koje su stvorene u prijevodu s grčkoga, nego i one koje su već postojale, ali su upotrijebljene u prijevodu na taj način da su u određenoj mjeri izmijenile svoje dotadašnje značenje. U izvedenom se smislu o prevedenicama može govoriti i kao o riječima kojima se prevode grčke riječi određenoga teksta ili koje redovito služe za prevođenje određenih grčkih riječi.

Pri stvaranju novih riječi radi se kako o tvorbenim prevedenicama tako i o značenjskim prevedenicama, a pri izmjeni značenja postojećih riječi radi se samo o značenjskim prevedenicama. Tvorbena prevedenica je riječ koja je stvorena točno po uzoru na grčku tvorbu prevedene riječi, tj. na način povezivanja njenih tvorbenih sastavnica – jedne ili više osnova i afikasa. U njoj se nasljeduje tvorbeni obrazac grčke riječi, odnosno u sastavu slavenske riječi čuva se izvorni ustroj i poredak sastavnica grčke riječi.

Dok su tvorbene prevedenice nužno tvorenice koje se ugledaju na način tvorbe prevedenih grčkih riječi i prilagođuju ga slavenskomu jeziku, dotle netvorbene prevedenice mogu biti ili izvedenice koje počivaju na obrascima slavenske rječotvorbe ili već postojeće riječi, koje po uzoru na grčku riječ samo mijenjaju svoje značenje. Tvorbene prevedenice tvore se po uzoru na tvorbu prevedene grčke riječi ili u analogiji prema njoj te tako prenose i značenje grčke

²⁴³ Takvo prisvajajuće prevođenje običava se nazivati kalkiranjem, a takve prevedenice kalkovima. Nazivi *kalk* i *kalkiranje* potječu od francuske imenice *calque* 'preslika', odnosno glagola *calquer* 'preslikati', od latinskog *calx* 'peta, stopa' i *calcare* 'gaziti', 'slijediti hodaњem u stopu'. No takve prevedenice nisu preslike utoliko što se od izvorne riječi potpuno razlikuju po vanjskom (glasovnom) obliku. Naziv *pakovak*, koji je izveden od glagola *kovati*, neprimjeren je jer kazuje da se pri kalku radi o nekakvom nepravom tvorenju riječi. Drugi naziv za kalk – *prevedenica* prihvatljiv je pod uvjetom da se pod njome ne misli na bilo kakvo prevođenje nego samo na takvo koje prenosi tvorbeni ustroj (unutrašnji oblik) i/ili značenje (sadržaj) prevedene riječi. U njemačkom jezikoslovnom nazivlju uvriježio se je naziv *Lehnübersetzung* 'posudbena prevedenica', no kao što umjesto naziva *posuđenica* upotrebljavamo naziv *prihvaćenica*, jer pojam posuđivanja pretpostavlja i vraćanje onoga posuđenoga, a radi se o riječima koje posve ulaze u sastav drugoga leksika, tako se odbacuje i naziv *posudbena prevedenica* i umjesto njega predlaže naziv *prihvaćajuća prevedenica*. Također bi se mogli upotrebljavati nazivi *snimanje* i *(pre)snimljenica*. (Pre)snimiti znači prevođenjem prenijeti i prisvojiti/prihvatiti način tvorbe i/ili značenje iz grčke u slavensku riječ.

riječi, a netvorbene prevedenice stječu i mijenjaju svoje značenje prema značenju grčke riječi, koje najčešće dopunjuje značenje koje su imale prije nego što su postale prevedenice.

Drugim riječima, tvorbene prevedenice ne prenose sadržaj grčke riječi preuzimanjem vanjskoga ili glasovnoga oblika grčke riječi poput grecizama, nego unutrašnjega oblika ili oblika njezine tvorbe. Netvorbene prevedenice pak ne prenose ni vanjski ni unutrašnji oblik grčke riječi, nego samo njezin sadržaj.²⁴⁴

Tvorbene prevedenice dijele se na izvedenice i složenice. U staroslavenskom se one nisu stvarale samo tako da su se zakoni staroslavenske tvorbe riječi usklađivali ili ravnali prema zakonima tvorbe riječi u grčkome, nego su se štoviše ponekad i sami zakoni tvorbe istom uspostavljali prema grčkomu uzoru. Netvorbena prevedenica je riječ koja, ne slijedeći oblik tvorbe grčke riječi, zadobiva svoje značenje prema grčkomu uzoru. Ponekad je grčka riječ dvoznačna ili višeznačna, pa se sva ta značenja prenose na slavensku riječ koja ih prije nije imala. Budući da i tvorbena prevedenica nužno prenosi značenje prevedene riječi, a ne samo njezin oblik, potrebno je razlikovati dva načina prenošenja značenja riječi, jedno koje se prenosi rječotvorbenim oblicima koji posve odgovaraju grčkim oblicima i drugo koje se prenosi rječotvorbenim oblicima različitima od grčkih.

Prevedenica može biti novostvorena riječ ili već postojeća riječ. Ako je novostvorena, može biti i posve neovisna o grčkoj riječi po obliku kao i po značenju svoje osnove, premda je ipak stvorena u samom prijevodu s grčkoga. Ako je već postojeća, ona može ili primiti daljnje, dodatno značenje uz ono koje je već otprije imala ili pak može potisnuti svoje dotadašnje značenje na račun novoga značenja primljenoga od grčke riječi. Uvjeti za preuzimanje nekog značenja ostvareni su kada je staroslavenskoj prevedenici i grčkoj prevedenoj riječi zajedničko jedno značenje, odnosno jedan dio značenja (ourano~ : *nebo* 'nebo', 'vječno prebivalište'; pothrion : *čaša* 'čaša', 'kalež') ili pak kada se značenje grčke riječi prenosi na slavensku riječ koja je po svom značenju već na neki način bliska grčkoj riječi, premda joj je izvorno značenje često zatamnjeno (qeo~ : *bogъ*; iero~/agio~ : *svetъ*; paradeiso~ : *rai*; blasfhmia : *hula*). U oba se slučaja najčešće radi o kršćanskim nazivima.

²⁴⁴ Netvorbene prevedenice nije primjereno nazivati *značenjskim prevedenicama*, utoliko što sve prevedenice prevode značenje riječi, ali bi se mogao upotrijebiti naziv *prisvajajuća značenjska prevedenica* budući da se radi o takvom prijenosu značenja u kojem se značenje prevedene riječi ugrađuje u prevedenicu i postaje njezin navlastiti sadržaj, i to tako da ta riječ više nema značenje koje bi bilo sasvim neovisno o prijevodu. Tvorbene prevedenice pak nazivaju se još i *morfološkim prevedenicama* jer se njima prenosi morfološki sastav grčke riječi.

Prijenos značenja s obzirom na njegov opseg može biti trojak:

1. prevedenica koja prenosi cijelo značenje grčke riječi (*logo~* : *slovo* ← riječ *slovo* može stajati na svim mogućim mjestima gdje se u izvorniku pojavljuje riječ *logo~* te u svim mogućim njezinim značenjima, pa stoga posvuda može prenositi cjelinu značenja grčke riječi)
2. prevedenica koja prenosi neki dio značenja grčke riječi, dočim ostali dijelovi ostaju neprevedeni (*krisi~* : *sudb* ← grčka riječ *krisi~* pored značenja 'sud' ima i prvotno značenje 'lučenje'; tako je primjerice posljednji sud ujedno lučenje pravednih od nepravednih)
3. prevedenica koja prenoseći osnovno značenje ne prenosi sva suznačenja grčke riječi (*omologeîn* : *ispovêdati* ← grčka riječ pored značenja 'priznati (grijehe), ispovijedati se', 'obećati', 'hvaliti', ima također značenje 'isto govoriti, slagati se, suglasiti se', koje se slavenskom riječju ne prenosi).
4. prevedenica koja sadrži neke dijelove značenja koji ne pripadaju prevedenoj grčkoj riječi (*car i~* : *blagodêtb* ← slavenska složenica svojim prvim članom *blago-* kazuje da je ono što se milošću daje neko dobro, što u grčkoj riječi nije sadržano)
5. prevedenica koja prevodeći osnovno značenje grčke riječi ima i neka suznačenja koja ne pripadaju prevedenoj grčkoj riječi (*nao~* : *hramb* ← riječ *hramb* pored značenja 'crkva, svetište, Božji dom' ima također suznačenje 'kuća, dom, prebivalište').

U svim slučajevima kada nema potpunog poklapanja u značenju grčke i slavenske riječi, značenje prevedenice se mijenja, najčešće proširuje ili sužava. Ali ni najdoslovnija prevedenica ne može biti preslika prevedene riječi. Uvijek preostaje neka razlika u značenju zato što sadržaj riječi nije posve odvojiv od njezina oblika. Glasovni oblik naime ukazuje na izvorno značenje, cjelinu značenjskoga polja i značenjske sveze neke riječi.

Pri prevođenju grčkih riječi na staroslavenski primijenjeno je nekoliko osnovnih postupaka:

1. Postojeća slavenska riječ upotrebljava se u njezinu postojećem značenju (*kalein* : *zvati*). To su riječi koje nisu kršćanski termini budući da oni nužno na neki način mijenjaju svoje značenje pod utjecajem odgovarajućih kršćanskih termina koje prevode. No i među riječima koje nisu termini ima onih koje u prijevodu mijenjaju svoje značenje (*mago~* : *vlbhvb*).

2. Postojećoj slavenskoj riječi pod utjecajem grčke riječi pridružuje se dodatno značenje uz zadržavanje dotadašnjeg ili prvotnog značenja. Primjerice riječ *slovo* postala je stsl. prevedenica za grčku riječ *logo~* u cijelom rasponu njezina značenja, te je tako zadobila posebno kršćansko značenje 'Božje Riječi' i 'Isusa Krista' kao božanske osobe, ali je zadržala i pretkršćansko značenje 'riječi' i 'govora'. Riječ *hula* postala je stsl. prevedenica za *blasfhmia* 'bogohuljenje', ali je zadržala i staro značenje 'osuda, optužba, kletva'. Riječ *dlbgb* 'dug (u novcu)' zadobila je povrh toga značenje 'grijeha', postavši jedna od prevedenica za grčku imenicu *amartia*, odnosno *ofeilhma*.
3. Postojećoj slavenskoj riječi pod utjecajem grčke riječi pridružuje se novo značenje uz potiskivanje staroga (prvotnoga ili pretkršćanskoga) značenja. Riječ *grêhъ* postala je tako jedna od prevedenica za grčku riječ *amartia* te je time zadobila značenje 'grijež', a staro značenje 'pogreške' i 'promašaja mete' je potisnuto.
4. Stvara se nova slavenska riječ kojom se prenosi značenje grčke riječi uz nasljedovanje grčkoga načina tvorbe (*poluumnhto~* : *mnogohvalъnъ*).
5. Stvara se nova slavenska riječ prema značenju grčke riječi, a neovisno o njezinu načinu tvorbe i osnovnom značenju njezinih tvorbenih sastavnica (*kathgoro~* : *obličitelъ*).
6. Grčka se riječ usvaja bez prevođenja u cjelini njezina značenja i bez ikakve promjene značenja – grecizam (*aggelo~* : *anġelъ*).

Pod prevedenicom se dakle ne razumije samo riječ koja je pri prijevodu izabrana da stoji za odgovarajuću grčku riječ, nego i riječ koja je upravo stvorena u prijevodu. Takva se prevedenica može nazvati i novostvorenom prevedenicom. Nekad je veoma teško odrediti je li neka riječ novostvorena prevedenica ili ne, jer se slične riječi mogu pojaviti u dvama jezicima neovisno jedna o drugoj, pogotovo kada se radi o jezicima koji su genetički i tipološki srodni, tj. imaju sličan gramatički i riječotvorbeni ustroj, kao što je to slučaj s grčkim i staroslavenskim. Slavenska je riječ mogla nastati po istom tvorbenom načelu kao i grčka i prije i bez dodira s grčkim jezikom. Obratno, neke riječi koje djelomično ili uopće nemaju isti način tvorbe mogle su nastati upravo u prijevodu s grčkoga. Sama podudarnost tvorbenih sastavnica nije dakle dovoljna da bi neka riječ bila stvorena u prijevodu. Od svih takvih prevedenica najlakše je prepoznati složenice. Kod njih najprije treba utvrditi da li način tvorbe slavenske riječi postoji neovisno o grčkom jeziku. Ni to nije uvijek jednostavno utvrditi, osobito kod onih kod kojih je neizvjesno radi li se o složenici ili samo o sintagmi spojenoj u

jednu riječ. Najmanje je providno porijeklo onih složenica kojima je pridjev, broj i zamjenica prvi član, kada njima pripada značenje pojačavanja. Ipak velika većina složenica su novostvorene prevedenice. Općenito kada nema usporednica za određenu staroslavensku riječ u drugim slavenskim jezicima, vjerojatno je riječ o prevedenici koja je stvorena u prijevodu.

Često osnovna staroslavenska riječ nije doslovna tvorbena prevedenica grčke riječi, ali njezina izvedenica već jest zato što se tvori po uzoru na daljnje grčke riječi koje pripadaju zajedničkoj porodici riječi. Primjerice riječ *obrazъ* je prevedenica za grčku riječ *schma* 'lik, oblik', ne slijedeći pritom njezin način tvorbe ni njezino etimološko značenje, ali glagol *preobraziti*, prevodeći grč. *schmatizein*, slijedi grčko izvođenje glagola iz imenice pomoću odgovarajućega glagolskog sufiksa i ne postoji neovisno o toj tvorbi (-iti : -izein).

Prisvajajuće se prevođenje naravno ne svodi na glasovno podudaranje dviju riječi. Osim u rijetkim slučajevima onomatopeja i etimološke srodnosti, prevedenica nije slična grčkoj riječi po svome glasovnom sastavu. Kod složenica se radi o prevođenju značenja prema njihovim tvorbenim članovima, a kod izvedenica o prevođenju značenja prema njihovim tvorbenim sastavnicama.

Neke (hrvatsko)staroslavenske riječi koje se pojavljuju samo u pojedinom tekstu i nigdje drugdje, pa čak nisu sačuvane ni u staroslavenskome, upućuju na to da su stvorene kao prevedenice s grčkoga. Primjerice imenica *gnilъnikъ* iz *Brevijara Vida Omišljanina* nastala je u prijevodu grč. *kerameu*- 'lončar, grnčar'. U *Slovníku* je potvrđen pridjev *gnilъnъ* 'glinen, zemljan', grč. *kerameou*~, *kerameo*~, *keramino*~, *keramo*~, *keramiko*~.²⁴⁵ Budući da *keramo*- znači 'glina, ilovača', te potom 'sve što je pečeno od gline', slavenska je riječ stvorena pravilnom sufiksalsnom tvorbom sa sufiksom -*ъnikъ*, kojim se redovito prevodi grčki sufiks -*eu*~, koji se primeće osnovi *gnil*-, od koje se vjerojatno tvorila i imenica *gnila* 'glina'.

Slavenski su se prevoditelji našli pred zadaćom stvaranja cjelokupnog slavenskog kršćanskog nazivlja. Na primjer slavenska riječ *slovo*, postavši prevedenica za grčko *logo*~, zadobila je značenja grčke riječi koja je ona stekla u kršćanskoj teologiji. Osnovno teološko značenje je 'Božja Riječ', a ono se zatim raščlanjuje na: 1. 'ono vječno što bijaše u iskonu', 2. 'božanska osoba Isusa Krista', 3. 'moć stvaranja', 4. 'ono životodajno', 5. 'Sveto pismo', 6. 'propovijed'.²⁴⁶ Tako riječ *slovo* postaje i slavenski teološki termin.

²⁴⁵ Usp. Mihaljević, 1997: 126.

²⁴⁶ Usp. *Slovník*, 1958-1997: 111-114; Léon-Dufour, 1980: 1098-1109.

Slavenske riječi koje su postale termini bile su podložne promjenama značenja koje su nastupile pod utjecajem pojmova označenih odgovarajućim grčkim terminima. Stvaratelji staroslavenskoga jezika ugradili su u slavenske riječi određeni terminološki sadržaj, a stvarali su i nove riječi ili ih preuzimali iz grčkoga jezika. Kada je riječ koja se upotrebljavala u govornome jeziku jednom postala terminom, ona je neizbježno izmijenila svoje značenje. Različite su te promjene značenja, od neznatnih pomaka do posve suprotnog smisla, no najčešće termin zadržava vezu sa značenjem koje je riječ imala prije nego što je postala termin. To premještanje riječi iz općega ili uobičajenoga govora u terminologiju naziva se *terminologizacijom*. U staroslavenskim prijevodima iz grčkoga se termina prihvaća njegovo značenje i prenosi na slavensku riječ koja time postaje naziv.²⁴⁷ Primjerice slavenska riječ *agne*, postavši prevedenica za grčko *amno~* u značenju 'Jaganjca Božjega', i sama prestaje biti samo oznaka za mladunče ovce i prerasta u teološki naziv. Postavši prevedenica za grčko *pneuma*, riječ *duhъ* poprimila je kršćansko značenje 'Svetoga Duha' kao jedne od triju božanskih osoba. Riječ *dêva* kao prevedenica za grč. *parqeno~* nije više značila samo 'zrela djevojka koja nije stupila u brak', nego i 'Djevica Marija', 'Majka Božja' ili 'Bogorodica', koja je bezgrešno zaniijela. Riječ *dlъgъ* kao prevedenica za grč. *o fei lhma* povrh značenja 'obveze povrata onoga primljenoga' znači i 'grijeħ'. Prije nego što je postala prevedenica za grč. *musthrion* riječ *taina* značila je samo 'ono što je skriveno, što nije bjelodano', a potom joj se značenje širi i na 'otajstvo vjere'. Pridjev *bližni* ne znači više samo 'onaj koji je blizu, koji nije udaljen', nego i 'čovjek u razlici prema Bogu' i time ukazuje na međusobnu bliskost svih ljudi pred Bogom, budući da je postao prevedenica za kršćanski termin *o eggu~*. Imenicom *vêstnikъ* posve se doslovno prevodi drevni grecizam *anġelъ* i grčka imenica *agge lo~*, koja je opet doslovna prevedenica za hebrejsku riječ מלאך (*mal'ach*) 'vjesnik, poslanik'. Jednako kao i grčka i hebrejska riječ, pored svoga pretkršćanskog značenja 'vjesnik, glasnik, poslanik' zadobiva i kršćansko značenje 'vjesnika Božjega', 'netjelesnog bića koje prebiva na nebu uz Boga i posreduje između Boga i ljudi, prenosi ljudima Božju volju ili Božje zapovijedi i upute'.

Daljnji su primjeri terminologizacije: *agio~* : *svetъ*; *aiwn* : *vêkъ*; *axio~* : *dostoênbъ*; *diaqhkh* : *zavêtъ*; *doxa* : *slava*; *dunami~* : *sila*; *euch* : *molitva*; *khrugma* : *propovêdbъ*;

²⁴⁷ Usp. Vereščagin, 1990: 603.

kosmo~ : *mirъ*; kurio~ : *gospodъ*; metanoia : *pokaēnie*; nomo~ : *zakonъ*; sarx : *plъtvъ*; cari~ : *blagodatъ*; yuch : *duša* itd.²⁴⁸

Ukoliko se grčko *agaqo~* ciljano prevodi dvama slavenskim pridjevima *blagъ* i *dobrъ*, oni nisu posve istoznačni, nego se prvim izražava ponajprije Božje svojstvo, a tek potom ljudsko, prema riječima iz evanđelja: *ti me legei~ agaqon; oudei~ agaqo~ ei mh ei o qeo~: čbto mę glagoleši blaga? nikъtože blagъ tъkъmo edinъ bogъ* (Mk 10,18-19; usp. Mt 19,16-17; Lk 18,19). Odatle se i grč. *makario~* prevodi s *blaženъ*, a *makarismo~* s *blaženstvo*, što se svodi na pridjev *blagъ*. Na tom se primjeru vidi kako se nekad u slavenskoj terminologiji razlikuju dva termina kojima u grčkoj odgovara samo jedan, te se kršćanska teološka misao razvija kroz takvo daljnje razlikovanje. To osobito dolazi do izražaja u sinonimnim riječima, kojima staroslavenski obiluje uslijed svoje prostorne i vremenske raslojenosti. Ako se više grčkih termina prevodi jednim staroslavenskim, s jedne se strane gubi bogatstvo grčkoga rječnika, koji različitim riječima izražava različite pojmove i stvari, ali se s druge strane mnoštvo različitih pojmova sabire u bogatstvo jednoga višeznačnog pojma, tako da značenjska povezanost različitih grčkih riječi postaje očitom u jednoj slavenskoj riječi bogatoj značenjem. Primjerice riječju *obrazъ* prevode se grčke riječi: *eikwn*, *eido~*, *mor fh*, *schma* i *upodeigma*.²⁴⁹ Riječ *pogubiti* je u jednom te istom tekstu (TA – CTk) prevedenica za grčke riječi *apokteinein*, *katafagein*, *apollunai* i *teleutan*, a *moliti* za *proseucesqai*, *parakalein*, *deisqai* i *aitein*.²⁵⁰

Povrh toga, slavenska se prevedenica počinje upotrebljavati u mnogim značenjima koja joj nisu isprva bila svojstvena, nego su pridodana uslijed nasljedovanja upotrebe prevedene grčke riječi, tj. proizlaze iz konteksta u koji su postavljene doslovnim prevođenjem. U *Slovniku* se takva značenja određuju oznakom *imitatione usus graeci*. Primjerice riječ *slovo* poprima na taj način još i ova značenja: 1. račun, 2. razum, 3. način.²⁵¹

²⁴⁸ Usp. Vereščagin, 1990: 603; Vajs, 1935: 43. Daljnje terminologizirane riječi navedene su u *Popisu izvedenica u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim spisima doslovno prevedenih s grčkoga jezika* (str. 112) i u *Popisu djelomično doslovnih i nedoslovnih prevedenica u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima prevedenima s grčkoga jezika* (str. 171). U poglavlju *Primjeri semasiološko-onomasiološke analize hrvatskostaroslavenskih kršćansko-teoloških termina* obrazlaže se kako su pojedine slavenske riječi terminologizirane (str. 176).

²⁴⁹ Usp. Vereščagin, 1990: 604.

²⁵⁰ Usp. Mikecin, 2013.

²⁵¹ Usp. *Slovník*, 1958-1997: 113-114.

Kako terminologizirane riječi ne gube posve svoje pretkršćansko značenje, kršćanski pojmovi označeni slavenskim terminima dobivaju upravo posebnu slavensku crtu značenja. Drugi način tvorenja termina je preuzimanje ili usvajanje grčkih riječi fonološko-morfološkom prilagodbom. Neki teološki nazivi iz teoloških razloga preuzimaju se kao grecizmi i isprva se ne prevode na slavenski, a neki ostaju neprevedeni i u kasnijem jeziku: patriarch~ : *patriêrhъ* AcPA, PJ; episkopo~ : *episkupъ* MXLS; monasthron : *mol'stirъ* AcPA, VN; monaco~ : *m'nihъ* VPe – CŽg, IcD – COxf, itd.

Moguće značenje riječi ne iscrpljuje se u pojmu koji se njome isprva označuje. Osim njega u značenju sudjeluju i još nepojmljena suznačenja i dijelovi značenja, koji se mogu otkriti kroz terminologizaciju, primjerice onda kada se odabire slavenska riječ koja na prvi pogled nema veze s grčkom koju treba prevesti. Sveza dviju riječi isprva je skrivena tako da se prijevod naizgled udaljava od izvornika, ali zapravo prosljeđuje i produbljuje njegov smisao. Primjerice grčki pridjev *epiousio~*, *hapax legomenon* koji se u *Novome zavjetu* pojavljuje samo na dva mjesta, u molitvi *Oče naš* u *Evandjelju po Mateju* (Mt 6,11) i u *Evandjelju po Luki* (Lk 11,3), shvaćen je u slavenskom prijevodu na dva različita načina. Prema prvome shvaćanju taj je pridjev izveden od participa prezenta glagola *ienai* 'ići': *ep-iousio~*, pa se u skladu s time već u *Vetus Latina* prevodi kao *quotidianus*, a u slavenskoj Bibliji kao *надъневънь*. Naime, tako shvaćen pridjev upotrebljava se u značenju 'ono koje je određeno za idući ili današnji dan', a uz imenicu *arto~* znači 'kruh koji je određen za današnji dan', 'svagdanji kruh'. To značenje svodi se na stariji izraz *epiousa hmera* 'dan koji danas nastaje', 'idući dan', 'sutrašnji dan'. Slavenska prevedenica *надъневънь*, koja je izvedena od pridjeva *дъневънь*, odnosno imenice *дънь*, ne prenosi doslovno oblik grčke riječi, jer ne prevodi glagol *ienai*, ali vjerno prenosi navedeno značenje, slično kao i latinski *quotidianus*. Prema drugome shvaćanju pak grčki pridjev *epiousio~* izveden je od imenice *ousia* 'suština, bitstvo': *ep-iousio~*, jednako kao i pridjev *omoousio~* 'istobitan, *consubstantialis*', upotrijebljen je na Nicejskom saboru 325. godine u teološkom nauku o odnosu Oca i Sina. U skladu s time se *epiousio~* u *Vulgati* prevodi kao *supersubstantialis*, a u Slavena kao *насуѣвънь*. U latinskome je pridjev izveden od imenice *substantia* 'suština', kojom se prevodi grč. *ousia*, a u slavenskome od participa prezenta glagola *biti*. Takvo dvostruko razumijevanje pridjeva *epiousio~* dalo je osnovu za dvostruko teološko tumačenje sintagme *arto~ epiousio~*.

Kruh nije samo svagdanja potreba, nego je ujedno buduća i suštinska potreba ili potreba bitstva čovjeka. Na Tridentskom saboru (1545. – 1563.) nasušni kruh poistovjećen je s euharistijskim kruhom, tj. Kristovim tijelom. Nasušni kruh je Krist, koji je nadbitstven, tj. onkraj stvorenoga bitstva, ali ujedno i Krist, koji je istinska hrana čovjeku povrh jestivoga kruha, nužnog za čovjekov opstanak.²⁵²

²⁵² Usp. Cibulka, 1956: 406-415.

5.2. Grecizmi

Leksički grecizmi su riječi koje su prihvaćene iz grčkoga jezika i prilagođene (hrvatsko)staroslavenskomu jeziku. Pri jezičnom prihvaćanju leksičkih grecizama jezik davatelj je grčki, a jezik primatelj (hrvatsko)staroslavenski.²⁵³ Riječ koja se iz grčkoga prima naziva se uzorom, a grecizam se naziva njegovom slikom. Mogu se razlučiti prihvaćenice koje su mogle postojati i prije nastanka staroslavenskoga jezika kao općeslavenskoga književnog jezika, a običavaju se nazivati i narodnim grecizmima (*adb*, *aerb*, *angelb*, *korabl*, *subota*, *tr̥peza*), i grecizmi književnoga porijekla koji su nastali u prijevodu bizantskih kršćanskih spisa (*psalmb*, *apostolb*, *prezviterb*). Prema R. M. Cejtin svaka peta ili šesta riječ u rječniku staroslavenskoga kanona je grecizam.²⁵⁴ Broj grecizama u hrvatskostaroslavenskom jeziku je znatno manji i procjenjuje se da ne premašuje jednu desetinu od ukupnog leksika.²⁵⁵ Velika većina grecizama su imenice i pridjevi, a među njima opet prevladavaju vlastita imena i od njih izvedeni pridjevi. Od ostalih riječi česti su kršćanski nazivi, osobito crkveni i teološki nazivi.

Grecizmi nastaju iz nekoliko osnovnih razloga:

1. odsutnost odgovarajuće prevedenice zbog nedostatka staroslavenskih jezičnih sredstava koji bi odgovarali grčkima;
2. višeznačnost grčke riječi koja bi se svakim mogućim prijevodom izgubila;
3. dostojanstvo i svetost onoga što se grčkom riječju imenuje i što se drži neprevedivim (pojedini kršćanski termini).

Ponekad se grčka riječ prihvaća preko jezika posrednika da bi došla do staroslavenskoga. Najčešće se radi o latinskom posredovanju. To je *posredno prihvaćanje* u razlici prema

²⁵³ Na nedostatnost naziva *posuđivanje* i *posuđenica* već je upozoreno: „Naziv posuđivanje ne opisuje najtočnije ono što se u jeziku događa jer posuđeni naziv ostaje i u jeziku iz kojeg je posuđen, te taj jezik ne očekuje njegov povrat [...]. Stoga bi znanstveno ispravniji bio naziv *primanje*, a umjesto naziva *posuđenica* naziv *primljenica*“ (Frančić / Hudeček / Mihaljević, 2005: 206). Ukoliko su riječi primljene iz grčkoga jezika i prihvaćene u hrvatskostaroslavenski jezik, može ih se nazvati i *prihvaćenicama*.

²⁵⁴ Cejtin je u jeziku staroslavenskoga kanona pobrojala ukupno 9616 riječi, a od njih je izvorno slavenskih 7838. Neposrednih prihvaćenica iz grčkoga prema tomu ima 1778, u što se ubrajaju i hebreizmi, arameizmi i riječi iz drugih jezika koje su ušle u staroslavenski jezik posredstvom grčkoga (Цейтлин, 1986: 35-36).

²⁵⁵ Gadžijeva / Kovačević / Mihaljević / Požar / Reinhart / Šimić / Vince, 2014: 379.

neposrednom prihvaćanju koje se ostvaruje neposrednim dodirima grčkoga i staroslavenskoga. Isto tako grčki jezik posreduje u prihvaćanju semitizama u staroslavenski jezik. Ti semitizmi mogu biti hebraizmi i arameizmi, a budući da su u staroslavenskom jeziku posredovani grčkim jezikom nazivaju se i pseudogrecizmima: *amhn* : *amenъ*; *satana~* : *sotona*; *messia~* : *mesiê*; *manna* : *manъna*; *pasca* : *pasha*; *rabbi* : *ravъvi*; *alabastron* : *alavastrъ*; *clamu~* : *hlamida*; *speira* : *spira*; *ta sabbata* : *subota*. Neki od takvih semitizama također su prevedeni tako da postoje dublete: *mamwna~* : *mamona* : *žitie*; *geenna* : *geona* : *dъbrъ ognъna* – *ezero gorêće*; *bato~* : *batos* : *mêra*.²⁵⁶

Grčki jezik također posreduje u prihvaćanju latinizama: *centurio* : *kenturiwn* : *kenturionъ*; *custodia* : *koustwdia* : *kustodiê*; *census* : *khnsō~* : *kinsъ*; *caesar* : *kaisar* : *kesarъ*; *praetorium* : *praitwrion* : *pretorъ/prêtorъ* itd.²⁵⁷

Mnogi su grecizmi uvedeni u staroslavenski jezik zato što su to bili grecizmi već u latinskom jeziku: *daimwnion* : *daemonium* : *dêmun*; *olokautwma* : *holocaustum* : *olokavta/olokavtomatъ*; *skandalon* : *scandalum* : *skandêlъ*; *skniy* : *sciniphe* : *skinipa*; *aspi~* : *aspida* : *aspida*; *eidwlon* : *idolum* : *idolъ*; *onagro~* : *onager* : *onagrъ*; *organon* : *organum* : *organъ*; *kasia* : *casia* : *kasiê*; *kumbalo~* : *cymbalum* : *kumbalъ*; *tumpanon* : *tympanum* : *tumpanъ* itd.²⁵⁸

Često pored grecizma postoji i stsl. prisvajajuća prevedenica s grčkoga, pa je riječ o dvojnim prevedenicama ili dubletama. Neki primjeri dvojnih prevedenica iz biblijskih tekstova: *daimwnion* : *dêmunъ* / *bêsъ*; *imatismo~* : *imatizmъ/mantizъ* / *riza*; *olokautwma* : *olokavta/olokavtomatъ* / *въsesъžagaemaa*; *skandalon* : *skandêlъ* / *sъblaz'нъ*; *crisma* : *krizma/hrisma* / *muro/pomazanie*; *paraklhto~* : *paraklitъ* / *utêšitelъ* / *hodatai*; *oikonomo~* : *ihonomъ/prstavnikъ/stroitelъ*; *upokrihth~* : *hipokritъ* : *licemêrъ*; *katapetasma* : *katapatezma* : *opona*; *blasfhmia* : *vlaspimiê* / *hula*; *twñ elaiwn* : *elionъskъ* / *maslinъskъ*; *rabbi* : *ravъvi* / *učitelъ*.²⁵⁹

²⁵⁶ Usp. Horálek, 1956: 16; Večerka, 1999: 35.

²⁵⁷ Usp. Valjavec, 1889: 34; Večerka, 1999: 34.

²⁵⁸ Usp. Valjavec, 1889: 35.

²⁵⁹ Usp. Jagić, 1863: 56-59; Valjavec, 1889: 34-35; Šimić, 2000: 33-37, 49, 64, 95; Turkalj, 2007: 52-54, 60, 61, 65, 68-73. Više o dubletama vidi u poglavlju *Sinonimi*.

Kada je neka riječ bila prihvaćena iz grčkoga jezika u staroslavenski jezik, bila je prilagođena jeziku primatelju. Dvije su osnovne mogućnosti prilagodbe: ili da grecizam zadrži obilježja grčke riječi, tj. da se ne prilagođava u potpunosti staroslavenskomu jeziku, nego u njega unosi neke grčke elemente, ili da grecizam zamijeni neke grčke elemente koje ne prihvaća iz grčke riječi.

Tri su razine na kojima se zbiva promjena grčke riječi: fonološka, morfološka i semantička razina. Prema tim trima razinama razlikuje se fonološka, morfološka i semantička prilagodba grecizma.

5.2.1. Fonološka prilagodba grecizama

Kada je prihvaćena grčka riječ ušla u staroslavenski rječnik kao grecizam, ona je prolazila prilagodbu glasoslovnomu sustavu staroslavenskoga. Glasovni elementi grčkoga zamjenjuju se glasovnim elementima staroslavenskoga na dva osnovna načina: 1. izravan prijenos glasova iz grčkoga; 2. posredan prijenos glasova preko jezika posrednika. Pri izravnom prijenosu glasova grecizmi se oblikuju redovito prema izgovoru grčkih riječi, a ne tako da se slovo po slovo slijedi način njihova pisanja. Glas *a* u većini grecizama ostaje nepromijenjen, ali se u nekim slučajevima mijenja u *o*: *Satana*~ : *Sotona* AcPA. Glasovi koji se bilježe slovima *i*, *h*, kao i dvoglas *ei*, *ui*, *hi* prenose se s *i* prema pravilu itacističkoga izgovora: *eidwlon* : *idolb*, *blasfemia* : *vlaspimiê*, iako ima i iznimaka od toga pravila: *Gabriel* : *Gabrielb* PJ / *Gavrilb* PJ. Glas *o* bez obzira na duljinu uglavnom ostaje nepromijenjen ili se ponekad mijenja u glas *u*: *apostolo*~ : *apustolb* AcAM, OD ili *a*: *monasthron* : *manastirb* AcPA, VPe, VN. Slovom *u* vjerojatno se označavao glas između *u* i *i*, te se stoga prenosi dvojako: ili kao *i*: *muron* : *miro* VA ili kao *u*: *kumbalon* : *kumbalb* ETh. Samoglasnici se nekad zamjenjuju poluglasom: *cristo*~ : *hrbstb* OD, PJP, VPe, PETH – NMFr; *trapeza* : *tr̃peza* VA. Aspiriranje početnih samoglasnika uglavnom se gubi: *Ierosolum* : *Erusolimb* AcI, OD, PJ. Dvoglas *ou* monoftongizirao se u glas *u*, dvoglas *eu* i *au* prenose se skupinom *ev*: *Eufhmano*~ : *Evpimiên* VA i *av*: *Paulo*~ : *Pavlb* AcPTh, VPe, OD, dvoglas *ai* prenosi se kao *e*: *daimwn* : *demunb* VPe, a dvoglas *oi* nekad se bilježi prema iotacističkom izgovoru s *i*: *foinix* : *finozb* PsFr. Glas *b* prenosi se glasom *v* prema vitacističkom izgovoru: *Bhqleem* : *Vitlêom* OD, PJ, ali i glasovima *b* i *p*: *Bonifatío*~ : *Ponifatb* VA / *Bonipatb* VA. Glas *g* prenosi se najčešće kao *g*, ali i kao *ǰ*: *Ermogenh*~ : *Ermoǰenb* AcPTh. Slovom *f*

označava se u grčkome glas *ph*, tj. aspirirano *p*, koje se u staroslavenskom prenosi kao *p*: *faraw* : *paraonъ* SpI, a vrlo rijetko kao *f*: *foinix* : *finozъ* PsFr. Kod glasa *th* ili aspiriranog *t*, koje se označava grčkim slovom *q*, aspiracija se posve izgubila te se na staroslavenski prenosi glasom *t*: *Qwma~* : *Toma* OD. Glas *kh* ili aspirirano *k*, koje se označava grčkim slovom *c*, prenosi se ili kao *h*: *Cristo~* : *Hr̋stъ* OD, PJP, VPe, PETH – NMFr ili kao *k*: *Cristo~* : *Kr̋stъ* PM. Glas *s* prenosi se glasom *s*: *episkopo~* : *episkupъ* MXLS i *z*: *smurna* : *zmurna* PsFr. Glasovna skupina *ks*, označena grčkim slovom *x*, prenosi se skupinom *ks*: *xanqiko~* : *k̋santikъ* PJP. Skupina *ps*, označena grčkim slovom *y*, prenosi se skupinom *ps*: *yalmo~* : *psalbmъ* PsFr. Skupina *gg* prenosi se kao *n̋*: *aggelo~* : *an̋jelъ* TA, AcAM, ApD, TA, AcAM, PJ – Brit.

Prijenos glasova može biti pravilan ili nepravilan. Pravilan je takav da se svaki grčki glas prenosi u skladu s pravilima prijenosa, a nepravilan je takav da se ne pridržava tih pravila. Pravilan nadalje može biti potpun ili djelomičan. Potpun prijenos glasova zbiva se kada glasovi grecizma u potpunosti prenose glasove grčke riječi: *Maria* : *Mariê* OD, IcD, CtH – CPet, CtH – CIvan. Djelomičan prijenos glasova zbiva se kada glasovi grčke riječi samo djelomice odgovaraju glasovima grecizma. Budući da se glasovni sustavi grčkoga i staroslavenskoga ne poklapaju u potpunosti, grčki glas zamjenjuje se bliskim glasom iz staroslavenskoga glasovnog sustava prema gore navedenim pravilima. U drugim se slučajevima djelomičnog prijenosa grčki glasovi ispuštaju: *ippokentauro~* : *pokentaurъ* VPe, dodaju: *Ghriko~* : *Gornikъ* ApB, zamjenjuju: *chroubim* : *herofinъ* VA ili premještaju: *Beelzeboul* : *Velzuelъ* AcAM. Pri nepravilnom prijenosu glasova nepravilno se može prenijeti jedan ili više glasova grčke riječi, a može se grčka riječ iskriviti do neprepoznatljivosti: *foinix* : *puniza* ApB, *ippodromo~* : *predromъ* SpI. Može se javiti i nekoliko glasovnih oblika za isti grecizam: *daimwn* : *d̋munъ* AcI / *demunъ* VPe; *apostolo~* : *apostolъ* AcPA, AcAM, VPe, MCR, ApD / *apustolъ* AcAM, OD itd.²⁶⁰

5.2.2. Morfološka prilagodba grecizama

Daljnja prilagodba grčke riječi sastoji se u tome da se grecizam deklinira te dobiva različite sufikse. Grčki oblik riječi zamjenjuje se staroslavenskim oblikom. Moguće su tri vrste takve

²⁶⁰ Usp. Turkalj, 2007: 46-47.

promjene: 1. nulta promjena oblika; 2. djelomična promjena oblika; 3. potpuna promjena oblika.

Nulta promjena oblika javlja se kada se grčka riječ tako prihvati da se završetak grecizma veže uz samu njegovu osnovu, odnosno ne razlikuje se ni oblikovno ni glasovno od svoga grčkoga uzora: Anna : *Anna* PJ; Enwc : *Enohb* TA; Isaak : *Isaakb* TA; Kain : *Kainb* TA; Lwt : *Lotb* TA; Maria : *Maria* SpI, Micahl : *Mihailb* TA; Nonna : *Nona* NV; Sarra : *Sarra* TA, PJ; Rachl : *Rahilb* SpI; Roubhm : *Ruvimb* (SpI, PJ); Sucem : *Suhemb* SpI. Pri djelomičnoj promjeni oblika grecizam zadržava sufiks grčke riječi, tj. gramatički morfem koji je prilagođen na glasovnoj razini, ali ne i na oblikovnoj: Simwn : *Simunb* OD; Sumewn : *Semionb* SpI; Famahl : *Panuelb* ApB. Potpuna promjena oblika je potpuna prilagodba morfema grčke riječi oblicima grecizma.

Većinom se prihvaćaju cijele riječi, a ne sufiksi. Ali neki su se grčki sufiksi koji služe za izvođenje, nakon što su uvedeni u staroslavenski kroz grecizme, počeli upotrebljavati i u ostalim riječima i dodavati slavenskim osnovama. Nastavci grčkih riječi nisu prihvaćeni.

Grecizmi su prilagođavani u skladu s pravilima staroslavenskoga jezika. Kod imenica i pridjeva grecizmi dobivaju nastavke staroslavenskih tipova deklinacije.

Grčke imenice muškoga roda *o*-deklinacije sa završetkom na suglasnik + nastavak -o~ u nominativu jednine prilagođene su staroslavenskomu kao imenice muškoga roda *o*-deklinacije i završavaju na -b u nominativu jednine: aggelolo~ : *anfelb* TA, AcAM, ApD, TA, AcAM, PJ – Brit; apostolo~ : *apostolb* AcPA, AcAM, VPe, MCR, ApD, *apustolb* AcAM, OD; arcistrathgo~ : *arhistratigb* ApD; diabololo~ : *dbêvolb* PETH – PazFr, SpI; didaskalo~ : *didaskalb* ETH; episkopo~ : *episkopb* MXLS; klhriko~ : *klirikb* MXLS; monaco~ : *m'nihb* VPe – ČŽg; xanqiko~ : *ksantikb* PJP.

Umjesto nastavka -o~ grecizmi dobivaju završetak *o*-deklinacije, to jest *jer*. Uslijed gubljenja završnih slabih *jerova* i slabljenja jakih *jerova* dolazi do epenteze između bezvučnih i zvučnih glasova, npr. ubacivanja epentetskog *a* između njih. Završetak -ar~ nalazi se primjerice u riječima: *cêsar~* VPe – ČŽg, VA : *basileu~*; *Aleksand'r~* AcPA : *Alexandro~*. Nepostojano *a* javlja se redovito u skupinama *vl*, *bl*, *lm*, *gm*, *kt*, *pt*, *nt*, npr. *korab'lb* VA, VN : *ploion*; *Ejup'tb* SpI : *Aigupto~*; *ejup'tbskb* VPe : *Aiguptiako~*.

Grčke imenice srednjega roda koje u nominativu jednine završavaju na -on prilagođavaju se kao imenice muškog roda *o*-deklinacije: eidwlon : *idolb* PsFr; skandalon : *skandêlb* PsFr; kumbalon : *kumbalb* ETH, s time da nekad zadržavaju i grčki završetak: lention : *lentionb*

AcPA, a nekad kao imenice *jo*-osnove koje završavaju na *-ei*: *elaion* : *olei* VN. Iznimka je *muron* : *miro* VA zato što je grčka riječ u govornome jeziku glasila *muro*.

Grčke imenice *a*-deklinacije koje završavaju na *-h~*, *-ou~* i grčka imena koja završavaju na *-h~*, *-ou~* prilagođavaju se kao imenice muškoga roda *o*-deklinacije, s time da se grčki završetci zamjenjuju slavenskim *-b*: *adh~* : *adb* SpI, ApD; *arcimandrith~* : *arhimandritb* VN; *ependuth~* : *ependitb* AcPTh; *patriarch~* : *patrêrhb* SpI, *patriêrhb* AcPA, PJ; *strathlath~* : *stratilatb* PETH – NMFr; *Dioskoridh~* : *Dioskoridb* AcI; *Ermogenh~* : *Ermojenb* AcPTh; *Iwannh~* : *Ivanb* AcI, OD, VPe.

Ponekad se kod *nt*-osnova slavenski završetak *-b* dodaje na grčku genitivnu osnovu riječi: *Klhmh~* : *Klimbnbtb* MCR; *andria~* : *andriêntb* AcAM.

Grčke imenice koje završavaju na *-wn*, *-wno~* prilagođavaju se kao imenice *o*-osnova, te završavaju na *-nb*. Grčki sufiks *-wn* često se u hrvatskostaroslavenskom prenosi kao *-un*: *daïmwñ* : *dêmunb* AcI, *demunb* VPe; *hgemwn* : *ijemunb* MCR.

Semitizmi, među kojima su najčešća vlastita imena, u grčkome se ne dekliniraju, a u (hrvatsko)staroslavenskome se redovito dekliniraju. U *Septuaginti* su mnoga semitska imena prihvaćena iz hebrejskoga bez dekliniranja, a zatim su nepromijenjena preuzeta u *Novi zavjet*. Nasuprot tomu, u staroslavenskome, a potom i u redakcijama staroslavenskoga, grčka se imena prilagođavaju prema pravilima staroslavenskoga jezika.

Grčki posvojni pridjevi koji se tvore od semitskih imena predmetanjem člana u genitivu prevode se posvojnim pridjevima sa sufiksom *-ov-*: *tou Ierousalhm* : *Ierusalimovb*, rjeđe *-j-*: *tou Abraam* : *Avraamlb* PJ i oba: *tou Abraam* : *Avramovb* SpI, *Avraamlb* PJ, te sa sufiksom *-(b)skb* kod zemljopisnih imena: *tou Hanaan* : *hananeiskb* SpI; *tou Sina* : *sinaiskb* MCR. *th~ Lukia~* : *lukanbskb* VN.

Hebraizmi *ceroubim* i *shrafim* u grčkome se ne dekliniraju i u množini su srednjega roda. U slavenskom postaju imenice muškoga roda *o*-deklinacije, te imaju i jedninu i množinu: *herofimb* TA, ApD, AcPA, *herofinb* SpI i *šerafimb* ApD.

Dva su glavna načina na koje se u slavenskom morfološki prilagođavaju grčke imenice *o*-osnova koje završavaju na *-io~* u nominativu jednine, a pretežno se radi o imenima, na *-ii*: *Agapio~* : *Agapii* PETH – PazFr, PETH – NMFr; *Arkadio~* : *Arkadii* VA; *Eustaqio~* : *Evbstatii* PETH – PazFr, *Evstatii* PETH – NMFr, te na *-b*: *Aqanasio~* : *Atanasb* VPe;

Bonifatio~ : *Ponifatъ* VA / *Bonipatъ* VA; Kornhlio~ : *Korъnêlbъ* MCR.²⁶¹ Osim toga i slavenska imena kojima se prenose grčka imena koja završavaju na -o~ imaju nastavak -b: Aigupto~ : *Ejup'tbъ* SpI, PETH – NMFr; Eufhmiano~ : *Evpimiênъ* VA; Onhsiforo~ : *Onisiporъ* AcPTh; Roufo~ : *Rupъ* AcPA; Traiano~ : *Troênъ* MCR; Foibo~ : *Pêbъ* MCR; Cristo~ : *Hrъstbъ* OD, PJP, VPe, PETH – NMFr, te imena na -i~: Qamuri~ : *Tamorъ* AcPTh.

Grčke imenice na -aio~ prilagođene su kao imenice *jo*-osnove koje završavaju na -êi: Barqolomaio~ : *Bartolomêi* OD; Zakcaio~ : *Zakhêi* ETh, Kananaio~ : *Kananêi* OD²⁶², a kod imena pripadnika naroda također i na -êninъ: Galilaio~ : *Galileêninъ* AcPA; Ebraio~ : *Evbrêêninъ* PJ; Rwmαιο~ : *Rimlaninъ* PETH – NMFr.

Grčke imenice srednjega roda *o*-deklinacija koje završavaju na -ion prevedene su imenicama muškoga roda *jo*-deklinacije koje završavaju na -ii ili *o*-deklinacija na -b iza *r*: monasthrion : *mol'stirъ* AcPA, VN; manastirъ AcPA, VPe, VN; sticarion : *stiharъ* VPe. Rijetke su prevedenice u srednjem rodu sa sufiksom -ie: euaggelion : *evanġelie*.

Grčke imenice srednjega roda *o*-osnova ponekad se prilagođuje kao imenice ženskoga roda *a*-deklinacije: palation : *polača* OD, VA.

Grčke imenice *a*-deklinacije koje završavaju na -a u nominativu jednine postaju slavenske imenice *a*-deklinacije: trapeza : *trъpeza* VA; litra : *litra* AcPA; agkura : *ankora* MCR. Grčke imenice *a*-deklinacije koje završavaju na -h u nominativu jednine prilagođavaju se najčešće kao imenice *a*-deklinacija: grammatikh : *gramatika* VA, i kao imenice *ja*-deklinacija: rhtorikh : *retorikiê* VA.

Grčke imenice s korijenima koji završavaju na -d, posebno -a~, -ado~; -i~, -ido~ i -u~, -udo~ prilagođene su kao imenice *a*-deklinacije koje završavaju na -ada i -ida: Qhbai~ : *Tivoida* OD; aspi~ : *aspida* TA. Grčke imenice srednjega roda na -a, -ato~; dobivaju u slavenskoj prevedenici sufiks -tb: olokautwma : *olokavъtbъ* SpI; arwmata : *aromatъ* SpI.

Grčke imenice na -ia, -eia i -aia prilagođuju se kao imenice *ja*-deklinacije sa završetcima -iê ili -eia/-eê: Maria : *Mariê* OD; istoria : *iștoriê* VA. Među tim imenicama nalaze se i

²⁶¹ Vidi Dimitrova, 1998: 116-172.

²⁶² Vidi Dimitrova, 1998: 174-187.

zemljopisna imena: Antioceia : *Antiohiê* AcPTh; Kaisaria : *Kesariê* VN; Mesopotamia : *Mesopotamiê* SpI, VA.²⁶³

Hebrejska imena koja se na grčki prevode kao imenice muškoga roda koje završavaju na -a~/ -ia~ i pripadaju a-deklinaciji prilagođavaju se kao imenice muškoga roda a-/ja-osnova: Qwma~ : *Toma* OD; Louka~ : *Luka* OD; Satana~ : *Sotona* AcPA. Grčke imenice muškoga roda a-deklinacije na -ia~ prilagođavaju se kao slavenske imenice ja-deklinacija: Al fia~ : *Alpiê* ApB; Matqia~ : *Matiê* OD.

Grčki posvojni pridjevi na -eio~/ -aio~ prenose se pridjevima na -*bskb* kod zemljopisnih imena i imena naroda: Alexandreio~ : *aleksand'rbskb* OD.

Hebraizmi u grčkome koji završavaju na -a prikagoduju se imenicama a-deklinacije: pasca : *pasha*; crisma : *krizma* CtH – CPet. Semitski uzvici ne mijenjaju svoj oblik ni u slavenskom: al lhlouia : *aleluê* OD.

Semitizmi u grčkome muškoga roda koji završavaju na -i(~) u pravilu zadržavaju svoje u slavenskom oblike na -i: rabbi : *rav'vi* PsFr; Leui : *Lêvjî* SpI.²⁶⁴

Čak se u nekim slučajevima kada je tekst preveden s latinskoga imena pišu prema grčkome izgovoru, kao u prijevodu *Judite* u *Brevijaru Vida Omišljanina*: Ecbatanis : *Egvatanb*; Nabuchodonosor : *Navhodonosorb*; Ninive : *Nevjîtb*; Ismael : *Izmailb*; Apamea : *Apamiê*; Gabaa : *Gavaa*; Bethulia : *Vetilb/Vitelb/Vitilb* itd.²⁶⁵

5.2.3. Semantička prilagodba grecizama

Često su grčke riječi prihvaćene zajedno s njihovim značenjima. Na razini značenja dolazi do prilagodbe ako grčka riječ ima više značenja, a u grecizam se prenosi samo jedno njezino značenje. Razlikuju se tri načina prilagodbe značenja: 1. sumjerni prijenos značenja; 2. suženje značenja; 3. proširenje značenja.

Sumjerni prijenos značenja je najčešći jer se grecizam postavlja upravo zato da bi se bez ostatka prenijelo značenje grčke riječi, odnosno da se slavenska prevedenica zbog svojih suznačenja i svoga izvornoga značenja ne bi udaljila od onoga značenja koje se ima prenijeti u

²⁶³ Vidi Dimitrova, 1998: 242-268.

²⁶⁴ Vidi Turkalj, 2007: 51-75.

²⁶⁵ Vidi Mulc, 1997: 31.

slavenski jezik. Taj se prijenos zbiva kada su grčka riječ i grecizam istoznačnice (*diabolo~ : đěvalb*). Značenje prihvaćene grčke riječi može se u staroslavenskom jeziku i donekle promijeniti. Suženje značenja je izdvajanje dijela značenja grčke riječi koji se unosi u grecizam (*hgemwn : ijēmunb* MCR, *jēmunb*, *emunb* PAR ← grčka riječ *hgemwn* ima šire značenje 'vladara, upravitelja, vodiča', a slavenska prevedenica *ijēmunb* postupno se ograničava na označavanje poglavara manastira; *litra : litra* AcPA ← grčka riječ označava jedinicu za mjerenje težine, a slavenski se grecizam postupno ograničava na jedinicu mjerenja obujma tekućine). Proširenje značenja grecizma zbiva se kada on upotrebom u slavenskom jeziku poprima svoja daljnja suznačenja (*Cristo~ : krstb* ← grecizam *krstb* pored značenja 'Krist' dobiva značenja 'krštenje' i 'križ').

U razlici prema prisvajajućem prevođenju značenja grčke riječi, gdje se značenje prenosi s grčke na neku već postojeću staroslavensku riječ ili na staroslavensku novotvorenici, kod prihvatanja grčke riječi radi se o preuzimanju njezina značenja u grecizam.²⁶⁶

5.2.4. Popis grecizama u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima prevedenima s grčkoga

Grecizmi su u leksiku najstarije faze hrvatskostaroslavenskoga jezika, izuzmemo li vlastita imena, rjeđi nego u staroslavenskome jeziku, gdje je svaka peta riječ grecizam.²⁶⁷

abba : *opatb* (VPe)

aggelo~ : *anjelb* (ApB, TA, AcAM, ApD, PJ – Brit, Dac, IcD, CtH – CPet, CtH – CIvan)

aggeliko~ : *anjelbskb* (VPe, CtH – CPet, SpI, CtH – CIvan)

agkura : *ankora* (MC)

adh~ : *adb* (SpI, ApD, CtH – CPet, CtH – CIvan)

aer : *aerb* (AcPA)

alhlouia : *aleluē* (OD)

²⁶⁶ Više o promjeni značenja riječi vidi u poglavlju *Značenje riječi*.

²⁶⁷ Цейтлин, 1986: 36; Mihaljević, 2007a: 265 je pobrojao sve grecizme u najstarijim hrvatskoglagoličnim fragmentima i utvrdio da čine manje od jedne desetine riječi od ukupnog broja riječi, dočim je u staroslavenskom svaka peta ili šesta riječ grecizam.

amhn : *amenb* (SpI, AcPA, VA, VN, PG, IcD, AcP, CtH – CPet), *aminb* (MXLS)
 andria~ : *andriēntb* (AcAM)
 anticristo~ : *antihr̥stb* (CtH – CPet)
 apostolh : *apustolstvo* (CtH – CŽg)
 apostolo~ : *apostolb* (AcPA, AcAM, VPe, MCR, ApD, IcD – COxf, CtH – CPet, CtH – CIvan), *apustolb* (AcAM, OD)
 apostoliko~ : *apostol̥skb* (ApD, CtH – CPet, CtH – CIvan)
 arciepisopo~ : *arhibiskupb* (VA)
 arciereu~ : *arhierēi* (ETh)
 arcimandrith~ : *arhimandritb* (VN)
 arcistrathgo~ : *arhistratigb* (ApD)
 arwmata : *aromatb* (SpI)
 aspi~ : *aspida* (TA)
 asfalto~ : *aspalitb* (PAR)
 barbariko~ : *barbar̥skb* (VPe)
 tw̃n barbarw̃n : *varvar̥skb* (AcPA)
 B : *vita* (ETh)
 grammatikh episthmh : *gramatika* (VA)
 daimwn : *dēmunb* (AcI), *demunb* (VPe)
 diabolō~ : *dbēvalb* (TA, AcPA, VPe, AcAM, IcD – CIVa48, AcP, CtH – CPet, PAR, IcD, CtH – CPet, CtH – CIvan), *dbēvolb* (PETH – PazFr, SpI); tou diabolou : *dbēv̥lb* (ApD, CtH – CPet), *dbēvolovb* (IcD – CBč), *dēvalskb* (AcP)
 diakono~ : *dbēkb* (AcPA)
 didaskalo~ : *didaskalb* (ETh)
 elaion : *olei* (VN)
 elehmosunh : *almužno* (IcD – COxf, IcD – CIVa48, IcD – CŽg)
 eparcia : *per̥ha* (MC)
 enduth~ : *ependitb* (AcPTh)
 episkopo~ : *biskupb* (AcPA, ApD, VPe), *episkopb* (MXLS), *episkupb* (MXLS)
 erhmith~ : *eremitb* (IcD – COxf)
 hgemwn : *îjemunb* (MC), *emunb* (PAR), *îjemunb* (PAR)
 ierarch~ : *erēi* (MC)

ippodromo~ : *predromъ* (SpI)
 ippokentauro~ : *pokentaurъ* (VPe)
 istoria : *ištoriê* (VA)
 iounio~ : *ijunъ* (VA)
 kaisaria : *kesariê* (AcI)
 kanwn : *kanonъ* (OD)
 kedro~ : *kedrъ* (CtH – CIvan)
 klhriko~ : *klirikъ* (MXLS)
 kumbalon : *kumbalъ* (ETh)
 kuparisso~ : *paseiskъ* (VN), *čiprisъ* (CtH – CIvan)
 litra : *litra* (AcPA)
 lention : *lentionъ* (AcPA)
 manna : *manъna* (CtH – CIvan)
 marmarino~ : *mramorъnъ* (MC)
 martio~ : *marъčъ* (CtH – CIvan)
 missa : *misa* (CtH – CIvan)
 monasthrion : *mol'stirъ* (AcPA, VN), *manastirъ* (AcPA, VPe, VN)
 monasthrion~ : *manastirъskъ* (VSS)
 monaco~ : *mnišъskъ* (VPe)
 monaco~ : *m'niъ* (VPe – ČŽg, IcD – COxf), *manihъ* (VPe – ČŽg)
 muron : *muro* (VA)
 nau~ : *korab'lb* (MC)
 nekromanti~ : *negromantъ* (AcP)
 xanqiko~ : *kъsantikъ* (PJP)
 olokautwma : *olokavъtъ* (SpI)
 ougkia : *unъkiê* (VA)
 palation : *polača* (OD, VA), *polata* (PG)
 pantapwlh~ : *patapiosъ* (AcPA)
 papa~ : *papa* (AcP)
 paramonario~ : *paramonarъ* (VA)
 patriarch~ : *patriêrhъ* (AcPA, PJ), *patrêrhъ* (SpI, ApD)

penthkoſth~ : *petikosti* (VPe)
 ploion : *korab'lb* (AcAM, PETH – NMFr, VA, VN)
 porfurou~ : *praprutēnē* (VPe – Akad)
 rhtorikh : *retorikiē* (VA)
 sataniko~ : *sotoninē* (SpI)
 shrafim : *šerafimē* (ApD)
 stoiceion : *stuhii* (ETH)
 sticarion : *stiharē* (VPe)
 strathlath~ : *stratilatē* (PETH – NMFr)
 trapeza : *trēpeza* (VA)
 faraw : *paraonē* (SpI), *paraunē* (IcD – COxf)
 foinix : *puniza* (ApB)
 carth~ : *hartiē* (AcI)
 cartoulario~ : *hartolarē* (VA)
 ceroubim : *herofimē* (TA, ApD, AcPA), *herofinē* (SpI), *herovimē* (Dac)
 crisma : *krizma* (CtH – CPet)
 cristiano~ : *krstbēnēskē* (ApD, VPe – Akad), *krstbēnē* (MXLS, PG), *hrčēninē* (MC),
krstbēninē (PG)
 cristianwn : *krstbēnēskē* (AcPTh, VPe)
 W : *ofomēga* (ETH)

Popis grecizama koji prenose grčka vlastita imena i pridjeve iz njih izvedene:

Abhl : *Avelē* (TA), *Avēlē* CtH – CPet), *Abelē* (CtH – CIvan)
 Abraam : *Avramē* (TA, AcAM, ApD, IcD – COxf), *Avraamē* (TA, SpI, PJ, CtH – CPet, CtH – CIvan); tou Abraam : *Avramovē* (SpI) *Avramlē* (TA), *Avraamlē* (PJ)
 Aburo~ : *Avirē* (ApB)
 Agapio~ : *Agapii* (PETH – PazFr, PETH – NMFr)
 Aglai~ : *Aglaisa* (VA)
 Adam : *Adaamē* (TA), *Adamē* (TA, ApB, ApD, IcD – CIVa48, CtH – CPet, CtH – CIvan)
 Azahl : *Azailē* (CtH – CPet), *Zailē* (CtH – CIvan)
 Aqanasio~ : *Atanasē* (VPe), *Natanasē* (VPe)

Aiguptiako~ , tou Aiguptou : *ejup'tbšk* (VPe), *ejup'taisk* (SpI, IcD – COxf)
 Aigupto~ : *Ejup'tb* (SpI, PETh – NMFr)
 Amalhk : *Amalek* (IcD – COxf)
 Alexandreio~ : *aleksand'rbsk* (OD)
 Alexandro~ : *Aleksand'rb* (AcPTh, AcPA)
 Alfia~ : *Alpiê* (ApB)
 Anastasia : *Anastasiê* (PAR)
 Andrea~ : *Andrei* (AcPA, AcAM), *Andrêi* (AcAM, OD)
 Anqupato~ : *Antupatb* (AcPTh)
 Anna : *Anna* (PJ)
 Antioceia : *Antiohiê* (AcPTh)
 Antwnio~ : *Antonii* (VPe, VN)
 Arkadio~ : *Arkadii* (VA)
 th~ Artemido~ : *Artemiinb* (AcI)
 Aougousto~ : *Avgustb* (PJ)
 Augoustino~ : *Avgustinb* (CtH – CŽg)
 Aufidiano~ : *Afiên* (MC)
 Barqolomaio~ : *Bartolomêi* (OD, IcD – CBč)
 Barouc : *Varohb* (ApB)
 Beelzeboul : *Velzuelb* (AcAM)
 Beliar : *Veljarb* (AcAM)
 Bhqleem : *Vitlêomb* (OD, PJ)
 Beniamin : *Venêminb* (SpI)
 Bonifatio~ : *Ponifatb* (VA) / *Bonipatb* (VA)
 Gabrihl : *Gabrielb* (PJ, CtH – CPet, CtH – CIvan), *Gavrilb* (PJ)
 Galilaio~ : *Galileêninb* (AcPA)
 Gesta~ : *Esta* (CtH – CIvan)
 Gewrgio~ : *Georgiê* (PG)
 Ghriko~ : *Gornikb* (ApB)
 Goliaq : *Goliêdb* (IcD – COxf)
 Gomorra : *Gomora* (IcD – COxf)

Dadiano~ : *Dadiên̆* (PG)
 Damasko~ : *Damask̆* (TA)
 Daniah~ : *Daniel̆* (IcD – COxf)
 Daud : *David̆* (AcAM)
 Dafnh~ : *Dapon̆* (AcPTh)
 Dekio~ : *Dekii* (VPe)
 Dionusio~ : *Deonožii* (AcP)
 Dioskoridh~ : *Dioskorid̆* (AcI)
 Dhma~ : *Dimas̆* (SpI)
 Dioklh~ : *Dêokol̆* (VN)
 Dusma~ : *Daždiman̆* (CtH – CIvan)
 Ebraio~ : *Ev̆brêênin̆* (PJ, CtH – CPet)
 Edessa : *Edesk̆ grad̆* (VA)
 tou elaiwno~ : *elion̆sk̆* (IcD – COxf, IcD – CIVa48, IcD – ČŽg)
 Eleezer : *Elizar̆* (TA)
 Elisabet : *Elizabêta* (IcD – COxf)
 Elhniko~ : *elin̆sk̆* (VPe)
 Enwc : *Enoi* (TA), *Enoh̆* (TA)
 Epifanio~ : *Epipan̆* (VN), *Epipa* (VN)
 Ermogenh~ : *Ermožen̆* (AcPTh)
 Esrwm : *Esrom̆* (Dac)
 tou Esrwm : *Esromov̆* (Dac)
 Eua : *Euga* (ApD, CtH – CPet, CtH – CIvan)
 Eustaqio~ : *Evstatii* (PETH, Dac)
 Eufhmiano~ : *Ev̆pimiên̆* (VA)
 Efeso~ : *Ep̆es̆* (OD)
 Zakcaio~ : *Zakhêi* (ETh)
 tou Hanaan : *hananeisk̆* (SpI)
 Hlia~ : *Iliê* (VPe, IcD – COxf, IcD – CIVa48, IcD – ČŽg, CtH – CPet)
 Hrawd~ : *Irud̆* (Dac, IcD)
 tou Hrawdou : *Irudov̆* (Dac)

Qamuri~ : *Tamor* (AcPTh)
 Qekla : *Tekla* (AcPTh, IcD – COxf)
 Qeodwro~ : *Tiodor* (VN)
 Qeopisth : *Pêopista* (PETh – PazFr), *Têopista* (PETh – NMFr)
 Qhbai~ : *Tivoida* (OD)
 Qwma~ : *Toma* (OD, IcD – CBč)
 lakwb : *Êkov* (SpI, AcAM, OD, PJP, PJ, IcD); tou lakwb : *Iêkovl* (SpI), *Êkovl* (PJ)
 tou Iericw : *erihonьsk* (Dac)
 Ierousalhm : *Erusolim* (AcI, OD, PJ, Dac, IcD – COxf, IcD – CIVa48, IcD – CŽg)
 Ihsou~ : *Isus* (AcAM, ETh, AcI, IcD – COxf, IcD – CIVa48, AcP)
 Ihsou~ Cristo~ : *Isuhrьst* (AcPTh, AcPA, AcAM, OD, VPe – Akad, Dac, PG, ApD, VN),
Isuhrist (ApD, IcD – CIVa48, AcP)
 tou Ikoniou : *ikoniisk* (AcPTh)
 twn Indwn : *inьdiisk* (OD)
 Iordanh~ : *Êrdan* (ApD, CtH – CPet), *Êrьdan* (CtH – CIvan)
 Iouda~ : *Ijuda* (CtH – CPet, CtH – CIvan)
 Ioudaio~ : *Židovin* (SpI, AcAM, IcD – COxf, IcD – CIVa48, CtH – CIvan), *Ijudei*
 (IcD – CŽg)
 twn Ioudaiwn : *ijudêisk* (IcD – CBč)
 Iouqinh : *Ijudit* (PJ – BrMet)
 Isaak : *Isak* (TA, SpI, AcAM, PJ, IcD – COxf), *Isaak* (TA); tou Isaak : *Isakoval*
 (SpI), *Isakovl* (PJ)
 Ismahlitai : *Izьmailiteni* (SpI), *Izьmalitane* (SpI)
 IsrahI : *Izdrail* (PJ), *Izrael* (CtH – CIvan); tou IsrahI : *Izdrailev* (PJ), *Izdrailov* (PJ),
Izraelov (CtH – CIvan)
 Iwakeim : *Akim* (PJ), *Êkim* (IcD)
 Iwannh~ : *Ivan* (AcI, OD, VPe, IcD)
 Iwannh~ Baptisth~ : *Ivanь Hrstitel* (IcD – CIVa48), *Ivanь Krьstitel* (IcD – CBč)
 Iwna~ : *Ijuna* (CtH – CPet, CtH – CIvan)
 Iwshf : *Osip* (SpI, PJ, ETh, AcAM, IcD – COxf)
 Kain : *Kain* (TA, CtH – CPet, CtH – CIvan)
 Kaisaria : *Kesariê* (VN)

Kananaio~ : *Kananêi* (OD)
 Kapetolion : *Kapetolê* (VA)
 th~ Kappadokia~ : *kapadočьskъ* (PG)
 Kastelion : *Kastalinъ* (AcPTh)
 Klhmh~ : *Klimъnъtъ* (MC)
 Kornhlio~ : *Kornêlъ* (MC)
 Kornilio~ : *Kornelъ* (VPe)
 Labdanou~ : *Lavъdanusъ* (OD)
 Laodikeia : *Laodikiê* (VA)
 Laodikia : *Ladokiê* (VA)
 Leui : *Lêvji* (SpI)
 Loggino~ : *Lonъjinъ* (CtH – CIvan), *Lonъêinъ* (CtH – CPet)
 Louka~ : *Luka* (OD, CtH – CPet)
 th~ Lukia~ : *lukanъskъ* (VN)
 Lwt : *Lotъ* (TA)
 Mamertino~ : *Mamertinъ* (MC)
 Margarith~ : *Margarita* (IcD – COxf)
 Maria : *Maria* (SpI), *Mariê* (OD, IcD, CtH – CPet, CtH – CIvan)
 Mariammh : *Mariê* (PJ)
 Marina : *Marina* (PM)
 Marko~ : *Markъ* (OD), *Marko* (CtH – CPet)
 Matqeia~ : *Matei* (AcPA, AcAM), *Matêê* (AcAM), *Matiê* (OD)
 Mesopotamia : *Mesopotamiê* (SpI, VA)
 Micahl : *Mihailъ* (TA), *Mihovilъ* (TA, ApD, IcD – CBč)
 Mwush~ : *Moisei* (CtH – CPet), *Moisêi* (CtH – CIvan)
 tou Mwusew~ : *Moisêovъ* (ApD)
 Nazarhno~ : *Nazaraninъ* (AcP)
 Nerwn : *Nerunъ* (Dac) *Neronъ* (AcP)
 Nikolao~ : *Nikula* (VN), *Mikula* (VN)
 Nonna : *Nona* (NV)
 Nwe : *Noi* (ApB, IcD – COxf), *Noe* (CtH – CPet)

Onhsi foro~ : *Onisiporъ* (AcPTh), *Onesiporъ* (AcPA)
 Onorio~ : *Onorii* (VA)
 Ouallieriano~ : *Valeriênъ* (VPe)
 en Palaistinh : *palestenъskъ* (AcI)
 tou Patmou : *patomъskъ* (IcD – COxf)
 Paulo~ : *Pavlъ* (AcPTh, VPe, OD), *Pavalъ* (ApD, AcP, CtH – CPet, CtH – CIvan), *Pavelъ* (ApD)
 Petro~ : *Petarъ* (AcPA, AcAM, IcD – CIVa48, IcD – CŽg, AcP, CtH – CIvan), *Petrъ* (OD, IcD – COxf, IcD – CBč, CtH – CPet)
 Plakida~ : *Plakida* (PETH – NMFr)
 Pontio~ Pilato~ : *Putanъcbъ Pilatъ* (AcPA)
 Procoro~ : *Prohorъ* (AcI)
 Rachl : *Rahilъ* (SpI), *Rahila* (SpI)
 Roubhm : *Ruvimъ* (SpI, PJ)
 Roufo~ : *Rupъ* (AcPA)
 Rwmh : *Rimъ* (OD, VA, AcP)
 Rwmaio~ : *Rimlaninъ* (PETH – NMFr, AcP)
 Rwmana : *Romana* (AcI)
 Solomwn : *Solomunъ* (Dac)
 Salwmh : *Salomъ* (PJ)
 Samouhl : *Semionъ* (PJ)
 Sarasahl : *Rasaelъ* (ApB)
 Sarra : *Sarra* (TA, PJ)
 Satanahl : *Sanatailъ* (CtH – CŽg)
 Satana~ : *Sotona* (AcPA, AcI)
 Saulo~ : *Saulъ* (IcD – COxf)
 Simwn : *Simunъ* (OD)
 tou Sina : *sinaiskъ* (MC, IcD – COxf)
 Sodomwn : *Sodomlanъ* (TA, IcD – COxf)
 Sousanna : *Sussana* (IcD – COxf)
 Sumewn : *Semionъ* (SpI)
 Sucem : *Suhemъ* (SpI)

Tarso~ th~ Kilikia~ : *Tarsb Kilidii* (VA)

Tiberiwn : *Tiverionb* (OD)

Traiano~ : *Troênb* (MC)

Trufaina : *Tropena* (AcPTh)

FamahI : *Panuelb* (ApB)

Filippo~ : *Pilipb* (AcPA, OD, IcD – CBč)

Foibo~ : *Pêbb* (MC)

Caldaio~ : *haldêiskb* (Dac)

Cam : *Ham̃b* (CtH – CŽg)

Carra : *Haraonb* (SpI)

tou Cerswno~ : *hersonb̃skb* (MC)

Cristo~ : *Hr̃bstb* (OD, PJP, VPe, PETH – NMFr, PJ, Dac – PazFrH, PG), *Krstb* (PM), *Hristb* (MC, CtH – CPet, CtH – CIvan); tou Cristou : *Hr̃bstovb* (AcPTh, PETH – PazFr, PETH – NMFr, OD, PG), *Hristovb* (SpI, CtH – CPet, CtH – CIvan)

Wkeano~ : *Okiêñb* (TA)

5.3. Tvorba riječi

U staroslavenskom prijevodu s grčkoga jezika nisu se upotrebljavale samo staroslavenske riječi koje su već prije toga prijevoda postojale i u praslavenskome jeziku, nego također i riječi koje su kao tvorenice istom stvorene u prijevodu s grčkoga. Tvorba staroslavenskih riječi naime nije samo način na koji su tvorenice stvorene, nego štoviše sam čin stvaranja riječi. Mnoštvo je takvih staroslavenskih tvorenica, bilo da su stvorene od neke već postojeće osnovne slavenske riječi ili da su grecizmi ili druge prihvaćenice prihvaćene posredstvom grčkoga. Velik utjecaj grčkoga jezika na staroslavenski leksik očituje se već u tome da su novotvorenice nastale dobrim dijelom kao prevedenice grčkih riječi, te da imaju značajan udio u ukupnom staroslavenskom leksiku.

Tvorenice su stvarane na oba glavna načina njihove tvorbe: izvođenjem od jedne osnovne riječi stvarane su izvedenice, a slaganjem dviju ili više osnovnih riječi stvarane su složenice. U staroslavenskom postoji mnogo rječotvorbenih sinonima s istim ili sličnim značenjem, bilo da se istoj osnovi ili istom korijenu primeću različiti afiksi (*apistia* : *nevêrovanie* PJ – BrBrit / *bezvêrie* PsFr) ili da se za istu grčku riječ tvori više prevedenica od različite osnove (*anastasi~* : *vskrêsenie* AcPTh, OD / *vstanie* BrVO, PsFr). Dvojne ili usporedne prevedenice nastaju ne samo zbog toga što su se neke riječi potrebne za prijevod s grčkoga, kojih nije bilo u staroslavenskom, stvarale u različitim vremenima i u različitim redakcijama, nego i zato što bi se ranija prevedenica razotkrila kao nezadovoljavajuća te bi se dalje tragalo za što primjerenijom oznakom određenoga pojma.

Tvorbena veza između osnovne riječi i tvorenice može biti oblikovna i sadržajna ili značenjska. Nije dovoljno razlučiti značenja sastavnica, nego treba proniknuti njihov značenjski odnos. Značenje tvorenice najčešće nije tek zbir zasebnih značenja njezinih sastavnica, nego nedjeljiva cjelina značenja. Pritom valja utvrditi u kojoj mjeri staroslavenska tvorenica prati grčku riječ i stoji pod njezinim utjecajem.

5.3.1. Izvedenice

Utjecaj grčkoga jezika na izvođenje hrvatskostaroslavenskih riječi očituje se u sva tri osnovna načina izvođenja, dakle u sufiksnoj, prefiksnoj i prefiksno-sufiksnoj tvorbi. Književne izvedenice ili one izvedenice koje su nastale u prijevodu s grčkoga mogu se

prepoznati i po određenim afiksima. Tako ponajprije sufiksi *-nie*, *-telb*, *-bstvo* i *-bstvie* ukazuju na to da se radi o riječima koji nisu postojale prije nastanka staroslavenskoga jezika. No ne može se isključiti da su neke riječi s tim sufiksima postojale već otprije.

Ono po čemu se književne izvedenice nadalje prepoznaju jest razlog ili pobuda za izvođenje. Ona može biti neposredna, kada se iz osnovne riječi tvori njezina izvedenica, i posredna, što znači da između dviju riječi stoji riječ posrednica. Takvo izvođenje može u potpunosti nasljedovati grčki uzor, tako da je u oba niza isti redoslijed vrste riječi (*swzein* → *swthr* → *swthria* : *spasti* → *spasb* → *spasenie*), a može se i razlikovati od njega (npr. *martu~* → *marturion* / *marturein* : *svêdêti* → *svêdêtelb* → *svêdêtelstvo*). I u grčkom i u staroslavenskom jeziku kod prefiksiranih glagola i imenica koji su izvedeni od iste osnove prvenstvo ima glagol, tj. prefiks pripada već glagolu, a nije tek naknadno dodan (*agein* → *sunagein* → *sunagwgh* : *brati* → *sbboriti* → *sbborb*).

5.3.1.1. Sufiksna tvorba hrvatskostaroslavenskih izvedenica prevedenih s grčkoga

Gotovo su svi sufiksi izvorno slavenski, a mnogi su od njih praslavenski. No ima i nekih koji su stranoga porijekla, kao na primjer sufiks *-arb* (*telwnh~* : *mitarb*), koji potječe od latinskog sufiksa *-arius*, a proširio se prihvaćanjem latinskih i germanskih riječi koje znače neko zanimanje. Jednako tako je stranoga, turskoga porijekla sufiks *-čii* (*grammateu~* : *knigočii* TA). No nema nijednog staroslavenskog sufiksa koji je preuzet iz grčkoga jezika.

Iako se pri sufiksalmom izvođenju staroslavenskih izvedenica koje su stvorene u prijevodu grčkih riječi sufiksi prevode slobodnije nego sama osnova riječi, ipak je primjetna stanovita pravilnost. Potrebno je stoga utvrditi koji staroslavenski sufiksi odgovaraju kojim grčkim sufiksima pri takvoj tvorbi.

Sufiksi i prefiksi kao tvorbene sastavnice izvođenja staroslavenskih riječi mogu uzrokovati promjenu leksičkog i morfološkog značenja njihove tvorbene osnove. To značenje izvedenice može se udaljiti od osnovne riječi u većoj ili manjoj mjeri, ali uvijek ostaje vezano za značenje osnovne riječi. Nekad prefiks i sufiks donose samo drugo suznačenje (*khрут tein* : *propovêdati* AcPA, OD ← *povêdati*), ili značenje neposredno izvedeno iz značenja osnovne riječi (*summetoco~* : *pričestb~* ← *čestb~* ← *čestb* MCR), a nekad se značenje toliko mijenja da na značenjsku vezu s osnovnom riječju upućuje upravo to da se radi o njezinoj izvedenici (*ptwco~* : *ubogb* AcPA ← *bogb*). Sufiksi nikada sami po sebi nemaju značenje, a

svoje tvorbeno značenje dobivaju u vezi s tvorbenom osnovom. Slično značenje imaju one sufiksarne izvedenice koje se tvore od iste osnove u različitim vrstama riječi (*basileu~* : *césar* OD → *basilissa* : *césarica* AcPTh / *basileia* : *césarstvie* SpI / *césarstvo* AcPA → *basileuein* : *césarstvovati* SpI), kao i one koje se tvore sličnim sufiksima u istoj vrsti riječi (*megaleioth~* : *veličie* AcPTh / *velikota* OD).

Općenito se može reći da sufiksarna tvorba riječi prevedenih s grčkoga jezika ne prevodi uvijek isti grčki sufiks istim slavenskim sufiksom. Pored toga treba razlikovati one izvedenice koje su postojale prije susreta s grčkim jezikom i one koje su stvorene upravo u prijevodu s grčkoga. Ipak, sufiksi se prema njihovom značenju mogu svrstati u skupine onih koji u oba jezika više međusobno odgovaraju.

Često je jedna te ista grčka riječ prevedena s više slavenskih riječi s različitim sufiksima (*swthr* : *spas* SpI / *spasitel* SpI; *anomo~* : *bezakonьnъ* AcAM, PG / *bezakonьnikъ* PAR; *basileia* : *césarstvie* SpI / *cesarstvo* AcPA). To nije uvjetovano samo razlikama u redakcijama staroslavenskog jezika, nego i potrebom da se pri prevođenju stvori riječ koja u govornom jeziku nije postojala. Takve se riječi tvore po uzoru na tvorbu prevedene grčke riječi, a kako je njih uvijek više, tako su nastajale dublete ili dvojne prevedenice. Isto se tako više sličnoznačnih grčkih izvedenica s različitim sufiksima prevodi jednom jedinom slavenskom riječju (*amartia* : *grêhъ* TA, SpI, PJ – BrMetr, AcPA / *amarthma* : *grêhъ* ApD; *aithma* : *prošenie* VN – COxf; *aithsi~* : *prošenie* ApD; *didach* : *učenie* AcPTh / *didaskalia* : *učenie* AcPA, ETh).

Ovisno o vrsti riječi koja se njima tvori sufiksi mogu biti imenički, pridjevski, glagolski i priložni. Tako se sufiksarno izvedene imenice, pridjevi, glagoli i prilozi tvore prema odgovarajućim grčkim uzorima.

5.3.1.1.1. Sufiksarna tvorba izvedenih imenica

Grčke glagolske imenice (*nomina acitonis*, *nomina qualitatis*) sa sufiksima -si~, -ma, -h, -ia, -mo~ prevode se slavenskim glagolskim imenicama sa sufiksima:

-nie / -ne

Imenice sa sufiksom -nie prevedene s grčkoga imaju dublete koje se tvore uz pomoć različitih prefikasa. Najveći broj glagolskih imenica ima prefikse: *vs-*, *is-*, *ot-*, *pri-*,

prê-, raz-. Često su glagolske imenice na *-nie* sinonimne s nesufikslnim imenicama muškog i ženskog roda na *-b* (swthria : *spasb* / *spasenie* PJ; pronoia : *promislb* / *promišlenie* SpI; parrhsia : *dr̥zost* / *dr̥znovenie* OD), kao i s imenicama na *-a, -ie* (marturion : *muka* / *mučenje*). Ti kraći oblici su moravizmi, a duži oblici su bugarizmi. Imaju usporedne varijante na sufikse *-stvie, -stvo* (eucaristia : *blagodarenie* / *blagodarstvie*).

-ie, -tie

Izvedenice sa sufiksom *-ie, -tie* imaju glagolsko značenje, ali kod nekih se ono djelomično gubi, kao primjerice kod složenica s drugim članom *-ljubie, -slovie* (filanqrwpia : *človêkoljubie* AcAM). Sufiks *-ie* javlja se nekad umjesto sufiksa *-stvie, -stvo* (aqanasia : *besemr̥tie* PETH / *besemr̥tstvo* BrVO). Tri su osnovna značenja imenica na *-tie -ie*: djelovanje, ishod djelovanja ili značenje blisko značenju djelovanja s određenim atributivnim obilježjem.

-tva

Od ovog se sufiksa tvore imenice ženskoga roda sa značenjem: djelovanje, ishod djelovanja, predmet djelovanja ili sredstvo djelovanja, rjeđe stanje (qusia : *žr̥tva* SpI; euch : *molitva* SpI, AcPA, PJ, VN). Od tih se imenica izvode imenice na sufiks *-nikb*: *žr̥tv̥nikb, molitv̥nikb*, na *-(n)ica*: *žr̥tv̥nica, molitv̥nica* i na *-iće*: *žr̥tviće*. Od imenica se izvode i pridjevi: *žr̥tv̥nb, molitv̥nb*. Te imenice imaju usporedne istokorjene oblike stvorene s drugim sufiksima: *molitva – molenie – molba*.

-ba (-oba)

S ovim se sufiksom izvode imenice od glagolske osnove onih glagola koji izražavaju apstraktno djelovanje, a rjeđe konkretno (euch : *molba* ← *moliti*; apollunai : *apwleia* : *paguba* TA ← *pogubiti*; latreia : *služba* VPe ← *služiti*). Imaju značenje djelovanja, zbivanja ili stanja, ishoda djelovanja, rjeđe stvari i pojave. Usporedne imenice tvore se sa sufiksom *-nie, -tva, -ota* i *-ina*, npr. *molba : molenie : molitva*. Od tih se imenica izvode imenice na sufikse *-(n)ikb* i *-(n)ica*: *molb̥nikb, molb̥nica*.

Grčke imenice sa sufiksom *-ia, -th~, -sunh* (*nomina qualitatis*) prevode se staroslavenskim imenicama sa sufiksima:

-stvie, -stvo

Prvi je oblik južnoslavenski, a drugi je moravski kao posljedica kontaminacije sufiksa *-bstvo* i *-ie*. Imenice s tim sufiksima izvedene su od pridjeva, imenica i rjeđe glagola. Imaju usporedne varijante na sufiks *-ie* i *-nie*, te *-ostb* i *-ota*. Najrasprostranjenije značenje je apstraktno svojstvo, najčešće kod izvedenica od pridjevske i imenske osnove, zatim zanimanje, dužnost, služba ili opće stanje (*profhteia* : *proročbstvo* ApD; *basileia* : *césarstvo* AcPA; *qeioth~* : *božbstvo* AcAM). Te su tvorenice redovito izvedene od imenica sa značenjem osobe (*profhth~* → *profhteia* : *prorokb* → *proročbstvo*; *basileu~* → *basileia* : *césarb* → *césarstvo*; *qeo~* → *qeioth~* : *bogb* → *božbstvo*). Često imaju i sekundarno značenje kolektiva. Neke imaju značenje djelovanja te konkretno značenje. Od tih se imenica izvode pridjevi na *-stvbnb* (*božbstvo* → *božbstvbnb*), glagoli na *-stvovati* (*césarstvo* → *césarstvovati*). Imenice na *-stvo*, koje imaju prefiks *ne-* i *bez-* imaju značenje svojstva i stanja, a ne djelovanja i službe (*besemrčstvo* BrVO).

-ostb

Ovim se sufiksom prevode grčki sufiksi *-ia*, *-th~*, rjeđe *-ma* i *-sunh* i *-o~*. Ima značenje kakvoće, svojstva ili apstraktno značenje. Često su imenice s tim sufiksom izvedene od pridjeva (*agaqo~* → *agaqoth~* : *blagostb* OD ← *blagb*; *eleo~* : *milostb* OD ← *milb*; *sofo~* → *sofia* : *prémudrostb* SpI ← *prémudrb*). Usporedne imenice imaju sufiks *-ota* (*-eta*) (*dobrostb* / *dobrota*), *-(ost)ina* (*milostb* / *milostina*) i *-stvo* (*mudrostb* / *mudr'stvo*).

-ota

Nešto se češće tim sufiksom prevodi grčki sufiks *-th~*. Često su imenice s ovim sufiksom izvedene od pridjeva (*kaqaro~* → *kaqaroth~* : *čistota* ← *čistb*; *wraio~* → *wraioth~* : *krasota* TZ ← *krasbnb*). Imaju apstraktno značenje, rjeđe značenje stanja, nadležnosti. Usporedne su i znatno češće izvedenice na *-ostb*.

-ina

Nešto češće prevodi sufikse *-th~* i *-sunh*. Sve imenice s ovim sufiksom izvedene su od pridjeva kakvoće i svi imaju apstraktno značenje, često izražavaju moralne pojmove. U kasnijem razvoju mogu poprimiti i konkretno značenje. Dublete imaju

sufiks -ost (eleo~ → elehmosunh : *milostina* ← *milostb* ← *milb*; erhmo~ : *pustina* ← *pustb*; agio~ → agioth~ : *svetina* ← *svetb*).

Grčke imenice sa sufiksima -th~, -twr, -thr, -o~ i -eu~ (*nomina agentis*) prevode se staroslavenskim imenicama sa sufiksima:

-telb (-itelb/-atelb)

Najčešće se ovim veoma produktivnim sufiksom prevode grčki sufiksi -th~ i -eu~, a rjeđe -o~, -thr i -twr. S njime se tvore izvedenice od glagolske osnove. Njihova su značenja: nazivi za osobe prema vrsti njihova djelovanja i zanimanja, te nazivi za osobe prema nekom karakterističnom postupku, svojstvu ili utjecaju (lutrwth~ : *izbavitelb*; despoth~ : *vladitelb* AcPA; goneu~ : *roditelb* VPe, VN; swthr : *spasitelb* SpI). Dublete su im imenice sa sufiksima -nikb i -bcb, -ika, -ii (iereu~ : *svetitelb* / *svećenikb* VA; despoth~ : *vladitelb* AcPA / *vladika* AcPA). Sufiks -telb, koji je karakterističan za Ohridsku školu, daleko je češći u hrvatskostaroslavenskim tekstovima od sufiksa -bcb, koji je karakterističan za Preslavsku školu. Uz nekoliko iznimaka (npr. pantokratwr : *vsedrēžitelb* BrVO; euergeth~ : *blagodētelb* MVat4), složenice na -telb nisu nastale u prijevodu s grčkoga. Kod istokorjenih sinonima sa sufiksima -telb i -nikb prvi označava osobu jedinstvenu u svom rodu. Tako npr. u dubleti *pobēditelb* : *pobēdnikb* prva se riječ upotrebljava za Isusa Krista, koji je svojim uskrsnućem pobijedio smrt, a druga se upotrebljava i u značenju onoga tko je pobijedio u nekom sukobu.

-nikb (-ikb)

Ovim se sufiksom, koji se dodaje na glagolsku osnovu, češće prevode grčke imenice na -th~ i -o~, a rjeđe na -twr i -eu~. Značenja sufiksa: nazivi za osobe prema vrsti njihova djelovanja ili zanimanja, nazivi osoba koji su na određeni način okarakterizirani u odnosu na njihov utjecaj na nekoga ili nešto, predmet djelovanja ili utjecaja, nazivi osoba u odnosu na neku njihovu karakterističnu osobinu ili stanje, nazivi za osobe u odnosu na općenito stanje ili položaj, stvar (anomo~ : *bezakonьnikb* PAR; o dikaio~ : *pravednikb* PJ – BrMet; amartwlo~ : *grēšnikb* ApD, VPe;

omologeth~ : *ispovédnik* MCR; blasfhmo~ : *klevetnik* ApD). Dublete tvorenicu s ovim sufiksom tvorenice su sa sufiksima -bcb, -telb.

-bcb

Ovim se sufiksom prevode najčešće grčki sufiksi -thr, -th~ i -o~. Većina grčkih složenica koje se tvore navedenim sufiksima prevodi se njime, a ne sufiksima -telb, -nikb. Sufiks se dodaje na glagolsku osnovu, no mnoge su izvedenice povezane s glagolom posredstvom imenice. Značenja: nazivi osoba prema njihovom zanimanju, zanatu, obilježje prema nekom djelovanju ili svojstvenom postupku ili ponašanju, stvar, dio ljudskog tijela. Većina grčkih složenica na -thr, -th~ i -o~ prevodi se ovim sufiksom, a ne sufiksima -telb i -nikb (anagnwsth~ : *čtbc* ApD; filanqrwpo~ : *človékoljubcb* VPe – Akad).

-ca

Ovaj se sufiks upotrebljava najčešće s glagolskom osnovom bez prefiksa. Imenice muškoga roda označavaju osobe prema njihovom djelovanju, a rjeđe zanimanju (foneu~ : *uboica*).

-ica, -nica

Ovim sufiksom tvore se imenice ženskoga roda različitog značenja: osobe ženskog spola obično nasuprot imenicama muškog roda na -bcb, ženske osobe prema vrsti njihova djelovanja ili zanimanja, nositelj osobine ili svojstva, stvar. Tim se sufiksom prevode grčki sufiksi -th~, -o~, kada se njima tvore imenice ženskoga roda (qeotoko~ : *bogorodica* ApD, OD, VA; h anomo~ : *bezakonnica* AcPTh), zatim sufiksi -ion, -eu~ (qumiathrion : *kadilnica* OD) te sufiks -issa (*basilissa* : *césarica* AcPTh; *presbuterissa* : *popovica* ApD) i -h (*pornh* : *ljubodêica* AcPA).

-arb

Ovaj sufiks potječe od latinskoga sufiksa -arius, posredstvom germanskog jezika, a proširio se posuđivanjem riječi koje znače zanimanje. U grčkome mu odgovara sufiks -o~ ili -eu~ (qurwro~ : *vratarb* AcPTh; *basileu~* : *césarb* OD). Riječi s tim sufiksom rasprostranjenije su u zapadnoslavenskim jezicima. Uglavnom se s njime tvore riječi

izvedene od imenica, a rjeđe od glagola. Najčešće dublete su im imenice na *-nikъ* (*vratarъ* AcPTh : *vratnikъ* PsFr).

-čii

Ovaj sufiks potječe iz turskoga jezika. Izdvojio se je od turcizama i počeo dometati drugim slavenskim osnovama. Označuje zanimanje, a najčešće prevodi grčke sufikse *-th~*, *-eu~* i *-o~* (*grammateu~* : *knigočii* TA).²⁶⁸

-atai, -tai

Imenice s ovim neproduktivnim sufiksom izvode se iz glagola, a imaju značenje osobe prema njezinu djelovanju ili zanimanju. Sve imaju dublete sa sufiksima *-nikъ*, *-telъ* ili *-ьсѣ* (*utêšitelъ* : *hodatai*).

Postoji još nekoliko sufikasa kod kojih je teže utvrditi pravilnost u prevođenju s grčkoga.

-iće

Izvedenice s ovim sufiksom mogu se tvoriti iz glagola i iz imenice, a imaju značenje: mjesto na kojem se vrši djelovanje, mjesto na kojem se nešto nalazi. Dublete su s istokorjenim imenicama izvedenim od glagola, te s imenicama na *-liće*, *-oviće*, *-niće*. *Nomina loci* s tim sufiksom, a motivirana glagolskom osnovom, označavaju mjesto prema djelovanju koje se u njima izvršava, pri čemu je djelovanje izraženo u osnovi (*qeasqai* → *qeatron* : *pozoriće* SpI, AcPTh ← *pozrêti*). Kod tvorenica koje su motivirane imenskom osnovom osnova obično označava predmet djelovanja, odnosno odnos između predmeta i mjesta na kojem se on nalazi. Kod nekih izvedenica razvilo se je značenje stvari (*qusia* → *qusiasthrion* : *trêbiće* ← *trêba*).

-lo

Ovim se sufiksom od glagolskih osnova izvode imenice srednjeg roda. Značenje: stvar ili sredstvo kojim se vrši glagolska radnja označena osnovom, predmet odnosno ishod djelovanja označenog osnovom, apstraktno značenje. Kao konkurentni sufiksi javljaju se *-nikъ* i *-nie*. To je tipičan sufiks za *nomina instrumenti* (*qumiama* : *kadilo* OD).

²⁶⁸ Vidi Sudec, 2009: 151-165.

5.3.1.1.2. Sufiksna tvorba izvedenih pridjeva

(Hrvatsko)staroslavenski pridjevi imaju sljedeće sufikse: *-bnb*, *-telbnb*, *-ivb*, *-øb*, *-itb*, *-stvbnb*, *-bskb*, *-lbnb*, *-zbnb*, *-ivbnb*, *-ovitb*, *-atb*, *-itbnb*, *-natb*, *-itelbnb*. Bliski sufiksi pomoću kojih se tvore dublete su: *-bnb* / *-telbnb* / *-øb* / *-itb* / *-bskb*. Izvedeni pridjevi najčešće se tvore od glagolskih i imeničkih osnova, a rjeđe od zamjeničkih. Najčešći sufiksi su: *-bnb*, *-bskb*, *-ivb*, *-itb*, *-atb*, a među njima je daleko najčešći *-bnb*, a dolazi i na glagolske i na imeničke osnove. Ti isti sufiksi sudjeluju i u složeno-sufiksnoj tvorbi prevedenih pridjeva.

Pod utjecajem grčkoga jezika imenice se često upotrebljavaju usporedno s poimeničnim pridjevima, koji imaju značenje osobe: *blaženikb* / *blaženi*; *grěšnikb* / *grěšni* itd.

Grčki sufiks *-o~* prevodi se slavenskim sufiksima *-bnb*, *-ivb*, *-itb*, *-atb* (akako~ : *nezlobivb* SpI; alhqino~ : *istinbnb* SpI; distomo~ : *dvoustatb* ETh). Grčki sufiks *-h~* prevodi se slavenskim sufiksima *-bnb*, *-ivb*, *-itb* (ashbh~ : *nečistivb* VPe – CŽg; eugenh~ : *dobrorodbnb* SpI). Grčki sufiks *-iko~* prevodi se slavenskim sufiksima *-bnb*, *-bskb* (magiko~ : *vlbšbskb* AcI). Grčki glagolski pridjevi na *-to~* prevode se participom pasivnog prezenta (aorato~ : *nevidimb* ApD), participom pasivnog preterita (afato~ : *neizrečemb* OD; afrasto~ : *neizrečemb* OD) i glagolskom osnovom sa sufiksom *-bnb* (anariqmeto~ : *bečislbnb* SpI; apisto~ : *nevêrbnb* AcAM, VN – COxf). Pri prijevodu glagolskih pridjeva ne vodi se računa o njihovoj dvoznačnosti u grčkome jeziku, tj. o značenju mogućnosti ('nepobjediv') i značenju participa pasivnog perfekta ('nepobijeđen'). Za oba značenja koriste se participi pasivnog prezenta i preterita te glagolska osnova sa sufiksom *-bnb*. Particip aktivnog prezenta ima aktivno značenje, a prevedeni grčki glagoli redovito su u mediju.

5.3.1.1.3. Sufiksna tvorba izvedenih glagola

Izvođenje prevedenih glagola znatno je rjeđe nego li imenica i pridjeva. Pored leksičkog (korijenskog) morfema imaju i drugi (tematski) morfem za izražavanje glagolnosti. Tvore se od imeničkih, pridjevskih i zamjeničkih osnova. Prevladavaju imeničke osnove, a ostale dvije su rijetke. Prevedeni svršeni glagoli sufiksacijom mogu postati nesvršeni.

Grčki glagoli izvedeni iz imenice u staroslavenskom se prevode glagolom koji se izvodi neposredno iz imeničke osnove (eulogein : *blagosloviti* TA, AcPTh, OD – PazFr, PJ –

BrMet, VPe – Akad, VA). Nekad se njemu predmeće prijedlog (*aulizesqai* : *v'dvoriti se* PETH – PazFr). Također se od imeničke osnove tvori apstraktna imenica sa sufiksom *-stvo*, iz koje se onda izvodi glagol sa sufiksom *-(stv)ovati* i *-(stv)iti* (*atimizein* : *beč'stvovati* AcAM; *basi leuein* : *césarstvovati* SpI). Ostali sufiksi su *-ovati* (*eleein* : *pomilovati* TA, SpI, AcPA, AcI, OD), *-ati* (*sfragizesqai* : *znamenati se* OD), *-iti* (*schmatizein* : *preobraziti* VPe – CŽg), *-êti* (*kataiscunesqai* : *postidêti se* OD). Od imenske osnove tvori se pridjev sa sufiksom *-ънъ* i zatim se iz njega izvodi glagol sa sufiksima *-ovati*, *-evati*, kojemu se često predmeće prefiks *u-* (*omoio~* → *omoïoun* : *upodobiti* PJ – BrMet ← *podobънъ*).

5.3.1.2. Prefiksalna tvorba hrvatskostaroslavenskih izvedenica prevedenih s grčkoga

Prefiksalna je tvorba izvedenica takva tvorba u kojoj se ispred tvorbene osnove postavlja tvorbeni prefiks. Takvom se tvorbom tvore imenice, pridjevi, zamjenice, glagoli i prilozi. Najčešće su prefiksi prijedlozi, niječni prefiksi *bez-*, *ne-*, *ni-* i superlativno *nai-*.

5.3.1.2.1. Prijedložni prefiksi

(Hrvatsko)staroslavenske izvedenice mogu imati sljedeće prijedložne prefikse prevedene s grčkoga: *v-*, *vz-*, *do-*, *za-*, *iz-*, *na-*, *nad-*, *niz-*, *o-/ob-*, *od-/ot-*, *po-*, *pod-*, *pra-*, *pri-*, *pro-*, *prê-*, *prêd-*, *raz-*, *s-/su-*. Prijedložni prefiksi idu pretežno uz glagolsku osnovu, a rjeđe uz imensku osnovu. Kod prijedloga nema potpune pravilnosti u prevođenju u tom smislu da bi svakom grčkom prefiksu uvijek odgovarao isti slavenski prefiks, ali se ipak mogu utvrditi neke podudarnosti.

v-

Prefiksom *v-* najčešće se prevode grčki prefiksi *eis-*, *en-* i *ana-*. Izvedenicama se s tim prefiksom pridaju sljedeća značenja: a) kretanje izvana u unutrašnjost nečega (*eisagein* : *v'vesti*), b) činjenje nečega u unutrašnjosti (*emballein* : *vliti*), c) predstavljenost na neko mjesto, u neko stanje, ponajprije uvis (*anistasqai* :

vskr̃snuti), d) stjecanje (*anamimnhsqeskaí* : *vspomenuti*), e) potpuno izvršenje (*anapempeín* : *vslati*), f) dospijeće u neko stanje (*prosozeín* : *vsmr̃bdēti*).

vz-

Prefiksom *vz-* najčešće se prevode grčki prefiksi *dia-*, *ana-*, a zatim *apo-*, *ek-* i *pros-*. Taj prefiks daje sljedeća značenja: a) pomicanje uvis (*anageín* : *vzvesti*), b) kretanje u suprotnome smjeru (*apostrefeín* : *vzvratiti*), c) dovršenje kao posljedica višekratnog izvršenja (*exaptesqai* : *vzgorēti*), d) dovršenje kao konačna točka zbivanja (*diegeírein* : *vzbuditi*), e) intenzivni početak (*prosfwneín* : *vzglasiti*).

do-

Prefiksom *do-* prevode se različiti grčki sufiksi, među kojima su nešto učestaliji *apo-* u značenju dosezanja ili dolaženja do nečega (*apageín* : *dovesti*), te *ana-* u značenju stjecanja i pribavljanja nečega (*anafereín* : *donesti*).

za-

Prefiksom *za-* prevode se različiti grčki prefiksi, među kojima su nešto učestaliji samo *anti-* u značenju: uzajamnosti i zamjene (*antilhýi~* : *zastuplenie*), te *kata-* u značenju potpunoga izvršenja nečega (*katasfattein* : *zaklati*) ili izvršenja u velikoj mjeri (*katathkein* : *zamoriti*).

iz-

Prefiksom *iz-* prevodi se najčešće grčki prefiks *ek/ex-*, te prefiks *kata-*, u sljedećim značenjima: a) djelovanje iz unutrašnjosti prema van (*exageín* : *izvesti*), b) stjecanje (*exeuriskeín* : *izobrésti*), c) dovršenost radnje (*ekyuceín/apopneín* : *izd'hnuti*), d) izvršenje u velikoj mjeri (*katesqieín* : *izēsti*).

na-

Prefiksom *na-* najčešće se prevodi grčki prefiks *epi-*, a ponekad i prefiksi *dia-* i *ek-*, i to u sljedećim značenjima: a) dovršenje ili izvršenje u velikoj mjeri (*diatrefeín/ektrefeín* : *nakr̃miti*), b) nanošenje nečega na nešto (*epifereín* :

nanesti), c) djelovanje i kretanje prema nečemu (*epagein : navesti*), d) dosezanje i zadobivanje cilja (*epercesqai : naiti*).

nad-

Prefiksom *nad-* prevodi se grčki prefiks *epi-* u značenju dolaženje nad nešto ili iznad nečega (*epikeisqai : nadležati*).

niz-

Prefiksom *niz-* redovito se prevodi grčki prefiks *kata-* u prostornom značenju: prema dolje, nizbrdo (*katagein : nizvesti*). Riječi s tim prefiksom su arhaizmi, a njega kasnije zamjenjuje prefiks *s-*.

o(b)-

Prefiksom *o(b)-* najčešće se prevodi grčki prefiks *peri-*, a nešto rjeđe *epi-* i *kata-* u značenjima: a) kretanje oko nečega (*periercesqai : ob̂hoditi*), b) obuhvatno djelovanje uokolo (*perilambanein : ob̂eti*), c) okretanje i vraćanje u prvotno stanje (*epistrefein : obratiti se*).

od-, ot-

Prefiksom *od-/ot-* redovito se prevodi grčki prefiks *apo-* u sljedećim značenjima: a) udaljavanje od nečega (*apercesqai : otiti*), b) odvajanje dijela od cjeline (*aforizein : otlučiti*), c) otvaranje (*apokaluptein : otkriti*), d) uzvrat na nešto (*apokrinesqai : otvécati*), e) izvršenje u istoj mjeri, izvršenje dužnosti (*apodidonai : otbdati*).

po-

Prefiksom *po-* prevode se mnogi grčki prefiksi, među kojima se može izdvojiti *apo-* u značenjima: a) prelazak iz mirovanja u kretanje (*apercesqai : poiti*), b) dovršenje djelovanja (*apokteinein : pobiti*), c) uzimanje (*apagein : povesti*).

pod-

Prefiksom *pod-* prevodi se grčki prefiks *upo-* u značenju izvršenja nečega pod nečim (*upotiqhnai : podložiti*).

pra-

Prefiksom *pra-* prevodi se grčki prefiks *pro-* koji se predmeće imeničkim osnovama, a ima značenje onoga što prethodi nečemu (*propatwr* : *praotъcb*).

pri-

Prefiksom *pri-* prevode se grčki prefiksi *para-* *pros-* *epi-* *eis-*, en, među kojima su najčešći *pros-* i *para-* u sljedećim značenjima: a) približavanje ili primicanje prema nečemu, u smjeru nečega (*prosercesqai* : *priti*), b) stjecanje (*proslambanein* : *primiti*), c) prijanjanje uz nešto (*prosdein* : *privezati*), d) dodavanje (*prosferein* : *pridavati*), e) biti pored nečega ili stavljanje nečega pored nečega (*paristasqai* : *pristati*).

pro-

Prefiksom *pro-* najčešće se prevode grčki prefiksi *dia-* i *pro-* u sljedećim značenjima: a) kretanje dalje u prostoru i vremenu (*diercesqai/parercesqai* : *proiti*), b) kretanje kroz nešto (*diagein* : *provesti*), c) prodiranje (*diablepein* : *prozrêti*), d) protezanje kroz određeno vrijeme (*diwkein* : *progoniti*) i prostor (*diateinein* : *prostrêti*), e) nastupanje nečega prvi put ili nakon stanke (*proana fwrein* : *proglasiti*), f) izvršenje nečega prije nečega drugog (*pro fhteuein* : *proricati*).

prê-

Prefiksom *prê-* prevode se grčki prefiksi *dia-*, *uper-*, *meta-* u sljedećim značenjima: a) kretanja preko nečega (*diercesqai/upercesqai* : *prêiti*), b) izvršenje koje traje određeno vrijeme (*diamenein* : *prêbivati*), c) nadilaženje i djelovanje odozgo (*uperoran* : *prêzrêti*) i prelaženje granice (*metabainein* : *prêstupiti*), d) premještanje s jedne točke na drugu (*metaferein* : *prênesti*), e) preokret i promjena prethodnog djelovanja ili stanja (*metastrehein* : *prêvratiti*), f) izvršenje u prevelikoj mjeri (*uperqaumazein* : *prêčuditi se*), g) predavanje (*paradidonai* : *prêdati*). Prefiks *prê-* u pridjevima ima značenje pojačanja svojstva ili djelovanja koje se izriče osnovom riječi, te otprilike znači isto što i prilog *zêlo* i prvi član složenica *vse-*, a tim se pridjevima prevode jednostavni grčki pridjevi bez prefiksa (*semno~* : *prêčistъ SpI*; *osio~* : *prêpodobънь AcPTh*, OD) ili prvi član grčkih složenica *pan-* u pridjevima

(panmegeqo~ : *prêvêlikъ* ApB; pagkalo~ : *prêkrasъnъ* SpI; panagio~ : *prêsvetъ* ApD; pansofo~ : *prêmudrъ* VA) i imenicama (sofia : *prêmudъrost* SpI). Dok u staroslavenskom prefiks *vъse-* označava prije svega puninu onoga što je označeno drugim članom, u hrvatskostaroslavenskom prije označava pojačanje, slično kao i prefiks *prê-*. Tim se prefiksom nadalje prevodi i grčki prefiks *uper-* (*uperbolh* : *prêmožsъtvo* SpI). Značenje mu se približava prvom članu u složenicama *mъnogo-*, kojim se prevodi grčki član *polu-* (*polueleo~* : *prêmilostivъ*). Ponekad se pridjevima stvorenim s tim prefiksom prevodi grčki superlativ (*megisto~* : *prêvêlikъ* ApB).

prêd-

Prefiksom *prêd-* prevodi se ponajprije grčki prefiks *pro-* u značenju a) izvršenja nečega prije nečega drugoga (*proercesqai* : *prediti*) i b) stavljanja (*proagein* : *predvesti*) ili stajanja nečega pred nečim (*prokeisqai* : *predležati*).

raz-

Prefiksom *raz-* redovito se prevodi grčki prefiks *dia-* u značenju: a) razmicanje ili dioba na dva dijela (*diacwrizein* : *razlučiti*) b) razilaženje na razne strane (*dialuesqai* : *raziti se*), c) širenje u prostoru na sve strane (*diapetannunai* : *rasprostrêti*).

s-/su-

Prefiksom *s-/su-* prevode se grčki prefiksi *sun-*, *apo-*, *ek-*, *dia-* i *kata-*, a među njima se ističe *sun-* u značenjima: a) kretanje odozgo prema dolje (*katercesqai* : *sniti*), b) udaljavanje i uklanjanje (*apokruptein* : *skriti*), c) uništavanje (*kataklan/sugklan* : *slomiti*), d) dovršenje djelovanja (*diafulassein* : *shraniti*), e) stvaranje (*sugrafein* : *spisati*), f) usredištenje, objedinjavanje na jedno mjesto (*sunagein* : *sъbirati*), g) združivanje, spajanje (*sunistanai* : *sъstaviti*).

5.3.1.2.2. Niječni prefiksi

Niječnim prefiksima *ne-/ni-*, *bez-* i *u-* niječe se prefiksirana riječ. Oni označavaju odricanje, nijekanje i odsutnost nekoga djelovanja ili svojstva, ali također mogu odrediti nešto kao loše ili nevaljalo. Prefiks *ne-* javlja se više kod besufiksni tvorbi i glagolskih imenica s apstraktnim značenjem, a *bez-* kod tvorbi od imeničkih i pridjevskih osnova.

Prefiks *ne-* može se predmetnuti imenici i glagolu. Grčke glagolske imenice, participi i pridjevi izvedeni od glagolske osnove prevode se samo prefiksom *ne-*. Također se i složenice s prefiksom *a-* (*alpha privativum*) i njihove izvedenice prevode prefiksom *ne-* (anum fon : *nenevêsta* AcPTh).

Prefiks *bez-*, koji se osjećao gotovo kao prijedlog, predmeće se samo imenicama i od njih izvedenim pridjevima i glagolima. Kao što grčke imenice imaju sufiks *-ia*, tako slavenske imaju sufikse *-ie* ili rjeđe *-stvo* (*anomia* : *bezakonie* TA, SpI, PJ – BrBrit; *aqanasia* : *besemrbtie* PETH – PazFr, BrVO; *ateknia* : *bečedie* PJ – BMetr). Zanimjani pridjevi završavaju na sufiks *-bnb* (*anomo~* : *bezakonbnb* AcAM; *anariqmeto~* : *bečislbnb* SpI), a glagoli na sufiks *-stvovati* (*atimazein* : *beč'stvovati* AcAM). Kod izvedenica iz imenica pojavljuju se dublete (*apistia* : *bezvêrie* PsFr / *nevêrie* / *nevêrovanie* PJ – BrBrit). Često se umjesto složenice s prefiksom *bez-* susreće sintagma s prijedlogom *bez*: *aswmato~* : *bez plbt*. Spajanjem prijedloga *bez* s riječju ispred koje stoji te dodavanjem sufiksa *-bnb* nastaje pridjev (*atimo~* : *beč'stbnb*).

Prefiks *dus-* prevodi se prefiksom *ne-* (*duskatagwnisto~* : *neprêborem*), ali i u složenicama s prvim članom *zlo-* (*dussebh~* : *zloč'stbnb*), *ljuto-* (*dushnemo~* : *ljutovêtrbnb*) jer osim značenja protivnosti ima i značenje opakosti, nevaljalosti.

Prefiksi *oud(e)-* i *mh(d)-* prevode se prefiksom *ni-* (*oudepote* : *nigbde*; *mhdei~* : *nikbto*)

Stari slavenski niječni prefiks je *u-*, koji se je sačuvao npr. u riječi *ubogb* : *p twco~*.

5.3.1.2.3. Superlativni prefiks

Prefiks *nai-* je superlativni prefiks koji se predmeće pridjevima i priložima, a u grčkome mu odgovaraju završetci za superlativ: *-tato~*, *-tath*, *-taton* / *-isto~*, *-isth*, *-iston*.

5.3.1.2.4. Prefiksalna tvorba imenica, pridjeva i glagola prevedenih s grčkoga

Prefiksirane staroslavenske riječi koje su prevedene s grčkoga mogu biti imenice, pridjevi i glagoli. Najčešći oblik tvorbe prevedenih staroslavenskih glagola upravo je prefiksiranje. Prefiksirane se izvedenice prevedene s grčkoga često tvore tako da se odgovarajuća grčka prefiksirana izvedenica raščlanjuje i snima po istom tvorbenom obrascu. Prevedenice se mogu podudarati značenjski u osnovama, a i u prefiksima može vladati potpuna podudarnost (expeiran : *iskusiti* PJ – BrBrit), ili mogu postojati neke značenjske razlike budući da se značenje grčkoga prefiksa ne može u potpunosti prenijeti slavenskim ili pak slavenski prefiks ima neko značenje koje nedostaje grčkomu (prokeisqai : *naležati* PJ – BrBrit; metanoia : *pokaēnie* ApD). Stoga se jedan te isti grčki prefiks može prevoditi s više slavenskih (metapoiein : *prêtvoriti* / *potvoriti*) i obratno, više grčkih jednim slavenskim (epideiknunai / apodeiknunai / upodeiknunai / anadeiknunai : *pokazati*; metastrefein : *obratiti* AcAM / epistrefein : *obratiti* TA). Vrlo često slavenskim prefiksanim izvedenicama u grčkome ne odgovara nikakva takva izvedenica, nego neprefiksirana riječ (poiein : *stvoriti*; doxazein : *proslaviti*). Razlog tomu kod glagola je i to što slavenski glagolski prefiksi obično određuju vid glagola. Najčešće se radi o nesvršenim glagolima, koji prefiksiranjem mogu postati svršeni, a što se u grčkome izražava i na druge načine a ne samo prefiksima. Moguć je i obratan slučaj kada se grčka prefiksirana izvedenica prevodi slavenskom neprefiksiranom (upomonh : *tr̃penie* MCR). Često supostoje sličnoznačni neprefiksirani i prefiksirani glagoli (eucesqai / proseucesqai : *moliti se* AcPTh / *pomoliti se* ApD).

5.3.1.3. Prefiksarno-sufiksna tvorba hrvatskostaroslavenskih izvedenica prevedenih s grčkoga

Prefiksarno-sufiksna tvorba je tvorba u kojoj se osnovi riječi primeće i prefiks i sufiks. Vrlo su rijetke imenice stvorene takvom tvorbom koje imaju imeničku osnovu (anomo~ : *bezakoñnik̃* PAR). Najbrojnije su prijedložno-sufiksne imenice s glagolskom osnovom. U takvoj tvorbi često se slijedi grčki tvorbeni obrazac. U odnosu na uzor mogu se razlikovati dvije vrste prevedenih prefiksarno-sufiksanih izvedenica: 1. izvedenice koje prevode grčku izvedenicu (summetoco~ : *pričest̃ñ* MCR), 2. izvedenice koje prevode grčku složenicu

(eucwria : *prostranstvo* TA) 3. izvedenice koje prevode grčku osnovnu riječ (osiō~ : *прѣподобѣнь* AcPTh, OD).²⁶⁹

5.3.1.4. Popis izvedenica u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim spisima doslovno prevedenih s grčkoga

abusso~ : *bezdna* (AcAM – CTk)

agaqoth~ : *blagost* (OD)

aggelo~ : *vêstnik* (PJ – BMetr)

agiazein : *osvetiti* (OD)

agiazesqai : *osvetiti se* (VA)

adikia : *nepravda* (SpI)

aqanasia : *besmr̃tie* (PETH – PazFr)

aithma : *prošenie* (VN – COxf)

aithsi~ : *prošenie* (ApD)

akako~ : *nezlobiv* (SpI)

akaqarsia : *nečistota* (AcPTh)

akaqarto~ : *nečist* (VN – COxf)

to akouein : *slišanie* (AcPA)

akroasi~ : *slišanie* (ApD)

alhqino~ : *istin* (SpI)

amartanein : *s̃grêšiti* (AcPth, AcAM)

amartwlo~ : *grêšnik* (ApD, VPe – Akad)

amwmo~ : *neporoč* (OD)

anaggelein : *v'zvēstiti* (SpI)

anagnwsth~ : *čtc* (ApD)

anaidw~ : *prez̃stud̃no* (SpI)

anaitēin : *vprositi* (AcPTh)

²⁶⁹ Mihaljević, 2007b utvrdio je između ostalog sve korijenske skupine riječi iz najstarijih hrvatskoglagoljičnih fragmenata, te analizirao riječi stvorene prefiksalmom i sufiksalmom tvorbmom.

anamimnhsquesqai : *vspomenuti* (SpI)
 anaxio~ : *nedostoinь* (SpI, VA)
 anariqmeto~ : *bečislьnь* (SpI)
 aneleei~ : *nemilostivь* (SpI)
 anelehmwn : *nemilostivь* (ApD)
 aneu timh~ : *bescēnьnь* (SpI)
 anomia : *bezakonie* (TA, SpI, PJ – BrBrit, PAR)
 anomo~ : *bezakonьnь* (AcAM, PG), *bezakonnikь* (PAR)
 h anomo~ : *bezakonnica* (AvPTh)
 anum fon : *nenevêsta* (AcPTh)
 aorato~ : *nevidimь* (ApD)
 apaggelein : *v'zvêstiti* (AcI)
 apaugasma : *vsiēnie* (ApD)
 apistia : *nevêrovanie* (AcAM, PJ – BrBrit)
 apisto~ : *nevêrьnь* (AcAM, VN – COxf)
 apokekalummeno~ : *otkrivenь* (AcPTh)
 apopempein : *otslati* (AcPTh)
 apopiptein : *otpadati* (PJ – BrBrit)
 apopneuein : *izd'hnuti* (AcAM)
 apwleia : *pogibelь* (TA, AcPA, VPe – ČŽg)
 arcioinocoo~ : *peharnikь* (SpI)
 ashbh~ : *nečьstivь* (VPe – ČŽg)
 ateknia : *bečēdie* (PJ – BMetr)
 atekno~ : *neplođi* (VA)
 ateknoun : *biti bečēdьnь* (SpI)
 atimazein : *beč'stvovati* (AcAM)
 aulizesqai : *v'dvoriti se* (PETH – PazFr)
 afato~ : *neizrečēnь* (OD)
 afrasto~ : *neizrečēnь* (OD)
 baptizesqai : *krьstiti se* (ApD)
 baptisma : *krčēnie* (ApD)

basileia : *césarstvie* (SpI), *césarstvo* (AcPA)
 basileu~ : *césarъ* (OD)
 basileuein : *césarstvovati* (SpI)
 basilissa : *césarica* (AcPTh)
 blasfemo~ : *klevetnikъ* (ApD)
 gnwrmo~ : *znanycb* (SpI)
 goneu~ : *roditelъ* (SpI, VPe – CŽg, VN – COxf)
 grammar : *pisme* (ETh)
 grammateu~ : *knigočii* (TA)
 dakruein : *proslъziti* (SpI)
 dedikaiwmeno~ : *opravdъnyb* (PJ – BrBrit)
 despoth~ : *vladitelъ* (AcPA)
 diagrafein : *propisati* (SpI)
 diasthma : *rastoěnie* (OD)
 didach : *uěenie* (AcPTh)
 didaskalia : *uěenie* (AcPA, ETh)
 o dikaio~ : *pravedъnikъ* (PJ – BMetr)
 diwgmō~ : *progonenie* (VPe – CŽg)
 diwktō~ : *progonitelъ* (VPe – CŽg)
 doxazein : *proslaviti* (SpI, MXLS, OD, VA, PM, VN – COxf), *slaviti* (AcPA, AcAM)
 dromo~ : *teěenie* (OD)
 ekpeirazein : *iskušati* (AcAM)
 ekpeiran : *iskusiti* (PJ – BrBrit)
 eleeino~ : *umilenъ* (SpI)
 elehmwn : *milostivъ* (VPe – Akad)
 eleein : *pomilovati* (ApD, AcI)
 exetasi~ : *istezanie* (ETh)
 exodo~ : *ishoždenie* (OD)
 epibleptein : *prizrěti* (OD)
 epikalein : *prizvati* (ApD), *prizivati* (OD)
 episkiazein : *osěniti* (OD)

episthmh : *nastavlenie* (ETh)
 epistrefein : *obratiti se* (TA)
 eucwria : *prostranstvo* (TA)
 hmartikw~ : *sbgrešivb* (SpI)
 qeatron : *pozoriče* (SpI, AcPTh)
 qeoth~ : *božbstvo* (AcAM)
 qewria : *vidēnie* (AcPTh)
 qhrama : *lovitva* (PETH – PazFr)
 qumiama : *kadilo* (OD)
 qumiathrion : *kadilnica* (OD)
 idea : *vidēnie* (ApD)
 iereu~ : *svečēnikb* (VA)
 kaqarizein : *očičevati* (AcAM)
 katabainein : *shoditi* (PJ – BrLab)
 kataiscunesqai : *postidēti se* (OD)
 katakauein : *sbžgati* (OD)
 katafagein : *snēsti* (SpI)
 katafilein : *oblobizati* (AcPTh)
 katoikia : *prebivanie* (VN – COxf)
 keleusi~ : *povelēnie* (PJ – BrLab)
 keleusma : *povelēnie* (ApD)
 magiko~ : *vlbšbšk* (AcI)
 makarioun : *blažiti* (OD)
 megaleioth~ : *veličie* (AcPTh), *velikota* (OD)
 metastrefein : *obratiti* (AcAM)
 metatiqhnai : *prêložiti* (OD)
 metonomazesqai : *imenovati se* (PETH – NMFr)
 nhpioth~ : *mladēnstvo* (PETH – NMFr)
 xeni teia : *stranstvo* (AcI)
 xeno~ : *stranbnik* PETH
 oikoumenh : *vselenaê* (PJ – BrMet)

swthr : *spasť / spasiteľ* (SpI)

swthria : *spasenie* (AcPTh, PJ – BrLAb, PJ – BrBrit, MXLS)

umnein : *hvaliti* (OD)

uperbolh : *prêmožstvo* (SpI)

upopodion : *podnožie* (ApD)

uyisto~ : *višň* (SpI)

uywsi~ : *vznošenie* (AcAM)

filhma : *lobizanie* (VPe – CŽg)

fws thr : *světilník* (MXLS)

chrosunh : *vdovstvo* (PJ – BrMet)

5.3.2. Složenice

Od 9616 riječi staroslavenskoga kanona njih 611 su složenice. Svaka šesnaesta riječ je dakle složenica.²⁷⁰ Staroslavenske složenice tijesno su povezane s prevedenicama, jer su dobrim dijelom nastale u prijevodu s grčkoga jezika. Ipak, koliko god su prvi prevoditelji stvarali složenice po grčkome uzoru, staroslavenski prijevod evanđelja ima manje složenica nego grčki izvornik. Stare složenice, nastale neovisno o grčkom utjecaju u praslavensko doba, malobrojne su u odnosu na one koje su plod prevođenja s grčkoga. Pored vlastitih imena (*Vladimirъ, Trъpimirъ, Višeslavъ*) to su neke imenice *ja*-osnova: *drêvodêlê, srъdobolê*. Jedan dio složenica, koje su pretežno glagolske složenice, nastao je uslijed grčkoga utjecaja, ali ne u izravnom prijevodu: *blagodêтъ, blagodêтънъ* i druge složenice s glagolom *dêti* u osnovi drugoga člana, zatim *bratučedъ, vodonosъ, voevoda, vrъtogradъ, zlodêi, licemêръ, ljubodêi, malomočъ, milosrъdъ, suhonogъ* i dr. Dokaz tomu da se ne radi o prevedenicama jest i to da neke od grčkih odnosnih riječi nisu složene. Neke od njih nastale su jednostavno spajanjem isprva odvojenih riječi sintagme. Složenica *bratučedъ* složena je od prvog člana *bratu*, što je genitiv duala, i drugoga člana *čeda*, što je nominativ množine, dakle od sintagme *bratu čeda* 'djeca dvojice braće'. Iako dakle složenice postoje još iz praslavenskoga doba, velika većina njih prevedenice su grčkih uzora. Pritom se redovito radi o prevedenicama grčkih kršćanskih termina ili riječi čije se značenje temelji na kršćanstvu.

Složenice su zapravo i mnoge riječi kod kojih je složenost postala neprimjetna te se uzimaju kao nesloženice: *gospodъ* (< **gost-pot-*), *človêкъ* (< **čelo-vêk-*), *glagolъ* (< **gol-gol*). Pored toga, postoje i takve staroslavenske složenice koje se po svojoj tvorbi djelomično poklapaju s odgovarajućom grčkom složenicom, premda nisu nastale u prijevodu s grčkoga (*upokriťh~ : licemêръ*).

Prvi staroslavenski prevoditelji ravnali su se prema grčkim tvorbenim obrascima, koji su u grčkome jeziku već odavno bili izgrađeni. Može se reći da složenice predstavljaju tipološko svojstvo grčkoga jezika. Upravo je dodir s grčkim jezikom pobudio u slavenskom jeziku da se otprije prisutna mogućnost tvorbe složenica razvije u punom smislu riječi, te da od perifernog postane jedan od središnjih leksičkih slojeva.

²⁷⁰ Цейтлин 1986: 271.

Složenice se dakle prema svojem porijeklu mogu podijeliti na:

1. naslijeđene složenice iz praslavenskoga jezika, među kojima su neke drevne germanske prihvaćenice (*vr̃togradъ*, *vinogradъ*, *velbludъ*);
2. složenice stvorene po uzoru na tvorbu grčkih riječi i u prijevodu grčkih tekstova na slavenski jezik (eulogia : *blagoslovenie*, SpI)
3. složenice stvorene po uzoru na tvorbu grčkih riječi, ali ne kao prevedenice s grčkoga (npr. praslavenske složenice s glagolm *děti* u osnovi drugoga člana: *blagoděť* AcPA, OD, PETH – PazFr, MCR);
4. složenice koje nisu stvorene po uzoru na tvorbu grčkih riječi ali su redovite prevedenice s grčkoga (*licemēr* : upokriť~; *bratučedъ* : adel fidou~).

Između grčkih i staroslavenskih složenica i sintagma mogući su sljedeći odnosi u prevođenju:

1. Potpuna prevedenica – staroslavenskom složenicom prevode se oba člana grčke složenice (poluumnhťo~ : *mnogohvalъnъ* OD – PazFr)
2. Djelomična (hibridna) prevedenica – jednim članom staroslavenske složenice prevodi se jedan član grčke složenice, a drugim članom prihvaća se grecizam (*qeostugh~* : *bogostigъ*; *eidwłolatrh~* : *idolosluzitelъ*)
3. Sintagma
 - a. Grčka složenica prevodi se slavenskom sintagmom (yeudomarturein : *lъzi svědětelъ biti* AcPA; *arcioinoco~* : *starěšina nadъ vinomъ* SpI; *arcisitopoio~* : *starěšina nadъ kruhomъ / stolnikъ nadъ kruhomъ / starii nadъ kruhomъ* SpI; *desmofulax* : *тъmničъnъ stražъ* AcPTh; *mesacaraktir* : *črtu posrêdê* ETh; *oikodespote~* : *gospodinъ hramu*) ili dvjema odvojeno pisanim riječima, koje kad bi se pisale zajedno, tvorile bi složenicu (*euwdia* : *blagavona* OD). Ta je pojava osobito česta u preslavskoj redakciji.
 - b. Grčka nesloženica prevodi se slavenskom sintagmom (*moiceuesqai* : *bludъ tvoriti* TA; *pasca* : *velika noćъ* VPe).
4. Poluprevedenica
 - a. Nesložena grčka riječ prevodi se slavenskom složenicom (*ampelo~* : *vinogradъ*, PazFrH, PJ; *cari~* : *blagoděť* AcPA, OD, PETH – PazFr, MCR;

- splagcnizesqai : *milosr̃dovati* (AcPTh); pornh : *ljubodēica* (AcPA); clamu~ : *glavotegb* AcPTh). Stsl. članu -čedb u grčkome ne odgovara nikakav član, i od njega se tvore složenice koje prevode nesložene grčke riječi: adel fidou~ : *bratučedb*. Nije jasno je li taj član prihvaćen iz germanskog ili je izvorni slavenski član od čedo uz četi (za-četi).
- b. Grčka složenica prevodi se nesloženom slavenskom riječju, pri čemu je jedan član preveden, a drugi nije preveden (kakourgia : *zloba*; euaggelizesqai : *v'zvêstiti* OD; eucwria : *prostranstvo* TA; eucaristein : *hvaliti* VA; onhlath~ : *osblnikb* VA).
5. Obratna prevedenica – prevedenica u kojoj je zamijenjen poredak članova grčke složenice, tj. njen prvi član postaje drugim članom slavenske složenice, a drugi član prvim (filerhmo~ : *pustinoljub̃nb* VA). To su većinom složenice s drugim članom koje sadrže osnovu -ljub- (-ljubie, -ljub̃cb, -ljubstvo, -ljubstvie, -ljubiṽb, -ljub̃b). Obrat članova složenice odražava slavenski obrazac tvorbe koji potječe iz praslavenskoga doba. Kada je *ljubo-* prvi član, radi se o književnim tvorenicama.
6. Grčka sintagma prevodi se staroslavenskom složenicom (mikro~ toi~ fronthmasin : *malomudrb* ETh; o oikiako~ pai~ : *domačed̃cb* / *domočed̃cb* VA).
7. Grčka sintagma prevodi se staroslavenskom nesloženom riječju (aneu timh~ : *bescēñnb* SpI; ecein thn elpida : *up'vati* AcPTh; upo krisin einai : *osuždeñb* AcPTh).

Prema doslovnosti prevođenja grčkoga uzora staroslavenske složenice dijele se na:

1. doslovne prevedenice:
 - a. oba člana grčke složenice prevode se doslovno i čuva se isti redosljed članova i sintaktički odnos među njima (miarofago~ : *skvrnoēd̃cb* ApD);
 - b. doslovne obratne prevedenice u kojima se zamjenjuje redosljed prvoga i drugoga člana (filocristo~ : *hr̃stoljub̃cb* PJ);
2. djelomično doslovne prevedenice:
 - a. jedan je član grčke složenice preveden doslovno a drugi nedoslovno (barukardio~ : *žestosrd̃b* AcPA);

- b. grčka izvedenica prevodi se stsl. složenicom, pri čemu jedan član složenice prevodi cijelu izvedenicu, a drugom članu složenice ne odgovara ništa u grčkom uzoru (*paraptwma* : *grêhpadanie*);
- 3. nedoslovne prevedenice
 - a. oba člana grčke složenice prevode se nedoslovno ili se posve mijenjaju (*upokriθh~* : *licemêr̃* ETh);
 - b. staroslavenskim složenicama nedoslovno se prevode grčke sintagme i nesloženice (*cari~* : *blagodêt̃* AcPA, OD, PETH, MCR; *airesi~* : *krivovêrie*).²⁷¹

5.3.2.1. Članovi složenica

Kod članova složenice promatra se čestoća pojavljivanja članova, tj. njihova produktivnost u tvorbi složenica, te njihovo značenje.

Prvi član najčešće ima značenje stvari, atributivno ili količinsko značenje, a drugi član značenje djelovanja, vršitelja radnje ili stvari. Složenice se razvrstavaju prema drugom članu, odnosno prema njegovoj produktivnosti ili mogućnosti povezivanja s prvim članom.

5.3.2.1.1. Prvi član složenica

Prvi član (hrvatsko)staroslavenske složenice može u svojoj osnovi imati imenicu, pridjev, prilog, zamjenicu, broj i glagol. Najčešći su prvi članovi osnove imenica i pridjeva, a najrjeđi osnove glagola, i to uglavnom osnove *ljub-*. Ponekad je teško razlikovati tvori li se prvi član od pridjeva, priloga ili imenice jer slavenska složenica slijedi grčku složenicu u kojoj prvi član može biti pridjev (*kako~*), prilog (*kakon*) ili poimeničeni pridjev (*to kakon*) (*kakourgo~* : *zločiñs̃* SpI), osim u slučajevima kada je prvi član istog oblika kao i samostalna riječ (*aeiparqeno~* : *prisnodêva* ApD).

²⁷¹ Usp. Цейтлин 1986: 208-211; Schumann, 1958. str. 1-5.

Prvi član može biti atribut ili priložna odredba drugoga člana. U složenici su međutim odnosi, koji su u rečenici vidljivi, prikriveni. Zato uglavnom nema priložnih složenica bez spojnika. Obično se prvi član ne da raščlaniti na daljnje sastavnice, ali ima i izvedenica. Prvi član može biti u padežu što upućuje na to da složenica potječe od sintagme (*bratučedъ* BrN2 : *bratu čedo*).

Mnogi prvi članovi su sličnoznačni: *podvigo-/trudo-/strasto-*; *prъvo-/načelo-*; *ikono-/obrazo-*; *blago-/dobro-*; *zlo-/ne-*, ili istoznačne inačice: *gluboko-/glubo-*; *brato-/bratro-*; *dosto-/dostoino-*; *pravo-/pravdo-*; *slado-/sladko-*; *sveto-/svečēnъno-*; *vele-/vel-/velie-/veliko-*; *žestoko-/žesto-*; *visoko-/viso-*; *lъže-/lъžъno-/lъži-*; *skvrъno-/skvrъnъno-*; *ino-/edino-/edъno-*; *srъdъce-/srъdo-*.

Imenička osnova prvog člana složenica:

agge lo- (agge lo~) : *anĵelo-* (*anĵelъ*)

adel fo- (adel fo~) : *brato-*, *bratro-* (*bratrъ*)

aero- (aer) : *vzduho-* (*vzduhъ*)

aq lo- (aq lon) : *podvigo-* (*podvigъ*), *trudo-* (*trudъ*), *strasto-* (*strastъ*)

aimo-, aimo-, aimato- (aima) : *krъvo-* (*krъvъ*)

andro- (anhr) : *muže-* (*mužъ*)

anqrwpo-, -anqrwpo~ (anqrwpo~) : *člověko-* (*člověkъ*)

arguro- (arguro~) : *srebro-* (*srebro*)

arce-, archi- (arch) : *prъvo-*, *načelo-* (*načelo*)

astro- (asthr, astron) : *zvězdo-* (*zvězda*)

biblio- (biblion) : *knigo-* (*kniga*)

bronto- (bronth) : *gromo-* (*gromъ*)

galakto- (gala) : *mlěko-* (*mlěko*)

gastro-, gastri- (gasthr) : *črěvo-* (*črěvo*)

gelo- (gelo~) : *směho-* (*směhъ*)

gene- (geno~) : *rodo-* (*rodъ*)

gew- (gea) : *zemle-* (*zemla*)

gunaiko- (gunh) : *ženo-* (*žena*)

daimono-, daimoni- (daimwn) : *běso-* (*běsъ*)

dakru- (dakru) : *sl̥zo-* (*sl̥za*)
 doxo- (doxa) : *slavo-* (*slava*)
 doru- (doru) : *oružē-* (*oružie*)
 doulo- (doulo~) : *rabo-* (*rab̥*)
 dwro- (dwron) : *daro-* (*dar̥*)
 eidwlo- (eidwl̥on) : *idolo-* (*idol̥*)
 eikono- (eikwn) : *ikono-* (*ikona*), *obrazo-* (*obraz̥*)
 eirhno- (eirhnh) : *miro-* (*mir̥*)
 qanath- (qanato~) : *semr̥to-* (*semr̥t̥*)
 qaumato- (qauma) : *čudo-* (*čudo*)
 qeo- (qeo~) : *bogo-* (*bog̥*)
 qhr̥io- (qhr̥ion) : *zv̥ero-* (*zv̥er̥*)
 quo- (quo~) : *kadilo-* (*kadilo*)
 hmi- (hm̥isu~) : *polu-* (*pol̥*)
 logo- ili -logo~ (logo~) : *slovo-* (*slovo*)
 mes- (meso~) : *polu-* (*pol̥*)
 nomo- (nomo~) : *zakono-* (*zakon̥*)
 oino- (oino~) : *vino-* (*vino*)
 tekno- (tekn̥on) : *čedo-* (*čedo*)
 udro- (udwr) : *vodo-* (*voda*)
 umno- (umno~) : *p̥ésno-* (*p̥ésn̥*)
 fwto- (fw~) : *sv̥eto-* (*sv̥et̥*)
 ceiro- (ceir) : *ruko-* (*ruka*)
 cloh- (cloh) : *travo-* (*trava*)
 cristo- (cristo~) : *hr̥sto-* (*hr̥st̥*)
 crono- (crono~) : *l̥eto-* (*l̥eto*)
 cruso- (cruso~) : *zlato-* (*zlato*)
 yuco- (yuch) : *duše-* (*duša*)

Pridjevska osnova prvog člana složenica:

agaqo- (agaqo~) : *blago-* (*blagb*), *dobro-* (*dobrb*)

agio- (agio~) : *sveto-* (*svetb*)

agri- (agri~) : *sverêpo-* (*sverêpb*)

aicro- (aicro~) : *skvr̃no-* (*skvr̃nb*)

axio- (axio~) : *dosto-*, *dostoino-* (*dostoinb*)

argo- (argo~) : *prazdbno-* (*prazdbnb*)

baru- (baru~) : *težbko-* (*težbkb*)

bradu- (bradu~) : *kbs̃no-* (*kbs̃nb*)

dikaio- (dikaio~) : *pravo-* (*pravb*), *pravdo-* (*pravdbnb*)

dus- : *zlo-* (*zlb*)

eu- : *dobro-* (*dobrb*), *blago-* (*blagb*)

zwo- (zwo~) : *živo-* (*živb*)

hdu- (hdu~) : *slado-*, *sladko-* (*sladbkb*)

iero- (iero~) : *sveto-* (*svetb*), *sveč̃eno-* (*sveč̃enb*)

iso-, omo- (omo~) : *raṽno-* (*raṽnb*)

kaino- (kaino~), neo- (neo~), ar ti- (ar ti) : *novo-* (*novb*)

kako- (kako~) : *zlo-* (*zlb*)

makro- (makro~) : *dl̃go-* (*dl̃gb*)

megal o- ili prijevodi sintagme s mega (mega~) : *vele-*, *vel-*, *velie-* (*velii*)

oligo- (oligo~) i bracu- (bracu~) : *malo-* (*malb*)

orqo- (orqo~) : *pravo-* (*pravb*)

pan-, panto- (pa~) : *vse-* (*vbsb*)

pleon- (pleo~), uper-, adh- : *liho-* (*lihb* 'preostajući', 'prevršujući mjeru')

polu- (polu~) : *mnogo-* (*mnogb*)

sw- (sao~ 'zdrav, cio, neokrnjen') : *cêlo-* (*cêlb*)

tacu- (tacu~) : *br̃zo-* (*br̃zb*)

uyhlo- (uyhlo~) : *visoko-* (*visokb*)

yeudo- (yeudo~) : *lb̃že-* (*lb̃žnb*)

Zamjenička osnova prvog člana složenica:

al lo- (al lo~) : *ino-* (*inb*)

mono- (mono~) : *ino-* (*inb*)

etero- (etero~) : *ino-* (*inb*)

auto-, auq- (auto~) : *samo-* (*samb*)

idio- (idio~) : *samo-* (*samb*)

Brojevnja osnova prvog člana složenica:

deka- (deka) : *deseto-* (*desetb*)

deutero- (deutero~) : *vtoro-* (*vtorb*)

di- (duo) : *dvoe-*, *dvo-* (*dva*)

ekatont- (ekaton) : *sto-* (*sto*)

exa- (ex) : *šesto-* (*šestb*)

epta- (epta) : *sedmo-* (*sedmb*)

prwto- (prwto~) : *prbvo-* (*prbvi*)

tetra- (tetra~) : *četvero-* (*četvorb*)

tri- (trei~) : *tri-* (*tri*)

cili- (cilioi) : *tisučo-* (*tisuča*)

Glagolska osnova prvoga člana složenica:

filo- (filein) : *ljubo-* (*ljubiti*)

Priložna osnova prvog člana složenica

aei : *prisno-* (*prisno*)

omo- (omo~) : *kupno-* (*kupnê*)

bracu- (bracu~) : *skoro-* (*skoro*)

omo- (omo~), mono- (mono~) : *edino-* (*edino*), *edbno-* (*edbno*)

prwto- (prwto~) i pro- : *prêžde-* (*prêžde*)

5.3.2.1.2. Drugi član složenica

Drugi član može u svojoj osnovi imati glagol, imenicu, pridjev i rijetko broj, ali ne i zamjenicu. I u grčkim i u slavenskim složenicama tvori se od mnogo različitih osnova. Drugi član obično se ne da raščlaniti na manje dijelove, ali ima i složenih osnova. U složenicama drugi član ima drukčiji oblik nego kao samostalna riječ.

Složenice u kojima je drugi član izveden od glagola općenito su u slavenskom raširenije nego složenice u kojima je prvi član izveden od glagola. Glagolski član može se tvoriti načelno od svakog glagola. Općenito kod glagolskih osnova oblik drugoga člana pred sufiksima *-telb*, *-telbnb* i *-telbnica* odgovara infinitivnoj osnovi, a u svim drugim slučajevima prezentskoj osnovi. Iznimke su kod glagola *iti*, gdje se kao drugi član pojavljuje oblik preterita: *-šbstvbnb*. Glagol *biti* ima pored infinitivne osnove također osnovu preterita prezenta: *-bitie*, *-bitbnb*, *-sučbnb*.

Glagoli 4. razreda imaju inačice, ovisno o sufiksu: *-gonьcb* / *-gonitelb*; *-gubьcb* / *-gubitelb*; *-spasьnb* / *-spasitelьnb*, itd. Kada se drugi sufiksi dodaju infinitivnoj osnovi koja završava na samoglasnik, nužno je umetnuti dodatne morfeme: *-v-*, *-n-*, *-t-*, *-l-*.

Neki drugi članovi složenica mogu biti sličnoznačni. Na primjer *-maco~* se prevodi na tri različita načina: *-varnikb*/*-kotornikb*/*-borьcb*, budući da *mach* može značiti 'borba, boj', 'bitka' i 'spor, prijemor, svađa'. Sufiks *-qeth~*, koji je izveden od glagola *t iqh nai* 'staviti, položiti' prevodi se s *-davьcb* i *-položnikb* itd.

Primjeri oblikovanja drugoga člana složenice od vrlo produktivnih glagolskih osnova:

poiein : *dēti* / *tvoriti*

-poio~ : *-dēi* / *-deica* / *-tvorьnb* / *-tvorьcb* / *-tvorь* / *-tvornikb*

-poihsi~ : *-tvorstvo*

-poiia : *-tvorstvo*

ferein : *nositi*

-foro~ : *-nosьcb* / *-noša* / *-nosьnb* / *-nosivь* / *-trьpьcb* / *-trьpьnb* / *-trьpica*

-foria : *-nosie* / *-trьpie*

energein : *dēti*

-ourgo~ : -*dēi* / -*dēistvъnъ* / -*deivъ* / -*dételъ* / -*dételъnъ* / -*tvorъnъ* / -*tvorъcъ* / -*tvorica* / -*tvorivъ*

-ourgia : -*dēistvie* / -*dēistvo*

-ourgiko~ : -*dēistvъnъ* / -*dételъnъ*

-ourghma : -*dēlie*

Primjeri imenskih osnova drugoga člana

logo~ : *slovo*

-logo~ : -*slovъ* / -*slovъcъ* / -*slovъnъ*

-logia : -*slovie* / -*slovstvo* / -*slovesie*

-logiko~ : -*slovъnъ* / -*slovesъnъ* / -*slovatelъnъ* / -*slovъskъ*

-logion : *slovesnikъ*

eido~ : *vidъ* / *obrazъ*

-eidh~ : -*obrazъnъ* / -*vidъnъ* / -*podobъnъ* / -*zritelъnъ* / -*zračъnъ*

-eido~ : -*vidъnъ*

yuch : *duša*

-yuco~ : -*dušъnъ* / -*dušъ*

-yucia : -*dušie* / -*duš'stvo*

geno~ : *rodъ*

-genh~ : -*rodъnъ*

-gono~ : -*rodъnъ*

-geneia : -*rodie* / -*rodъstvo*

-gonia : -*rodъstvo*

Ima slučajeva u kojima se prvi član grčke složenice prevodi kao drugi član staroslavenske složenice: hmero- (hmerh) : -*dъnъnъ* (*dъnъ*); fil(o)- (filein / filo~) : -*ljubie* / -*ljubъstvie* / -*ljubъstvo* / -*ljubъcъ* / -*ljubъnъ* / -*ljubъznъ* / -*ljubivъ*.

5.3.2.1.3. Spojnik složenica

Najčešće je spojnik složenice glas -o-, bez obzira na završetak osnove prvoga člana složenice, tako da suglasničke i samoglasničke osnove tvore složenice na isti način. Tako se primjerice složenice *vodo-nosъ* i *krъvo-točivъ* tvore u analogiji prema *blago-sloviti* i *dobro-dêi*, iako imenice *voda* i *krъvъ* nemaju o-osnovu. Slično i u grčkom jeziku prevladavaju složenice sa spojnikom -o-, iako se ne tvore samo od imenica o-osnove (*ulotomo~*, *mhtroktono~*). Dvojne prevedenice sa spojnicima -o- i -e- svjedoče o težnji da spojnik -o- postane jedini spojnik (*filêrhmo~* : *pustinoljubъnъ*, VA, *pustineljubica*, VA).

Prevladavanje spojnika -o-, ali i sklonost k prvom članu tvorenom od imenica o-osnove može se pripisati utjecaju grčkoga jezika. Kod (hrvatsko)staroslavenskih osnova koje završavaju palatalnim suglasnicima (*jo-* i *ja-*osnove), te nakon *vs-*, stoji -e- umjesto -o- (*kardiognwsto~* : *srъdbъčevêdbъcbъ*, AcPTh). No od toga pravila ima odstupanja. Tako se primjerice nakon završnog *c* i *č* u osnovi, javlja također spojnik -o-. Glasovna skupina *žd* je uglavnom izuzetak. Konzonzantske osnove imaju različite spojnike. Kod brojeva je spojnik uglavnom -o-. Iznimka je *četvere-*, *četiridesete-*, *četvrê-*, *četiri-*, *peti-*, *tri-* (*tristomo~* : *triustatъ*, ETh). Neke složenice imaju spojnik -u- (*bratučedъ*). Taj se spojnik možda svodi na padež, točnije dativ jednine ili genitiv duala. Atematske imenice nemaju spojnik -o-, ali se samoglasnici osnove uzimaju kao nulti stupanj (*upokri th~* : *licemêrъ*). Kod složenica koje u svojem prvom članu imaju glagolsku osnovu koja je odredbena za drugi član složenice javlja se spojnik -i-.

5.3.2.2. Složeno-sufiksalna tvorba složenica

Složenice se mogu tvoriti sa sufiksima i bez njih. Složeno-nesufiksalsnom tvorbom tvore se nesufiksalsne složenice, tj. složenice koje su složene od osnove riječi u prvom članu i od samostalne riječi u drugome članu. To mogu biti imenice, glagoli ili pridjevi (*bogoslovъ*, *kozirogъ*, *licemêrъ*, *prisnodêva*). Složeni glagoli stvoreni takvom tvorbom nastali su presnimavanjem grčkih složenih glagola i treba ih razlikovati od glagola nastalih izvođenjem od pridjevskih i imeničkih osnova u pridjevskim i imeničkim prevedenicama. Oni najčešće uz svoje dvije osnove imaju i prefiks, a često su djelomične prevedenice. Među takvim

složenicama najrjeđi su pridjevi. U njima i prvi član može biti pridjevski, pri čemu je on priložna dopuna drugom članu. Ti su pridjevi veoma slični sintagmi.

Za razliku od toga složeno-sufiksalna tvorba je tvorba kojom se tvore sufiksalne složenice. Većina je složenica tvorena tom vrstom tvorbe, pa je ona znatno češća od tvorbe bez sufiksa. To su složenice koje su složene od dviju ili više osnova i sufiksa koji se primeće drugoj osnovi. Velika većina složenica ima sufiks, ali pri stvaranju složenica sudjeluje mali broj sufikasa u usporedbi sa sufiksima koji sudjeluju u sufiksaciji izvedenica. Imenice imaju sljedeće sufikse: *-ie*, *-bcb*, *-telb*, *-nikb*, *-stvo*, *-øb*, *-ica*, *-stvie*, *-nica*, *-ja*, *-ica*, *-telbnica*, *-tb*, *-éninb*, *-ina*, *-čina*, *-lb*, *-êlb*, *-tva*, *-iê*, *-øa*, među kojima su najčešće *-ie*, *-nie*, *-bcb* i *-nikb*, a nešto rjeđe *-telb*, *-ica*, *-stvo* i *-stvie*. Pritom mogu postojati različiti sufiksi s istim značenjem.

Od ukupno 87 tvorenica sa sufiksom *-bcb* u staroslavenskim kanonskim tekstovima 51 je složenica,²⁷² što je dijelom posljedica utjecaja grčkih složenica na *-eu-*, koje su prevedene tim sufiksom. Bliski sufiksi pomoću kojih se tvore dublete imeničkih sufiksasnih složenica su: *-bcb* : *-telb* : *-nikb* : *-øb* : *-ica*, te *-ie* : *-stvo* : *-stvie*.

Velik broj prevedenih pridjeva stvoren je složeno-sufiksalsnom tvorbom. U prvom članu složenice mogu se pojaviti pridjevske, zamjениčke, priložne, imeničke, brojevnе i glagolske osnove. Kada se prvi član tvori od pridjevske osnove, najčešći su sufiksi *-bnb* (omoeidh~ : *edinoobrazbnb* ETh), rjeđe sufiksi *-øb* (swf rwn : *celomudrb* SpI) i *-bskb*. Kod sufiksa *-bnb* prevedenice su često djelomične jer pridjev ne odgovara svom uzoru, a grčki uzor može u prvom dijelu umjesto pridjevske imati imeničku osnovu. Ukoliko se prvi član tvori od zamjениčke osnove, a drugi od imeničke, prevedenica ima sufiks *-øb*, a ako se drugi član tvori od glagolske osnove, dolazi sufiks *-bnb*. Ako je u prvome članu brojevnа osnova, a u drugome imenička, najčešći sufiksi su *-bnb* (exaptefugo~ : *šestokrılbnb* ApD) i *-øb*, a ako je u drugome članu glagolska osnova, dolazi sufiks *-øb*. Ako je prvi član prilog, javljaju se sufiksi *-øb* i *-bnb* kada se drugi član tvori od imeničke osnove (eugenh~ : *dobrorodbnb* SpI), a sufiks *-bnb* kada se drugi član tvori od glagolske osnove (eu loghmeno~ : *blagoslovenb* ApD). Kada se pak prvi član tvori od imeničke osnove, drugi član može se tvoriti od glagolske osnove, a sufiksi su *-bnb*, *-ivbnb*, *-bskb*, *-ivb* i *-nivb* (qeoseb~ : *bogočbstivb* PJ). Naposljetku, kada se prvi član tvori od glagolske osnove, sufiksi su *-ivb*, *-ivbnb* i *-itb*.

Velika većina slavenskih složenica tvori se sufiksalsno-složenom tvorbom, a rijetke se tvore prefiksalsno-složenom tvorbom, a jednako tako su rijetke i besufiksne složenice.

²⁷² Цейтлин, 1977: 115.

5.3.2.3. Odnos među članovima složenica

Složenice se mogu podijeliti prema vrstama osnova od kojih se tvore njihovi članovi.²⁷³ Odlučujući utjecaj na međusobni odnos dvaju članova složenice ima upravo vrsta riječi kojoj pripadaju osnove njenih članova. O tome kojoj vrsti riječi pripada osnova ovisi onda i sintaktički odnos članova složenice. Staroslavenske složenice u tome najčešće slijede grčki uzor, neovisno jesu li one doslovne ili nedoslovne prevedenice.

Polazeći od takva odnosa mogu se razlikovati dvije vrste složenica:

1. glagolske složenice s imenskim određenjem glagolskog člana složenice;
2. imenske složenice s imenskim određenjem imenskog člana složenice.

Glagolske su složenice one u kojima se jedan od članova tvori od glagolske osnove. U njima se sintaktički odnos sastoji u tome da imenski član određuje glagol kao njegov subjekt (*listopadъ*), objekt (*filanqrwpo~* : *človêkoljubъcb*, VPe – Akad), atribut (*kakourgo~* : *zločinъcb* SpI) ili priloško određenje (*eulogein* : *blagosloviti*, TA, AcPTh, OD – PazFr, PJ – BrMet, VPe – Akad, VA). Glagolska je osnova gotovo uvijek u drugom članu, a u prvom je uglavnom samo kod složenica stvorenih od glagola *ljubiti*, odnosno od člana *ljubo-*. Imenski član ovisi o glagolskom tako da istovremeno glagolski član iziskuje imenski kao ono što ga pobliže određuje. Kada je imenski član imenica, ona može osim u akuzativu biti i u lokativu ili instrumentalu. Od takve složenice može se dodavanjem daljnjih sufikasa stvoriti izvedenica, koja može odrediti odnos među članovima složenice, tako da npr. iz aktivnog prelazi u pasivno značenje. Inverzija odnosa među članovima zbiva se, osim kod složenica od člana *ljubo-*, također i onda kada u prvom članu stoji imperativ glagola, a u drugom se članu nalazi imenica u nominativu koja je objekt toga imperativa. Takve složenice najčešće označuju osobe. Tu spadaju i vlastita imena kao *Vladimirъ*, *Trъpimirъ* itd. U složenici *vodotokъ* voda nije objekt nego subjekt glagolskog sadržaja drugoga člana. Jednako je tako u složenicama *vodopadъ*, *kuroglašenje*. Takve su složenice i one gdje je prvi član prilog ili pridjev koji ima ulogu priloga, a drugi član je glagol, bilo aktivni ili pasivni. Tu spadaju i mnoge složenice s *mnogo-*, *vele-*, *vel-*, *vse-*, *samo-*, *blago-*, *dobro-* itd.

²⁷³ Zett, 1970.

Imenske su složenice one u kojima je drugi član imenica, a prvi član pridjev, prilog ili imenica. U njima je sintaktički odnos među članovima takav da jedan član određuje drugi član kao njegov pridjevski atribut (yeudomartu~ : *lžesvédetelb*), priloško određenje (aeiparqeno~ : *prisnodéva*) ili imenički atribut (qeou numfh : *bogonevésta*). Pridjevska osnova može u složenici poprimiti priložno značenje.

Kada obje osnove pripadaju istoj vrsti riječi, sintaktički odnos može biti ravnopravan u tom smislu da se članovi uzajamno atributivno određuju. Takve složenice mogu se tvoriti od dviju imenica (trage lafo~ : *kozokošuta*) ili dvaju pridjeva (swf rwn : *céломудръ* SpI).

Nekad isti član može pripadati različitim osnovama. Tako primjerice drugi član *-mislbnb* može potjecati od glagola *misлити* ali i od imenice *mislb*. Kada se spoji s prvim članom *zlo-*, koji može potjecati od priloga *zblê*, pridjeva *zblb* ili imenice *zblb*, nastaje pridjev *zlomislbnb*, koji je višeznačan uslijed višeznačnosti njegovih članova i različitog sintaktičkog odnosa među njima: 1. priloška + glagolska osnova: 'koji na zao način misli', 2. pridjevska + imenička osnova 'onaj koji ima zle misli', 3. imenička + glagolska osnova: 'onaj koji misli na zlo'.

Spoj osnova u složenici može biti višeznačan. Određeni sintaktički odnos može ovisiti o kontekstu, ali u većini slučajeva je već unaprijed zadan samom složenicom. Tako primjerice složenica *bogotvorbnb* znači 'od Boga stvoren', iako bi po načinu tvorbe mogla značiti 'koji stvara Boga'. Složenica *bogonosbnb* : qeoforo~ znači 'onaj koji nosi Boga u sebi', a po načinu tvorbe značenje bi također moglo biti 'nošen od Boga'. Općenito se može reći da je najčešće drugi član nositelj osnovnoga značenja složenice, a prvi ga član pobliže određuje, bilo da je u službi atributa (euaggel ia : *blagovéstie*), objekta djelovanja koje se izriče drugim članom (qeotoko~ : *bogorodica*) ili subjekta djelovanja (qeofaneia : *bogoévlenie*). Vrlo su rijetke složenice u kojima prvi član ima osnovno značenje. Drugi član često može biti i samostalna riječ (*davьcb*, *datelb*, *tvorьcb*, *vrêmenьnb*, *obrazьnb*, *tvoriti*, *dêti*), no pretežno postoji samo u složenicama (*-dêi*, *-čedb*, *-ljubьcb*, *-ljubstvie*, *-nosbnb*, *-sloviti*).

Teško je odrediti i porijeklo onih složenica koje nisu nastale u prijevodu s grčkoga (*srьdobolê*, *vrьtogradb*, *vinogradb*), ali i nekih prevedenica, primjerice onih koje sadrže morfeme *-slov-*, *-načel-* i *-lêp-*, ili nastoje nasljedovati grčke oblike tvorbe. Značenje tih složenica ne da se do kraja razabrati iz značenja njihovih članova.

Odnos među članovima složenice s obzirom na njihova značenja može biti:

- a. endocentričan: značenje složenice ostaje u oblasti značenja njezinih članova, tj. proizlazi iz značenja članova, pri čemu je drugi član osnovni član, a prvi ga član pobliže određuje (eugenh~ : *blagorodnъ*);
- b. egzocentričan: značenje složenice nije jednako spoju ili ukupnosti značenja njezinih članova, nego joj je značenje novo (kefalodesmion : *glavotegъ* PJ – BrMet).

Primjerice, složenice s prvim članom *bogo-*, koje prevode grčko *qeο-* mogu označavati Boga kao objekt djelovanja koje se izriče drugim članom složenice (*qeοfobo~* : *bogoboivъ* 'koji se boji Boga' BrVO; *qeοstugh~* : *bogomrъzъcъ* 'koji mrzi Boga' BrVO; *qeοforo~* : *bogonosъnъ* 'koji nosi Boga u sebi' PsFr; *qeologia* : *bogoslovie* 'govor o Bogu' PsFr; *qeotoko~* : *bogorodica* 'ona koja je rodila Boga' ApD; *qeosebъh~* : *bogoč'stivъ*, *bogoč'tъcъ* 'onaj koji Boga časti' MVat4, BrVO; *filoqeο~* : *bogoljubъcъ* 'koji ljubi Boga' PJ), ili kao subjekt djelovanja (*qeοdidakto~* : *bogonaučenъ* 'koji je od Boga naučen'; *qeοfaneia* : *bogoêvlenie* 'javljanje Boga').

Tri su glavne vrste sveze članova u složenicama prema osnovama od kojih se tvore:

1. imenska riječ + glagol
2. glagol + imenska riječ
3. imenska riječ + imenska riječ

U prvoj od tih sveza složenica može prema vrsti riječi biti imenica, pridjev, glagol i prilog. Kod imenica osnova prvoga člana može biti imenica (*filanqrwpο~* : *človekoljubъcъ*), pridjev (*kakourgo~* : *zlodêi*), zamjenica (*pantokratwr* : *vsedrъžitelъ*) ili broj (*prwtarco~* : *prъvonačelnikъ*). Isto tako i kod pridjeva prvi član može biti imenica (*qeοfilo~* / *qeοfilh~* : *bogoljubъ*), pridjev (*makroqumo~* : *dlъgotrъpъ*), zamjenica (*panwleqro~* : *vseгubitelъnъ*) ili broj (*prwtarco~* : *prъvonačelnъnъ*). Složeni prilozi tvore se na isti način uz priloške umjesto pridjevskih sufiksa. Naposljetku i glagoli također mogu imati prvi član tvoren od imenice (*qeοlogein* : *bogosloviti*), priloga (*euaggelizesqai* : *blagovêcati*), a rjeđe pridjeva i zamjenica.

U drugoj svezi složenica može prema vrsti riječi biti imenica, pridjev, prilog i glagol. Takve složene imenice imaju drugi član tvoren od imenice (filogunh~ : *ljuboženьcb*) ili pridjeva (filosofo~ : *ljubomudrьcb*). Pridjevima je, kao i priložima, osnova drugoga člana imenica (filotimo~ : *ljuboč'stivь*) ili pridjev (filosofo~ : *ljubomudrьnb*). Glagolima je osnova drugoga člana imenica ili pridjev.

U trećoj svezi složenica može prema vrsti riječi biti imenica, pridjev ili prilog. Kod imenica u osnovi prvoga člana može biti imenica (qeologo~ : *bogoslovь*), pridjev (oligoyucia : *malodušie*), zamjenica (eteropisto~ : *inovêrьcb*) ili broj (penthkosth : *petidesetъnica*). Kod pridjeva, kao i kod priloga, u osnovi prvoga člana može biti imenica (qeofobo~ : *bogoboêznivь*), pridjev (euschmwn : *blagoobrazьnb*), zamjenica (allogenh~ : *inorodьnb*) ili broj (exapterugo~ : *šestokrilynb*). Osnova drugoga člana u ovoj svezi složenica može biti imenica (crusostomo~ : *zlatoustь*), glagol (qeostugh~ : *bogomrъzъcb*), pridjev (qeosofo~ : *bogomudrь*) ili broj (deuteroprwtô~ : *vtoroprъnb*).

Među složenicama ima i sinonima koji nastaju ne samo uslijed sinonimnosti prvih ili drugih članova, nego i zamjenom redoslijeda članova (filoxenia : *ljubostran'nie* / *stran'noljubie*).

Neke grčke složenice isprva nisu prevedene, nego su stvoreni grecizmi, a kasnije su i prevedene. Primjerice složenica blasfhmia prenosila se isprva grecizmom *vlasfimiê*, a kasnije je prevedena nesloženom riječju *hula* ili složenicom *bogohula*. Daljnji su primjeri olokautwma : *olokavьtb* SpI : *vbsešъžagaemaa* PsFr.

Grčke složenice mogu biti prevedene s dvije ili više slavenskih složenica (monogenh~ : *edinočedь* SpI, VN / *inočedь* OD – PazFr), a mogu postojati i sinonimne dvojne prevedenice u kojima sinonimi u grčkom i slavenskom imaju svaki svoju prevedenicu (moiceia : *ljubodeênie* / *porneia* : *preljubodeênie*), zatim jedna slavenska složenica koja prevodi dvije ili više grčkih složenica (eueidh~ / euschmwn : *blagoobrazьnb* AcAM), te naposljetku sinonimne dvojne prevedenice koje usporedno prevode dvije ili više grčkih složenica (agaqopoia / euergesia / eupoia : *blagodeênie* / *dobrodeênie*).

Među složenicama nalaze se i riječi koje su potvrđene samo na jednom jedinom mjestu u slavenskim tekstovima, tzv. *hapax legomena*. One svjedoče ne samo o smjeljoj rječotvorbi slavenskih prevoditelja, nego i o velikom utjecaju grčkoga jezika na staroslavenski leksik budući da se redovito radi o doslovnim prevedenicama grčkih složenica (anum fon : *nenevêsta* AcPTh).

5.3.2.4. Sraslice

Srastanje je vrsta tvorbe pri kojoj srastu dvije riječi, tj. tvorba u kojoj sudjeluju dvije sastavnice od kojih prva može biti ili osnova ili samostalna riječ, a druga je uvijek samostalna riječ. Između sastavnih dijelova sraslice ne dolazi spojnik (*grêhъpadanie*). U sraslice bi se mogle ubrojati i složenice koje nemaju spojnik jer im prvi član završava na samoglasnik (upokrith~ : *licemêrъ*, ETh; pantokratwr : *vsedrъžitelъ*, BrVO). Složenice bez spojnika u svom prvom članu mogu imati genitiv, akuzativ ili dativ imenice (*bratučedъ* BrN2), ili zamjenicu ili broj.

5.3.2.5. Popis složenica u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima doslovno prevedenih s grčkoga

U hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima prevedenima s grčkoga ne nalazi se velik broj složenica, a većinom su doslovne prevedenice grčkih složenica.

Među njima su najbrojnije složenice kojima je prvi član *blago-*, koje prevode grčki prvi član *eu-*, a samo je jedna složenica s prvim članom *dobro-*: *dobrorodъnъ* (SpI). Budući da su složenice na *dobro-* mlađe od onih na *blago-*, to je jedan od pokazatelja konzervativnosti leksika najstarije faze hrvatskostaroslavenskoga jezika. K tomu, u fragmentima se nalaze i složenice iz praslavenskoga doba, a to je složenica *blagodêtъ* (AcPA, OD, PETH – PazFr, MCR), kojoj je drugi član izveden iz glagola *dêti*, zatim složenica *ljubodeica* (AcPA) s prvim članom *ljubo-*, te složenice *licemêrъ* (ETh) i *vinogradъ* (PJ), koje nisu nastale u prijevodu s grčkoga, nego su već i u staroslavenskom arhaizmi, ali su redovite prevedenice za grčke složenice. Složenica *vinogradъ* prihvaćenica je iz gotskoga.²⁷⁴

²⁷⁴ Mihaljević, 2007b; Mihaljević / Vince, 2012: 113-114 pobrojali su u *Pazinskim fragmentima* svega četrnaest složenica, što je samo 1,45 % cjelokupnog leksika, te su utvrdili da je njih osam prevedeno s grčkoga jezika (*blagosloviti*, *bogorodica*, *inočedъ*, *mimoiti*, *mnogohvalъnъ*, *mnogocênъnъ*, *strastotrъpica*, *človêkoêdъcъ*), dvije s latinskoga (*zlêdêi*, *milosrъdie*), a četiri pripadaju praslavenskom sloju (*blagodêtъ*, *vinogradъ*, *ljubodêistvie*, *ljubodêênie*). Autori upozoravaju da neke od složenica nisu zabilježene u *Slovniku*: *zlohitrîe* (AcI), *mnogohvalъnъ* (OD), *srъdčevêdъcъ* (AcPTh). Brojnost složenica s drugim članom od korijena *dê-*, koje nisu nastale u prijevodu s grčkoga, po autorima pokazuje starinu leksika.

Za složenice *mnogocénny* i *strastotrǵpica* iz Muke svete Anastazije Rimske u Pazinskim fragmentima, zatim *blagovǵrstvie* i *bratoljubie* u Krčkom fragmentu homilije, te *malomočb* iz Muke svetoga Jurja u Krčkom fragmentu ne može se točno utvrditi koje riječi prevode, jer je nepoznat predložak, ali su vjerojatno doslovne prevedenice s grčkoga.

aeiparqeno~ : *prisnoděva* (ApD)
 allofulo~ : *inoplemenikb* (PETh – NMFr),
 antrwpofago~ : *člověkoédьcb* (AcPA, AcAM)
 barukardio~ : *žestosrdьb* (AcPA)
 distomo~ : *dvoustatьb* (ETh)
 exapterugo~ : *šestokrilybьb* (ApD)
 euaggelizesqai : *blagověcati* (AcPTh)
 eugenh~ : *dobrorodьbьb* (SpI)
 eulogein : *blagosloviti* (TA, AcPTh, OD – PazFr, PJ – BrMet, VPe – Akad, VA)
 eulogia : *blagoslovenie* (SpI)
 euloghmeno~ : *blagoslovenьb* (ApD)
 eueidh~ : *blagoobrazьbьb* (AcAM)
 euprosdekto~ : *blagopriětьbьb* (SpI)
 hmiqnhto~ : *maloživьb* (VAS)
 zwopoio~ : *žiznodavьcb* (PM)
 qeoseb~ : *bogoč'stivьb* (PJ)
 qeotoko~ : *bogorodica* (ApD, OD – PazFr, VA)
 kakotecnia : *zlohitrje* (AcI)
 kakourgo~ : *zločinьcb* (SpI)
 kardiognwsto~ : *srьdbčevédьcb* (AcPTh)
 kefalodesmion : *glavotegьb* (PJ – BrMet)
 lusitrico~ : *prostovlasьb* (VAS)
 meshmbria : *poludьne* (ApD, PETh – NMFr)
 miarofago~ : *skvrьbnoédьcb* (ApD)
 mikroqaumasto~ : *maločudьbьb* (ETh)
 monandro~ : *edinomužica* (VA)

monogenh~ : *edinočedь* (SpI, VN), *inočedь* (OD – PazFr), *edьnočedь* (VA)

omoeidh~ : *edinoobrazьnь* (ETh)

omoqumadon : *edinodušno* (MC)

pleonexia : *lihoimenie* (VPe – CŽg)

poluumnhto~ : *mnogohvalьnь* (OD – PazFr)

swfrwn, th~ swfrosunh~ : *celomudrь* (SpI)

tristomo~ : *triustatь* (ETh)

upokrih~ : *licemêrь* (ETh)

filanqrwpia : *člověkoljubie* (AcAM)

filanqrwpo~ : *člověkoljubьcь* (VPe – Akad)

filerhmo~ : *pustinoljubьnь* (VA), *pustineljubica* (VA)

filoqeo~ : *bogoljubьcь* (PJ)

filocristo~ : *hrьstoljubьcь* (PJ)

5.4. Sinonimi

Istraživanje sinonima je u paleoslavistici važno radi utvrđivanja porijekla pojedinih slavenskih tekstova. Na temelju sinonimije dade se naime odrediti i vrijeme nastanka pojedinoga teksta budući da se sinonimi najčešće međusobno razlikuju i po svojoj starosti.²⁷⁵

Pod sinonimima se u ovom radu razumiju dvije ili više riječi (hrvatsko)staroslavenskoga jezika koje imaju različit glasovni oblik, a isto ili slično značenje. Ovisno o stupnju oblikovne i značenjske različitosti među riječima, razlikuju se dvije vrste sinonima: istoznačnice i sličnoznačnice. Istoznačnice se nazivaju još i inačicama, a sličnoznačnice se nazivaju još i dubletama. Dublete i varijante pripadaju različitim jezicima i dijalektima. Njihovo miješanje u jednom jeziku i dijalektu postupno dovodi do toga da se jedan član para gubi ili dobiva nove semantičke ili stilske karakteristike.

Sinonimi se mogu promatrati i neovisno o usporedbi s grčkim riječima. Ali ako su sinonimi prevedenice grčkih riječi, tada je presudan odnos između prevedene grčke riječi i staroslavenske prevedenice. Štoviše, u proučavanju utjecaja grčkoga jezika na leksik (hrvatsko)staroslavenskog jezika sinonimija je jedan od najznačajnijih značenjskih odnosa među riječima. Pritom se mogu pratiti dva osnovna odnosa između grčkih i slavenskih riječi:

1. jedna slavenska riječ kao prevedenica dviju ili više grčkih riječi (*êviti se* : *apokaluptein* / *faneroun* / *deloun* / *deiknunai* / *emfanizein*), što je uglavnom posljedica nepostojanja slavenskih riječi koje mogu prenijeti značenjske razlike sinonimnih grčkih riječi, a rjeđe posljedica odgovarajuće višeznačnosti slavenske riječi.
2. dvije ili više slavenskih riječi kao prevedenice za jednu grčku riječ (*bal lein* : *vb̑nisti* / *vb̑liati* / *vb̑dati* / *osipati* / *vb̑ložiti* / *mesti* / *vrêči*), što je posljedica višeznačnosti grčke riječi koja se ne da prevesti uvijek istom slavenskom riječju.

Budući da je prvonavedeni odnos u najranijoj fazi hrvatskostaroslavenskoga jezika učestaliji, u tekstovima pisanima tim jezikom ima manje leksema nego u grčkim izvornicima.

²⁷⁵ U svome kapitalnom djelu *Povijest nastanka crkvenoslavenskoga jezika* iz 1900. godine Jagić je pobrojao oko 750 grčkih riječi, koje su u kanonskim spisima prevedene različitim slavenskim riječima (Jagić 1900: 58-95). J. Vajs i K. Horálek su na osnovi sinonimnih riječi nastojali rekonstruirati najstariju verziju staroslavenskoga evanđelja (Vajs, 1933-1934: 113-119; Horálek, 1954). Važan doprinos na tom području dali su Львов, 1962, 1973, 1976 i Цейтлин, 1977, 1986.

5.4.1. Istoznačnice

Istoznačnice su riječi kojima se značenje u cijelosti podudara. Budući da je značenje riječi nerazdvojno vezano za njezin glasovni oblik, te da različiti glasovni oblici uvjetuju različitost dijela značenja među riječima, istoznačnice su pretežno istokorjene riječi s veoma sličnim glasovnim oblikom, a raznokorjene istoznačnice moguće su samo kao posljedica prihvatanja i doslovno-smislaonoga prevođenja s grčkoga jezika. Raznokorjena istoznačnost moguća je dakle samo pod uvjetom da se radi o riječima različitih jezika, ali i tada ne uvijek, nego samo ako se radi o krajnje doslovnim prevedenicama. Istokorjene istoznačnice nazivaju se još i inačicama ili varijantama, a raznokorjene istoznačnice nazivaju se još i bliskoznačnicama, budući da se one uslijed njihova različitoga korijena nalaze na neki način između istoznačnica i sličnoznačnica.

Mogući su sljedeći osnovni odnosi istoznačnosti:

1. istokorjene istoznačnice:

- a) glasovne istoznačnice – prevedenice s grčkoga koje se neznatno razlikuju po svom glasovnom obliku, a često se radi samo o starijim i mlađim oblicima iste riječi (krith~ : sudii : sudac), ili o razlici zapadnoslavenskih i južnoslavenskih oblika iste riječi (basileia : cēsarstvie : cēsarstvo) ili o razlici staroslavenskih i hrvatskostaroslavenskih oblika iste riječi (adel fo~ : bratrъ / bratъ; monokerw~ : inorožъ / inorogъ);
- b) oblikoslovne istoznačnice – prevedenice s grčkoga koje imaju različite gramatičke nastavke (akatalhpto~ : nepostižimъ / nepostižnъ);
- c) tvorbene inačice – prevedenice s grčkoga koje imaju isti korijen a različite zamjenjive afikse. Afiksi su zamjenjivi ako ne mijenjaju značenje afiksiranih riječi, jer se u protivnom uopće ne radi o istoznačnicama. U staroslavenskom su jeziku takve istoznačnice češće nego glasovne i oblikoslovne (agaqoth~ : blagostъ / blagota; parousia : priš'stvie / priš'stie; makroqumia : dľgotrъpie / dľgotrъpēnie; pleonekth~ : lihoimnikъ / lihoimъcъ; ayeudh~ : nelъžnъ / nelъžb; anaimakto~ : beskrъnъ / beskrъnъnъ; monogenh~ : inočedъ / edinočedъ);
- d) istoznačne srodnice – grecizam i slavenska doslovna prevedenica iste tvorbe i srodne po svom porijeklu, budući da potječu od istoga prakorijena.

2. raznokorjene istoznačnice ili bliskoznačnice:

- a) doslovne prevedenice – grecizam i slavenska posve doslovna prevedenica (o¹lokautwma : *olokavtomatъ* / *vb̂sesъžagaemaa*).

5.4.2. Sličnoznačnice

Sličnoznačnice su riječi koje imaju različita suznačenja ili različite dijelove značenja uz jedno zajedničko osnovno značenje. One označavaju istu stvar, ali ne na istovjetan, nego na sličan način, tj. na ponešto drukčiji način, pod drugim vidom. Sličnoznačnice mogu biti istokorjene ili raznokorjene.

Mogući su sljedeći osnovni odnosi sličnoznačnosti:

1. istokorjene sličnoznačnice:

- a) tvorbene sličnoznačnice – prevedenice s grčkoga koje imaju isti korijen a različite međusobno nezamjenjive afikse. Afiksi su nezamjenjivi utoliko što donekle mijenjaju značenje afiksiranih riječi, ali ne mijenjaju ga do te mjere da se više uopće ne radi o sinonimima. Ta je razlika ponekad vezana i za razliku između ohridizama i preslavizama (arch : *načelo* / *začelo*; euch : *molitva* / *molenie*; apistia : *bezvêrie* / *nevêrie*);
- b) s grčkoga prevedene složenice koje imaju jednu zajedničku, a drugu različitu osnovu (cari~ : *blagodatъ* / *blagodêтъ*; aeiparqeno~ : *prismodêva* / *êsmodêva*).

2. raznokorjene sličnoznačnice:

- a) grecizam i slavenska djelomično doslovna prevedenica grčke riječi. Dok je u ranijem razdoblju prevođenja kao i u ohridskom dijalektu, koji je bio u neposrednom dodiru s grčkim jezikom, očuvano više grecizima, u kasnijem razdoblju, osobito u preslavskoj redakciji došlo je do njihova prevođenja. (blasfhmia : *vlasfimiê* / *hula*; skandalon : *skandêlъ* / *s'blaz'nъ*; skinif : *skinipi* / *mъšicje*; imatismo~ : *manъtize* / *riza*; sukaminh : *sik(a)menъ* / *črъnicje/ovočiê*; ortugomhtra : *ortigomitra* / *krastêlъ*; eidwlon : *idolъ* / *kumirъ*; stadion : *stadii* / *popъriče* PsFr);

- b) slavenska prevedenica grčke riječi i slavenska prevedenica sličnoznačne latinske riječi (fobo~ : *boéz'ně* / *timor* : *strahě*; sfodra : *zělo* / *valde* : *velmi*; gewrgo~ : *težatelě* / *agricola* : *dělatelě*; tughto~ : *točitva* / *messis* : *žetva*; al lotrio~ : *tužďě* / *peregrinus* : *straně*; deuterō~ : *vtorě* / *secundus* : *drugě*);
- c) slavenska prevedenica grčke riječi i latinizam (koinwnein : *pričečati* / *communicare* : *komkati*);
- d) grecizam i latinizam (foinix: *pinikě* / *palma* : *palma*);
- e) moravizam (zapadnoslavenizam) i bugarizam (južnoslavenizam) kao prevedenice iste grčke riječi. U Moravskoj su u staroslavenski uvedene nove zapadnoslavenske riječi (alhqeia : *rěsnota* / *istina*; mono~ : *scěgolě* / *edině*; gignwskein : *věděti* / *znati*; cronizein : *zamuditi* / *zakašniti*; tacew~ : *jedro* / *skoro*; misqo~ : *mito* / *mьzda*; nwto~ : *hribetě* / *pleča*; sunagwgh : *sъnъmь* / *sъborě*; peirasmo~ : *napastě* / *iskušenje*; afienai : *otпустiti* / *ostaviti*; ponero~ : *nepriěz'ně* / *lukavii*);
- f) ohridizam i preslavizam kao prevedenice iste grčke riječi. To je razlika koja počiva na razlici makedonskoga dijalekta, koji je bio i osnovica staroslavenskoga jezika, i istočnobugarskoga dijalekta s Preslavom kao svojim glavnim književnim središtem. Ipak, razlike između ohridizama i preslavizama nije moguće uvijek točno utvrditi jer su u samim tekstovima oba leksika međusobno isprepliću zbog toga što su isti tekstovi prolazili različite faze svoga razvoja (polemo~ : *braně* / *ratě*; dendron : *drěvo* / *dubě*; ti~ : *eterě* / *něki*; bio~ : *životě* / *žiz'ně* / *žitie*; luph : *skrěbbě* / *pečalě*);
- g) slavenske prevedenice iste grčke riječi stvorene u različitim krajevima, tj. staroslavenska riječ i dijalektalizam kao prevedenice iste grčke riječi. I ovdje je ponekad teško utvrditi razlike jer su u istim tekstovima prisutni različiti dijalekatski slojevi budući da su se isti rukopisi prenosili kroz različite redakcije staroslavenskog jezika i u njima mijenjali (ercesqai: *iti* / *hoditi* / *gresti*; anistasqai : *vskrěsnuti* / *vstati*; qorubein : *govoriti* / *mlěviti*);
- h) slavenske prevedenice iste grčke riječi u različitim vremenima, tj. staroslavenska i hrvatskostaroslavenska riječ (odnosno riječ jedne od redakcija staroslavenskog jezika) kao prevedenice s grčkoga (legein : *glagolati* / *govoriti*; apokrinesqai : *otvěčati* / *otgovoriti*, basileia : *cěsarstvo* / *kralěvstvo*, ar to~ : *hlěbě* / *kruhě*).

5.4.3. Tekstološke dublete

Kada se sinonimi promatraju s obzirom na prevođenje tekstova s grčkoga jezika, tj. s obzirom na to da služe kao prevedenice za određenu grčku riječ, nazivaju se tekstološkim dubletama. To su dvije ili više riječi staroslavenskoga jezika koje se pojavljuju kao prevedenice za istu grčku riječ. Velikom većinom radi se o raznokorjenim, a vrlo rijetko istokorjenim riječima koje nužno imaju više ili manje različito značenje, a kojima se prenosi ista riječ grčkoga izvornika, u određenom kontekstu određenog književnog djela. Nazivaju se još i dvojnim ili dvostrukim prevedenicama. Istoznačne istokorjene riječi kojima se prevodi ista grčka riječ nazivaju se tekstološkim varijantama.

Moguće su tri vrste tekstoloških dubleta:

1. bliskoznačne tekstološke dublete
2. sličnoznačne tekstološke dublete
3. raznoznačne tekstološke dublete

Bliskoznačne tekstološke dublete prenose istu riječ grčkoga izvornika riječima koje imaju blisko značenje, ali budući da su oblikovane od različitog korijena ne mogu biti istoznačnice. Radi se ponajprije o dubletama grecizma i njegove prevedenice (skandalon : *skanděl* / *s'blaz'nb*).

Sličnoznačne tekstološke dublete prenose istu riječ grčkoga izvornika riječima koje imaju slično značenje. Pritom se ta sličnost temelji na odnosu prema grčkoj prevedenoj riječi koja im je zajednički uzor. Promatrane same za sebe neovisno o tome odnosu, one mogu sadržavati velike međusobne značenjske razlike. Štoviše, njihova sinonimnost često je istom posljedica toga da su dvojne prevedenice grčke riječi, budući da su uslijed toga zadobile zajednička suznačenja, koja bez toga ne bi posjedovale. Supostojanje dubleta u istom jeziku može dovesti ne samo do međusobnog preuzimanja i premještanja značenja, nego i do toga da se jedna od dubleta potiskuje i gubi (klinh : *lože* / *odr* ; eto~ : *lêto* / *godina*; proswpon : *lice* / *obraz*).

Ali iako su nastale prevođenjem iste grčke riječi, dvojne prevedenice mogu biti i raznoznačne, jer se njihovo značenje ne određuje samo polazeći od prevedene grčke riječi, nego također iz samog staroslavenskog jezika (mogila~ : *gugniv* / *nêmb*).

Tekstološke varijante razlikuju se samo neznatno po obliku ili po afiksima, pretežno sufiksima, koji se primeću osnovi riječi. One prema tomu mogu biti ili glasovne (αἰσϋνη : *sramъ* / *stramъ*) ili tvorbene varijante (ἐπιεικεία : *tihostъ* / *tihota*).

Ako pak sinonimni slavenski par prevodi sinonimni grčki par, ne radi se o dvojnim prevedenicama, jer jedna slavenska riječ stoji za jednu grčku.

Mogući su sljedeći odnosi među tekstološkim dvojm prevedenicama:

1. grecizam – postojeća riječ (ἀρωματα : *aromatъ* / *vona*; ἀρχιερεϋ~ : *arhierêi* / *starêšina*; ἡγεμων : *ijumanъ* / *vladika*; ἐπαρχία : *eparhiê* / *oblastъ*; εἰκων : *ikona* / *obrazъ*; κανων : *kanonъ* / *pravilo*)
2. grecizam – novotvorenica (ὁλοκαυτωμα : *olokavъtъ* / *vъsesъžagaema*; euaggelion : *evanġelie* / *blagovêstvovanie*)
3. novotvorenica – postojeća riječ/sintagma (οἰκο~ : *beshramnikъ* / *bez domu*; εὐχαριστεῖν : *blagodariti* / *pohvaliti/hvaliti*; εὐκαιρο~ : *blagovrêmenъ* / *podobъnъ*; οἰκουμένη : *vselenaê* BrVO / *vselenaê zemle* BrVO)
4. novotvorenica : novotvorenica (ζωοποιо~ : *životvorъcъ* / *žiznodavъcъ*; εὐσεβh~ : *blagoč'stivъ* / *dobroč'stivъ*).

S obzirom na prijevod s grčkoga i kasniji prijevod s latinskoga mogući su sljedeći odnosi:

1. grčka i latinska riječ prevode se istom slavenskom riječju (κληρονομία / *hereditas* : *dostoênie*)
2. grčka i latinska riječ prevode se različitim slavenskim riječima (θυσιαστήριον : *trêbnikъ* BrVO / *altare* : *oltarъ* OD)
3. grčka i latinska riječ prevode se istim grecizmom (τράπεζα / *mensa* : *trъpeza*; ἱερεϋ~ / *sacerdos* : *erêi*)

5.4.3.1. Teološke tekstološke dublete

Posebna vrsta tekstoloških dubleta su teološke dublete. One nastaju kada slavenski prevoditelji isti grčki teološki naziv namjerno prevode s dvije ili više različitih slavenskih

riječi, kako bi na taj način iskazali razliku u teološkom smislu. Riječ je o suprotnosti između onoga božanskoga i onoga zemaljskoga, između onoga vječnoga i onoga prolaznoga i propadljivoga. Tako se primjerice grčka riječ *ousia* na staroslavenski prevodi riječima *sočbstvo* i *estbstvo*, a susreće se i grecizam *usia*. Riječ *sočbstvo* ima značenje božanske suštine, a *estbstvo* suštine onoga osjetilnoga. Riječ *têlbstvo* označava božansku tjelesnost utjelovljenu u Sinu, a *têlo* je tvorno tijelo. Riječ *porodъ* označava rođenje Sina prije utjelovljenja, a *roždbstvo* je rođenje Isusa kao čovjeka. Ispravno ime Sina s obzirom na Oca jest *edinočędъ*, *edъnoroždenъ*, *edъnosęčnъ* / *edinosęčnъ*. Grčka riječi *anastasi~* prevodi se s *vъskrъsenie* za Isusa i *vъstanie* za čovjeka.

Da bi iskazali nadnebeski svijet preslavski su prevoditelji upotrebljavali dublete s niječnim prefiksom *ne-*, kao primjerice pridjev *neizglagolanъnъ*, koji je izveden od participa *neizglagolanъ*, zatim pridjev *neizdrečenъnъ*, izveden od *neizdrečenъ*, te pridjev *neislêdovanъnъ*, izveden od *neislêdovanъ* i *neislêzdenъ*. U grčkim tekstovima nalazi se ponekad samo jedan oblik pridjeva na a-privativum za po dva slavenska (*apistia* : *bezvêrie* / *nevêrie*; *asebh~* : *neč'stivъ* / *bezbožnъ*).

U sinonimnom paru *vsedrъžitelъ* i *vsemogi* prva je prevedenica grčkoga *pantokratwr*, a druga latinskoga *omnipotens*. Složenica *mirodrъžitelъ* prevedenica je grčkoga *kosmokratwr*, dočim je *mirotvorъnъ* prevedenica latinskoga *pacificus*, ali i prema grčkome *ei rhnopoio~*.

5.4.4. Popis sinonima u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima prevedenih s grčkoga

aggelo~ : *anđelъ* (TA, AcAM, ApD, TA, AcAM, PJ – Brit) / *vêstnikъ* (PJ – BMetr)

agkura : *ankora* (MCR) / *sidro* (MCR)

anistasqai : *vskresiti* (TA) / *vstati* (AcAM – CTK, ApB)

apwleia : *pogibelъ* (TA, AcPA, VPe – CŽg) / *paguba* (TA)

arto~ : *hlêbъ* (AcAM – CTK) / *kruhъ* (SpI)

daimwn : *bêsъ* (AcI) / *dêmunъ* (AcI)

diabolo~ : *dъêvalъ* (AcAM – CTK) / *nepriêz'nb* (VN, PETH – PazFr)

despoth~ : *vladika* (AcPA) / *vladitelъ* (AcPA)

elpi~ : *upvanie* (VA) / *nadê* (VA)
 exousia : *vlastb* (SpI) / *oblastb* (SpI)
 eucesqai : *moliti se* (TA, MCR, PM, PETh – NMFr), *pomoliti se* (AcAM)
 euch : *molitva* (SpI, AcPA, PJ – BrMet, VN) / *molenie* (AcAM)
 keleuesqai : *zapovêdêti* (ApD) / *povelêti* (ApD)
 kosmo~ : *svêtb* (ApB) / *mirb* (SpI)
 kurio~ : *gospodb* (SpI, TA) / *gospodinb* (MC)
 martu~ : *svêdokb* (VPe – CŽg) / *mučenikb* (MXLS)
 nao~ : *crbkva* (PJ – BrMet, VA) / *hramb* (MC)
 nekromanti~ : *negromantb* (AcP) / *čarnikb* (AcP)
 palin : *paki* (AcPA) / *opetb* (AcPA)
 paradeiso~ : *rai* (ApB, AcAM, OD, VPe – Akad) / *sadb* (PJ – BrMet) / *poroda* (VAS)
 parakalein : *moliti* (OD) / *moliti se* (VA) / *prositi* (PETh – PazFr, VPe – CŽg)
 parqeno~ : *dêva* (AcPTh) / *dêvica* (AcPTh)
 ploion : *korablb* (AcAM) / *plavb* (AcAM)
 pornh : *ljubodeica* (AcPA) / *bludnica* (AcPA)
 ptwco~ : *niči* (AcPA) / *ubogb* (AcPA)
 pulh : *vrata* (AcAM) / *dveri* (AcAM)
 tauroun : *raspeti* (AcPA, SpI) / *propeti* (SpI)
 sterewma : *utvrъždenie* (ApD) / *tvrъdb* (TA)
 swthr : *spasb* (SpI) / *spasitelb* (SpI)
 sebesqai : *čbstiti* (SpI) / *čisti* (MC)
 h sumbio~ : *podružie* (VA) / *žena* (VA)
 teknon : *čedo* (AcAM – CTK) / *čedce* (AcAM – PazFr)

6. Sadržajna analiza hrvatskostaroslavenskoga leksika

Semantičko istraživanje hrvatskostaroslavenskoga leksika koje se bavi njegovim povijesnim razvojem nužno je dijakronijsko, a to znači povijesnoleksikološko. S obzirom pak da se u njemu istražuje utjecaj koji je u ranom razdoblju na (hrvatsko)staroslavenski leksik izvršio starogrčki i srednjogrčki jezik, radi se o povijesno-poredbenom istraživanju.

Budući da je riječ nerazdvojno jedinstvo oblika i sadržaja (značenja) te da je razvoj sadržaja nužno povezan s razvojem oblika, rekonstrukcija povijesti riječi mora se odnositi na oboje. Stoga je i povijesnoleksikološka analiza u ovome radu razlučena na dva glavna dijela. U prvom se dijelu polazi od oblikovne strane riječi, kako bi se zadobila formalna osnova za rekonstrukciju sadržaja riječi. U drugom je dijelu u prvom planu sadržajna strana riječi. Zato su i svi etimološki podatci, koji još uvijek polaze od oblika riječi, u ovom dijelu rada upotrijebljeni isključivo u onomasiološko-semasiološke svrhe. Pogotovo su sva gramatička (glasoslovna i oblikoslovna) svojstva riječi u službi sadržajne analize riječi.

Moglo bi se reći da analiza oblika hrvatskostaroslavenskih riječi svoju svrhu ima u rekonstrukciji njihova sadržaja, koja po mogućnosti uključuje rekonstrukciju prvotnog sadržaja, koje seže u doba prije stvaranja staroslavenskog jezika. Rekonstrukcija je potrebna zato što je sadržaj riječi tijekom povijesti zakriven.

Istraživanje utjecaja grčkoga jezika zapravo je povratak na izvorište povijesti staroslavenskih riječi, jer se radi o riječima koje su ili stvorene ili značajno preznačene u prijevodu s grčkoga jezika, tako da je nemoguće razumjeti njihov sadržaj bez razumijevanja dodira između slavenskoga i grčkoga jezika.

Određeno se razdoblje svagda može shvatiti iz proučavanja tekstova u kojima je dotična riječ potvrđena. Najveće poteškoće u rekonstrukciji sadržaja nastaju kada nedostaju takvi spomenici, a na posve smo nesigurnom tlu kada se radi o predpismenom razdoblju upotrebe te riječi. Kada pak imamo pisane spomenike, javljaju se poteškoće datiranja, nejasne rukopisne predaje itd. Nekad najstarija potvrda riječi nije i najstarija sačuvana upotreba riječi. Neka riječ može biti prvi put veoma kasno potvrđena iako je drevna riječ. Shodno tomu i najranije potvrđeno značenje neke riječi nije uvijek ujedno i najstarije, isto tako ni općenitije značenje. Nekad se u istom rukopisu miješa fonologija iz jednog razdoblja i morfologija iz drugog razdoblja. To je osobito karakteristično za staroslavenski jezik jer je on jezik različitih redakcija, pa tako i hrvatske.

Usmena predaja može sačuvati arhaične oblike iako je teško utvrditi prvu pisanu potvrdu usmeno predane riječi. Osim toga, sačuvani spisi često ne odražavaju živi govor i značenja koja riječi imaju u njemu. Ponekad se mora posegnuti za riječima i njihovim značenjima u dijalektu, gdje su sačuvana u svojoj starini. Dijalektalna upotreba neke riječi može biti odlučujuća za poznavanje njezine rane povijesti. U istraživanju povijesti riječi često smo suočeni s jazom između dvaju jezičnih stanja, odnosno dvaju razdoblja te povijesti, jer ne posjedujemo tekstove iz međurazdoblja.

Proučavati promjenu značenja riječi znači poznavati najmanje dva različita stanja u toj promjeni i razloge koji su doveli do prijelaza od jednoga k drugomu stanju. Jedno od tih stanja je staroslavenski leksik ili leksik staroslavenskog kanona, drugo stanje je leksik najstarijih sačuvanih tekstova neke od redakcija staroslavenskog jezika, a treće stanje je hrvatskostaroslavenski leksik. Usporedba tih triju stanja je tzv. vertikalna usporedba različitih stanja unutar staroslavenskog jezika. Ta se usporedba prelama s horizontalnom usporedbom staroslavenskog i grčkog jezika, koja počiva na tome da su to srodni jezici koji pripadaju istoj porodici indoeuropskih jezika i pripadaju istom flektivno-sintetičkom tipu jezika.

Drevno značenje je cjelovito, a nije tek zbir značenjskih obilježja. Razlučivanje značenja na odijeljene sastavnice i obilježja nije učinkovito u dijakroniji, gdje se radi o postupnoj promjeni cijelog značenja. Leksik pritom zadržava dijakronijsku povezanost i istovjetnost, a ujedno se neprestano mijenja. Ta se mijena ne može dokraja razumjeti ako se ne uzme u obzir odnos oblika riječi, pojmovnog sadržaja koje čini njezino značenje i onoga što se riječju označava. Razvoj značenja stoga je ponajprije uvjetovan promjenom u načinu poimanja, kao i promjenom stvari koje se riječima označavaju.

6.1. Značenje riječi

Povijesnoleksikološko istraživanje značenja leksika naziva se još i semasiološkim istraživanjem. Pod semasiologijom se razumije grana semantike, i to leksičke semantike. Budući da se bavi leksičkim značenjem a ne značenjem glasova, rečenice, teksta i govora, semasiologija se shvaća kao grana leksikologije. No za semasiologiju je odlučujuće to da je ona istraživanje općih načela *promjene* značenja, tj. povijesti značenja, pa je stoga ona, jednako kao i povijesna onomasiologija, povijesno i dijakronijski usmjerena.²⁷⁶ Zbog toga se i

²⁷⁶ Vidi Kronasser, 1952.

danas naziv *semasiologija* ponekad upotrebljava upravo za dijakronijsku ili povijesnu semantiku u razlici prema sinkronijskoj semantici, a vrlo se rijetko upotrebljava sinonimno s nazivom *semantika*.

Semasiologija je pritom jedan od dvaju osnovnih smjerova istraživanja leksičke semantike, pored njoj suprotne i supripadne onomasiologije. Dok onomasiologija istražuje načine označavanja određenog misaonog sadržaja riječju, dotle semasiologija istražuje značenje riječi, i to tako da s jedne strane slijedi povijesnu mijenu značenja pojedinih riječi, a s druge strane izlaže zakonitosti te mijene.

U razlici prema semantici koja istražuje značenje riječi neovisno o „izvanjezičnoj stvarnosti“ i „predjezičnim predodžbama“, te se ograničava samo na značenje kao sadržaj jezičnoga znaka i odnose među jezičnim znacima, semasiologija uzima u obzir također i odnos jezičnog znaka prema predloženoj stvari i prema predodžbi (pojmu) koja se riječju označava.

Semasiološko istraživanje semantičke promjene riječi stoga ne polazi tek od glasovnog oblika riječi i njegove mijene prema zakonima glasovnog razvoja, nego je štoviše ujedno i istraživanje razvoja *pojmov*a ukoliko su sadržani u riječima koje ih označavaju, tj. istraživanje načina na koji se pojam razvija u značenju riječi. Stoga se takva semantika s pravom naziva i *semantikom predodžaba* (*Vorstellungsemantik*).²⁷⁷ Ona se naime ne bavi samo značenjem riječi, nego i nastankom i razvojem pojma stvari što ga riječ označava. Pod *stvari* se dakako razumije sve što se uopće dade označiti. Riječ se posredstvom značenja nužno odnosi na neku stvar, a značenje nije drugo nego pojam stvari koji je sadržan u riječi. Značenje riječi koja ostaje ista mijenja se kada se mijenja pojam, pa stoga ta promjena proizlazi iz načina poimanja, u kojem se pojam kreće i razvija prema određenim zakonima. Ti se zakoni izvode iz načina poimanja stvari, a značenje nije drugo nego pojamovni sadržaj riječi, pa tako semasiologija pridonosi također istraživanju povijesti pojmov

Semasiologija prema tomu istražuje značenje riječi (*semasia*) u odnosu spram onoga što one kao znakovi (*shmeion*) označavaju. Ona pritom polazi od riječi i pita koji pojam i koja stvar su s njom povezani, utvrđujući tako koje značenje pripada riječi. Semasiologija istražuje povijesnu mijenu značenja riječi, tj. kako jedna te ista riječ mijenja svoja značenja u svezi s promjenom pojma stvari na koji se odnosi. S obzirom na tri osnovne sastavnice semasiološkog pristupa značenju, promjena značenja može imati tri različita uzroka:

²⁷⁷ Knobloch, 1988: 271.

1. promjena riječi
2. promjena stvari
3. promjena načina poimanja stvari

Pod promjenom riječi ne razumije se samo promjena njezina glasovnog i gramatičkog oblika nego i promjena sveze između oblika i sadržaja riječi. Ako dvije riječi u velikoj mjeri glasovno nalikuju, njihovo se značenje može mijenjati tako da se počnu shvaćati kao sličnoznačni ili čak istoznačni sinonimi (*cari~ : blagoděť / blagodat*) ili tako da jedna preuzme značenje druge. Glasovna sličnost riječi u staroslavenskom jeziku može uzrokovati daljnje preoblikovanje riječi, sve dok oblik riječi ne dopusti značenjsku vezu s drugim riječima (*cristo~ : hrbst / krbst : stauro~, baptisma*). Unatoč tomu, može se ustvrditi da semasiološko načelo izbjegavanja riječi koje su glasovno slične ili iste, a imaju različito značenje (homonimi, homofoni), kao i izbjegavanje više riječi za isti ili sličan pojam (sinonimi) u staroslavenskom jeziku nije ostvareno. Kada se pojave sinonimi bilo zbog analogne tvorbe ili konvergentnim razvojem značenja ili zbog prihvatanja grčke riječi pored odgovarajuće slavenske riječi, to u pravilu ne dovodi do odbacivanja jednoga od sinonima. Upravo suprotno tomu, u dodiru slavenskoga i grčkoga jezika prihvatanje grčkih riječi i višestruko preuzimanje njihovih značenja u novostvorene ili već postojeće slavenske riječi obogatilo je slavenski jezik brojnim sinonimima.

Kada se postojeće stvari mijenjaju ili se pojavljuju, otkrivaju i izumljuju nove stvari, stvaraju se riječi s tomu odgovarajućim novim značenjima ili se mijenja značenje postojećih riječi koje ih počinju označavati. Riječi teže k tomu da se očuvaju u jeziku i onda kada se promijenilo ono na što se odnose, pa se stvarima pridaje postojeća riječ koja dobiva novo značenje (*anastasi~ : vstaěnie* 'ustajanje' → 'uskrснуće'). Promjena stvari zbiva se zajedno s promjenom njihovih pojmova, a između ostalog to su i religijski i teološki pojmovi, koji su s razvojem staroslavenskog kao bogoslužnog jezika ušli u značenja slavenskih riječi. Pritom staroslavenska značenjska prevedenica ponekad dijeli s grčkom riječju i njezino ranije značenje koje je ona imala prije nego što je postala kršćanski naziv, tako da i jedna i druga riječ dobivaju posve isti razvoj značenja (*anistasqai* 'ustati' → 'uskrsnuti' : *vstati* 'ustati' → 'uskrsnuti').

Promjene značenja uzrokovane su i promjenom načina poimanja stvari koje odgovara promjeni same stvari. Značenje riječi odraz je mišljenja o stvarima, a pojam u značenju riječi povezan je s određenim svojstvima stvari. Tako su jezični, pojmovni i stvarni čimbenici

nerazdvojno povezani u oblikovanju značenja riječi. U istraživanju promjene načina poimanja stvari kao uzroka promjene značenja riječi semasiologija se ponajviše približava onomasiologiji, odnosno njezinu istraživanju uzroka i razloga označavanja pojmova i predodžaba stvari. Promjena načina poimanja u slučaju staroslavenskoga jezika nedvosmisleno je vezana za prihvatanje i širenje kršćanstva. Pretkršćanski slavenski leksik, uključujući i nazivlje pretkršćanskoga bogoštovlja, dijelom nije bio prikladan za označavanje kršćanskih pojmova, a dijelom je iziskivao promjenu svojega značenja.

6.1.1. Utjecaj grčkoga jezika na promjenu značenja (hrvatsko)staroslavenskih riječi

Prije nego što se prijeđe na istraživanje uzročne sveze nekog semasiološkog razvoja mora se utvrditi da doista postoji takav razvoj. Nužno je dokazati da se doista dogodio prijelaz od jednoga značenja prema drugomu značenju, te da doista postoji razlika između staroga i novoga značenja. Da bi se istražilo kada se je, i pod kojim uvjetima, promijenilo značenje neke riječi, potrebno je:

1. pronaći mjerodavna mjesta u hrvatskostaroslavenskim tekstovima u kojima se pojavljuje dotična riječ;
2. odrediti značenje te riječi u svakom od pronađenih mjesta pojavljivanja pomoću:
 - a) upotrebe riječi s obzirom na kontekst i na sintaktičke odnose u kojima se riječ nalazi,
 - b) etimologije riječi,
 - c) usporedbe s grčkom riječju koju prevodi,
 - d) možebitne definicije pojma koji se iskazuje dotičnom riječju, a koja se definicija nalazi u samom tekstu;
3. utvrditi vremenski redoslijed značenja riječi, koji se ne mora podudarati s vremenskim redoslijedom tekstova u kojima se ona pojavljuje;
4. međusobno usporediti značenja riječi na tim mjestima, pazeći na vremenski redoslijed;
5. utvrditi na kojim mjestima dolazi do promjene značenja, odnosno odrediti granice između starog i novog značenja;
6. utvrditi unutrašnju vezu između različitih značenja iste riječi, tj. pojmovno posredovanje koje u promjeni značenja ostaje isto;
7. utvrditi načela povijesne promjene značenja istraživane riječi;
8. rekonstruirati povijesni slijed promjene značenja riječi.

U semasiološkom je pristupu osobito važno istraživanje sinonima ispitivane riječi, a to znači kako se isti, slični ili bliski pojmovi na različite načine i različitim sinonimnim riječima označavaju. Sinonimi nemaju potpuno jednako značenje, među njima postoji uvijek neka veća ili manja značenjska razlika. Iako označavaju isti pojam, to čine na različite načine, jer isti pojam ima više obilježja, te se može označiti sad prema jednom sad prema nekom drugom obilježju, ovisno o tome koje se ističe.

Stoga, da bi se dospjelo do posebnog značenja ispitivane riječi i utvrdila njegova povijesna mijena, potrebno je:

1. pronaći sinonime, kako za starije značenje tako i za mlađe izmijenjeno značenje riječi;
2. istražiti povijesnu mijenu značenja sinonima;
3. usporediti značenja ispitivane riječi sa značenjima njezinih sinonima;
4. razgraničiti posebnu pojmovnu oblast te riječi u razlici prema njezinim sinonimima;
5. utvrditi povezanost pojmova imenovanih sinonimima, tj. po kojim se obilježjima značenja dviju ili više riječi poklapaju, a po kojim se razlikuju;
6. razmotriti izvedenice i složenice stvorene od ispitivane riječi;
7. utvrditi načelo promjene značenja riječi pod utjecajem sinonima (npr. istoznačnost i sličnoznačnost se ukidaju time što jedna od riječi proširuje ili sužava značenje, a druga ne. U tom slučaju prva riječ često gubi svoje staro značenje te biva ograničena na svoje novo značenje).

Promjena značenja može biti namjerna ili nenamjerna (spontana). Kod staroslavenskih značenjskih prevedenica radi se isprva o namjernoj promjeni značenja. Praslavenski sloj staroslavenskoga leksika dobrim je dijelom mijenjao svoje značenje uslijed toga što je počeo služiti pri prevođenju grčkih riječi. S druge strane, velik broj novostvorenih riječi izravna je posljedica prevođenja grčkoga izvornika. U kasnijem razdoblju razvoja staroslavenskoga jezika, a osobito u početnom razdoblju njegova diferenciranja u različite redakcije, može se govoriti i o spontanoj promjeni značenja. Uslijed miješanja praslavenskog i staroslavenskog sloja leksika, te staroslavenskog i dijalektalnog sloja leksika, koje više nije podlijegalo svjesnoj odluci jezikotvoraca, neminovno je dolazilo do daljnje promjene značenja riječi. U slučaju hrvatskostaroslavenskoga jezika redakcija je ubrzo svjesno usmjerena k prilagodbi leksika latinskim uzorima, čime se povećao utjecaj latinskoga jezika na leksik, i to ne samo na

prihvaćanje latinizama i tvorbe riječi po uzoru na latinsku rječotvorbu, nego i na promjenu značenja riječi.

Utjecaj grčkoga jezika na promjenu značenja slavenske riječi zbiva se prema određenim zakonitostima:

1. Novostvorena riječ, prihvaćenica iz grčkoga ili neka druga riječ, pod utjecajem grčkoga jezika potiskuje dotadašnju (višeznačnu) riječ iz jednog dijela njezina značenja (riječ *trêba* izvorno je u praslavenskom jeziku 'potreba, nužda, korist', i 'prinošenje žrtve, služba božja, žrtveni dar', a u ovom drugom značenju potiskuje ju *blagodarstvo*, što je prevedenica za grč. *eucaristia*, tako da joj preostaje samo prvo značenje; riječ *žbr̃cb* izvorno je 'svećenik' i 'prinositelj žrtve', a u prvom značenju potiskuje je riječ grecizam *ierei* i njegova prevedenica *svećenik̃b*, od grčkoga *iereu~*, tako da *žbr̃cb* ostaje u značenju 'poganski služitelj idola, predvodnik idolopoklonika'.
2. Neka već postojeća riječ potiskuje dotadašnju riječ i preuzima na sebe njezino značenje, a pritom gubi svoje izvorno značenje (staroslavenski glagol *glagolati* 'govoriti' u hrvatskostaroslavenskom potisnut je od glagola *govoriti*, koji je u staroslavenskom prvobitno imao značenje 'bučati').
3. Neka već postojeća riječ može označiti neki novi kršćanski pojam, tj. pridaje joj se značenje koje ima grčki uzor, a ne stvara se nova riječ (riječ *ot̃cb* isprva ima samo značenje 'muškoga roditelja', a pod utjecajem grčkoga kršćanskog naziva *pathr* poprima i daljnje značenje 'Boga Oca'; riječ *dêva* nema više samo značenje 'djevice, djevojka', nego pored toga i 'Bogorodica' po uzoru na grčku riječ *parqeno~*).
4. Slavenska riječ nasljeđuje način označavanja prevedene grčke riječi (riječ *dr̃žati*, postavši prevedenica za grčku riječ *kratein*, dobiva pored svog već postojećeg značenja i drugo značenje grčkoga uzora 'vladati'; riječ *č̃btenie*, postavši prevedenica za grčku imenicu *anagnwsi~*, dobiva pored svog prvotnog značenja i drugo značenje po uzoru na prevedenu grčku riječ 'čitanje naglas, čitanje iz bogoslužnih knjiga, propovijed'; riječ *strast̃b*, postavši prevedenica za grč. *paqo~*, dobiva pored osnovnog značenja još i značenje 'trpnje, patnje, mučenja', koje prije nego što je postala prevedenica s grčkoga nije posjedovala; riječ *vina*, postavši prevedenica za grč. *ai t̃ia*, uz svoje osnovno značenje 'krivnje' poprima i ono značenje koje ima grčka riječ – 'uzrok').

5. Iako se nešto označava s više riječi, postavlja se samo jedna riječ, tako da se supomišlja druga neizrečena riječ. Neki se pojam ne označava izravno nekom riječju, nego se pomisao na njega budi drugom izrečenom riječju (riječ *gospod̃* upotrebljava se samostalno iako se podrazumijeva izraz *gospod̃ Bog̃*, pa time proširuje svoje značenje u odnosu na osnovno značenje 'gospodara, gospodara kuće'; riječ *dēva* upotrebljava se bez druge riječi koja čini puni izraz *dēva Mariē* i time proširuje svoje značenje na Bogorodicu'; riječ *kñigi* stoji za knjige *Staroga zavjeta*, a riječ *pismo* za cjelinu Biblije).

6.1.2. Odnos staroga i novoga značenja

S obzirom na suprotnost staroga i novoga značenja moguća su dva osnovna načina promjene značenja:

1. nastup novoga značenja
2. pomak postojećega značenja

Unatoč promjenjivosti značenja riječi, u toj mijeni opstoji zajednička srž značenja. Koliko god velika bila promjena značenja riječi, nikad se prvotno ili ranije značenje potpuno ne gubi i barem se u vidu suznačenja dalje održava u riječi. Zakon promjene značenja i nije drugo nego način posredovanja između dvaju značenja riječi, koji je ono povezujuće u promjeni značenja.

Osim toga, svaka riječ ima središnje ili osnovno značenje i različita okolna značenja ili suznačenja, što je razlikovno obilježje značenja sinonima. Promjena značenja nastaje kada okolno značenje postaje središnje, a središnje značenje postaje okolno ili se posve gubi, ili kada dođe do prerasporeda okolnih značenja pri istom osnovnom značenju. Značenje neke riječi zapravo je značenjska mreža u kojoj se jedno značenjsko polje preklapa s drugim značenjskim poljima, a posredstvom njih ulazi u različita polja riječi kojima pripadaju različite riječi. Promjena značenja nastaje različitim povezivanjem značenja u značenjskoj mreži. U tom se kontekstu posebno istražuje homonimija i višeznačnost riječi, osobito ako je ona posljedica dijakronijskih promjena (riječ *god̃* primjerice isprva znači 'iznimno vrijeme, prikladno vrijeme', a potom dobiva značenje 'svetkovina, blagdan'). Kod višeznačnih riječi

značenja su međusobno povezana a ne proizvoljno nabacana, pa je iza tih značenja moguće otkriti svezu pojmova koja uzrokuje višeznačnost.

Posve novo značenje je ono koje u dotadašnjem značenju nije bilo prisutno u riječi. Ali i taj nastup novoga značenja uvijek je motiviran prethodnim značenjima dotične riječi. Hrvatskostaroslavenske riječi ne mijenjaju svoja značenja na proizvoljan način, nego u skladu s dotadašnjom povijesti riječi. Mnogi kršćanski nazivi koji su nastali tako da su pretkršćanski slavenski vjerski nazivi na sebe primili nova značenja sadržana u grčkim riječima sačuvali su u sebi preinačeno prvotno značenje. Stvaratelji staroslavenskoga jezika upravo su zato i uzimali takve riječi ne samo da bi novi pojmovi bili prijemčiviji Slavenima, nego prije svega zato da bi se kroz kršćanske pojmove razgradila i time nadvladala pretkršćanska vjera i njezini pojmovi.

Pomak značenja je takva promjena značenja u kojoj staro značenje ne biva ukinuto novim nego ostaje uz njega postojati. Do pomaka u značenju dolazi kada se razvija značenje koje je već bilo prisutno u dotadašnjem značenju, ali kao sporedno, okolno ili izvedeno značenje, ili kada se naglasi jedna strana cijelog opsega značenja. Pomak može biti takav da se mlađe značenje samo nadograđuje na staro ili takav da starije značenje uzmiče pred mlađim, ali ostaje u pozadini prisutno. Promjena tada prolazi tri osnovne faze: 1. prvotno značenje, 2. zadobivanje novog značenja i supostojanje obaju značenja i 3. uzmicanje prvotnog značenja. (npr. *pisati* 'slikati' → 'slikati' i 'pisati' → 'pisati').

6.1.2.1. Metafora i metonimija

Dva glavna načina promjene značenja riječi su metafora i metonimija. *Metafora* ili prijenos značenja je prvi, izvorni i najrašireniji način promjene značenja. U njemu se razlikuje ono odakle se značenje prenosi i ono na što se prenosi. Porijeklo prijenosa značenja je prijenos u poimanju stvari. Prijenos pojma jedne stvari na drugu stvar zbiva se na osnovi sličnosti između tih dviju stvari, koja se zasniva na tome da imaju jedno ili više zajedničkih svojstava. Riječ koja označava jednu stvar ili prestaje označavati tu stvar ili pored nje počinje označavati još neku drugu stvar, koja može biti iste vrste (riječ *dub* prvotno znači 'stablo', a zatim, budući da je u istom značenju postojala riječ *drêvo*, dobilo je i uže značenje za jednu vrstu stabala 'hrast') ili različite vrste (riječ *pisati* isprva znači 'slikati', a zatim se prenosi na 'pisanje slovima').

U stvaranju kršćanskih naziva često se metaforom prenosi pojam nečega osjetilnog na pojam nečeg neosjetilnog, pri čemu je prvi pojam slika za drugi. Tamo gdje za ono nadosjetilno nisu bile dovoljne postojeće riječi, izvorno osjetilno značenje prenosi se na nadosjetilno, te se tako može utvrditi razlika između prvotnoga i izvedenoga značenja. Taj se prijenos zbiva uslijed sličnosti i analogije neosjetilnoga i osjetilnoga. Upravo se u tome može tražiti utjecaj grčkoga jezika na staroslavenski leksik u postupku prijenosa značenja riječi. Ako je već sama grčka riječ metaforična, tada njezina doslovna prevedenica koja prije prijevoda nije postojala također preuzima i metaforički prijenos značenja (riječ *gospodъ* kao prevedenica za grč. *kurio~* prenijela je svoje značenje od 'gospodara doma' na kršćanskoga 'gospodina Boga'; riječ *otъc* ponad 'roditelja čovjeka' počinje značiti 'kršćanskoga Boga Oca'; riječ *въstati* pod utjecajem kršćanskog naziva *anistasqai* prenosi se na 'uskrснуće mrtvih'; riječ *iskupiti* doslovno prevodeći grč. *exagorazein* preuzima i njezin način prijenosa značenja od 'otkupa robe na tržnici' prema 'izbavljenju duše od grijeha'; riječ *iskrъnъ* nastala je vjerojatno od izraza *iz kraja*, a doslovna je prevedenica grč. *o plhsio~*, čime prostornu blizinu sunarodnjaka prenosi na srodstvo svih ljudi kao djece Božje).

Drugi glavni način promjene značenja je *metonimija*. Ona se ne zasniva na sličnosti, nego na povezanosti dviju stvari i njihovih pojmova, tako da riječ počinje uključivati dodatno značenje koje prvotno nije bilo prisutno ali je povezano s prvotnim značenjem. To može biti:

1. stvar koja nešto obuhvaća i ono što je njome obuhvaćeno (od grčkoga pridjeva *presbu~* 'star' komparativ *presbutero~* postao je naziv za duhovnog starješinu, budući da su prezbiteri bili starije dobi. Time je i staroslavenska prihvaćenica *prezviterъ*, a zatim i prevedenica *starêšina*, preuzela metonimijski postupak promjene značenja. Riječ *episkopo~* isprva je značila jednostavno 'nadzornik, nadglednik', od glagola *episkopein* 'nadzirati, nadgledati', a zatim je postala stalno ime za biskupa. I tu je riječ staroslavenski prihvatio u obliku *episkupъ*, *episkopъ* i *biskupъ*);
2. stvar i tvar od koje je stvorena ili koja ju obilježava (riječ *črъnоризъcъ* stvorena prema grčkoj riječi *melanaimwn* označava kršćanskoga svećenika polazeći od crne halje u koju je odjeven; Isus Krist dobio je svoje ime po tome što je *cristo~*, što se na staroslavenski prevodi s *pomazanъnikъ*);
3. vrijeme i ono što se zbilo u to vrijeme (*vskrъsъnъ dъnъ* je naziv za kršćanski blagdan koji se svetkuje u spomen na Isusovo uskrснуće);
4. mjesto i ono što se nalazi na tom mjestu (riječ *crъki* isprva je značila 'sabor, skupština ljudi', upravo kao i grčka riječ *ekk lhsia*, koja je izvedena od glagola *kalein* 'zvati' i

prijedloga ek 'iz', te doslovno znači 'saziv', a zatim je u kršćanstvu dobila i značenje 'mjesta na kojem se kršćani sabiru radi bogoslužja', a naposljetku i 'kršćanskoga hrama');

5. uzrok i posljedica. Kod zamjene uzroka i posljedice može uzrok zamijeniti posljedicu ili obratno posljedica može zamijeniti uzrok;
6. Posebna vrsta metonimije je sinegdoha u svoja dva vida: *pars pro toto*, gdje se jedan dio promatra kao cjelina (riječ *prisega*, koja prevodi grč. orko~, izvedena je od glagola *prisegnuti*, koji izvorno znači 'dotaknuti, dodirnuti', budući da izriče pretkršćanski običaj dodirivanja nečega prilikom zakletve; ime Isusa Krista *Kr̃st̃b* postaje naziv za sve kršćane, kao što je i u grčkome *Cristo~* dalo *cristiano~*), ili *totum pro parte*, gdje pojam cjeline zamjenjuje pojam dijela (riječ *blago* isprva znači 'sve što je dobro', a potom uslijed sinonimnosti s riječju *dobro*, poprima značenje 'bogatstva, imutka').

Od ostalih najčešćih načina promjene značenja valja izdvojiti:

1. proširenje značenja
2. suženje značenja
3. pogoršanje značenja
4. poboljšanje značenja

6.1.2.2. Proširenje značenja

Značenje staroslavenske riječi pod utjecajem grčkoga jezika može se širiti na sljedeće načine:

1. od pojedinačnog do općeg značenja. Njime se povećava opseg stvari na koje se riječ odnosi. Jedno ili više vidova prvotnog značenja nisu više glavni, tako da opseg stvari na koje se riječ odnosi može biti širi. Opseg se povećava a sadržaj gubi svoju specifičnost;
2. na bliska djelovanja. Širenje značenja može biti ujedno kada jedno djelovanje sa sobom nosi neko drugo (grč. pono~ 'napor' → 'borba'; grč. anax 'vladar' → 'zaštitnik') ili susljedno bilo da pripada istom području ili da prelazi u drugo područje (grč. legein, lat. *legere* 'brati, sabirati, razabirati' → lat. *legere* 'čitati (naglas)', grč. legein

'govoriti'; grč. *spendein*, lat. *spondere* 'izlijevati žrtvu' → *spendesqai* 'sklapati ugovor');

3. *pars pro toto*: dio značenja može zbog svoje važnosti i čestoće zasjeniti ostale dijelove;
4. s nekog prevladavajućeg svojstva do simbola cjeline. Stanja, svojstva ili djelatnosti sjedinjuju se s pripadnim uzrokom;
5. *tertium comparationis*: trapeza 'stol' od **tetra-ped-ia* 'četveronožje';
6. s onog konkretnog na ono apstraktno, tj. s onog osjetilnog na ono nadosjetilno (grč. *oída* 'vidio sam' → 'znam'; stsl. *viděti* 'vidjeti' → *věděti* 'znati'; grč. *epistasqai* 'stajati pri nečemu' → 'znati'; *episthmh* 'znanje, znanost' : *nastavlenie* ETh);
7. s prostornog na vremensko značenje i obratno (prijedlozi *iza*, *pred*);
8. s vanjskog na unutarnje.

6.1.2.3. Suženje značenja

Riječ poprima uže značenje u odnosu na prvobitno značenje na različite načine:

1. prvotno značenje se specificira, tj. pojam sadržan u novom značenju niži je vrsni pojam u odnosu na pojam sadržan u starom značenju kao viši rodni pojam;
2. prvotno opće značenje se gubi u korist tehničkog značenja riječi. Riječ s općim značenjem prihvaća se kao tehnički naziv u drugom jeziku;
3. pobliže određenje značenja;
4. uposebljenje značenja;
5. usredotočenje značenja pri kojem jedna od dviju sinonimnih riječi svojim usredotočenjem na neki dio prvotnoga značenja isključuje drugu riječ iz novog značenja i time ju prisiljava na ograničenje na neki dio prošlog opsega značenja.

U svim tim načelima promjene mogući su daljnji različiti motivi. Od latinskog imena *Caesar* 'član obitelji Caesares', koja zatim poprima značenje 'car', postao je grčki latinizam *kaisar*, a u staroslavenskom *cěsarь* i *carь*, kojima se prevodi grč. *basi leu~*, budući da je Cezarova vladavina po metonimijskom načelu promjene značenja uzeta kao primjer kraljevske ili carske vladavine uopće.

Promjeni značenja hrvatskostaroslavenske riječi vodila je i prilagodba tekstova latinskim predlošcima. Kada se riječ *blagoděť*, kojom se je izvorno prevodilo grč. *cari~*, počela zamjenjivati riječju *milostь*, koja je bila prevedenica za lat. *gratia* i *miser cordia*, a zatim se je i *milostь* počela zamjenjivati riječju *milosrđie*, kojom se prevodi lat. *miser cordia*, značenje riječi *blagoděť* u prijevodima s latinskoga suženo je na taj način da je ona postala prevedenica za lat. *benignitas* 'dobrohotnost', 'bezazlenost', 'naklonost'.²⁷⁸

6.1.2.4. Pogoršanje i poboljšanje značenja

Pogoršanje značenja je promjena značenja u kojoj neka riječ zadobiva pogrdno značenje ili počinje označavati nešto nedostojno ili odvratno. Tako primjerice riječ *vragь* isprva znači 'neprijatelj, protivnik', a potom se u hrvatskostaroslavenskom razvija značenje 'đavao', zato što se u đavlu vidi najvećeg neprijatelja Boga i čovjeka, te se upotrebljava kao prevedenica za grč. *diabolo~*. Riječ *vračь* u značenju 'liječnik' postisnuta je zato što je označavala način liječenja koji je bio povezan s pretkršćanskim vjerskim obredima i izricanjem otajstvenih riječi, te joj je prepušteno značenje 'čaranja i bajanja', te prevodi grč. *magō~* i po svome značenju dolazi u blizinu riječi *čaroděi* i *vlъhъvъ*.

Poboljšanje značenja je promjena značenja u kojoj riječ koja je prije označavala nešto nedostojno počinje označavati nešto kreposno ili vrijedno. Do poboljšanja može doći i kada neka slavenska riječ pod utjecajem grčke riječi koju prevodi postane kršćanski termin koji označava kršćansku krepost. Primjerice, od glagola *krotiti*, kojim se prevodi grčki glagol *damazein* 'pitomiti, krotiti, ujarmiti, silovati, svladavati, pobijediti, pokoriti, podložiti', izvedene su riječi *krotьkь*, *krotostь*, kojima se prevode grčke riječi *prau~* 'blag, umiljat, miran' i *praoth~* 'blagost, milost, mirnoća', pa povrh prvotnoga značenja dobivaju značenje jedne od kršćanskih kreposti. Ponekad je značenje slavenske riječi uvjetovano poboljšanjem značenja grčke riječi koju prevodi. Primjerice, grčki pridjev *tapeino~*, od koje je izvedena imenica *tapeinwsi~* i glagol *tapeinoun*, u starogrčkome znači 'neznatan, kukavan, sirotinjski', 'nevaljao, loš', 'pokunjen, potišten', 'prost', 'prezira dostojan, gadan', a u srednjogrčkom *Novoga zavjeta* dobiva značenje kršćanske kreposti 'ponizan, smjieran', te se prevodi na hrvatsl. pridjevom *směrenъ*, koji je izveden od imenice *měra*.

²⁷⁸ Usp. Tandarić, 1993: 317.

6.1.3. Promjena značenja riječi i promjena pojma stvari

Valja razlikovati glavna povijesna razdoblja u kojima se zbiva promjena značenja riječi. U ovom se radu promatra najranije razdoblje hrvatskostaroslavenskoga jezika. Ishodište povijesti riječi njezina je prva potvrda u književnoj predaji na tom jeziku, ali s obzirom da se kod toga jezika zapravo radi o jednoj od redakcija staroslavenskog jezika, ishodište se pomiče unatrag sve do najstarijih potvrda dotične riječi u staroslavenskom jeziku.

No riječi o kojima se tu radi imaju i svoju pretpovijest, tj. povijest prije nego što su postale dijelom leksika staroslavenskoga jezika. Veoma je teško odrediti prvotno ili izvorno značenje (praznačenje) neke riječi ako to značenje nije potvrđeno pojavljivanjem te riječi u nekom tekstu. A bez toga izvornog značenja ne može se u potpunosti pratiti njezin razvoj i promjena značenja. Tako je često neizvjesno radi li se samo o cijepanju jedinstvenog značenja jedne riječi na različita značenja različitih riječi ili se radi o suženju ili proširenju prvotnoga značenja. Povijesna rekonstrukcija značenja slavenskih riječi otežana je stoga što nam nije poznata njihova povijest prije nego što su postale dijelom književnoga staroslavenskog jezika, a najstariji poznati oblici hrvatskostaroslavenskih riječi potječu iz malobrojnih fragmentarno sačuvanih spomenika. Mnoge su riječi u stanju jezika koje nam je dostupno u sačuvanim spomenicima već izgubile svoj izvorni oblik i značenje.

Povijesna promjena značenja riječi ovisna je o povijesnoj promjeni poimanja onoga što se riječju izriče. Promjena pojma stvari djelatna je u razvoju značenja. Pronaći zakonitosti u mijeni značenja znači tu mijenu utemeljiti u zakonitostima poimanja stvarnosti koje je u značenjima sadržano. U slučaju kršćanskih termina radi se, između ostalog, o povijesnoj promjeni religijskih pojmova koja je nastupila s pojavom kršćanstva. J. Šetka posve u skladu s time pri kraju uvoda svoje knjige o hrvatskim kršćanskim terminima grčkoga porijekla kaže kako njegovo istraživanje ima „semasiološki cilj“. To za Šetku znači da polazi od „kršćanskih ideja“, a na riječi gleda kao na nositelje tih ideja. Prolazeći tijekom stoljeća kroz razne jezike, te su ideje „mijenjale svoj vanjski oblik, svoju vanjsku oznaku – riječ“. Utoliko, veli Šetka, „taj je cilj mnogo vredniji nego čisto lingvistički“²⁷⁹.

²⁷⁹ Šetka, 1940: 25.

6.1.4. Promjena značenja kršćansko-teoloških termina

Budući da se u ovom radu posebna pozornost obraća na značenje teoloških termina, neophodno je spoznati kako je promjena značenja slavenskih riječi koje postaju teološki termini uvjetovana promjenom religijskih i teoloških pojmova. Stoga je potrebno rekonstruirati kršćansko-teološki način poimanja, što uključuje i rekonstrukciju vjerskih predodžaba slavenskoga pretkršćanskog doba.

Pritom se ta promjena promatra najprije već u grčkome jeziku. Semasiološki se postupak s obzirom na istraživanje utjecaja grčkoga jezika na leksik hrvatskostaroslavenskoga sastoji u sljedećem:

1. usporedbom izvornih grčkih i prevedenih slavenskih tekstova utvrditi točno koja je grčka riječ prevedena kojom slavenskom riječju;
2. utvrditi kada i kako se ista grčka riječ prevodi različitim slavenskim riječima te kada i kako se različite grčke riječi prevode istom slavenskom riječju;
3. utvrditi značenje prevedene grčke riječi u kontekstu u kojem se nalazi, jer riječi nisu izdvojene u jeziku, nego se odnose spram drugih riječi u nekom kontekstu o kojem ovise promjene značenja;
4. istražiti povijesnu promjenu značenja prevedene grčke riječi, posebno promjenu od njezina pretkršćanskog prema kršćanskom značenju, kada takva promjena postoji;
5. utvrditi kako je promjena značenja grčke riječi utjecala na promjenu značenja slavenske riječi.

Primjerice, ako su slavenski i grčki jezik iz istoga indoeuropskog korijena razvili u svojim odrazima isto ili slično značenje ili značenje koje pripada istom značenjskom polju, to znači da postoji pravilna sveza između pojmova koji su sadržani u tim značenjima. Na temelju značenjske usporednosti riječi u dvama jezicima slijedi da se prilikom označavanja različiti pojmovi pravilno povezuju.

Ponekad je značenje staroslavenske riječi neobično ili rijetko, a otkriva se istom kada se utvrdi koju grčku riječ prevodi. Često se događa da se uslijed prijevoda neka slavenska riječ proširi ili drukčije izmijeni svoje značenjsko polje, do čega ne bi došlo da nije upotrijebljena kao prevedenica. Tako prevođenjem glagola dolazi do homonimije: isti glagol ima više različitih značenja, jedno značenje kao prevedenica a drugo značenje glagola koji je postojao prije prevođenja (npr. glagoli *uvêcati* : *peiqein* i *prêpirati* : *apostomatizein* kao

prevedenice s grčkoga znače 'uvjeravati, nagovarati, poticati, kazivati', a zadržali su i značenje prije prevođenja: *uvêcati* 'gaziti, obeščašćivati, oskvrnjivati', a *prêpirati* 'prekoravati, savjetovati'). Glagol *pokloniti se* i izvedenice od njega *poklonenie* i *poklonьnikъ*, postavši prevedenice za grčki glagol *proskunein* i imenice *proskunesi~* i *proskunhth~*, imaju pored značenja 'nakloniti se, pokloniti se' također i značenje 'pred Bogom ili nečim svetim pasti na zemlju ili noge', 'poljubiti noge, skut', 'kleknuvši, klanjati se', 'na koljenima štovati', 'obožavati' jer kazuju o odnosu čovjeka prema Bogu. Glagol *prêstaviti* i izvedenica *prêstavlenie* kao doslovne prevedenice za grčki glagol *meqistanai* i imenicu *metastasi~*, pored uobičajenog značenja 'premjestiti, prenijeti, staviti na drugo mjesto' i 'premještanje', dobivaju značenje 'umrijeti', 'u smrti se preseliti' i 'smrt, umiranje', jer se smrt ne shvaća kao prestanak života, nego kao premještanje duše sa zemlje na nebo, iz ovostranoga u onostrani život.

Ponekad je semantička rekonstrukcija veoma otežana, pogotovo ako je pojedina riječ rijetko potvrđena ili ako kontekst u kojem je potvrđena ne otkriva izvorno značenje. Čak ni usporedba s kasnijim slavenskim jezicima nije uvijek od pomoći jer se dotična riječ može u različitim jezicima pojavljivati u različitim značenjima. Staroslavenskim se riječima ne smiju pripisivati značenja koja ustvari pripadaju riječima koje su se iz njih razvile u mlađim slavenskim jezicima. Upravo usporedba s grčkim izvornikom, tj. s grčkim riječima koje su prevedene, uvelike pridonosi utvrđivanju značenja staroslavenskih riječi. Također je važna i usporedba hrvatskostaroslavenskih riječi s riječima staroslavenskoga kanona kao i s riječima drugih redakcija staroslavenskoga jezika.²⁸⁰ Naposljetku, važna su i istraživanja praslavenskog leksika da bi se spoznalo kako su se određeni tvorbeni obrasci ostvarili u staroslavenskom jeziku. Upravo je grčki jezik često davao poticaj za obnovu nekih tvorbenih obrazaca slavenskoga jezika koji mu pripadaju od najranijega doba.

²⁸⁰ Na poteškoće vezane za tu usporedbu upozorio je V. L. Mošin, naglasivši potrebu jednoga rječnika staroslavenskoga jezika koji bi pokazao kako se značenje pojedinih riječi razvija u različitim redakcijama (Мошинский, 1966: 81-85).

6.2. Riječ kao oznaka pojma

Onomasiologija je grana leksikologije koja istražuje zakone označavanja ili imenovanja (onomasia) pojma neke stvari. Ona istražuje kako pojam neke stvari dopijeva do riječi, kako se nalazi njemu primjerena riječ, kako nastaje jezični znak za neki pojam. Onomasiologija dakle tumači porijeklo označavanja i obrazlaže zašto se u nekom jeziku upotrebljava upravo neka riječ za označavanje nekog pojma stvari, tj. kojim sredstvima raspolaže neki jezik da bi označio neki pojam.

Označavanje je prema tomu moguće samo s istodobnim poimanjem stvari koja se ima označiti. Stoga se onomasiologija ne ograničava samo na istraživanje samih riječi, pogotovo ne na istraživanje samo oblika riječi neovisno o njihovu sadržaju, nego se proteže na istraživanje označenoga pojma. Ali onomasiologija se ne ograničava ni samo na odnos oblika i sadržaja (pojma) u riječi, nego uzima u obzir i pojmljenu i označenu stvar. Pojam je naime uvijek pojam neke stvari tako da se nikad ne označuje samo pojam nego i njime pojmljena stvar. Drugim riječima, nemoguće je shvatiti označavanje ako se ne pojmi stvar i ujedno sam način njezina poimanja. Posve u skladu sa semasiološkim načelom istraživanja promjene značenja riječi, i promjena načina označavanja promatra se u povezanosti s promjenom stvari i njezina pojma.

Onomasiologija i semasiologija su dva suprotna vida semantike. O tome utemeljitelj onomasiologije A. Zauner kaže: „Imamo dvije grane jezikoslovlja koje se međusobno dopunjuju: jedna polazi od onoga izvanjskoga, od riječi, i pita koji je pojam povezan s njom, koje značenje pripada riječi, – stoga semasiologija (semasia = značenje), a druga za svoje ishodište uzima pojam i utvrđuje koju oznaku, naziv jezik ima za taj pojam, naziv = onomasia – dakle onomasiologija...”²⁸¹ Dok semasiologija polazi od riječi da bi dospjela do pojma i pojmljene stvari, onomasiologija polazi od izrečene stvari i njezina pojma da bi dospjela do riječi. Ipak onomasiologija i semasiologija međusobno se nadopunjuju i dvije su supripadne metode istraživanja istoga predmeta. Kao što se onomasiologija, koja istražuje riječ za neki pojam, mora služiti semasiološkim uvidima o značenju te riječi, tako i semasiologija, koja istražuje značenje neke riječi, ne može zaobići onomasiološke uvide o drugim riječima istoga ili sličnoga značenja.

Onomasiologija može biti dijakronijska i sinkronijska. Dijakronijska onomasiologija može se nazvati i povijesnom onomasiologijom. Njezina je zadaća da istraži povijesnu mijenu u

²⁸¹ Zauner, 1902: 3-4.

označavanju istoga pojma ili stvari kako u istom jeziku tako i u različitim srodnim jezicima. Povijesna onomasiologija istražuje različitost i mijenu više različitih riječi za isti pojam i istu stvar, koji su uzroci ili razlozi promjena riječi kojima se izriču iste stvari, gdje, kada i zašto je tijekom povijesti jezika nastupila nova riječ za označavanje toga pojma, zašto se pojavila potreba da se odustane od dotadašnje riječi i da se postavi nova riječ.

Razlika između onomasiologije i semasiologije dolazi do punog izražaja upravo u povijesnom pristupu: onomasiologija promatra mijenu različitih riječi za isti pojam, tj. riječi s istim ili sličnim značenjem, a semasiologija ostajući pri jednoj te istoj riječi prati mijenu njezinih značenja.²⁸²

Onomasiološko istraživanje odnosa između grčkoga, staroslavenskoga i hrvatskostaroslavenskoga jezika nije sinkronijsko, nego dijakronijsko, tj. pruža povijesno-genetičko tumačenje mijene označavanja pojmova u tim trima jezicima. U ovom radu prati se mijena riječi u grčkom i staroslavenskom, odnosno hrvatskostaroslavenskom jeziku, te ponekad i u latinskom jeziku. Osobita se pažnja usmjerava na označavanje u (hrvatsko)staroslavenskom, koje nastaje i mijenja se pod utjecajem grčkoga jezika. Nastoje se proniknuti razlozi zašto se staroslavenski rječotvorac, prevodeći s grčkoga jezika i tražeći pogodnu oznaku za neki pojam i stvar, odlučuje upravo za određenu riječ. Time onomasiologija staroslavenskih riječi daje građu za povijest pojmova. Pojmovi čija se imena tu prije svega istražuju jesu teološki pojmovi. Na osnovi njihove mijene i mijene onoga što se njima poima mijenjaju se i teološki nazivi. Onomasiološko istraživanje riječi stoga pridonosi razumijevanju pretkršćanske vjere Slavena kao i slavenskoga kršćanskog nazora, tj. posebnog načina na koji se u Slavena razvijaju kršćanski teološki pojmovi.

6.2.1. Uzroci promjene oznake pojma i načela označavanja pojma

Uzroci promjene oznake pojma mogu se raščlaniti na troje:

1. stanje leksika koji može služiti za označavanje;
2. promjena pojma koji se ima označiti;
3. promjena pojmljene stvari.

²⁸² Vidi Quadri, 1952.

Ta tri uzroka treba promatrati u njihovu jedinstvu. Leksičko stanje koje može potaknuti na promjenu oznake obilježava: višeznačnost riječi, neodgovarajući opseg značenja riječi, sinonimnost i homonimnost riječi, neprozirnost značenja riječi i drugo. Ali sva ta obilježja izlaze na vidjelo kao posljedica promjene pojma stvari. Ona se odnosi na pojavu cijelog niza kršćanskih pojmova za koje uopće nisu postojale oznake u slavenskom ili, ako su postojale neke riječi koje su označavale slične pojmove, one nisu bile dostatne da se njima u potpunosti označe novi pojmovi. Naposljetku promjena pojma nerazdvojno je povezana s promjenom stvari koja se izmijenjenim pojmom poima.

Uspostava nove oznake pojma u staroslavenskom jeziku zbiva se u sljedećim koracima:

1. kršćansko poimanje stvari;
2. spoznaja načina označavanja dotičnoga pojma u grčkome jeziku;
3. odabir načela označavanja pojma u staroslavenskom jeziku;
4. odabir slavenskih jezičnih sredstava za označavanje;
5. oblikovanje oznake različitim načinima tvorbe staroslavenske riječi.

Pritom je kod novog označavanja preosmišljenjem postojeće riječi njeno konačno oblikovanje uvjetovano dotičnom riječju. Ali i pri stvaranju novih riječi u staroslavenskom jeziku pod utjecajem grčkoga ne radi se o pratorbama ili tvorbama prvih riječi, nego o tvorbama na osnovi već postojećih riječi. Takve su tvorbe dakle posredovane slavenskim i grčkim riječima koje već imaju određeno značenje, odnosno već označuju neki pojam stvari.

Nužno je da se pojavi potreba za zasebnom novom oznakom koja izražava razliku u pojmu stvari, odnosno da stara oznaka ne može na zadovoljavajući način pokriti ono što se poima kao stvar. Da bi se stvorila neka oznaka, moraju se odabrati načela označavanja dotičnoga pojma stvari. Glavna načela označavanja su:

1. bit stvari (grčka složenica *qeotoko~* i njezina slavenska prevedenica *bogorodica* označavaju upravo ono po čemu je označena stvar to što jest a ne nešto drugo: žena koja je rodila Boga);
2. istaknuto svojstvo stvari, tj. sastavnica pojma (npr. grčka složenica *exapterugo~* i njezina slavenska prevedenica *šestokrīlnb* označuju istaknuto svojstvo serafima, a to je da su anđeli koji imaju šest krila);

3. ponašanje ili djelovanje stvari (grčka složenica *kakourgo~* i njezina prevedenica *złoděi* označavaju nekoga prema njegovu zlu djelovanju);
4. izgled stvari (grčka složenica *melanaimwn* i njezina prevedenica *чръноризъъ* označavaju redovnika prema izgledu njegove odjeće);
5. građa od koje je stvar sazdana (*argurion* : *srebrnikъ* je oznaka za novac zato što je izrađen od srebra);
6. odnos čovjeka prema stvari:
 - a. upotreba stvari (*qumiathrion* : *kadilnica*),
 - b. svrha stvari (*katapetasma* : *opona*);
7. stvarna sličnost između imenovanog pojma stvari i pojma neke druge stvari po kojoj se daje ime
 - a. sličnost izgleda,
 - b. sličnost položaja,
 - c. sličnost uloge, djelovanja;
8. metaforička sličnost između imenovane stvari i neke druge stvari po kojoj se daje ime;
9. sličnost između glasanja stvari i glašenja riječi (onomatopeja) (*glagolati, govoriti*);
10. sličnost riječi;
11. povezanost (prostorna, vremenska, uzročna):
 - a. istovremeno pojavljivanje stvari koja se ima označiti i neke druge stvari po kojoj se oblikuje oznaka,
 - b. pojavljivanje na istom mjestu stvari koja se ima označiti i neke druge stvari po kojoj se oblikuje oznaka;
12. dio cjeline stvari za cijelu stvar (*pars pro toto*);
13. odnos prema drugim riječima u istom pojmovnom i leksičkom polju.

6.2.2. Postupci promjene oznake pojma

6.2.2.1. Preuzimanje postojeće riječi

Označiti se može već otprije poznata stvar i već otprije pomišljeni pojam ili neki novi pojam i nova stvar. Pri označavanju se poseže ili za nekom postojećom riječju ili se stvara nova riječ, a isto tako stare riječi nestaju ili se mijenja ono što one označuju. Promjena stvari i

promjena poimanja stvari izaziva promjenu riječi za pojam stvari. Zadaća je povijesne onomasiologije utvrditi radi li se o promjeni u samom pojmu, koja iziskuje novu oznaku, ili je posrijedi isti pojam kojemu se mijenja oznaka, ili pak posve novi pojam koji zahtijeva i novu oznaku. S obzirom na suprotnost postojećih i novih riječi, te postojećih i novih pojmova i stvari povijesna onomasiologija razlikuje sljedeće postupke označavanja:

1. Postojeća je riječ preuzeta u njezinu označavanju i sačuvana kao oznaka za nepromijenjeni pojam (one riječi koje ne zadiru ili barem nisu neposredno vezane za kršćansku vjeru i kršćansku teologiju, kao i mnoge riječi koje ne označavaju apstraktne pojmove).
2. Postojeća je riječ preuzeta i preznačena uslijed promjene pojma tako da postaje nova oznaka koje označuje taj izmijenjeni pojam (riječ *bogъ* upotrebljavala se u Slavena i prije kršćanstva za označavanje pojma vrhovnoga bića, a u kršćanstvu je ona postala oznaka jedinoga kršćanskoga Boga i prevedenica grčke riječi *qeo~*).
3. Postojeća je riječ preuzeta i preoblikovana uslijed promjene pojma. Postojeća riječ može se preoblikovati na razne načine:
 - a. primetanje afiksa (primjerice riječi *zakonъ* i *vêra* postojale su otprije u slavenskom jeziku, a riječi *bezakonie* i *bezvêrie* stvorene su kao doslovne prevedenice grčkih riječi *anomia* i *apistia*, da bi se njima označio kršćanski pojam bezbožništva);
 - b. uklanjanje afiksa (stara slavenska riječ *crъkъviče* označavala je pretkršćanski hram, a u kršćanstvu je odbačen sufiks *-iče*, te je preostala stsl. riječ *crъky*, koja je prvotno označavala ne samo hram nego i sabor i sabranu zajednicu, te je u tome značenju kršćanski preznačena, a od nje su se razvili oblici *cirъky*, *crъkovъ* i *crkavъ*, kojima se označuje kršćanski hram. Sukladno tomu, odbačen je sufiks *-ičъnъ* u pridjevu *crъkъvičъnъ*, a zadržan je pridjev *crъkъvnъnъ*, koji je isprva značio 'hramski', a potom 'crkveni'. Riječ *crъky* je grecizam od grč. *kurikon* ili *kuriakon*, 'Gospodnja kuća', koji je prihvaćen neposredno iz grčkoga ili u predmoravskom razdoblju preko germanskoga **kiriko*, što je u starovisokonjemačkom dalo *chiricha*);
 - c. srašćivanje (riječ *Isuhrъstъ* hrvatskostaroslavenska je sraslica od riječi *Isusъ Hrъstъ*, što je prevedenica grč. *Ihsou~ Cristo~*);

- d. analogija (primjerice staroslavenskim se izvedenicama pridaje značenje prema analogiji sa značenjima drugih izvedenica koje su stvorene po istom tvorbenom obrascu, tj. s istim afiksima);
 - e. promjena gramatičke kategorije riječi (npr. pridjevi *nepriěznъnъ* 'zao, neprijazan' i *lukavъ* 'zao, opak, lukav' u poimeničenom oblicima *nepriěz'nb* i *lukavii* prevedenice su za grčki poimeničeni pridjev *o ponerō* 'onaj zli' i označavaju đavola, grč. *diabolō*-. Ista riječ u jednini i množini ima različito značenje: stsl. *kniga* u jednini znači 'slovo, pismo', a *knigy* u množini između ostaloga znače 'knjige Staroga zavjeta').
4. Postojeća je riječ preuzeta te joj je izmijenjeno značenje kako bi postala oznakom za novi pojam koji je dotad bio neoznačen (riječ *dēva* uzeta je u doslovnom prijevodu grčkoga *parqeno*~ da bi se njome označio novi kršćanski pojam Bogorodice ili Majke Božje. To je bilo moguće jer su u oba jezika te riječi u svom pretkršćanskom značenju označavale isto: nevinu djevojku, čime se primjereno izriče kršćanski nauk o bezgrešnom začecu Sina Božjega).

6.2.2.2. Stvaranje nove riječi

1. Stvaranje nove riječi kao nove oznake uslijed promjene pojma stvari. Kada se stara oznaka zamjenjuje novom, riječ koja je dotad služila kao oznaka može postati oznaka za nešto drugo ili čak iščeznuti. Novotvorenica nastaje:
 - a. slaganjem prema grčkom načinu tvorbe ili po uzoru na grčke složenice (grč. *eu-aggel-izein* doslovno se prevodi s *blago-věst-iti*);
 - b. izvođenjem prema grčkom načinu tvorbe ili po uzoru na grčke izvedenice. Staroslavenski i općenito slavenski jezici, jednako tako kao i grčki jezik, naginju porodičnoj, tj. etimološkoj tvorbi riječi. Česti su cijeli nizovi riječi izvedenih od iste osnove: *agaqō*~ : *blagъ*; *agaqōth*~ : *blagostъ*; *makario*~ : *blaženъ*; *makarith*~ : *blaženikъ*; *makarioth*~ : *blaženie/blaženstvo*; *makarizein* : *blažiti* čine jednu porodicu riječi, pri čemu je osnovna riječ *blagъ*. Istražuje li se primjerice pravo značenje riječi *blaženikъ*, može se zahvaljujući tome ući u njezin trag, može se tragom njezine osnove otkriti njezino porijeklo. Time što je u njoj prisutna riječ *blagъ*, ona daje od sebe trag

svoga izvornoga značenja (izvorno *blagъ* ne znači 'bezopasan, dobroćudan, tih, umjeren, lak, nježan', nego 'dobar', a *blaženъ* je 'onaj koji je u blagostanju, koji je dobar'.) No dakako bez samog poimanja stvari ne može se iz oznake same po sebi dokučiti što ona označuje. Uostalom, negdje gdje bi se i u staroslavenskom očekivala porodična srodnost riječi, ona izostaje (ade l fo – adel fh : *bratъ* – *sestra*);

- c. stvaranjem iz korijena (slavenska prevedenica za grč. *apostolo~* je takva korijenska riječ *slbъ*, koja se sastoji od korijena glagola *slati* u skladu s etimologijom prevedene grčke riječi od glagola *stellein* 'slati', odnosno *apostellein* 'odaslati, poslati', te doslovno znači 'poslanik', 'onaj koji je od Isusa Krista odaslan da među ljudima širi blagovijest o Spasitelju');
 - d. udvostručenjem sloga (slavenski grecizam *varъvarъ* presnimava grčko *barbaro~*, te preuzima njegovo izvorno značenje 'stranac, onaj koji govori nerazumljivim jezikom', doslovno 'onaj koji brblja', ali i njegovo izmijenjeno kršćansko značenje 'divljak, neznabožac').
2. Stvaranje nove slavenske riječi kao oznake za posve novi pojam koji se javlja s grčkom riječju, a u slavenskom je dotad bio neoznačen (grčka složenica *pantokratwr*, koja označava jedno od svojstava kršćanskoga Boga, i u grčkome je kršćanska novotvorenica u značenju 'svevladar, onaj koji sve održava', a u slavenskom je doslovno prevedena novotvorenicom *vsedrъžitelъ*, pri čemu drugi član te složenice nije postojao kao samostalna riječ prije kršćanstva, niti je glagol *drъžati* imao suznačenje 'vladati').
 3. Stvaranje nove riječi prisvajanjem riječi iz grčkoga jezika s istim značenjem (u grčkome je primjerice *eikwn* isprva oznaka za bilo kakvu sliku, a u kršćanstvu postaje oznaka za svetu kršćansku sliku. U staroslavenskom se riječ ne prevodi nego se prihvaća kao grecizam *ikona* kako bi se očuvao kršćanski smisao slike, koji počiva na razvijenoj teologiji slike).

Pored općih čimbenika koji utječu na svako označavanje, na staroslavensko označavanje u susretu s grčkim jezikom utjecali su sljedeći opći čimbenici:

1. tipološka i genetička srodnost staroslavenskoga i grčkoga jezika;
2. dodir između slavenskog i grčkog jezika, osobito u području oko Soluna;

3. općenito grčko i uže kršćansko-bizantsko porijeklo pojma stvari;
4. načelo doslovno-smislaonoga prevođenja grčkih riječi slavenskim riječima i neprevedivost nekih grčkih riječi, što počiva na sakralnom autoritetu grčkoga teksta;
5. bizantska državno-crkvena skrb za nastanak i razvoj staroslavenskog jezika.

Na način stvaranja novih i promjenu postojećih staroslavenskih oznaka u prijevodu s grčkoga utjecali su ovi posebni čimbenici:

1. dijalektalne razlike u leksiku različitih slavenskih jezika;
2. razlike u leksiku među redakcijama staroslavenskog jezika;
3. višeznačnost slavenskih riječi;
4. višeznačnost grčkih riječi;
5. različita suznačenja grčkih i slavenskih riječi;
6. razlika u opsegu značenja koji pokrivaju odgovarajuće slavenske i grčke riječi;
7. izbjegavanje sinonimije slavenskih riječi (preklapanje riječi za isti pojam);
8. izbjegavanje homonimije slavenskih riječi (preklapanje pojmova u istoj riječi);
9. povećanje prozirnosti značenja slavenskih riječi pomoću izvođenja, često u skladu s načelima izvođenja grčkih riječi;
10. težnja za time da se razlog označavanja odnosno označeni pojam nazre u samoj riječi;
11. prisvajanje grčkoga pojma u slavenskoj riječi koja zamjenjuje grecizam.

6.2.3. Promjena oznake pojma i promjena pojma stvari

Promjena oznake svjedoči o promjeni samoga pojma. Što duže se zadrži neka riječ s istim značenjem, te što je više riječi različitih jezika iste porodice s istim korijenom koji u svima ima isto značenje, to postojaniji, određeniji ili općenitiji je pojam kojega je ta riječ oznaka. Obratno, što je kratkotrajnija neka riječ, što je manje raširen njezin korijen, to je neodređeniji njezin pojam. Stoga se spoznajom povijesne mijene oznaka koje služe za označavanje pojma i stvari, otkriva i povijesna mijena samih pojmova i stvari. Štoviše, riječi se ne istražuju radi njih samih, nego kao sredstvo otkrivanja načina poimanja stvari i samih stvari u njihovoj povijesnoj mijeni.

U svakom se jeziku odražava njemu svojstveno poimanje neke stvari. Stoga onomasiološko istraživanje (hrvatsko)staroslavenskoga leksika ima utvrditi u čemu se sastoji različitost,

sličnost i istost u označavanju na (hrvatsko)staroslavenskom i grčkom jeziku. Različitim poimanju stvari odgovara različito označavanje. Jedan te isti pojam pokazuje svoje različite vidove u različitim jezicima i njihovim oznakama. Sličan ili istovjetan način označavanja proizlazi iz doslovno-smislaonoga prijevoda grčkih riječi, u kojem do izražaja dolazi sličan ili isti vid označenih stvari.

Onomasiološki se postupak u tom pogledu sastoji u sljedećim koracima:

1. utvrditi za svaku analiziranu slavensku riječ koji je pojam njime označen;
2. utvrditi koja je stvar tim pojmom pojmljena;
3. utvrditi specifični odnos toga pojma i stvari, koji je doveo do analizirane oznake;
4. usporediti upotrebu te riječi, tj. način njena označavanja pojma u različitim tekstovima istoga i različitih razdoblja staroslavenskoga jezika;
5. istražiti mijenu oznake za taj pojam, odnosno pojmljenu stvar od grčkoga do (hrvatsko)staroslavenskoga jezika. Pritom se prati utjecaj grčkog na slavensko označavanje, a oba se uspoređuju s drugim srodnim označavanjima istoga pojma i stvari u drugim indoeuropskim jezicima (najčešće latinskom, indoiranskim i baltičkim jezicima), koja su važna za razumijevanje toga utjecaja. U dijakronijskoj perspektivi treba otkriti koja je nova riječ stvorena ili stara preobražena pod utjecajem grčkoga jezika, u razlici prema riječima koje su postojale i nastajale neovisno o tom utjecaju. Pritom se razlikuju načelno četiri sloja: 1. prihvaćenice, 2. doslovne prevedenice, 3. preznaćenice i 4. nedoslovne prevedenice.

S obzirom na doslovnost i nedoslovnost prevođenja s grčkoga na (hrvatsko)staroslavenski, u kojem dolazi do promjene označavanja u odnosu između dvaju jezika, postoji više mogućnosti:

1. nedoslovan prijevod, preosmišljenje postojeće slavenske riječi i preznačenje pojma označenog grčkom riječju. Tako su za oznake kršćanskih pojmova korištene mnoge riječi iz rječnika slavenske pretkršćanske vjere kojima se izriče poseban vid istoga pojma koji se izriče i grčkom riječju (riječ *bogъ* kao staroslavenska prevedenica grč. *θεο*~ označuje pojam na taj način da se u njemu ističe da je Bog onaj koji daje i dodjeljuje);
2. nedoslovan prijevod, preznačenje pojma označenoga grčkom riječju kroz novostvorenu prevedenicu (grčka složenica *sklhrokardia* prevodi se složenicom

žestosrbdie, koja u svom prvom članu nije doslovna jer pridjev *sklhro~* znači najprije 'usahnuo, tvrd, krut', a 'žestok' je samo jedno od izvedenih značenja, koje u slavenskoj riječi postaje glavno);

3. doslovan prijevod postojećom slavenskom riječju (*paraklhto~* u grčkome znači 'pomoćnik, branitelj, tješitelj, odvjetnik', a u kršćanstvu postaje oznaka za Isusa, a češće za Svetoga Duha, te se na staroslavenski prevodi riječju *hodatai* 'posrednik, zagovornik, pomoćnik');
4. doslovan prijevod novostvorenom slavenskom riječju (npr. pojam označen grčkom složenicom *qeotoko~* doslovno se prenosi složenicom *bogorodica*) Značenje osnove tvorenice može se u tvorenici pod utjecajem prevedene grčke riječi izgubiti tako da preostaje njezino izvedeno značenje; *episthmh : nastavlenie* ← riječ *nastavlenie* izvedena je od osnove koja se svodi na glagol *staviti* uz dodavanje prefiksa *na-* kako bi doslovno prevela grčku izvedenicu od glagola *istanai* i prefiksa *epi-*, ali dok grčka riječ doslovno znači 'stajati pri nečemu', značenje (hrvatsko)staroslavenske riječi izgubilo je svezu sa značenjem medijalnog oblika grčkoga glagola *istasqai* 'stajati').

Značenje slavenskih riječi nije bilo proizvoljno povezano s njihovim glasovnim oblikom i ta se sveza ponekad može jasno razabrati. Osim sveze koja se očituje u gramatičkom obliku riječi (završetci), radi se i o vezi s korijenom i osnovom riječi, bilo da je riječ jednostavna, izvedena ili složena. Veza značenja i pojedinih glasova koji čine riječ najčešće je neprovidna, osim u slučaju onomatopeja.

Nekom određenom sadržaju mogu se pridružiti različite riječi. Ali unatoč prividnoj jednakosti značenja sinonimnih riječi (različite riječi za isti ili sličan sadržaj), one se razlikuju po određenim vidovima pojma i stvari koje označuju, pa se i različito upotrebljavaju, ovisno o kontekstu, i nisu bez ostatka zamjenjive. Ukupnost različitih riječi za neko sadržajno područje naziva se poljem riječi. Onomasiološkim se istraživanjem otkrivaju takve skupine različitih ali međusobno povezanih riječi za istu stvar, koje se zasnivaju na srodnim pojmovima.

6.2.4. Popis djelomično doslovnih i nedoslovnih prevedenica u hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima prevedenima s grčkoga

Djelomično doslovne prevedenice s grčkoga su one prevedenice u kojima:

1. jedna njihova sastavnica prevedena je doslovno a druga nedoslovno, kao npr. u glagolu *v'z-vêstiti* (OD), koji svojom osnovom *vêstiti* doslovno prevodi drugi član grčke složenice *eu-aggelizesqai*, a svojim prijedložnim prefiksom *vz-* nedoslovno prevodi prvi član grčke složenice *eu-*;
2. nisu prevedene sve sastavnice grčke riječi nego samo neke;
3. grčka netvorenica prevedena je slavenskom tvorenicom i to tako da je jednom sastavnicom prevedenice prevedena grčka riječ, a druga sastavnica prevedenice sadrži neko značenje koje nije sadržano u grčkoj riječi;

Nedoslovne prevedenice su one prevedenice u kojima

1. nije prevedeno osnovno značenje grčke riječi, nego prevedenica ima neko značenje koje se udaljava od osnovnoga značenja, tj. mijenja način označavanja istoga pojma, ali tako da iskazuje značenje blisko značenju grčke riječi. U riječima *anastasi~* : *vskrêšenie* (AcPTh, OD) prefiksi su doslovno prevedeni, ali se osnova grčke riječi svodi na glagol *istanai* 'stajati', a osnova slavenske riječi na glagol *krêšiti* ili *kresati*, koji se od glagola *stati* djelomice razlikuju po svojem značenju.
2. nije prevedeno osnovno značenje grčke riječi, nego prevedenica ima neko značenje koje pretumačuje to osnovno značenje tako da mijenja način označavanja pojma, tj. svojim načinom označavanja iskazuje promjenu pojma stvari. Primjerice grčka izvedenica *analusi~* stvorena je od glagolske imenice *lusi~*, koja se svodi na glagol *luein* 'riješiti, razriješiti (od uza)', 'osloboditi' i prefiksa *ana-* 'uvis, prema gore', dočim se njezina prevedenica *prêstavlenie* (OD) svodi na glagol *staviti* te ima prefiks *prê-*. Njezino osnovno značenje 'premjestiti se', 'biti stavljen na drugo mjesto' udaljeno je od osnovnog značenja grčke riječi 'oslobođenje', tako da one na bitno različit način označavaju isti pojam smrti i umiranja.

Nedoslovne prevedenice začetak su razvoja teologije na slavenskom jeziku, gdje se na temelju pretumačenja teoloških pojmova prvotno označenih grčkim riječima pojavljuje drugi

način označavanja tih pojmova slavenskim riječima. Ponekad ta promjena načina označavanja nije uzrokovana samo sredstvima slavenskoga jezika koja su prevoditeljima stajala na raspolaganju, nego je posljedica svjesne odluke, premda je, jezično gledano, bilo moguće pronaći doslovniju prevedenicu. Sveta Braća i njihovi učenici na taj su način iskoristili stvaranje novoga jezika za to da teološki preznače pojmove koji su se grčkim riječima iskazivali tako da to novo značenje u njima nije bilo uočljivo i one na njega nisu ukazivale. Ponekad se čak slavenske riječi otkrivaju kao one koje su bliže ispravnom teološkom poimanju od grčkih, jer one su imale tu prednost da su stvorene iz duha kršćanstva odlukom mudrih tvoraca riječi i oznaka, dočim je većina grčkih riječi, koje su postojale u pretkršćansko doba, samo kršćanski prisvojena.

U popisu koji slijedi navedene su ne samo one djelomično doslovne i nedoslovne prevedenice koje su u prijevodu stvorene, nego i one koje su otprije postojale, a u prijevodu su terminologizirane kao kršćanski termini koji redovito prevode odgovarajuće grčke termine.

agio~ : *svetb* (AcPA, AcAM, OD, VPe, VA, VN, MCR, PM)

aitia : *vina* (AcPTh, AcI)

aitio~ : *krivina* (SpI)

aiwn : *věkb* (SpI, AcAM, OD, MXLS, VA, VN, PG)

aiwnion : *večbnb* (AcPA)

amno~ : *agnbcb* (MC)

alhqeia : *istina* (AcPTh, AcPA)

analusi~ : *prêstavlenie* (OD)

anastasi~ : *vskrêšenie* (AcPTh, OD)

anistasqai : *vskresiti* (TA)

anti lhyi~ : *zastuplenie* (OD)

axio~ : *dostoênb* (TA, AcPA, VA, MCR, AcAM)

apokaluptein : *êviti* (VA), *otkriti* (VN)

arhth : *istiñnstvo* (SpI)

baptizein : *krstiti* (AcPA)

baptisma : *krbčenie* (PETH – NMFr)

daimonion : *bêsb* (AcAM)

daimwn : *bêsb* (AcPA, AcAM, AcI)

deisqai : *moliti* (AcI, PETH – NMFr), *moliti se* (AcAM)
 dehsi~ : *molitva* (SpI, PJ – BrMet)
 diafora : *otlučenie* (TA)
 dikaio~ : *pravьdbnь* (AcAM)
 doxa : *slava* (AcAM, AcPA, OD, MXLS, VA, VN)
 eidwlon : *kumirь* (SpI, PG)
 ekklhsia : *crikva* (AcPA), *crikavь* (VN), *crьkьvь* (Dac)
 eleein : *pomilovati* (TA, SpI, AcPA, AcI, OD)
 eleeino~ : *umilenь* (SpI)
 eleo~ : *milostь* (OD)
 elpi~ : *up'vanie* (VA), *nadě* (VA)
 exegeirein : *vstati* (OD)
 epaggelia : *obečanie* (MC)
 epaino~ : *hvalenie* (ApD)
 episkeyi~ : *prisêčenie* (OD)
 euaggelizesqai : *v'zvêstiti* (OD)
 eucaristein : *hvaliti* (VA)
 eucesqai : *moliti se* (TA, MCR, PM, PETH – NMFr), *pomoliti se* (AcAM), *stvoriti molitvu* (OD)
 euch : *molitva* (SpI, AcPA, PJ – BrMet, VN), *molenie* (AcAM)
 qaumasia : *čudesa* (AcAM)
 qeo~ : *Bogь* (OD, VA, Dac, PAR – PazFrH, PG, PM)
 tou qeou : *Božii* (OD, VA, PJ, Dac, PAR – PazFrH)
 qusia : *žrьtva* (SpI)
 qusiasthrion : *oltarь* (OD)
 ieron : *crkavь* (AcAM), *crьkavь* (AcI)
 iketeuein : *moliti* (SpI)
 kathgoro~ : *obličitelь* (AcI)
 kaqarizein : *očičevati* (AcAM)
 kairo~ : *vrěme* (OD, VA)
 keleusma : *povelěnie* (MC)
 khrugma : *propovědь* (OD)

khruttein : *propovédati* (AcPA, OD)
 klhronomo~ : *naslédnikъ* (SpI)
 koinwnein : *pričestiti* (PJ – BrMet)
 koinwnia : *vsudъ* (PEth – PazFr)
 kosmo~ : *mirъ* (OD, VPe – ČŽg, MXLS, VA)
 kratein : *držati* (AcI)
 krinein : *suditi* (AcI)
 krisi~ : *sudъ* (SpI, AcPTh)
 krith~ : *sudi* (ApD)
 kurio~ : *gospodъ* (SpI, AcPA, AcAM, OD, PJ, PETh – PazFr, PETh – NMFr, VPe – Akad, VA, Dac), *gospodinъ* (MC, PazFrH)
 tou kuriou : *gospodъnъ* (PJ – BrMet, PETh – PazFr, Dac)
 latreuein : *služiti* (MC)
 leitargesqai : *službu stvoriti* (OD)
 logo~ : *slovo* (AcPA, OD, VA, VN)
 mago~ : *vlъhvъ* (AcPA, AcPTh)
 mageuein : *ovlъhovati* (AcAM)
 makario~ : *blaženъ* (SpI, AcAM, VPe – Akad, PETh – PazFr, OD)
 manteuesqai : *vlъhvovati* (SpI)
 martu~ : *svédokъ* (VPe – ČŽg), *mučenikъ* (MXLS, PG)
 marturein : *svéděti* (ApD)
 metanoein : *pokaěti se* (TA)
 metanoia : *pokaěnie* (ApD)
 miainein : *skъvrnuti* (AcPA), *oskvrъniti* (MXLS)
 monaco~ : *črnikъ* (VA)
 musthrion : *taina* (AcAM, VA)
 nao~ : *crъkva* (PJ – BrMet, VA), *hramъ* (MC)
 nomo~ : *zakonъ* (AcPTh, AcI)
 oikonomia : *smotrenie* (OD)
 omologein : *ispovédati* (MXLS)
 omologeth~ : *ispovédnikъ* (MC)
 osio~ : *prépodobъnъ* (AcPTh, OD)

paradeiso~ : *rai* (ApB, AcAM, OD, VPe – Akad), *sadb* (PJ – BrMet), *poroda* (VAS)
 parakalein : *moliti* (OD), *moliti se* (VA), *prositi* (PETH – PazFr, VPe – ČŽg)
 paraklhsi~ : *molenie* (OD), *utêha* (OD)
 paramuqia : *utêha* (AcPTh, VA)
 parhgoria : *utêšenie* (MC)
 parqeno~ : *dêva* (SpI, AcPTh), *dêvica* (AcPTh)
 parrhsia : *dr̥znovenie* (OD)
 parousia : *prišastie* (SpI)
 peirasmō~ : *napastb* (SpI, AcI, AcPTh, PETH – NMFr)
 pisti~ : *vêra* (AcPTh, PM)
 plhsio~ : *iskr̥nb* (VPe – Akad)
 pneuma : *duhb* (AcPA, AcI, VA, OD, VN, Dac),
 presbutero~ : *popb* (ApD)
 proseucesqai : *moliti se* (AcPTh), *pomoliti se* (ApD), *molitvu stvoriti* (OD), *moliti* (VN)
 ruein : *izbaviti* (SpI, AcAM)
 sebesqai : *čbstiti* (SpI), *čisti* (MC)
 semno~ : *prečistb* (SpI)
 splagcnizesqai : *milosr̥dovati* (AcPTh), *pomilovati* (AcAM)
 stauro~ : *križb* (AcAM, PM)
 stauroun : *raspeti* (AcPA, SpI)
 sumbainein : *prigoditi se* (SpI)
 tapeinh : *smêrenie* (OD)
 tapeino~ : *smêren* (OD)
 tapeinoun : *smêriti* (PJ – BrMet)
 tapeinwsi~ : *smêrenie* (OD)
 umnein : *hvaliti* (OD)
 uperbolh : *premožs̥tvo* (SpI)
 upomenein : *tr̥peti* (AcPA, VPe – ČŽg), *potr̥piti* (AcAM)
 upomonh : *tr̥penie* (SpI, MCR)
 fusi~ : *est̥stvo* (ETh)
 cari~ : *blagodêtb* (AcPA, OD, PETH – PazFr, MCR, Dac)

7. Primjeri semasiološko-onomasiološke analize (hrvatsko)staroslavenskih kršćansko-teoloških termina

U onome što slijedi izlažu se primjeri semasiološko-onomasiološke analize u skladu s načelima izloženim u prethodnom poglavlju. U analizi su korišteni sljedeći rječnici:

- Berneker, E. 1908-1913. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Buck, C. D. 1949. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas*. Chicago.
- Chantraine, P. 1968-1980. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* I-IV. Paris.
- Divković, M. 1997. *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb.
- Ernout, A. / Meillet, A. 1959. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris.
- Etimogický slovník jazyka staroslověnského*. 1989-. E. Havlová (red.). Praha.
- Этимологический словарь славянских языков*. 1974-. О. Н. Трубачев (ред.). Москва.
- Фасмер, М. 1964-1973. *Этимологический словарь русского языка* I-IV. Москва.
- Fick, A. 1890. *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen* I-II. Göttingen.
- Frisk, H. 1960-1972. *Griechisches etymologisches Wörterbuch* I-III. Heidelberg.
- Georges, K. E. 1998. *Lateinisch-deutsches ausführliches Handwörterbuch*. Hannover.
- Gluhak, A. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb.
- Liddell, H. G. / Scott, R. 1968. *A Greek-English Lexicon*. Oxford.
- Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. 2004. S. Damjanović / I. Jurčević / T. Kuštović / B. Kuzmić / M. Lukić / M. Žagar (ur.). Zagreb.
- Miklošič, F. 1862-1865. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Wien.
- Miklošič, F. 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien.
- Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I-II. Bern – München.
- Rječnik crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije*. 1991.- B. Grabar / Z. Hauptová, F. V. Mareš / A. Nazor (ur.). Zagreb.
- Senc, S. 1991. *Grčko-hrvatski rječnik*. Zagreb.
- Skok, P. 1971-1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I-IV. Zagreb.
- Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. 1958-1997. J. Kurz I-III / Z. Hauptová IV, (red.). Praha.
- Słownik prasłowiański*. 1974.- F. Sławski (red.). Wrocław.
- Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.)*. 1984. Р. М. Цейтлин / Р. Вечерка / Э. Благова (ред.). Москва.
- Trautmann, R. T. 1923. *Baltisch-slavisches Wörterbuch*. Göttingen.
- Walde, A. / Hofmann, J. B. 1938-1956. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* I-III. Heidelberg.
- Walde, A. 1928-1932. *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen* I-III. Berlin.

Što riječ *bogъ* u staroslavenskom jeziku i književnosti znači, odgovara nam prije svega kršćanska teologija, jer staroslavenska je književnost kršćanska i ta je riječ oznaka prije svega za kršćanskoga Boga. Budući da je ta književnost nastala u prevođenju bizantskih kršćanskih spisa s grčkoga jezika, riječ *bogъ* u njoj se pojavljuje kao prevedenica za grč. *qeο~*. Od imenice *bogъ* izveden je pridjev *božii*, kojim se prevodi grč. *tou qeou*, zatim pridjevi *božbstvъnъ* i *božbskъ* za grč. *qeio~*, imenica *božbstvo* za grč. *to qeion* i *qeoth~*. Riječ *qeο~* međutim ne označava u grčkome samo kršćanskoga Boga nego se upotrebljavala i prije kršćanstva za grčke bogove. Kršćani koji su govorili grčkim jezikom preuzeli su dakle staru riječ, koja je starija od samoga kršćanstva, da bi njome imenovali svoga Boga, i pritom su nužno izmijenili njezino značenje, jer kršćanski se pojam Boga bitno razlikuje od pretkršćanskoga pojma grčkoga boga. Koristiti se istom riječju *qeο~* za različite pojmove boga i različite bogove s kršćanskog je stajališta neprihvatljivo. Stoga kršćani prestaju nazivati pretkršćanske bogove riječima *qeο~* i *bogъ* te zadržavaju te riječi samo za kršćanskoga Boga, u koga vjeruju kao u jedinoga Boga, pored kojeg nema drugih bogova, dočim se pretkršćanski i nekršćanski 'bogovi' nazivaju poganskim kumirima, demonima i idolima, koje štuju samo neznabošci i bezbožnici.

Riječ *bogъ* nedvojbeno je praslavenska i sveslavenska riječ. Ona prvotno nije imala značenje koje je dobila nakon pokršćavanja, ali ne samo zato što se praslavenski pojam boga razlikuje od kršćanskoga, iako se izriče istom riječju *bogъ*, nego prije svega zato što praslavenski pojam onoga što se običava nazivati bogom uopće nije bio označavan riječju *bogъ*. Etimon riječi *bogъ* istražuje se zato da bi se utvrdilo koja je predodžba stajala u podlozi slavenskoga pretkršćanskog pojma koji se označava riječju *bogъ*, ali i zato da se pokaže kako se njome izvorno uopće nije označavao opći i sve pojedinačne 'bogove' obuhvaćajući pojam 'boga', nego bitno svojstvo praslaveski pojmljenog vrhovnoga bića.

Neki su slavenski bogovi u svome imenu imali tu riječ: *Belbogъ*, *Dabogъ*, *Stribogъ*, *Čislōbogъ* itd. Upravo to da se od mnoštva bogova samo neki nazivaju imenom *bogъ* dokazuje da praslavenska riječ **bogъ* nije označavala opći pojam 'boga'. U protivnom bi oni 'bogovi' koji se ne nazivaju bogom bili manje bogovi od onih koji se tako nazivaju. Takav se zaključak može potkrjepiti i time da u jezicima drevnih naroda u načelu vlada jedinstvo

riječi/imena, pojma i onoga imenovanog/pojmljenog, kao i značaj imena u odnosu na ono njime imenovano.

Praslavenska riječ **bogъ* vjerojatno ne bi mogla biti preuzeta u staroslavenski jezik kao *bogъ*, da bi se njome imenovalo kršćanskoga Boga, da ju već sami Slaveni i prije moravske misije i stvaranja staroslavenskoga jezika nisu upotrebljavali za kršćanskoga Boga, kojeg su u novoj postojbini počeli štovati. Prema tomu, staroslavensku riječ *bogъ* slavenski prvoučitelji nisu proizvoljno odabrali u prijevodu grč. θεο~, budući da je ona već bila pripremljena u narodnom jeziku da zauzme to mjesto. Ali nije vjerojatno da je ta riječ oduvijek u Slavena imala značenje 'boga'. Istim imenom *bogъ* označavali su vrhovno biće i pretkršćanski Slaveni kao i kršćanski Slaveni, samo što je sadržaj te riječi u kršćanstvu postao bitno drukčiji.

U praslavenskom jeziku, koji prethodi staroslavenskomu jeziku i književnosti i koji prethodi pokršćavanju, riječ **bogъ* prvobitno je bila pridjev, a ne imenica, i njezino je osnovno značenje bilo 'bogat', 'pun', 'koji nešto ima u obilju'. Da se isprva radilo o pridjevu, dokazuju praslavenski pridjevi **ubogъ* 'siromašan, koji nema boga(tstva)', *ptwco~*, *pauper* i **nebogъ* 'jadan, siromah, koji je bez boga(tstva)', koji su stvoreni samo dodavanjem prefiksa *u-* i *ne-* na osnovu *bogъ*. Taj je pridjev po svemu sudeći bio vrlo prikladna osnova za tvorbu riječi, možda čak i složenica, na što upućuju imena slavenskih bogova. Prema tomu, i u imenima slavenskih bogova *-bogъ* je pridjev. Tek se postupno već u praslavensko doba taj pridjev razvio u imenicu, što se očuvalo i u današnjim slavenskim jezicima. Zatim je stvoren pridjev koji je zamijenio stariji oblik, pa je tako od imenice *bogъ* dodavanjem sufiksa *-at*, koji ima značenje 'svojstvenosti', 'imanja' i 'vlasništva', izveden praslavenski i sveslavenski pridjev **bogatъ* (grč. *plousio~*, lat. *dives*). Na sličan su način u baltičkim jezicima tvoreni litavski pridjevi *bagótas* 'bogat' i *ubaggis* 'siromašan' i latvijski pridjev *bagāts* 'bogat'. Prema tomu, *bogatъ* znači 'obilan', 'onaj koji ima obilje', tj. ima ono što se naziva *bogъ*. To se značenje čuje u izrazima poput *bogato polje*, *bogata jesen*, *bogata duša*, *bogat rudom*, *bogat urod*, *bogato ukrašen*, *bogata sreća*, *bogat stol*. Osim toga, budući da je pridjev *bogatъ* od početka značio 'bogat, obilan', iz toga se povratno vidi da je on mogao nastati iz riječi *bogъ* samo pod uvjetom da je i ona sama imala tomu odgovarajuće značenje. Vjerojatno se već u praslavensko doba riječ **bogъ*, osim kao drugi dio imena 'bogova', upotrebljavala i kao opći pridjev (epitet) 'bogova', najprije kao pridjev (atribut), a potom kao imenica (apozicija).

Porijeklo i izvorno značenje riječi *bogъ* razjašnjava se u usporedbi s drevnim indoiranskim ili arijskim jezicima, u kojima se nalaze usporedne i srodne riječi. Unutar široke indoeuropske porodice jezika indoiranska je skupina posebno srodna sa slaveno-baltičkom jer imaju iste

karakteristične glasovne promjene. U indoarijskom ogranku indoiranske skupine jezika najstariji potvrđeni indoarijski jezik – staroindijski ili vedski sanskrt – ima riječ *bhaga*, koje potječući od stind. glagola *bhájati* 'djeliti, udjeljivati', med. *bhájatē* 'imati udjela', u sebi objedinjuje tri značenja: 1. 'djelitelj usuda, blagostanja', 2. 'bogatstvo, obilje, svojina, blagostanje, dobrobit', 3. '(dobar) usud, ono u čemu se ima udjela'. Prema tomu, *bhaga* je udjelitelj a ujedno i ono udijeljeno. Ta se riječ izvorno u *Vedama* pojavljuje kao pridjevak bogova, slično kao i *bogъ* u slavenskim imenima bogova, a tek se kasnije pojavljuje kao vlastito ime *jednoga* vedskog boga, ali nikad nije opći naziv za sve bogove. To je u *Rgvedi* jedan od sedam Āditya, bog bogatstva i braka, koji nadzire raspodjelu dobara i usuda svakom čovjeku u skladu s njegovim zaslugama. Prema tomu, *bhaga* izvorno nije vlastito ime jednoga boga, nego božanska moć po kojoj svi bogovi kao bogovi učestvuju u onom božanskom samom, koje je u svima njima prisutno, a to je *atman*. Ta božanska moć je moć (sebe)davanja, pružanja, darivanja, udjeljivanja i ispunjavanja. U različitim se bogova ta moć očituje na različit način, shodno različitom učestvovanju svakog pojedinog boga u onome božanskom. Tomu srodne riječi u klasičnom sanskrtu su *bhágavān* (*bhágavat-*) i *bhagya*, kojima se isprva oslovljavao bog, doslovno kao 'onaj koji ima bogatstvo', a kasnije i u značenju 'bog'.

U drugom ogranku indoiranske skupine jezika, u iranskoj skupini nalaze se također riječi istoga porijekla. Tako je avest. *baga-* i stperz. *baga-*, te stbaktr. *bagha* 1. 'dio, udio, usud, udes, kob (osobito dobra)' i 2. 'gospod, bog', u vezi s avest. *bag-* (*bažat*) 'biti određeno kao udio', *baxšaiti* 'udio imati ili davati', *baxta* 'ono dodijeljeno', od čega je srpsko i bosansko *bakšiš*. Ime grada Baghdada složenica je od srednjoperzijskog *baga* i *data*, 'bogom dan', 'Bogdan'. Značenje 'bog' očuvalo se je i u novoperzijskom *baga*. Tako ime *Stribogъ* vjerojatno potječe iz stperz. **Srībaga-* 'uzvišeni bog', koje se očuvalo u perz. *Śrībaga-*, a vjerojatno i *Daždbogъ* potječe iz avest. **dazdi*, zatim avest. *dazda* 'dar', što odgovara stind. *daddhi*, sanskr. *dehi* 'daj'. Dabog je kao davatelj bogatstva bog koji u sebi sabire božanskost slavenski pojmljenoga boga. To bi moglo značiti da Dabog (Daždbog, Dadžbog, Dažbog, Dajbog), kojemu se ime izvodi od korijena *dažd-/dadž-/daž-/daj-/da-* u značenju 'dati', nije ime tek jednog od slavenskih bogova, nego opće svojstvo bogova, ono što svaki slavenski bog kao bog jest.

Kao zajedničko porijeklo slavenske i staroindijske imenice pretpostavlja se ie. imenica **bhagos*, koja se opet svodi na ie. korijen **bhag-*, koji pokriva značenja: 1. 'udjeljivati, određivati kao udio i primati u/kao udio', 2. 'jesti', 3. 'hrana' i 4. 'bogatstvo'. Udjeljivanje je dakle u samom korijenu vezano za bogatstvo, hranu i jedenje. U hrani je naime bogatstvo, a uživanje takva bogatstva je jedenje. Utoliko je **bhagos* davatelj hrane i bogatstva. U stind.

ima riječi koje su poprimile to značenje: *bhaktám* 'udio, hrana, udio hrane', *bhakša* 'hrana, jelo', *bhakšati* 'jesti, užiti'. Iz toga se ie. korijena izvodi također i grč. *phagein* 'jesti, hraniti se'. S time da je bogatstvo shvaćeno kao hrana, a blagostanje kao obdarenost obiljem hrane, povezane su mnoge slavenske zbirne imenice: staroruski *zbôžje*, poljski *zboże*, ukrajinski *zbižžja* i *zbožžja* te bjeloruski *zbožža* znače 'žito', a rus. *bogatie* 'svježi hljeb (iz zrna nove žetve)'. Te riječi pokazuju da se u starih Slavena hrana poistovjećuje sa žitom, tj. da je žito najvažnija hrana, koja zaslužuje da ima ime srodno s onom riječju koja označava glavno svojstvo bogova. U češkom se nalazi riječ *zboží* 'roba', koja u gornjolužičkom znači 'blagostanje, blagodat', te u donjolužičkom *zbožo* 'blago, stoka'.

Kao i stind. *bhaga*, tako i slavensko *bogъ* izvorno ima u sebi oba značenja, a značenje (imanja) bogatstva, izobilja (blaga), blagostanja i dobrobiti (sreće) očito je već i iz pridjeva *bogatъ*, *ubogъ* i *nebogъ*. Od pridjeva *ubogъ* u hrvatskom se je otpadanjem prefiksa razvilo *bogac* i *bogec* 'siromah', a od pridjeva *nebogъ* u češkom *neboštík* i *nebožec*, u poljskom *nieboszczyk* 'siromah, sirota'. Isto je značenje očuvano u izrazu *svoga boga uživa*. Jednako tako su i frazemi: *za boga*, *udijeliti nešto za boga*, *darovati zarad boga*, *za boga prositi*, zatim *do boga* i *do zla boga* 'veoma mnogo, neizmjereno puno', *dat ću ti tvoga boga*, *dobit ćeš svoga boga* 'dat ću ti tvoj udio' – tragovi toga drevnoga značenja riječi *bogъ*.

Time i staroslavenska riječ *bogъ* u svojoj osnovi također ima oba značenja. Štoviše, u temelju teološkoga značenja stoji prvotno značenje bogatstva i njegova dodjeljivanja. I u arijskim i u praslavenskom jeziku razvoj značenja riječi 'bog' odvijao se ovako: 'bogat' → 'bogatstvo, obilje, blagostanje' → 'djelitelj bogatstva, usuda' → 'gospodar bogatstva, usuda'. Postavlja se pitanje kako je to drevno značenje prisutno u slavenskom pretkršćanskom poimanju boga i kako ono utječe na slavensko poimanje kršćanskoga Boga? Polazeći od značenja riječi stind. *bhaga* postaje jasno da je riječ 'bog', postavši imenica, u Slavena prvotno značila 'djelitelj bogatstva, onaj koji razdjeljuje blago' i 'udjelitelj usuda', a usud je ono od boga udijeljeno, dodijeljeno. Sveza između boga kao djelitelja i onoga bogatoga vidljiva je u izrazima *bogata milost*, *bogata blagodat* itd.

Riječ *bogъ* dakle nema tek slično značenje kao i pridjev *bogatъ*, nego je imenica *bogъ* nekoć bila pridjev. Ona u praslav. jeziku vjerojatno nije imala značenje 'boga', nego je to značenje dobila tek s pokršćavanjem, kada je izdvojena iz imena nekih slavenskih bogova i uzeta kao slavenska oznaka za kršćanskoga Boga. Kao drugi član u imenima slavenskih bogova ona je mogla značiti 'onaj koji je pun', 'bogat'. Tako bi primjerice *Dabogъ* bio 'onaj koji je pun darova/bogat darovima'. Pridoda li se tomu drugo drevno značenje te riječi 'onaj koji udjeljuje', *Dabogъ* bi mogao biti 'onaj koji je bogat darovima i koji udjeljuje darove',

'onaj koji daje i udjeljuje bogatstvo'. To pradávnó značenje očuvano je još u izrazima: *ako bog da; da bog da; da bog ti/mu/vam/im ...; (ne) dao bog; bog mi/ti/mu/nam/vam/im dao ...; dao bog ...; (ne) daj bog; (ne) daj bože; dat će bog; dabogme; bogom dano*; u pozdravu *bog daj*, te u poslovicama: *čovjek veli a bog dijeli; čovjek snuje a bog određuje; čovjek snuje, ali bog boguje; bog dao, bog uzeo; bog sreću dijeli; božja sjetva, božja žetva* i dr.

U prilog tomu da je riječ *bogъ* dobila značenje *Deus* tek u prelasku Slavena s mnogoboštva na jednoboštvo, govori i to da ta riječ nema paralela u baltičkim, nego samo u arijskim jezicima. S obzirom na visok stupanj srodnosti baltičkih i slavenskih jezika na svim razinama, odsutnost tako važne riječi u baltičkim jezicima dokaz je da se njome nisu označavali svi bogovi, nego je ona izuzeta i preznačena u vrijeme nakon odvajanja Slavena od Balta. Nije naime vjerojatno da se tako važna riječ ne bi održala na Baltiku.

Poput staroperzijskoga slavenski jezici riječ za vrhovno biće nisu izveli iz indoeuropskoga **dieu-s, deiuo-s*, kao što je to u staroindijskom *devá-*, grčkom *θεο-*, *Dio-*, latinskom *deus* i mnogim drugim ie. jezicima. U slavenskom se je od toga korijena razvila riječ *divъ* 'čudo, čuđenje, divota', *divo* 'čudo', *diviti se* 'čuditi se, diviti se', *divънъ* 'čudesan, divan'. Riječ *divъ* možda je bila izvorna praslavenska riječ za boga. U prvom tisućljeću prije Krista drevno je iransko bogoštovlje potisnuto novim bogoštovljem u kojem se je najviši bog počeo nazivati imenom **bogъ*. Imena starih bogova dobila su pogrdno značenje. Tako je avest. *daevo*, koje je izvorno značilo 'bog', dobilo značenje 'zao duh'. U Slavena su riječi *divъ* i *diva* također dobile pogrdno značenje, što je vidljivo u bug. *div* 'zao duh', *diva* 'zla vila', strus. *div* 'demon' i hrv. *div*. U tim su riječima sačuvani tragovi najstarijega praslavenskog bogoštovlja. To potvrđuju baltičke riječi za boga: lit. *dievas*, latv. *dievs*, gdje nije bilo iranskoga utjecaja. S pojavom kršćanstva ta se riječ još više udaljila od imena boga.

U sljedećoj fazi slavenskoga bogoštovlja, negdje od 3. stoljeća prije Krista pa do pokršćavanja, pod riječju *bogъ* poima se svako božansko biće. Nakon pokršćavanja ta je riječ izdvojena za jedinoga Boga. U svakom slučaju najkasnije je u staroslavenskom jeziku ta riječ utvrđena kao stalna i nezamjenjiva prevedenica za grč. *θεο-*, odnosno lat. *Deus*. Uostalom, kršćanima ne bi odgovaralo da se njihov Bog označuje riječju koja bi bila skupna oznaka i za pretkršćanske bogove, nego je morala biti preuzeta takva riječ koja je doduše vezana za slavenski bogoštovni rječnik, ali se na njega ne ograničava, nego se upotrebljava i šire za bogatstvo, blagostanje i dobrobit uopće, te dakle označava nešto što je po svome porijeklu i moći božansko (*divinum*) i što kao takvo izaziva strahopoštovanje.

Budući da je riječ *bogъ* bila opterećena pretkršćanskim značenjem, često joj se dodaje riječ *gospodъ*, da bi se kršćanskoga Boga jasno razlučilo od svih ostalih tobožnjih bogova. Time staroslavenski samo slijedi grčku upotrebu sintagme *o qeo~ o kurio~* 'Gospod Bog'. Shodno tomu, spomenute baltičke srodne riječi nisu kasnije posuđenice iz slavenskoga, nego su izvorno prisutne u tim jezicima. Štoviše, one su dodatna potvrda da je riječ izvorno značila 'bogat', a ne 'bog'.

U riječi *bogъ* izvorno su objedinjena sljedeća značenja: 'davanje, dodjeljivanje (udjeljivanje)', 'učestvovanje, udio, usud', 'blagostanje (sreća)', 'bogatstvo, obilje, blago', 'hrana'. Bog je onaj koji udjeljuje bogatstvo. Ali već prije toga Bog je naprosto onaj koji daje da bude. Odnos boga i čovjeka tu je iskonski shvaćen kao odnos dajućega i primajućega. Osim što bog čovjeku daje da živi, daje mu i njegov udio, usud, i kao čovjeku i kao pojedincu. Čovjekovo primanje je učestvovanje i uzimanje udjela u njemu. Tako je pretkršćansko značenje te riječi prisvojeno i preobraženo kršćanskim značenjem, a kršćanski pojam Boga označen je slavenskom riječju.

Slavenska riječ nije etimološki srodna s grčkom riječi *qeo~*, koja bi mogla potjecati od glagola *tiqhnaí* 'staviti', *qeín* 'trčati' ili *qeasqai* 'motriti', niti je njezina doslovna prevednica, nego upravo na slavenski način označuje pojam Boga ističući u njemu da je Bog davatelj. Riječ *qeo~* iziskivala je slavensku riječ koja je morala izmijeniti i dopuniti svoje pretkršćansko značenje.

gospodъ

Od stsl. imenice *gospodъ* izvedeni su pridjevi *gospodъnъ*, *gospodskъ* i *gospodny*, imenice *gospodinъ*, *gospodъstvie*, *gospodъstvo*. U ženskom rodu imenica glasi *gospoŕda* i *gospodyni*, a najčešće se koristi za Majku Boŕju.

Imenica *gospodъ* sloŕenica je od dvaju članova, te je prvotno mogla glasiti **gostъpodъ* ili **gostъpotъ*. S obzirom na ie. **ghosti-poti-s* praslavenska riječ mogla je glasiti **gostъpotъ*, iako je teško objašnjiva promjena *-tъ* u stsl. *-dъ*. Njezin prvi član potječe od praslavenske i sveslavenske riječi **gostъ*, a onda staroslavenske riječi *gostъ*. Iz nje su izvedene riječi *gostiti* 'hospitio accipere', *gostinstvo* 'hospitium', *gostinъ* 'hospitalitatis'. Ta je riječ i inače bila pogodna za tvorbu sloŕenica, što potvrđuju dvočlana praslavenska imena kao npr. *Gostimirъ*, *Milogostъ* itd. Pod riječju *gostъ* izvorno se ne razumije tek netko poznat i pozvan da gostuje, nego 'stranac, neznamac, pridošlica, došljak iz tuđine, tuđinac'. Potvrda da je to izvorno značenje riječi *gostъ* može se naći u srodnoj latinskoj riječi *hostis*, koja također znači 'gost' i 'stranac'. Ali za razliku od stsl. riječi *gostъ*, kod koje je značenje ostalo uvijek 'gost, stranac', lat. *hostis* znači osim toga također i 'gostoprimac, domaćin', a tek je kasnije poprimilo značenje 'neprijatelj'. Oba značenja potječu od izvornoga značenja 'stranac', koje je potvrđeno u latinskome. Odatle je prijateljski stranac gost, a neprijateljski stranac je neprijatelj. Ta bitna dvoznačnost riječi *hostis* omogućena je neizvjesnošću oko toga tko je stranac i je li nastrojen prijateljski ili neprijateljski. Za razliku od *peregrinus*, koji je inozemac, *hostis* je u rimsko doba stranac kojemu se priznaju ista prava kao i rimskome građaninu. Iz imenice *hostis* izveden je glagol *hostire*, koji znači isto što i *aequare* 'izjednačiti, poravnati, iskupiti', a *redhostire* je *referre gratiam* 'uzvratiti uslugu', *hostimentum* je *beneficii pensatio* 'naknada za neku korist', tj. *aequamentum*, dočim je *hostus* 'ulje što se dobiva samo jednom meljavom' kao ono što točno odgovara uloŕenom trudu. *Dea Hostilina* je drevna rimska boginja koja poravnava klasje ili postiŕe da uloŕeni trud u sjetvi bude točno podmiren ŕetvom, a *hostorium* je štap za izravnavanje.

Hostia – tanak komadić beskvasnog kruha što ga misnik posvećuje kod euharistije – izvorno je ŕrtva, ŕrtvena ŕivotinja, i to takva koja sluŕi za očišćenje od prijestupa, za umirenje srdŕbe bogova, prinosi se bogu poradi iskupljenja duga, izvorno u razlici prema *victima*, što je ŕrtva prinesena u zahvalnosti za primljenu blagodat. Vjerojatno se riječ *hostia* izvodi iz *hostire* u gore navedenom smislu *aequare*. Značenje 'ozlijediti, nauditi' za *hostire*, koje je vezano za usmrćivanje ŕrtvene ŕivotinje, naknadno je izvedeno kada je izvorno značenje 'izjednačavati, poravnavati' palo u zaborav. Hostija se uzima kod euharistije u spomen na

beskrvnu žrtvu Isusa Krista, koji je umro radi otkupljenja ljudskih dugova. Jedući hostiju vjernici uvijek iznova prihvaćaju tu žrtvu da bi uzvratili na nju svojom vjernošću.

U svim navedenim latinskim riječima, bile one osnovne ili izvedene, glagoli ili pridjevi, potvrđuje se to prvotno značenje. U prilog tomu ide i to da se pojam neprijateljstva ne javlja ni u jednoj od tih riječi, osim kod *hostis*. Nakon takve promjene značenja, pojam gostoprimstva ostao je pridržan za riječ *hospes*, u čijem se prvom dijelu sačuvalo *hostis* u starome značenju.

Pod pretpostavkom unutrašnje srodnosti između riječi *gostb* i *hostis*, iz svih tih primjera proizlazi da je prvobitni smisao gostovanja, gošćenja i gozbe 'nadoknaditi, poravnati, izjednačiti'. Tako u staroruskom *gostiti* znači 'razmjenjivati'. Proslijedi li se i u značenju analogija između staroslavenske i latinske riječi, *gostb* bi također izvorno moralo značiti ne samo 'gost' nego i 'gostoprimac', dakle ne samo 'onaj koji uzima', nego i 'onaj koji daje'. U političkome smislu *gostb* bi izvorno bio došljak u slavensku porodicu ili pleme koji je prihvaćen i sada je dio te zajednice stranoga porijekla.

I staroslavenska i latinska riječ svode se na ie. **ghosti-s*, koje je postalo dodavanjem sufiksa *-ti-* na osnovu **ghos-*, koja ima osnovno značenje 'jesti, žderati'. Gost je naime onaj kojemu se nudi jelo. Od istoga je korijena i **ghs-eneu-* 'bez hrane', što se odnosi na gosta kojemu se ne daje hrana. Od toga je možda u grčkome postalo *xeno-* 'tuđ, stran, tuđin, gost'. Od ie. korijena **ghos-* potječe i stind. *ghāsá* 'hrana' i *ghasati* 'jesti', te av. *ganhaiti* 'jesti'. Tako se etimologija riječi *gostb* značenjski poklapa s etimologijom riječi *bogъ*: oba različita ie. korijena koja su u osnovi tih dviju riječi **bhag-* i **ghos-* imaju isto osnovno značenje 'jedenja' i 'hranjenja'. Odatle je *gospodb* s pravom drugo ime za Boga, hranitelja, davatelja hrane.

Drugi član od kojeg je složena riječ *gospodb* glasi *podb* i nigdje ga ne nalazimo ni kao samostojnu staroslavensku riječ ni u kojoj drugoj staroslavenskoj složenici. Njemu je srodna lat. riječ *hospes*, koja je po svojoj tvorbi posve sukladna slavenskomu *gospodb*, jer je složenica od riječi *hostis* i **potis*. Njezino je značenje slično značenju same riječi *hostis*: 'gost' i 'gostoprimac', ali je bitna razlika u tome da *hospes* nikada nije poprimilo značenje 'neprijatelj'. Za razliku od stsl. **podb*, u latinskome jeziku drugi član te složenice *potis* postoji i kao samostojna riječ – pridjev sa značenjem 'moćan'. Od toga se pridjeva tvori prezent glagola *posse* 'moći' tako što se *potis sum* steže u *possum* itd. Perfekt istoga glagola *potui* zapravo izvorno pripada starom glagolu *potere* 'gospodariti, biti moćan', koji je također srodan s pridjevom *potis*, kao i pridjevi *impos* 'koji nije...' i *compos* 'koji vlada, gospodari samim sobom'.

Glagoli izvedeni od ie. **poti-* kao što su sanskrtski *patyate*, latinski *poti* 'imati moć nad nečim, vladati nečim' pokazuju da je u samome korijenu sadržano značenje 'moći'. To potvrđuje i latinski glagol *possidere* 'posjedovati', koji je proizišao iz **pot-sedere*, a ovaj označava posjednika, onoga koji je zaposjeo nešto i stalno stoji na tome. Pojam moći očit je i u predikativnom izrazu *pote est*, koji je stegnut u *potest*, *potens* 'moćan', *potestas* 'moć', *potentia* 'moć, sila, snaga'.

Prema tomu bi i stsl. **podь* moralo u sebi imati značenje 'moći'. Usporedba stsl. *gospodь* i lat. *hospes* sa srodnim riječima drugih indoeuropskih jezika pokazuje da se te dvije riječi svode na ie. složenicu **(g)host(i)-po/et-s*, koja se sastoji od dvaju članova **(g)host(i)-* i **-po/et-*, iako neki indoeuropeisti smatraju da se ie. korijen drugoga člana **-po/et-* nije mogao odraziti u praslavenskom kao **-pod-*, budući da je neobjašnjiva promjena glasa *t* u glas *d*. Drugi se član osim u latinskom i staroslavenskom jeziku pojavljuje još npr. u stind. *pátih* 'gospodar' i *pátnī* 'gospodarica', av. *paiti-* 'gospodin, suprug', stperz. *patiy* 'gospodin, gospodar', grč. *posi~* 'gospodar doma, suprug', *potnia* 'gospodarica doma, supruga', *despoth~* 'gospodar', *despoina* 'gospodarica', lit. *pats* 'gospodar'. Grčkome *despoth~/despoina* odgovara sanskr. *dam pátih* 'gospodar doma', av. *dang patoiš*, te lit. *dimstipatis*, iz čega se vidi da su i *despoth~/despoina* < **dem(s)-pot-* složenice u kojima prvi član označava zajednicu kojom se gospodari. Tako primjerice lit. *višš-pats* odgovara sanskr. *viš pátih* i po tvorbi i po značenju 'gospodar plemena'. Iz navedenih primjera vidljivo je da se svuda održava jedno te isto osnovno značenje 'gospodar', a da se uz njega nalazi i uže značenje 'gospodara doma' i u tom smislu 'gospodara porodice', 'supruga kao gospodara' (*gospodinь domu*, *oikodespoth~*, *dominus domus*, *pater familias*). U svim starim složenicama s *-poti*, pa tako i u grčkoj *despoth~* i odgovarajućoj sanskrtskoj *dam pátih*, prvi je član ime neke zajednice (dom, pleme, rod), a drugi je oznaka za gospodara. Sve navedene riječi pokazuju da je upotreba *-pot* kao drugog člana složenica bila veoma raširena. U skladu s time sve se navedene riječi svode na ie. **potis* sa značenjem 'gospodar'. Iz *gospodь* su tako izvedene stsl. riječi *gospodovatelь*, *gospodarь* upravo u tom značenju 'dominator, patronus', *gospodovati* i *gospodstvovati* 'kurieuein, dominari, potiri', *gospodstvie* i *gospodstvo* 'despoteia, kurioth~, dominatio'. Dakle, osnovno značenje ie. člana **-pot-*, koji se nalazi u stsl. riječi *gospodь*, jest 'gospodariti, biti gospodar', 'moći, biti moćan'.

Riječ *gospodь* 'gospod, gospodin' drugo je ime za kršćanskoga Boga, osobito za Isusa Krista, a također se upotrebljava i u značenju 'gospodar, vladar'. Od riječi *gospodь* izvedena je stsl. riječ *gospodinь*, koja se, dobivši sufiks *-inь*, koji označava pojedinca, isprva odnosi na

čovjeka gospodara, ali potom i na samoga Boga, odnosno Isusa Krista. U kršćanstvu tako Bog kao *gospodь* zadobiva prevladavajuće značenje 'vladara, onoga koji je svemoćan', što se izriče i oznakama *pantokratwr* : *vsedrѣžitelь*, *vsēvladyka*, *omnipotens* : *vsēmogъ*. Stoga je bilo moguće da se iz te riječi razviju riječi *gospodar*, *gospodariti* itd.

Nasuprot sanskr. *dam pátiḥ* i grč. *despoth~*, u latinskom je od istoga korijena, ali ne pomoću slaganja dvaju članova, nego dodavanjem sufiksa *-nos* na oznaku onoga čime se gospodari, nastala riječ sličnoga značenja: *dominus*. Riječi *gospodь* i *dominus* posredno su povezane utoliko što je drugi član u riječi *gospodь* u izravnoj srodnosti s drugim članom u riječima *dam pátiḥ* i *despoth~*, a njihovi prvi članovi opet su izravno srodni s osnovom riječi *dominus*, budući da je ona srodna s riječi *domus* 'dom', a sve se svode na ie. korijen **dem-/dom-/dm-* 'dom'.

Ali **potis*, pa tako i slavensko *-podь*, nosi u sebi još jedno, na prvi pogled posve različito značenje, koje razabiremo u nekim riječima drugih ie. jezika. Tako primjerice u litavskom pridjev *pats*, koji se nalazi i u složenici *viēš-pats*, kao samostalna riječ također znači 'on sam, on glavom', jednako kao i latv. *pats*. U indoiranskome se izvedenica od **potis* nalazi kao drugi član u složenom pridjevu *x^vae-paiqya* 'njegov vlastiti', 'sebe sama', koji se upotrebljava bezlično, '(od) mene, tebe, njega; vlastit'. Pritom je *x^vae* indoiranski oblik ie. povratne zamjenice **swe*, **se* 'svoj, sebe samoga'. U hetitskom postoji enklitička čestica *-pet* (*-pit*) sa značenjem 'upravo on, baš on', a upućuje na ono ili onoga o čemu ili o kome je riječ. Litavska čestica *pat* znači 'upravo, točno, baš', što odgovara hetitskoj *-pet*. Latinski *utpote* ne znači tek 'budući da (je moguće)', nego i 'upravo utoliko što', pri čemu *pote* ima značenje navlastitosti. Usp. lat. *-pte* u *suopte* 'upravo njegov', a možda i *-pse* u *ipse*. Dakle, preživjela je jedna upotreba **pot-* za označavanje upravo nečega određenog kao vršitelja radnje. Iz toga slijedi da je drugo osnovno značenje toga člana složenice 'vlastitost, svojost, sebstvenost, samost', 'jedinost, jedincatost, posebnost'. Štoviše, čini se da je ovo drugo značenje i izvornije od onoga prvoga. Gospodarenje i moć proizlaze iz sebstvenosti i posebnosti. Onaj tko u svojoj posebnosti sam samim sobom objedinjuje i održava cjelinu zajednice, taj je njezin gospodar. Čini se dakle da se iza značenja 'gospodarenja' i 'moći' u riječi **potis* 'gospodar', 'glavar, poglavar u domu (suprug), plemenu, ili narodu', krije značenje 'sebstvenosti' i 'svojstvenosti'.

Slavenska složenica *gospodь*, poput latinske *hospes*, u sebi objedinjuje dva pojma koji se označuju njezinim dvama članovima. Istraživanje članova koji je tvore omogućuje da se rasvijetle dva različita i međusobno povezana pojma. Indoeuropsko **(g)hosti-* vjerojatno je apstraktna riječ na *-ti* u značenju 'gostinstva', koja u spoju s drugim članom daje složenicu

koja ima značenje pojedinca koji utjelovljuje ono što prvi član znači. Objedine li se etimološke spoznaje o oba člana od kojih se sastoji riječ *gospodъ* pri utvrđivanju njezina izvornog značenja, dolazi se do sljedećeg rješenja: **gospodъ* je izvorno u starih Slavena bio 'gospodar i zaštitnik gostiju, stranaca', 'gospodar gošćenja/gostinstva/gostoprimstva'. Pritom *gospodъ* može biti poglavar slavenske porodice ili plemena koji odlučuje o strancima, čovjek pojedinac s posebnim pravima i ovlastima, onaj tko je kao posrednik između bogova i ljudi odgovoran za gostinsko pravo u zajednici. Druga je mogućnost da je *gospodъ* sam bog koji vlada gostovanjem.

U prilog tomu moglo bi se navesti da je u starih Slavena, kao uostalom i kod drugih starih ie. naroda, pravo gostinstva bilo od izvanredne važnosti, o čemu svjedoči i to da su Slaveni imali boga zaštitnika gostovanja, gostinstva, gostoprimstva – Radogostъ (Radigostъ, Radegostъ) 'onaj koji se raduje gostu, koji rado ima gosta'. To je ujedno zaštitnik putnika, namjernika, stranaca. On kažnjava one koji ne pružaju gostoprimstvo svojim gostima, koji ne daju konačište i odmorište putnicima, a nagrađuje gostoprimljive. Moguće je čak da je *gospodъ* prvobitno bilo ime ili pridjevnik slavenskoga boga zaštitnika gostinstva.

Ali ako se kao izvorno značenje drugoga člana složenice prihvati 'svojost' i 'sebstvenost', **gospodъ* ne bi bio tek gospodar gosta, nego primatelj gosta, gostoprimac, slično kao i *hospes*, što bi odgovaralo grčkoj složenici xenodoco~ 'gostoprimac'. Gostinsko pravo temelji se na međusobnoj upućenosti ljudi i odnosu uzajamnog davanja i primanja, obvezi primanja onoga što se nudi, nadoknađivanja i uzvratanja onoga primljenoga i davanja onoga što se ište. Uskraćivanje davanja u trenutku kada se pristoji dati jest nešto najsramotnije. Ta obveza može biti između ljudi ili između ljudi i bogova. Ukoliko se radi o obvezi među ljudima, ona se može utvrditi ugovorom, ali uglavnom je stvar običajnoga prava, a može se prenositi na potomke. Taj odnos uključuje i razmjenu darova. Uzajamni odnos između domaćina i gosta neka je vrsta uzajamne razmjene. Domaćin i gost diobom neke stvari postajali su drugovi, pobratimi, prijatelji. Gost time od tuđina postaje prijatelj. Došljak u domu stječe sva prava i povlastice žitelja doma. Gost je onaj koji dolazi, koji se pojavljuje i pridružuje. Gosta se ugošćuje jer on je svet, a gospod je onaj koji gosta ugošćuje.

Ukoliko su gosti bogovi, gostovanje je svečanost koja je vezana uz određene obrede. Bog je 'gost-gospodar', 'moćni gost, koji gostuje među smrtnicima donoseći im blagoslov ili pogibelj, a smrtnik mu prinosi žrtvu. Gost je bog koji se objavljuje ljudima, gospod koji pohodi dom, gostovanje je objavljivanje boga. Gostoprimstvo odgovara dolasku toga boga. Ukoliko je riječ *gostъ* jedan od naziva za uzajamnu razmjenu, naziv *gospodъ* mogao se je javiti kao obilježje svakoga boga.

Imenica *gospodb* prevedenica je za grč. kurio~. Pridjev *gospodbñ* prevedenica je za grč. tou kuriou, a *gospodbsk̃* za grč. kuriako~ i tou kuriou. Imenice *gospoŷda* i *gospodyñi* prevode grč. kuria. Imenica *gospodbstvo* prevodi kurioth~. Riječ kurio~ izvorno je pridjev, ali se uglavnom upotrebljava kao imenica. Razvoj značenja grčke riječi tekao je od 'onoga koji posjeduje i upravlja' nasuprot doulō~, oiketh~ ili pai~ 'rob', preko 'osobe visokog ugleda u zajednici' do 'onoga tko izvršava potpunu vlast nad nekim ili nečim', 'onoga koji ima ovlast'. U *Novome zavjetu* kurio~ ima sljedeća značenja: 1. 'gospodar robova', 2. 'muž u odnosu na ženu' (1 Pt 3,6), 3. 'otac u odnosu na djecu' (Mt 21,30), 4. 'kralj' (1 Kor 8,5), 5. 'rimski car' (Dj 25,26). Ali u pridjevu Isusa Krista svako moguće gospodstvo ljudi prevladava se u jednom jedinom gospodstvu Boga. Već u grčkome *Starom zavjetu* kurio~ je bila prevedenica za hebrejsku riječ אֲדֹנָי (*adonai*), kojom se označavalo Boga kao gospodara.

Osim za riječ kurio~ stsl. *gospodb* prevednica je još i za riječi despoth~ i oikodespoth~, kao što se pridjevima izvedenim od nje prevode pridjevi despotiko~, tou despotou. Iako je riječ *gospodb* određena za stsl. prijevod grč. kurio~, nije etimologijski srodna s njome, nego s despoth~, i to po drugome članu obiju riječi, staroslavensko *-podb* srodno je s grč. *-poth~*.

Riječ *gospodb* otkriva pretkršćanski slavenski pojam boga i odnos spram boga, koji se susreće još u *Starome zavjetu*, gdje se Bog pojavljuje Abrahamu kao stranac i gost (Post 18,1-15), a u *Novome zavjetu* stranost se vezuje uz Isusa: *epeinasa gar kai edwkate moi fagein, ediyhsa kai epotisate me, xeno~ hmhn kai sunhgagete me* (Mt 25,35) : *vzlakah bo se i daste mi êsti, vŷajah̃ i daste mi piti, stranañ bih̃ i priêste me* (*Misal po zakonu rimskoga dvora* iz 1483.). Bog i čovjek su u odnosu uzajamnosti, davanja i primanja, darivanja i uzdarja, žrtve i uslišanja, gostovanja i gostoprimstva, obveze naknade onoga što se dalo i primilo, podmirenja duga i poravnanja neravnoteže. Bog je stranac i gost koji čovjeka pohodi, posjećuje, ali se od njega može i udaljiti i otići. Stranost Boga nije potpuna tuđina i nedokučivost Boga, nego i mogućnost blizine i prisnosti. Zakon gostoprimstva je nepovrediv između ostaloga i zato što se nikad unaprijed ne zna tko je gost i je li to možda Bog koji čovjeku dolazi ususret. Bog je gost utoliko što dolazi iznenada, nenajavljen, te čovjek treba biti budan i pripravan za Božji dolazak: *kai umei~ ginesqe etoimoi, oti h wra ou dokeite o uio~ anqrwpou ercetai* (Lk 12,40) : *sego radi i vi budite gotovi êko va nŷe čas̃ ne mnite siñ človêčaski pridet̃* (*Misal po zakonu rimskoga dvora* iz 1483.).

duhъ

Riječ *duhъ* svodi se na ie. korijen *dheu-*, koji u staroslavenskome daje najprije riječi *dъhъ* 'duh', *dъhnъti* 'dahnuti, puhnuti', *dъhnovenie* 'dah', *въdъhnovenie* 'dah', 'nadahnuće', a potom u prijevoju *duh* daje: imenicu *duhъ* 1. 'dah', 2. 'duh', glagole *duhati* 'disati', 'duhati, puhati' i *dunъti* 'duhnuti, puhnuti' i pridjev *duhovъnъ*, a u prijevoju *dyh* daje: glagol *dyhati* 'dihati, puhati', imenicu *dyhanie* 'dihanje, nadahnuće', koja se upotrebljava i za 'puhanje vjetra'. U hrvatskostaroslavenskom je od toga postalo *duhъ*, *duti*, *duhovъnъ*, zatim *d'hnovenie*, *въd'hnovenie*, te *dihati*.

Već i sam korijen *dъh* ima značenje 'daha' i 'dihanja', pa tako i stsl. *duhъ* ima to isto osnovno značenje. Razvoj značenja od 'daha' k 'duhu' istovjetan je kao i u grčkoj riječi *pneuma*, koju prevodi. Ta je grčka imenica naime izvedena od glagola *pnein* 'dihati'. Isti razvoj značenja pokazuje i latinska riječ *spiritus*, koja je izvedena od glagola *spirare* 'puhati, pihati'.

Riječ *duhъ* je etimološki srodna s grčkom riječju *qumo~* 'jarost, žestina', *quein* izvorno 'suktati', 'srljati, srtati', a potom 'žrtvovati' zbog suktanja dima iz žrtve paljenice, u stind. s *dhumáh* 'dim, para', u latinskom s *fumus* 'dim', *fumare* 'dimiti', u stsl. s *dymъ*. U svima njima je korijen *dhu-* koji ima osnovno značenje 'žestokog i naglog kretanja'. Na drugi ie. korijen *an-* s istim značenjem 'disati, dihati' svode se stind. *aniti* 'diše', *anilah* i *anáh* 'dah', 'vjetar', zatim avest. *antya*, *parantya* 'udisanje i izdisanje', grč. *anemo~* 'vjetar', 'dah', lat. *animus* 'duh', *anima* 'duša', 'uzduh', 'dah', 'vjetar', *animal* 'živo biće, živina', stsl. *vonja*, *uhati*.

Stoga se riječju *duhъ* osim riječi *pneuma* katkad prevode i riječi *pnoh* i *osmh* 'dah', ali što je još važnije i *pneuma* u značenju 'vjetar': *kurio~ exhgeiren pneuma mega ei~ thn qalassan*, Jon 1,4 : *gospodъ възdviže duhъ veli v mori* (MVat4); ... *on tropon otan en drumw xulon upo pneumato~ saleuqh*, Iz 7,2 : ... *êko egda drêvo v luzê ot duha nagla dvignet' se* (BrVO). Već je u starogrčkome *pneuma*, budući da potječe od glagola *pnein*, koji isključivo znači 'duhati, dahnuti, dihati', 'odisati, mirisati' i upotrebljava se za *anemo~* 'vjetar', značilo samo 'dah', 'dahtaj, zadah', 'zračna struja, vjetar', 'plin', 'nadimanje', 'udisan zrak', 'dihanje, dahtanje, duhanje'. U prenesenom značenju *dah* je 'slika nečega nestalnog i prolaznog'. Srodne su riječi još *pneumwn* 'pluća', *pneustian* 'teško disati'. U staroslavenskome se glagol *pnein* prevodi glagolom *duti* 'puhati, disati'.

Namjesto *pneuma* u značenju 'duh', pretkršćanski grčki ima ponajprije riječ *nou~* 'duh', 'najviša duševna moć uvida', od koje su izvedeni pridjevi *nohto~* 'duhom zahvatljiv' i

nohtiko~ 'duhovan'. Duh se poima kao moć neposrednog umskog uvida, koji bitno nadilazi moć razuma (dianoia). Nasuprot tomu, nou~ je u kršćanstvu um ili razum, koji može biti obuzet Duhom Svetim i tada vlada tijelom, a takva osoba postaje duhovna. Odvraćen od Duha nou~ je iskvaren (Tit 1,15; 1 Tim 6,5; 2 Tim 3,8), postaje um tijela (nou~ th~ sakro~, Kol 2,18), pa čovjek biva obuzet tijelom, a ne Duhom Svetim (sarkiko~ ili sarkino~). Ali moguće je i takvo nadahnuće Duhom koje je nerazumno i zato bezbožno (1 Kor 14,14). Duh se ozbiljuje u duši samo uslijed obraćenja Bogu. Prema tomu, nou~ se u kršćanstvu ne razlikuje bitno od dianoia, tj. u osnovi se svodi na razum i razumijevanje (usp. Ef 4,17-18). Može se reći da kršćanstvo starogrčki odnos dianoia – nou~ pretumačuje u odnos dianoia/nou~ – pneuma. Odatle se u staroslavenskome riječ nohma (2 Kor 3,14; 4,4) prevodi sa *смыслѣніе* i *разумѣ*, nou~ i dianoia često se prevodi istom riječju *мыслѣ*, jednako kao što se noein i dianoein, logismo~ i logizein najčešće prevode istom riječju *мыслити*, *смыслити*, *мыслѣніе* itd.

Tek u *Novome zavjetu* pneuma zadobiva sljedeća značenja: 1. 'Sveti Duh', 2. netjelesno biće', 3. 'pojava netjelesnog bića', 4. 'duševna moć kojom čovjek može doći u dodir s Bogom', no zadržava i stara značenja: 1. 'dah', 2. 'uzduh u kretanju', 'vjetar'. Sukladno tomu i pridjev pneumatiko~ prije kršćanstva znači 'koji se tiče daha, vjetra, uzduha', a u *Novome zavjetu*: 'duhovan', 'koji je Duhom Svetim obuzet ili od njega potječe'. Već grčka imenica pneuma prevodi hebrejsko רוח (*rûah*), koje posjeduje istu dvoznačnost 'vjetra, daha' i 'duha'. Neposredna sveza između značenja 'uzduh, vjetar' i 'duh' izlazi na vidjelo u *Evandjelju po Ivanu*: to pneuma opou qelei pnei kai thn fwnhn autou akouei~, all' ouk oida~ poqen ercetai kai pou upagei (Iv 3,8) : *duh idêže hoçet tu dišet i glas ego slišiši na ne vêsi otъ kudu prihodit i kamo gredet. tako est vsak iže rožden est otъ duha* (MVat4).

Slavenska je riječ kao i grčka i hebrejska prvobitno značila 'dah', a nakon što je postala prevedenica za grč. pneuma, to je značenje prošireno na 'duh' u kršćanskom smislu: 1. jedna od triju božanskih osoba – Duh Sveti, 2. najviša duševna moć, po kojoj se čovjek razlikuje od svih ostalih produševljenih bića, tj. po kojoj može stupiti u odnos spram Boga. U kršćanskoj se teologiji dakle strogo razlikuje Duh Božji od ljudskog duha (usp. Rim 8,16). Grčki naziv to pneuma to agion redovito se prevodi nazivom *duhъ sveti*. Razvoj značenja grčke i slavenske riječi posve je usporedan: 'puhanja vjetra' → 'životni dah' → 'duh' → 'Duh Božji'.

Pridjev *duhovъnъ* prevedenica je za grč. pneumatiko~, tou pneumato~, lat. *spiritualis*, *spiritus* (gen.), te jednako kao i grčki kršćanski pretumačen pridjev, nije preuzeo

pretkršćansko značenje grčke riječi koju prevodi, nego ima isključivo značenje 'onoga što se odnosi na duh', 'onoga što pripada duhu', 'što je pod vodstvom Svetoga Duha', a može se pridjenuti ljudima i stvarima, te se približava značenju 'nadnaravan'.

Od riječi *duhъ* izvedena je imenica *duša*, a od nje su dalje izvedeni pridjevi *dušъnъ* i *duševъnъ*. I njoj je prvobitno značenje 'dihanje', 'životna snaga', slično kao i grčkoj riječi koju prevodi – *yuch*, od *yucein* 'dihati, puhati'. Riječ *duša* pokriva cjelokupno značenje riječi *yuch* i redovita je prevedenica za grčku riječ. Postavši kršćanski naziv, shvaćena je u suprotnosti prema tijelu (*swma* : *têlo*) i puti (*sarx* : *pôltъ*), kao vječna, nepropadljiva suština čovjeka, koja nadživljuje smrt tijela. Svrha kršćanskoga života u tom smislu je spasenje duše, tj. postignuće vječnoga života nasuprot vječnim mukama. Riječ *duša* u pretkršćanskom značenju ukazuje na svezu s disanjem: ono biće koje diše ima vlastitu dušu. Dok diše, duša je otjelovljena u živome tijelu. Štoviše duša je kao životni dah počelo života živoga bića. Kada živo biće premine, ono izdahne, ispušta dah (dušu), a duša napušta tijelo. Zato se i na stsl. jeziku umrijeti kaže *izdъhnъti*. To značenje 'onog životodajnog' ostaje sačuvano i u kršćanstvu, a izlazi na vidjelo u pridjevu *duševъnъ*, kojim se prevodi grčki pridjev *yuciko~*. On naime osim značenja 'duševan, koji pripada duši' također ima značenje 'živ', i u tom značenju prevodi grčki pridjev *emyuco~* 'produševljen, oduševljen, prožet dušom, koji ima dušu': o *yuciko~ anqrwpo~* (CommPs 102,15) : *uvedaet' bo i padet' podobno c'vêtu duševni človêkъ* (PsFr); *panta emyuca kai ayuca* (CommDn 3,10 Cant 7) : *vsêmbъ duševnim' i bezdušnimъ* (PsFr). Imenica *dihanie* pak upotrebljava se u značenju 'ono što diše, živi, živo biće': *pnoh* (CommPs 79,20) : *êv'leniem bo hrъstovimъ spasena bisi vsa tvarъ i vsako dihanie* (PsFr).

Ali obje riječi *duhъ* i *duša* pretrpjele su presudnu promjenu značenja na osnovi kršćanskoga pneumatološkoga i soteriološkoga nauka, koji su bili ugrađeni u prevedene grčke riječi.

Od riječi *hr̋stb*, *hristos̋* 'Krist' izvedene se u staroslavenskom sljedeće riječi: *hr̋stov̋* 'Kristov', *hr̋stiēnin̋* / *hr̋stiēn̋* / *kr̋stiēnin̋* / *hr̋stiēn̋* 'kršćanin', *hr̋stiēn̋sk̋* / *kr̋stiēn̋sk̋* / *kr̋stiēnyi* 'kršćanski', *hr̋stiēn̋stvo* 'kršćanstvo', *hr̋stiēn̋stvovati* 'biti kršćanin', *kr̋stb* 'križ, krštenje', *kr̋ćenie* 'krštenje', *kr̋st̋n̋* 'krsni', *kr̋stilo* 'krstionica', *kr̋stitel̋* 'Krstitelj (Ivan)', *kr̋stiti* 'krstiti', *kr̋stiēn̋ē* 'kršćanski', *nekr̋ćen̋* 'nekršten'.

Hrvstsl. riječ *kr̋stb* razvila se je od stsl. riječi *kr̋stb*, koja potječe od kasnopraslavenske prihvaćenice **kr̋stb* iz starovisokonjemačkog oblika imena *Christ*, što je nastalo iz kasnolatinskog *Christus*, a ovo iz grčkoga *Cristo*~ 'pomazan', što je prevedenica hebrejske riječi מָשִׁיחַ (*maschiach*) 'mesija'. Kao i u hebrejskome i u grčkome ime doslovno znači 'Pomazanik', jer potječe od glagola *criein* 'pomazati'. Nekad se grčko ime i u staroslavenskome prevodi s *pomazan̋nik̋*. Do razlikovanja dvaju oblika riječi *kr̋stb* i *hr̋stb* došlo je uslijed toga što se latinski glas koji se bilježi slovom *ch* različito izgovarao kao *h* ili *k*. Kasnije je došlo do djelomičnog preklapanja dvaju oblika zbog njihova sličnoga glašenja, to jest zbog razlikovanja samo u početnome glasu. Osim mlađeg oblika *kr̋stb* u hrvstsl. se javlja i stariji oblik *hr̋stb*, ovisno o tome je li se početno latinsko *ch* reflektiralo kao *k* ili *h*. Nasuprot tomu, izravno iz grčkoga potječu oblici *hristos̋* i *hrist̋*.

Značenje riječi *hr̋stb / kr̋stb* povijesno se proširilo od 'imena kršćanskog Sina Božjega, Bogočovjeka ili druge božanske osobe', preko 'krštenja' do 'križa'. Budući da se je u svim promjenama značenja održao jedan zajednički i sveobjedinjujući pojam, očuvala su se i sva navedena značenja, tako da je riječ *hr̋stb / kr̋stb* postala višeznačna riječ. Dvojbeno je da li se značenje 'križ' razvilo iz značenja 'krštenje' ili obratno značenje 'krštenje' iz značenja 'križ'. Ako je značenje 'križ' starije, moguće je da je značenje 'krštenje' nastalo od križanja, tj. činjenja znaka križa prilikom krštenja. U činu primanja u kršćansku Crkvu obredom krštenja svećenik maže krštenika svetim uljem u obliku križa na čelu, prsima i leđima, a ne više uranjanjem u vodu. U prilog takvom razvoju značenja govori to da već u najstarijim spomenicima *kr̋stb* znači 'križ', a *hr̋stb* znači 'Krist', dočim je u mlađima obrnuto. Značenje 'krštenja' nastalo je slično kao u srednjovisokonjemačkom *kristen* 'učiniti nekoga kršćaninom'. Iz osnovnog značenja glagola *kr̋stiti* izvode se i značenja 'blagoslivljati, posvetiti'. I ovdje je riječ o posvećenju u Kristovo ime i ujedno o obilježavanju znakom križa kao Kristovim znakom.

Značenje 'križ' nastalo je: 1. uslijed raspeća Krista, jer se naprava na kojoj je raspet Krist počela nazivati njegovim imenom. Veza između raspeća i križa izražena je u latinskoj riječi *crucifixus* 'pribijanje na križ', 2. pod utjecajem grčkoga slova C, koje je kao početno slovo Kristova imena kršćanski monogram za *Cristo*~, a koje svojim oblikom podsjeća na oblik naprave na kojoj je raspet Krist. Križ je postao simbol smrti Isusa Krista za čovjeka, radi čovjekova izbavljenja od grijeha.

Tri su riječi u hrvatskostaroslavenskom jeziku za isti pojam križa: *krbstb*, *križb* i *rasponb*. Imenica *rasponb*, kao i imenica *raspetie*, stsl. *raspętie* 'raspelo, propelo', 'križ sa tijelom Kristovim', izvedena je od glagola *raspeti*, stsl. *raspęti* 'razapeti, propeti', odnosno *peti*, stsl. *pęti* 'napinjati, razapinjati', 'podizati', a svodi se na ie. korijen **(s)pen-* 'vući, napinjati'. Riječ se odnosi na položaj raspetoga, koji raširenih ruku pribijen visi na križu, ali i na postupak razapinjanja na križ, budući da se je tijelo pribijalo na križ na zemlji, pa se je zatim zajedno s križem podizalo uvis.

Riječ *krbstb* u značenju 'krštenje' prijevod je za grč. *baptisma*. Glagolom *krbstiti* prevodi se grč. *baptizein*. Riječ *krbstb* u značenju 'križ' prijevod je za grč. *stauro*~. Grčki glagol *baptizein* izvorno znači 'umočiti, namakati, zagnjuriti, zgrabiti vodu, nagrabiti vodu', a tek u *Novome zavjetu* dobiva navlastito kršćansko značenje 'krstiti'. Imenica *stauro*~ izvorno znači 'kolac', a u *Novome zavjetu* pored značenja 'oruđe za kažnjavanje' dobiva značenje 'krst, križ', tj. 'simbol kršćanstva'. Od imenice se izvodi glagol *stauroun* 'zabijati kolce', koji u *Novome zavjetu* dobiva značenje 'na krst pribijati, razapinjati'.

Dok se u grčkome jeziku javljaju tri riječi različitih osnova *Cristo*~, *stauro*~ i *baptisma*, u slavenskom se razlikuju tri različita značenja iste riječi *hrbstb/krbstb*: 'Krist', 'krštenje', 'križ', jer je jedinstveni kršćanski pojam ono objedinjujuće u svim značenjima te riječi. Od imena onoga koji donosi novu vjeru i koji se proslavio na križu ispunivši svoju sudbinu Otkupitelja i Spasitelja, preko čina kojim se postaje dionikom te vjere do trajnog znaka koji to pokazuje i potvrđuje.

Različite riječi u grčkome i slavenskome jeziku kojima se različito prenosi isti pojam 'postati kršćaninom' pokazuju različita suznačenja: grčka riječ *baptisma* pokazuje da je krštenje izvorno bilo potapanje u vodu, a slavenska riječ *krbstb* da je krštenje stavljanje znaka križa. Tako te dvije riječi otkrivaju i razliku u samoj pojmljenoj i označenoj stvari: promjenu u načinu izvođenja obreda krštenja.

pomazanie

Imenice *pomazanie* i *pomazъ* izvedene su od glagola *pomazati*, koji se još javlja u oblicima *pomazovati*, *pomazavati*. Od njega su izvedene i imenice *pomazanъnikъ*, *pomazanikъ*, te pridjev *pomazanъnъ*. Sve te riječi izvedene su od osnovnoga glagola *mazati*, a ponekad se imenica *mazanie* i glagol *mazati* koriste u istome značenju 'pomazanja'. Pored riječi *pomazanie* javlja se i grecizam *hrizma*.

Riječ *pomazanie* sastavljena je od glagolske imenice *mazanie* i prijedloga *po*, a ta glagolska imenica izvedena je od glagola *mazati*. U grčkome je srodno s *mageiro*~ 'kuhar', *magi*~ 'zgnječena masa', *μαχα* 'tijesto', lat. *massa*. U svim tim riječima nalazi se ie. korijen **mag-* 'gnječiti', 'raditi prstima s glinom, tijestom'.

Imenice *pomazanie* i *pomazъ* prevedenice su za grč. *crisma*, *crhsi*~, *aloifh*, lat. *unctio*. Imenice *pomazanъnikъ*, *pomazanikъ* prevedenice su za grč. *cristo*~, lat. *unctus*. Glagoli *pomazati*, *pomazovati*, *pomazavati* prevedenice su za grč. *murizein*, *criein*, *epicriein*, *diacriein*, *aleifein*, *epaleifein*, *lipainein*, lat. *ungere*. Pridjev *pomazanъnъ* prevedenica je za grč. *crisew*~, lat. *unctionis*. Grčka riječ u sebi ima ie. korijen **ghrei-* 'rub'. U lat. je grčka riječ preuzeta kao *chrisma*. Glagol *criein* izvorno znači 1. 'mazati, namazati, mastiti, bojati', 2. 'pomazati', a pridjev *cristo*~ 1. 'mazan', 2. 'pomazan', imenica *crisma* 'mast, pomast, ulje', u izrazu *crisma muron* 'mirisavo ulje', 'maz'.

Eshatološko očekivanje u židovstvu usmjereno je na ponovnu uspostavu starozavjetnog kraljevstva dolaskom budućeg spasitelja. On se označava kao *maschiach* 'pomazanik' tek nakon 150. godine pr. Kr., u vrijeme nastanka *Knjige Daniela*, najmlađega spisa *Staroga zavjeta*. Hebrejska se riječ u *Septuaginti* prevodi s *cristo*~ na grčki i zatim s *christus* na latinski. Poimeničeni pridjev o *cristo*~ u *Septuaginti* znači: 1. 'pomazan od Gospoda', 'hebrejski kralj', 2. 'Pomazanik, Mesija, veliki kralj koga iščekuju Židovi', a u *Novome zavjetu*: 'Krist'. Za razliku od Židova kršćani vjeruju da je Mesija ili pomazanik koji se navješćuje (npr. u Ps 2,2; Dn 7,13 i 9,25-26) upravo Isus Krist, što se izriče na mnogim mjestima *Novoga zavjeta* (Iv 1,41; Dj 9,22; 17,2-3; 18,5; 18,28). Otada se riječ 'Krist' koristi kao nadimak Isusov. Isto se tako i riječju *messia*, koja je nepravilna transliteracija hebrejskoga *maschiach*, u *Novome zavjetu* označava Isus iz Nazareta, koji se shvaća kao potomak Davidov i očekivani Spasitelj.

U kršćanstvu se razlikuje više vrsta pomazanja: 1. pomazanje krštenika prije krštenja katehumenskim uljem i poslije krštenja krizmom, 2. pomazanje prigodom potvrde krizmom,

3. pomazanje prigodom posvećenja biskupa i svećenika krizmom, 4. posvećenje bolesnika, teško bolesnih, umirućih, koji su slika trpećeg Krista – Pomazanika. Osim toga pomazuje se Crkva, oltar ili kalež.

Od pridjeva *cristo~*, kojim se prevodi hebr. *maschiach*, izvedeni su pridjevi *cristiano~*, *cristianiko~* 'kršćanski'. Poimeničeni pridjev o *cristiano~* znači 'kršćanin, sljedbenik Krista'. Od toga pridjeva izvedena je dalje imenica *cristianismo~* 'kršćanstvo' i glagol *cristianizein* 'pokrstiti'.

Slavenski glagol **kōpati* danas se razumije u smislu 'polijevati se vodom, prati se, osvježavati se, *lavare*', npr. i u hrv. *kupati*. Tako se čini da su glagoli *kupati* i *miti* sinonimni. Ali glagol *kōpati* u drevno doba označavalo se je obredno pranje, tj. čišćenje. Stoga su *kōpati* i *miti* izvorno imali strogo razlučena značenja. U praslavenskom jeziku glagol *miti* upotrebljavao se je za pranje u kupeljima, a *kōpati* za pranje u rijekama, na otvorenom. Nedvosmislen pokazatelj obrednoga karaktera riječi *kōpati* jest to što se Ivan Krstitelj prvobitno nazivao Ivan Kupalo, čime se prevodilo grč. *baptisth~*, doslovno 'Kupatelj, Potapatelj'.

Latinski jezik i za *miti* i *kōpati* ima jednu riječ: *lavare*, zbog čega se grč. *baptizein* nije moglo prevesti s *lavare*, nego se grčki glagol latinizirao: *baptizare*, *Baptista*, čime se je prenijelo značenje 'potapanja u svetu kupelj, krštenja'. Slavenski glagol *kōpati* naprotiv u ranoj fazi pokršćavanja bio je pogodan za prijevod grč. *baptizein* i *baptisterion*. To je bila preteča kasnijega glagola *kr̥stiti*, koji potječe od imena *Kr̥stb̥*, i koji je potisnuo *kōpati*. *Kōpati* je izvorno značilo 'potapati u vodu' s ciljem ozdravljenja i očišćenja. Taj glagol, koji nema srodnih riječi u indoeuropskim jezicima izvan slavenskih, možda potječe od naziva za konoplju **kanap-*, pa **kōpati* znači 'upotrebljavati konoplju'. Konoplja je rasla na sjevernoj obali Crnoga mora, gdje su živjeli Skiti, o kojima Herodot izvještava da su se u obredne svrhe običavali kupati u kupeljima od konoplje, tj. u pari od razgorjele konoplje (Herod. IV, 75).

Ivan Krstitelj je one koji su mu dolazili uranjao u vodu, i to na mjestima gdje je vode bilo mnogo, u rijekama (Iv 3,23). Taj se je obred na grčkom nazivao *baptisma*. Tamo gdje su slavenski prvoučitelji skovali riječ *kr̥stiti* (*sę*) u grčkom izvorniku uvijek stoji *baptizein* (ili *baptizesqai*), a taj je glagol u novozavjetnoj *koine* imao dva značenja: 1. 'uranjati (u tekućinu), oblijevati (vodom)' i 2. 'krstiti' (obredom potapanja u vodu primati novog člana u kršćansku općinu). Kada Ivan Krstitelj kaže egw men baptizw uma~ en udati (Mt 3,11), premda grč. *baptizein* znači 'uranjati u vodu', on misli na obred, ali nije još poznao Isusa, niti je znao za smrt na križu, pa nije mogao pod tim obredom razumjeti krštenje (usp. Iv

1,31,33). Obred koji je obavljao Ivan Krstitelj značajno se je razlikovao od starozavjetnoga obrednog kupanja, koje je bilo povezano sa starozavjetnom predodžbom o nečistoći. Glagol baptizein označava i kupanje cijelog tijela i dijelova tijela (na primjer ruku) ili stvari (na primjer posuda). Jasno je da su Slaveni glagol *krъstiti* upotrebljavali samo u prvom smislu, a u druga dva smisla upotrebljavali su druge glagole kao što su *pokъpati* (Mk 7,4), *pogrъžati* (Mk 7,4) i *omyti/omyvati*.

Obred Ivana Krstitelja dopunjuje i ukida starozavjetni obred, jer sada predstavlja otpuštanje grijeha, navješćuje dolazak Isusa Krista te krštenje Svetim Duhom i u ime Svetoga Trojstva.

Slavenske riječi *pomazati*, *pomazanie*, *pomazanikъ* doslovno prevode grčke riječi *crіein*, *crіsma*, *crіsto~*, tj. pojam mazanja sadržan u njima, s time da se umjesto prijevoda Isusova nadimka uglavnom javlja grecizam *Hrъstъ*, kao što se i umjesto *pomazanie* često javlja grecizam *hrizma*.

vskrbŕsenie

Stsl. glagolska imenica *vskrbŕsenie* / *vskrbŕŕsenie* / *vskrbŕsnovenie* izvedena je od glagola *vskrbŕsati*, *vskrbŕŕsiti* 'uskršavati', odnosno *vskrbŕsnŕti* 'uskršnuti', i *vskrbŕŕŕati* 'uskršiti'. Od glagola je izveden i pridjev *vskrbŕŕŕŕŕ* 'uskršni'.

Glagol *vskrbŕsnŕti* sastavljen je od prijedložnog prefiksa *vŕ* i glagola *krbŕsnŕti* 'pojaviti se, iskršnuti'. Možda se glagol *vskrbŕsnŕti* preko glagola *krbŕsnŕti* svodi na imenicu *krŕŕŕ*, prasl. **kresi*. Imenica *krŕŕŕ* možda se svodi na ie. korijen **(s)qer-* te je izvedena od glagola koji je nestao u slavenskim jezicima, a očuvao se je u lit. *kreipti* 'okretati, obrtati', pa je *krŕŕŕ* 1. 'vrijeme sunčeva obrata ljeti, ljetni suncovrat' i 2. 'najveća ljetna pripeka (Ivanjdan)'. Ljetnu obratnicu navješćuje Kresnik (Krsnik). To se božanstvo, sin Perunov, povezuje s ognjem, sa Suncem koje dolazi u svoj zenit u ljetnoj obratnici. Imenica *krŕŕŕ* bi prema tomu bila prevedenica za grč. *troph* 'obrat', *temporum mutatio*. Uskršnuće bi dakle bilo doslovno 'prevrat, preobrat'. Ostatak praslavenske svečanosti uz krijes paljenje je uskršne lomače. Oganj što se loži uoči Ivanja zove se *kras*. Riječ *vskrbŕsenie* stoga ima svoje izvore u pretkršćanskom bogoštovlju, a u kršćanstvu je izmijenila značenje u skladu s vjerovanjem u uskršnuće Isusa Krista.

Nasuprot tomu, prvobitni bi smisao te imenice mogao biti 'oživljavati'. U tom slučaju ona nije povezana s glagolom *kresati*, nego s glagolom *krŕŕsiti* 'buditi, oživljavati, osvježavati, uskršivati'. Ipak, *kresati* i *krŕŕsiti* su etimološki srodni glagoli. Naime, *kresati* nije tek 'paliti vatru, iskru', nego je izvorno 'dati da nastane, dati da se pojavi, iskršne', što je vidljivo u izrazu *kresati oganj*. To značenje nazire se i u značenju 'biti, udarati' u riječima *kreŕevo*, *okrŕaj*, *kresnuti*. Budući da se vatra pali udaranjem kamena o kamen, kresiva, paliti vatru isto je što i udarati, izbijati iskru. Odatle i smisao 'tesati', jer se kresiva udaranjem odlamaju i tešu. Prevladao je smisao 'paliti' zato što se je glagol vezivao pretežno za stvaranje ognja. Razvoj značenja tekao je ovako: 'dati da iskršne' → 'paliti (oganj)' → 'udarati'. Odatle je jasna i etimološka srodnost s lat. *creare* 'tvoriti, proizvoditi, izvoditi u život' i *crescere* 'rasti, uvećavati se'. Ovakvo porijeklo riječi pokazuje da je uskršna svetkovina povezana sa slavenskom pretkršćanskom svetkovinom koja se održavala početkom proljeća i pri kojoj se palio oganj.

Stsl. *krasa* bila je prevedenica za grč. *kosmo-*, *vestis ornatus*, ukras (npr. u *Suprasaljškome zborniku*). U poljskom se nalazi riječ *krasa* '(lijepi) cvijet', a u mnogim slavenskim jezicima znači 'ljepota'. Izvorni smisao morao je biti 'ono što izrasta iz zemlje', i vezan je uz *kresati*,

kresъ i *kresiti*: cvijet je ono što iskršava iz zemlje, cvat, rast. Ukoliko je cvijet (raslinje) lijep, od riječi *krasa* nastaje imenica *krasota* 'ljepota' i pridjev *krasъnъ* 'lijep'. Prema tomu, ljepota kao *krasota* ono je što se pojavljuje, što iskršava u punom svjetlu. Oganj je kao ono što se kreše najjasniji primjer onoga što iskršava, što se pojavljuje, onoga *krasnoga*. Tako se drevni smisao riječi *въskrъsenie* koji stoji u središtu polja riječi otkriva ponajprije na rubu toga polja, u riječima *krasa* i *krêсъ*.

Imenica *въskrъsenie* u daljnjem je srodstvu i sa slav. **krejati*/**krъjati*, staročeški *krati*, *kriti* 'dolaziti k sebi, sabirati snagu', rus. *krejaty* 'oporavljati se, ozdravljivati', ukr. *krijati*, a glagoli suprotnog smisla tvore se predmetanjem prefiksa *ot-*.

Oblik *въskrъsenie* odnosi se isključivo na uskrsnuće mrtvih, a ne na uskrsnuće Isusa Krista, a oblik *въskrъsenie* odnosi se kako na uskrsnuće mrtvih tako i na uskrsnuće Isusa Krista, te na duhovno uskrsnuće. Razvoj značenja tekao je od 'iskrsavati, pojavljivati se' ka kršćanskom 'uskrsavati'.

Pored glagola *въskrъsati* u staroslavenskom se upotrebljavaju i glagoli *въstati*, *въstaviti*, a pored imenice *въskrъsenie* upotrebljavaju se imenice *въstavlenie*, *въstaênie*, *въstanie*. Njihov je razvoj značenja tekao usporedno s razvojem značenja grčkih riječi, od 'ustajanja' i 'uzlaženja' do kršćanskog značenja 'uskrsnuća'. No one su u hrvatskom potisnute između ostaloga i zato jer su imale obično značenje 'ustati', u razlici prema riječi *въskrъsenie*, koja je imala nedvosmisleno kršćansko značenje.

Semantička je paralela za *uskrs* riječ *vazam*, koja je izvedena od glagola *въzeti*, te ima dva moguća značenja: 'izuzeće, oduzeće (mesa), post' ili, ukoliko je nedoslovna prevedenica za arameizam *pasha*, 'hrana koja se uzima za uskrs' u znak štovanja žrtve Isusa Krista, nasuprot starozavjetne pashalne žrtve.

Imenica *въskrъsenie* / *въskrъшенie* / *въskrъsnovenie* prevedenica je grčke glagolske imenice *anastasi~*, rjeđe *egersi~* i *kruyi~*, lat. *resurrectio*. Oblici glagola *въskrêsiti* i *въskrêšati* prevedenice su za grčki glagol *anistanai*, *exanistanai*, a rjeđe za *egeirein*, *exegeirein* 'buditi', lat. *resurgere*. Oblicima glagola *въskrъsnoti* i *въskrъsati* prevode se medijalni oblici *anistasqai*, *egeiresqai* 'buditi se', te *anabioun* 'oživljavati'. Pridjevom *въskrêсъnъ* prevodi se grčki pridjev *anastasimo~*, odnosno imenički atribut u genitivu *th~anastasew~*, lat. *resurrectus*.

Grčka imenica *anastasi~* sastavljena od imenice *stasi~* 'stajanje' i prijedloga *ana* 'uvis', 'uz', 'prema gore', odnosno glagol *anistasqai* od glagola *istasqai* 'stajati'. Glagol *istasqai* medijalni je oblik od *istanai* 'staviti (da stoji), postaviti', srodan je s istoznačnim

tíqhnaí, lat. *stare* 'stajati', *sistere* 'stavljati', stsl. *stati*, *staêti*, *stoêti*, hrv. *stati*, *stajati*, *stojati*, stsl. *staviti*, hrv. *staviti*. Stoga su i po porijeklu i po tvorbi glagoli *vъstati*, *vъstaviti* doslovne prevedenice grčkoga glagola, a imenice *vъstavlenie*, *vъstaênie*, *vъstanie* 'ustajanje' doslovne prevedenice grčke imenice.

Značenje glagola *anistasqai* suzilo se je od 1. 'uzdići se, uzaći, u vis podići se' i 2. 'ustati', 'oda sna ustati', 'podići se', napose 'pobuniti se, ustati kao vođa, na boj podići se' prema 3. u kršćanstvu 'ustati iz mrtvih, uskrsnuti'. Pored toga glagol *anistasqai* ima i značenje 'pojaviti se, iskrsnuti', jednako kao i njegova staroslavenska prevedenica (usp. Izl 1,8; Hab 2,7), te značenje 'nastupiti' (usp. Ps 1,5; 34,11).

Grčki i slavenski glagol imaju usporednu tvorbu od prijedloga *ana-/vъ* i glagola *istanai/stati*. Slavenske riječi doslovne su prevedenice grčkih riječi. Riječi izvedene od glagola *kresati* imaju s grčkim riječima usporedni razvoj značenja: od iskršavanja k uskrsavanju. Slavenske izvedenice tvore se pravilno prema pravilima tvorbe prevedenica: glagolska imenica na *-si~* prevodi se glagolskom imenicom na *-nie*. Prevedenice prenose sva značenja grčke riječi uključujući i ona pretkršćanska.

grêhъ

Od stsl. imenice *grêhъ* izvedeni su pridjevi *grêhovъnъ* i *grêšъnъ* 'grešan', imenice *grêšъnikъ* 'grešnik' i *grêšъnica* 'grešnica', glagol *grêšiti* 'griješiti', od kojega je dalje izveden glagol *sъgrêšiti*.

Stsl. riječ *grêhъ* i njezine izvedenice nisu vezane uz glagol **grêti*, odnosno *grêêti* 'grijati' i njegove izvedenice, jer se takvom etimologijom polazi od kršćanskog poimanja grijeha te se ne uvažava pretkršćansko značenje riječi. Kršćansko preuzimanje riječi unijelo je u nju značenje koje prije kršćanstva u njoj nije bilo prisutno.

Prvobitno je značenje 'promašivati, ne pogađati u ono što se cilja', 'mimoilaziti', napose 'ne ići pravo, krivo ići', 'skrenuti s puta', 'zalutati', a potom 'nešto krivo ili zlo nehotice ili zbog prevare učiniti'. Nešto od toga drevnoga značenja čuje se još u izrazima *griehom* i *po grijehu* koji znače 'na nesreću', 'po nesreći'. Pod riječu *grêhъ* može se razumjeti svaka lišenost nečega ili nakaznost, zatim pogreška u nekom djelovanju ili izradi nečega.

Pretpostavljeni ie. korijen **ghroi-so* ima značenje 'greške'. U početnom razdoblju slavenske pismenosti imenica *grêhъ* čuva praslavenske sveze sa svojim etimološkim značenjem 'greške', 'otklona od pravoga', 'narušavanja pravilnoga'. Nema usporednih riječi u drugim ie. jezicima, osim možda u baltičkim jezicima: latv. *grēizs* 'kos' i lit. *graĩzas* 'kos', što bi upućivalo i na vezu s hrv. *grič* 'kosina, nagib'.

Značenje promašaja očuvalo se je u slovenskom jeziku, u glagolu *zgrešiti* 1. 'pri gađanju, strijeljanju ne pogoditi, promašiti cilj, metu', 2. 'pri kretanju i traženju ne vidjeti, ne opaziti, previdjeti, promašiti put', 3. 'ne doseći željeni ili očekivani ishod', 4. 'zabuniti se, pogriješiti'.

U staroslavenskom *grêhъ* ide s glagolima *otъpustiti*, *otъpućati*, *ocêćati*, *ocêstiti*, *očistiti*, *očićati*, *prostiti*, *praćati*, *iskupiti*, *iskupovati*, *ostaviti*, *ostavlêti*, *svoboditi*, *svoboždati*, *razdrêšiti*, *razdrêšati*, *okaêti* i dr. Druge riječi kojima se izriče isti ili sličan pojam jesu: *grêhъpadanie*, *prêgrêšenie*, *prêstoplenie*.

Imenica *grêhъ* stalna je prevedenica za grč. *amartia*, lat. *peccatum*. Imenicom *grêšъnikъ* i pridjevom *grêšъnъ* prevodi se grč. *amartwlo~*, lat. *peccator*, a pridjevom *grêhovъnъ* prevodi se *th~ amartia~*, *tw~ amartiwn*, lat. *peccatorius*. Glagolom *grêšiti* prevodi se glagol *amartanein*, lat. *peccare*. Etimologija grčke riječi je nejasna, ali značenjski je najzanimljiviji pokušaj da se dovede u vezu s *meiresqai* 'imati udjela', *moira* 'usud', *moro~* 'udio' i *mero~* 'dio'. Tako gledano, početno se *a* uzima kao *a-privativum* i glagol se shvaća u vezi s pridjevom *amoiro~* 'bezusudan, koji je bez udjela, koji je lišen udjela' i glagolom *amoirein*

'ne imati udjela'. Riječ *grêhъ* odabrana je kao prevedenica za grčko *amartia* upravo zbog toga što ona primjereno prenosi pojam promašaja označen grčkom riječju.

Ni u grčkome *amartia* izvorno nije imala značenje 'grijeha', nego 'promašaja' i 'zablude'. Imenica nije potvrđena prije Eshila. Prvo zabilježeno značenje glagola je homersko: 'kopljem promašiti, ne pogoditi cilj' (Hom. *Il.* IV. 491; V. 287; XI. 233; *Od.* XXI. 421; VI. 116). U *Odiseji* se susreće značenje: 'promašiti prave riječi' (*Od.* XI. 511) i 'nešto previdjeti' (*Od.* XXII. 154), te 'kršiti božanski poredak' (*Il.* IX. 501; XXIV. 68; *Od.* XIII. 214; VII. 292). Isto se značenje susreće i kod Hesioda i ranogrčkih pjesnika. Prijelaz k pojmu grijeha kao nečem voljno i svjesno počinjenom zbiva se u atičkoj tragediji, premda i ondje još prevladava stari pojam. Pretkršćanski tragički pojam promašaja, koji se imenuje riječju *amartia*, vezan je uz zabludu, obmanu (*apath*), obijest, prijestup, prekomjerje (*ubri~*), osvetu (*nemesi~*) i usud (*moira*). U tom je smislu promašaj zapravo ispunjenje tragičkoga usuda, u kojem tragički junak uslijed obmane prekoračuje granice određene poretkom i time izaziva osvetu kojom se poredak ponovno uspostavlja, te se naplaćuje kazna za tragički prijestup.

U značenju 'grijeha' riječ se upotrebljava već u *Septuaginti*. Usporedno s tom riječju u grčkome se upotrebljava i riječ *amarthma*, koja za razliku od prve koja znači 'grijech općenito', ima značenje 'grijech kao pojedinačni čin'. Obje su imenice izvedene od glagola *amartanein* 'promašiti (cilj)', 'zabludjeti', 'pogriješiti', 'sagriješiti'. Promašaj je u grčkoj riječi izvorno vezan za lišenost udjela u nagradi. To se je izvorno značenje zatim prenijelo u kršćanskom poimanju grijeha kao promašaja istine ljudskog života i neimanja udjela u zajednici s Bogom.

U kršćanskome pojmu grijeha istaknuta je osobna odgovornost čovjeka i moralna dimenzija pogrešnoga djelovanja, za što je vezana krivnja i kazna, ali mogućnost obraćenja i oprostjenja, spasenja od grijeha. Grijech kao čovjekovo stanje, koje se razlikuje od grijeha kao grešnoga čina (misli, riječi, djela i propusta), ima svoje porijeklo u istočnome grijehu.

U stsl. se umjesto *grêhъ* može reći i *dlъgъ*, što je prevedenica za grč. *opheilhma*. U molitvi *Oče naš* u *Evandlju po Mateju* javlja se samo ta riječ: *kai afe~ hmin ta ofeilhmeta hmwn, w~ kai hmei~ afhkamen toi~ ofeiletai~ hmwn* (Mt 6,12) : *i otpusti namъ dl'gi naše êkože i mi otpuçaemъ dlžnikomъ našimъ* (*Misal po zakonu rimskoga dvora* iz 1483.), dočim se u *Evandlju po Luki* (Lk 11,4) pored nje javlja i *amartia*.

Riječju *grêhъ* prevode se i grčke riječi: *paraptwma* i *ptaisma*. Budući da se one tvore od glagola *piptein* 'padati' i doslovno znače 'pad', na staroslavenski se prevode s *grêhъpadanie*. Među bliskoznačnice, koje su češće u pretkršćanskom razdoblju, ubraja se imenica *adikia*

'nepravda', uz glagol adikein 'činiti nepravdu', koja je izvedena od pridjeva adiko~ 'nepravedan'.

Usporedni ali međusobno neovisni razvoj značenja staroslavenske i grčke riječi tekao je ovako: 'promašaj mete ili cilja' → 'pogreška, nepravilnost' → 'grieh u kršćanskom smislu', 'stanje čovjeka u odnosu prema Bogu', 'čin kojim se krši Božji zakon'. Grieh je prije svakoga mogućeg grešnog čina istočni ili izvorni grieh, po kojem se čovjek odvraća i otpada od Boga. Čovjek nije grešan tek time što je nevjernik, nego po svojoj nesavršenoj naravi. On je dužnik Bogu, a dug proizlazi iz izvornoga nedostatka čovjeka pred Bogom. Odatle potreba za kršćanskim životom u kojem se dug vraća, grieh otkupljuje i stječe se Božji otpust grijeha.

spasenie

Stsl. imenica *spasenie*, hrvstsl. *spasenie*, izvedena je od glagola *spasti* 'spasti, spasiti', *spasati* 'spašavati', od kojeg su dalje izvedene imenice *spasitelj* 'spasitelj', *spasenie*, *spasъ* 'spas, spasenje' i pridjev *spasъnъ* 'spasiteljski, spasan, spasovan, spasonosan'. Iz glagola je izvedena i imenica *spasъ* 'Spas', 'Spasitelj, Isus Krist', a od nje pridjev *spasovъ* 'koji pripada Spasitelju'.

Glagol *spasti* izveden je od praslavenskog i sveslavenskog glagola *pasti*, pri čemu prefiks *sp-* služi za perfektiviranje. Prvobitno mu je značenje 'čuvati stoku', 'goniti na pašu', koje je očuvano u imenicama *pastyrъ* i *pastuhъ*, a odatle su još riječi *pastva* 'stado, mnoštvo ljudi koje nekoga slijedi', *pastvina* 'ispaša', *pastvinъno* 'pašnjak', *pastvinъnъ* 'koji se odnosi na ispašu; obrastao travom', *pastviti*, *pastъstvo*. Ie. je korijen **pa-* 'pasti stoku, čuvati', koji se nalazi i u lat. *pascere* 'pasti', *pastor* 'pastir', *panis* 'kruh', grč. *pateisqai* 'jesti'.

S njime je srodan glagol *opasti se* 'brinuti se, skrbiti se, čuvati se, biti na oprezu', od kojega je izvedena imenica *opasъ* 'pomnja, skrb, briga' i *opasenie* 'brižljivost, skrbnost, pomnost', te pridjevi *opasъnъ*, *opasivъ* 'brižan, skrbn, poman'. Hrvatski pridjev *opasan* poprimio je značenje 'pogibeljan', zato što je to 'onaj kojega se treba čuvati'.

Prvobitno značenje riječi vezano je za pastirenje. Spašavati je voditi blago na pašu, ali ne tek u smislu prehrane, nego u smislu čuvanja, zaštite i skrbi. Ipak i porijeklo riječi *hrana* i *hraniti* govori o svezi između hranjenja i čuvanja. Stsl. glagol *hraniti* naime znači 'održavati', 'čuvati', 'štititi', *hranitelj* 'zaštitnik, čuvar, branitelj', *hranъno* 'sigurno, bezopasno', *hraniliče* 'zaklon, skrovište'. Hrana je ono čime se ono nahranjeno čuva i održava na životu i u zdravlju. Tako se značenje 'hraniti, pitati' izvodi iz početnog značenja 'čuvati'.

Glagolima *spasti* i *spasati* prevodi se grčki glagol *swzein*, lat. *salvare*. Imenicom *spasitelj* i *spasъ* prevodi se grčka imenica *swthr*, lat. *salvator*. Pridjevom *spasovъ* 'koji pripada Spasitelju' prevodi se imenički atribut u genitivu *tou swthro~*. Imenicama *spasenie* i *spasъ* prevodi se grčka imenica *swthria*, lat. *salvatio*. Pridjevom *spasъnъ* prevode se pridjevi *swthrio~* i *swthriwdh~*. Pridjev *swthrio~* izveden je od imenice *swthr* 'spasitelj', koja je izvedena od glagola *swzein* 'spašavati, održavati', a ovaj opet od pridjeva *sw~* 'zdrav, cjelovit, jak', koji je i u riječima: *swro~* 'stog, gruda', *swma* 'tijelo', *swfronein* 'zdravo misliti'. Riječ *swthria* izvorno je značila 'očuvanje, održanje', zatim 'izbavljenje, oslobođenje', i 'sigurnost', 'sretan povratak u zavičaj', te napokon 'spasenje' u kršćanskom smislu. Prvotno značenje bilo je vezano uz očuvanje opstanka naprosto, tj. očuvanje od

pogibelji i nestanka, i očuvanje vrline. Do izvornog se značenja može dospjeti ponajprije na osnovi pridjeva *sw-* 'zdrav', 'cio, neokrnjen', 'neoskvrnjen', 'dobro sačuvan', 'živ'. Spasiti nekoga ili nešto izvorno znači očuvati ga zdravim, cjelovitim, u tom smislu živim.

Prema tomu, slavenska je riječ značenjska prevedenica grčke utoliko što je u objema osnovno značenje 'čuvati, održavati'. To je vidljivo i iz srodstva s lat. *specire* i *spectare* 'motriti', grč. *skeptēsai* 'promatrati', *skopo-* 'nadzornik'. U srodstvu je i s glagolom *paziti* 'gledati, motriti', 'biti pozoran', 'čuvati, stražiti'.

U riječi *спасъ* došlo je do spajanja dvaju značenja: 'spas' i 'Spasitelj', jer Isus Krist je onaj koji donosi spas i u njemu jest spas. Budući da je *спасті* izvedeno od *pasti*, u slavenskom je sveza između spasitelja i pastira izrečena jednom te istom riječju, dočim se u grčkom za to koriste dvije riječi: *swthr i poimhn: egw eimi o poimhn o kalo-. o poimhn o kalo-thn yuchn autou tiqhsin uper tw n probatwn* (Iv 10,11) : *azъ esam pastirъ dobri. dobri pastirъ dušu svoju polagaetъ za ovce svoe* (Misal po zakonu rimskoga dvora iz 1483.); *egw eimi h qura, di' emou ean ti- eiselqh swqhsetai kai eiseleusetai kai exeleusetai kai nomhn eurhsei* (Iv 10,9) : *azъ esam dvarъ ače kto mnoju vnidetъ spaset se i vnidetъ i izidetъ i pažit obrêcetъ* (Misal po zakonu rimskoga dvora iz 1483.). *Pasti* je prevedenica za grč. *boskein* i *nemein*, *pažitъ* 'paša' za *nomh*, a *pastva* 'stado', 'mnoštvo vjernika' za *poimnion* i *poimnh*.

U pretkršćanskom smislu *спасъ* je očuvanje nečega u njegovu opstanku ili na životu i dalje očuvanje istine (zdravlja) njegova života. Riječ je izmijenila značenje u kršćanstvu na temelju eshatološkoga nauka o spasenju duša. Očuvanje života shvaća se kao spas duše, vječni život nasuprot vječnoj mucī. Ono što se u kršćanstvu spašava jest prije svega duša. Nasuprot spasu duše je njena propast i poguba (*apwleia* : *paguba/poguba*).

blagoděť / blagodatъ

Imenica *blagoděť* povezana je s glagolima *blagoděti*, *blagodeistvovati*, *blagodělati*, te imenicama *blagoděēnie*, *blagodeistvo*. Imenica *blagodatъ* povezana je s glagolima *blagodariti* i *blagodarъstvovati*, imenicama *blagodarie*, *blagodarъienie* i *blagodarъstvie*, te pridjevom *blagodarъstvъnъ*. Izvedenice od imenica su pridjevi *blagodatъnъ* i *blagoděťnъ*.

Riječi *blagoděť* i *blagodatъ* složene su od prvog člana *blago-* i drugog člana *-děť/-datъ*. Drugi član *děť* imenica je *i*-deklinacije od sveslavenskog i praslavenskog glagola *děti* 'staviti, djenuti, djeliti', koji je srodan s grč. *τίθημι* 'staviti', imajući ie. korijen **dhe-*. U nekim se rukopisima susreće oblik *-těť*: *blagotěť*. Na Zapadu je taj član zamijenjen članom *-datъ* od glagola *dati*: *blagodatъ*.

U riječi *blagodatъ* pokazuje se višeznačnost drevnog slavenskog pridjeva *blagъ*. Potječući od ie. korijena **bheleg-*, **bhelg-* 'blješati, sijati, sjajiti', on spaja značenja 'onog sjajnog koje u svojoj ljepoti neodoljivo obuzima' i 'onog milog, dragog i dobrog'. U spoju s drugim članom riječ označava 'radost primanja i zahvalnost na daru', te je zato mogla postati prijevod za grč. *carĩ*~, koje također sadrži tu dvoznačnost.

U imenici *blagoděť*, koja je povezana s glagolom *blagoděti*, drugi član složenice izražava djelovanje, činjenje dobrog djela, koje prevladava nad značenjem davanja i darivanja u riječi *blagodatъ*. Na to je utjecala i riječ *dobrodětelъ*, koja se je shvaćala kao sinonimna s *blagoděť* uslijed značenjske blizine složenica tvorenih od članova *blago-* i *dobro-*. Razlika između *blagodatъ* i *blagoděť* je i u tome da je prvo stanje, a drugo je djelovanje kojim se to stanje postiže. Prema tomu, *blagodatъ* je doslovno 'dobro stanje' ili 'blagostanje koje je od Boga dano', a *blagoděť* je 'blagotvorno djelovanje, dobročinstvo'.

Značenje stsl. riječi je slojevito: 1. 'milost, milota, blagota, blagonaklonost', 'blagodat' (*cari*~, *carisma*), 2. 'dobrota, dobročinstvo' (*euergesia*, *agaqoth*~), 3. 'zahvalnost' (*cara*), 4. 'ljupkost, dražest' (*carĩ*~). Njome se označuje prije svega Božje svojstvo koje se prostire na sva stvorenja, osobito Božja ljubav koja se odnosi na čovjeka, na oprostjenje njegovih grijeha i pomilovanje, općenito na spasenje. To je Božja moć spasenja i dodjeljivanja blaženoga života čovjeku. Blagodat je blago koje daje Bog, a suprotno od nje je Božja kazna.

Riječ *milostъ*, koja također ponekad služi kao prevedenica za *cari*~, izvedena je od pridjeva *milъ*, koji izvorno ima značenje 'prijatnoga, ugodnoga, blagonaklonoga'. U staroslavenskome se od toga pridjeva izvodi još glagol *milovati* 'iskazivati milost, milosrđe, sućut', zatim *smilovati*, *pomilovati*. Riječ *milost* tako je postala prevedenica i za *eleo*~ 'sućut,

smilovanje, sažaljenje', a zatim i za latinsko *miser cordia*, koje se doslovno prevodi s *milosrđie*. Naposljetku se njezino značenje izmijenilo do 'dobrodušnosti' i 'bezazlenosti', budući da se njome prevodilo lat. *benignitas*.

Riječ je povezana s kršćanskim pojmom ljubavi, u kojem važnu ulogu ima sućut, suosjećanje i skrb. Ljubav Boga prema čovjeku među ljudima ima sliku u ljubavi oca prema djetetu. Otac skrbi za svoje dijete, a dijete osjeća poštovanje prema ocu. Milost je Božja ljubav kojom on skrbi za čovjeka.

Složenica *blagodětь*, koja nije nastala u prijevodu s grčkoga jezika nego je otprije postojala u slavenskom, kao i sve složenice koje u svome drugom članu imaju glagol *děti*, postala je nedoslovna prevedenica grčke nesložene riječi *cari~*, lat. *gratia*. Imenicama *blagodatelь* i *blagodětelь* prevodi se grčka imenica *euergeth~*, lat. *beneficus*, a glagolima *blagodati* i *blagoděti* glagol *euergetein*, lat. *benefacere*. Od imenica su izvedeni pridjevi *blagodatъnъ* i *blagodětъnъ*, kojima se prevodi grč. *kecaritwmeno~* i *th~ carito~*, lat. *gratia plenus*.

Grčka imenica *cari~* srodna je s imenicama *carisma*, *cara* i *carma* 1. 'radost, veselje', 2. 'predmet veselja, uživanja, kao i s glagolom *cairein* 'radovati se, radostan biti, veseliti se', 'voljeti, ljubiti, gojiti, njegovati', 'čestitati, sreću željeti, pozdravljati', 'otpuštati koga, željeti mu sreću na putu'.

Kršćansko značenje grčke imenice *cari~* je slojevito: 1. 'milost, usrđe, blagonaklonost (Lk 2,40, 52, Dj 2,47), 2. 'dobročinstvo, velikodušno davanje, blagodat' (1 Kor 16,3, 2 Kor 8,7), 3. 'štovanje, poštovanje', 'blagodarnost, zahvalnost za milost' (1 Tim 1,12), 4. 'dražest, dragost, milota, milje, ugoda, ljupkost', 'ono što izaziva radost' (Lk 6,32, Lk 4,22). Posljednje je značenje povezano u klasičnom grčkom jeziku s Afroditom i njenim pratiljama Haritama, 'onima koje daruju dražest'. U kršćanstvu je *cari~* 'ono što Bog pruža kao izraz ljubavi prema čovjeku', 'milost, blagodat'. To je i djelovanje Boga i ishod toga djelovanja.

Od imenice *cari~* izvedena je imenica *eucaristia*, koja se u staroslavenskom prevodi imenicama *blagodarie/blagodarьienie/blagodarьstvie*, glagol *eucaristein blagodariti* i *blagodarьstvovati*, pridjev *eucaristhrio~ blagodarьstvъnъ*. Kauzativne izvedenice su glagoli *caritoun* 'pokazivati ljubaznost' (Ef 1,6, Lk 1,28) i *carizesqai* 'uzrokovati da se ima povlastica', 'pružiti, dati, darovati', 'oprostiti' (Fil 1,29, Gal 3,18). Sva su ta značenja povezani stupnjevi jednog jedinstvenog zbivanja: naklono ophođenje – čin milosti – određeni dar – primanje milosti i zahvalnost za nju (usp. Iv 1,14, 1,16; Dj 7,10, Dj 24,27; Rim 1,5, 4,4, 6,14; 1 Kor 1,3; Gal 2,9; 1 Pt 3,7).

Najveća moguća blagodat za čovjeka je po kršćanima darivanje Isusa Krista, najprije kao objava Boga kroz svoga Sina, a zatim kao žrtva Sina radi spasenja čovjeka. Euharistija je i darivanje Isusovo i ujedno zahvala čovjeka. Zato je *blagodariti* isto što i zahvaljivati. Čovjek u spomen na žrtvu Božju slavi euharistijsko slavlje (*blagodarʹstvie/blagodarenie*), a to znači slavi i hvali Boga. Bog se poima kao davatelj i udjelitelj blaga. Spasenje duše po Kristovoj žrtvi zapravo je to blago koje blagodatni Bog čovjeku daruje.

molitva

Stsl. imenica *molitva* izvedena je od glagola *moliti* (*sę*), jednako kao i imenice *molenie*, *molьba*, zatim *molitvьnikъ* 'svećenik, molitelj', te pridjev *molitvьnъ* 'molitven'.

Imenica *molitva* i glagol *moliti* (*sę*) srodni su sa stsl. *mlěti* 'mljeti', *mlatъ* 'mlat, bat, čekić'. U ruskom je od *молотъ* 'mljeti' postalo *молотъба* 'vršidba', te *молитъ* 'klati, ubijati', a u bugarskom *molitva* u značenju 'krvna žrtva'. Ie. korijen *mel-* ima značenje 'drobiti'. U češkom se nalazi riječ *modla* 'idol', gdje se oznaka za žrtvu i molitvu prenijela na onoga komu se žrtvuje i moli.

Riječ *molitva* potječe iz pretkršćanskog slavenskog bogoštovlja, gdje podrazumijeva obred koji je u vezi s žrtvom i njenim posvećenjem bogu. Štoviše, na temelju značenja riječi sačuvanih u ruskom i bugarskom jeziku može se pretpostaviti da *molitva* izvorno znači 'žrtva', a *moliti* 'žrtvovati'. Žrtvena se životinja prinosi i posvećuje bogovima i pritom umlaćuje i ubija.

U grčkome je jeziku *molitva* povezana sa zakletvom i zavjetom, te riječ za zakletvu *orko~* ima dva suprotna značenja: 'molba' i 'kletva' (usp. Hom. *Il.* IX. 502). U arhajskim grčkim molitvama molitelj moli zaštitu od kletve. Na primjer, Orestove i Elektrine molitve u Eshilovim *Žrtvonošama* nisu upućene olimpskim bogovima, nego njihovu ubijenom ocu, koji u Hadu od njih prima hranu – posmrtna žrtvovanja (Aisch. *Choe.* 314-321, 344-352, 454, 481-483). Tu *moliti* nije drugo nego ubijati žrtvenu životinju, a molitelj je onaj koji to čini.

O molitvi u kojoj se žrtvom zahtijeva nešto od onoga komu je *molitva* upućena govori i srodnost između lat. *preces* 'molitva, prošnja' i *precium* 'vrijednost', 'nagrada, plaća'. Riječi iz trgovine, kao što su *plaća*, *razmjena* i sl. prenose se na kršćansku molitvu. Tako lat. *credere* 'vjerovati' izvorno znači 'davati u zajam', a lat. *fides* 'vjera' izvorno znači 'povjerenje'. U grč. *pisti~* 'vjera' prisutno je značenje 'uvjerenje', 'jamstvo', 'zadana riječ', a grč. *orkanh* i *orko~* 'zakletva' imaju istu jezičnu osnovu kao riječ *erko~* 'zid', 'ograda', 'plot'. U Hom. *Il.* III. 245, 269 zakletva uključuje i proklinjanje onoga tko pogazi zakletvu. Zakletva je vezana ne samo za ubijanje žrtvene životinje nego i za podjelu njenih dijelova svima koji se zaklinju.

Molitve su u latinskom jeziku zadržale vezu s ubijanjem žrtvene životinje. Riječi *votum*, *devitio*, *devotus* pokazuju da su žrtve posvećene bogovima vezane uz davanje zavjeta ili obećanja. Lat. *devotus* znači i 'sasvim posvećen bogu', a istodobno i 'proklet', dočim *devovere* znači 'osuditi' i 'žrtvovati', 'proklinjati' i 'posvećivati bogovima'.

Druge slavenske riječi kojima se izriče isti ili sličan pojam jesu: glagol *prositi* 'moliti, prositi, zahtijevati, pitati' i iz njega izvedene imenice *prošenie* 'molitva, molba', *prosba* i *prositeľ* 'prosjak'. Te riječi više odgovaraju grčkim riječima. No i molitva je uvijek traženje koje iziskuje uslišenje i ispunjenje, uzvrat i odgovor (amoibh).

Imenice *molenie* i *molitva* u značenju 'obraćanja Bogu' prevedenice su za grč. *euch*, *proseuch*, *dehsi~*, *paraklhsi~*, lat. *oratio*, a u smislu 'molbe' za grč. *presbeia*, *ikesia*, *ikethria* i dr, lat. *preces*. Glagol *moliti* (*se*) prevodi ili grč. glagole u indikativu *eucein*, *parakalein*, *erwtan*, *iketeuein*, *kaqiketeuein*, *exai tein*, *parainein* i dr., lat. *orare*, ili u mediju *eucesqai*, *proseucesqai*, *upereucesqai*, *deisqai*, *aiteisqai*, te izraz *poiein thn euchn*. Imenica *molitvъnikъ* prevedenica je za grč. *iketh~*, *presbeuth~*, lat. *exorans*, a pridjev *molitvъnъ* za grč. *ikethrio~*, *th~ ikethria~*, *eukthrio~*, *th~ proseuch~*.

Glagol *eucesqai* srodan je s av. *aoġaite* 'svečano objavljivati, zazivati', skr. *óhate* 'hvaliti se', zatim sa skr. *vāghát-* 'hvaleći' i lat. *vovere* 'zavjetovati'. Glagol *parakalein* sastavljen je od prijedloga *para* 'pri' i glagola *kalein* 'zvati', te doslovno znači 'prizivati'. Glagol *deisqai*, koji doslovno znači 'trebati', što podsjeća na stsl. *trēba* 'žrtva', ali i grč. *crasqai* 'boga pitati', srodan je s skr. *doša-* 'nedostatak', a glagol *iketeuein*, koji je izveden od imenice *iketh~*, potječe od glagola *ikw* (*ikneisqai*) 'dospjeti, doći', 'doseći', kao i pridjev *ikano~* 'dostatan, dovoljan' i imenica *ixi~* 'smjer'. Svi navedeni grčki glagoli upotrebljavali su se i u pretkršćansko doba za obraćanje bogovima, te su u kršćanstvu doživjeli promjenu značenja. Slavenski glagol *moliti* u svom kršćanskom značenju nije dakle samo prevladao vlastito pretkršćansko značenje, nego je k tomu u sebe prihvatio kršćansko preznačenje grčkih pojmova. Izvorno glagol *eucesqai* znači 1. 'hvaliti se', 'glasno objavljivati', 2. 'obećavati, zavjetovati', 3. 'moliti zazivanjem, moliti naglas', 'moliti zavjetujući se', 'zahtijevati'. Glagol *proseucesqai*, koji je veoma čest u kršćanstvu, znači 'obratiti se molitvom, uputiti molitvu'. Glagol *parakalein* kazuje da su se bogovi u molitvi zazivali imenom i tako prizivali da iz svoje odsutnosti dođu u prisutnost, čuju i uslišaju molitelja. Izvorno značenje glagola *deisqai* jest 'biti u nedostatku', 'potrebovati, imati potrebu' pa odatle 'iskati ispunjenje nedostatka i zadovoljenje potrebe'. Glagol *iketeuein* izvorno znači: 1. 'tražiti zaštitu i utočište' 2. 'tražiti pomoć', 3. 'preklinjati'. Iz njegova je porijekla vidljivo da se njime izriče dolazak bogu, primjerice u hram, po zaštitu. Pribjegari su često nosili maslinove grančice u znak bespomoćnosti i bezuvjetne predaje bogu, a nasuprot zahtijevanju i traženju nečega od boga.

Riječ *molitva* nije doslovna prevedenica s grčkoga. Dok je u grčkoj riječi sadržan pojam traženja, pitanja, zazivanja, zahtijevanja, u slavenskoj prevladava pojam usmrćivanja i prinošenja žrtve, koja je ipak uvijek vezana za neki zahtjev prema Bogu.

žrtva

Stsl. imenica *žrtva* izvedena je od glagola *žrēti* 'žrtvovati, prinositi žrtvu', kao i imenice *žrtie* 'žrtvovanje' i *žrbcb* 'žrtvovatelj, prinositelj žrtve, žrec' te pridjevi *žrtvbnb* 'žrtven' i *žrbčbskb* 'što se odnosi na žreca'.

S imenicom *žrtva* srodno je stsl. *žrati* 'jesti, žderati', koje potječe od praslav. i sveslav. **žerti* 'gutati', a svodi se na ie. korijen **ger-*. U sanskrtu je preko ie. korijena **guer-* s time srodno *girati* i *grnāti* 'žderati, gutati', *garás* 'piće', av. *gar-*, u grčkome *bora* 'hrana' i *bibrowskein* 'jesti', u latinskome glagol *glutire* 'gutati'. Možda je srodno sa sanskr. *gir-* 'hvala', *grnāti* 'slaviti, objavljivati', lat. *gratus* 'hvaljen', a u baltičkoj skupini jezika s lit. *girti* 'hvaliti'.

Žrtvovanje u starih Slavena nije tek prinošenje i spaljivanje žrtve, nego klanje, komadanje i zajedničko jedenje životinje. Žrtva prvobitno i jest nešto što se jede, ždere. Stoga je *žrbcb* bio naziv za slavenskog pretkršćanskog svećenika koji je bio ovlašten i opunomoćen prinositi žrtve, tj. ubijati žrtvenu životinju, te zatim komadati i dijeliti meso i krv. Riječ je očuvana u hrv. *žrec*, polj. *żrzec* 'žrec'. Prinošenje žrtava je prema tomu bilo jedna od osnovnih djelatnosti u drevnome bogolužju. Uzme li se u obzir srodnost s riječima u značenju 'hvaliti, slaviti', vidljivo je prvotno značenje riječi, koje se približava prvotnomu značenju glagola *moliti* 'žrtvenim klanjem boga umoljavati' i *eucesqai* 'hvaliti i slaviti boga'. Žrtva je izraz zahvalnosti bogu za ono što je udijeljeno i ono što bi se moglo udijeliti. Imenica *žrbcb* prevedenica je za grč. *quth-* i *iereu-*.

Riječ *žrtva*, zajedno s pojmom koji je označavala, upotrebljavala se je dakle prije kršćanske žrtve u slavenskom pretkršćanskom bogoštovlju, da bi se zatim taj stari pojam na osnovi novoga kršćanskog pojma preznačio. Riječ *žrtva* izvorno znači 'ono što se trga i jede', a kada se pojavila kršćanska žrtva, riječju *žrtva* počinje se označavati Kristova žrtva na križu. Kršćanstvo nije preuzelo riječ *žrbcb* za označavanje kršćanskih svećenika, budući da se u kršćanstvu ne prinose razni žrtveni darovi Bogu, ali je preuzelo riječ *žrtva* za označavanje žrtve Isusa Krista. Staro značenje žrtvovanja time je u kršćanstvu posve preoblikovano. Ista riječ mijenja značenje i sada označava novi oblik žrtvovanja koji se razlikuje od pretkršćanske krvne žrtve (*qusia aimatwn*).

Pretkršćanski način žrtvovanja poznat je iz *Staroga zavjeta*, gdje se razlikuju životinjske žrtve paljenice (*qumia*) i žrtve prinosnice (*prosfora*), u kojima se žrtvovalo brašno, sol, ulje, vino, tamjan. Vrste starozavjetnih žrtava su: okajnica za očišćenje od grijeha, pričesnica, zahvalnica, zavjetnica, naknadnica, pomirnica kada se krvlju žrtvene životinje škropi

pomirilište kovčega saveza radi ponovnog žrtvenog saveza Boga i naroda. Posebno je važna pashalna žrtva u znak sjećanja na izlazak iz egipatskog ropstva. No u *Starom zavjetu*, osobito u *Psalmima*, susreće se već i žrtva polaganja vlastitoga života Bogu, a već se i navješćuje novozavjetna žrtva (qusia kaqara, Mal 1,10-11). Kršćanstvo smisao žrtve nalazi u sebedarju iz ljubavi, u sebeprinošenju i sebežrtvovanju Isusovu, u čemu je starozavjetno obredno žrtvovanje prevladano. Na osnovi toga se i odnosa između Boga i čovjeka sastoji u zamjeni i razmjeni žrtve i blagodati. Odatle je u kršćanstvu prinošenje žrtve Bogu shvaćeno kao sredstvo iskupljenja i otkupljenja grijeha (Iut ron Mt 20,28, 1 Tim 2,5-6) i spasenja duše. Žrtva nema više ugodan vonj koji bi Bog mogao pomirisati, nego čovjek vlastitom žrtvom postaje Bogu ugodan: parakalw oun uma~, adelfoi, dia tw n oiktirmwn tou qeou parasthsai ta swmata umwn qusian zwsan agian eareston tw qew, thn logikhn latreian umwn (Rim 12,1) : *zaklinjem vas, braćo, milosrđem Božjim: prinesite svoja tijela za žrtvu živu, svetu, Bogu milu – kao svoje duhovno bogoslužje.*

Isusova Posljednja večera, na kojoj se prevladava stara i ustanovljuje nova beskrvna ili euharistijska žrtva (qusia anaimakto~), zbiva se upravo na dan blagdana pashe. U *Pavlovoj poslanici Efežanima* (Ef 5,2; usp. Lev 1,9; 3,11) vidljivo je povezivanje Isusove žrtve i starozavjetne pashalne žrtve: paredwkan eauton uper hmwn prosforan kai qusian tw qew ei~ osmhn euwdia~ : *prêda se sam za ni v prinošenje i v žrtvu živu bogu v vonu slasti.* U *Poslanici Hebrejima* (Heb 10,4-7) sveti Pavao kaže: *ne moćno bo k'r'vi jun'či i kožli ostavlati grêhi. têmez vhode v mir' glagolet': žrtvi i prinošeniju ne vshotê, têlo že svrêši mi, vseizdeženi o grêsê ne blagovoli, togda reče: se pridu. v načetcê knižnêem' pisano estb o mnê: êko stvoriti bože volju tvoju* (BVb1). Nasuprot prinošenju životinjske žrtve idolima (eidwloquton) sada Bog samoga sebe u osobi svoga Sina prinosi na žrtvu. Tako se riječi qusia/žrtva u kršćanstvu prihvaćaju radi ispunjenja staroga Zavjeta novim Zavjetom. No pretkršćansko porijeklo žrtvovanja koje obuhvaća i jedenje mesa žrtvene životinje očuvano je u tome što se Kristova žrtva slavi euharistijskim slavljem tako da se u spomen na nju jede kruh i pije vino kao obličja Kristova tijela i krvi: o trwgwn mou thn sarka kai pinwn mou to aima ecei zwhn aiwnion, kagw anasthsw auton t escath hmera (Iv 6,54) : *iže estb pltb moju [i pietb krvb moju] imatb životb věčni, i azb vskrêšu i v poslêdni danb* (*Misal po zakonu rimskoga dvora* iz 1483.).

Žrtva se u slavenskom također zvala *trêba*, a mjesto za žrtvovanje naziva se *trêbište*. Žrtva je naime za stare Slavene bila ono što bogovima treba, što oni iziskuju. Takva oznaka pojma

žrtve u potpunosti odgovara grčkoj *crhsthriōn*, koja između ostaloga znači 'žrtva, žrtvena životinja', a potječe od glagola *crasqai* 'trebati, potrebovati', 'boga ili proročište pitati'.

Imenica *žrtva* prevedenica je za grč. *qusia*, lat. *sacrificium*, s čime je srodno *quma* 'ono žrtvovano'. Riječi *quma* i *qusia* srodne su u grčkome nadalje s *qumo-* 'srdba, jarost, žestina', 'duša, duh', zatim *qumias-* 'isparavanje', a u latinskome s *flamma* 'plamen', *flagrare* 'gorjeti', od ie. **bheleg-/bhleg-* 'gorjeti', te s *flamina* 'puhanje' i *flatus* 'disanje', od druge osnove **bhleio-*. *qusia* je žrtva i žrtvovanje, način žrtvovanja. Može biti žrtva kadovima, nasuprot žrtvi koja se naziva *iero-*, što također znači i 'svet', 'ono što pripada hramu (osobito za službu i žrtvovanje)', lat. *hostia*, slavljenje Boga žrtvama. Glagolom *žrēti* prevodi se glagol *quein*, koji ima slojevito značenje: 1. '(spaljujući) žrtvovati (boga radi, njemu na čast)', 2. 'žrtvu kadnu ili paljenicu prikazati (protiv čega ili koga)', 'prinositi jelo za žrtvu, osobito kao posveta gozbe', 3. 'žrtvenu gozbu slaviti', 4. 'klati kako za žrtvovanje životinja tako i za jelo'. U medijalnom obliku *quesqai* znači: 1. 'žrtvovati za sebe i svoje svrhe', 2. 'žrtvu i njezinu utrobu ogledati za proricanje'. No glagol *quein* ima osnovno značenje 'dimiti', 'suktati, sukljati', 'srljati', 'juriti', 'uvis se dizati', pri čemu se pomišlja na dim koji suklja iz žrtve paljenice.

Žrtva u kršćanskome smislu je prije svega žrtva Isusa Krista na križu, a zatim i svako euharistijsko slavlje koje podsjeća na tu žrtvu i opprisutnjuje ju u sadašnjici. Ali to zapravo nisu dvije odvojene žrtve nego jedna jedina, samo što se u misi Krist žrtvuje beskrvno, a na križu u krvi. Euharistijska žrtva Kristova zahtijeva blagovanje tijela i krvi žrtvovanoga Krista pod prilikama kruha i vina kako bi se čovjek Kristu pritjelovio.

pričečenie

Stsl. riječi koje pripadaju istoj porodici su: glagoli *pričestiti se* 'postati sudionik, uzeti udio u nečemu', *pričečati* 'omogućavati komu da sudjeluje, uključivati', imenice *pričečenie*, 'uzimanje udjela', 'pridruživanje zajednici', *pričestie* 'sudioništvo', 'zajedništvo', 'naslijeđe, baština', 'sudbina', 'dio, udio' i *pričečanie* 'pričest', *pričestnikъ* 'sudionik, sudrug' i pridjev *pričestъnъ* 'koji ima udjela', 'koji je prisutan'.

Riječ *pričestiti* izvedena je od sveslavenske imenice iz praslavenskog doba *čestъ* 1. 'dio, čestica', 2. 'komad', 3. 'usud', kojoj se predmeće prijedlog *pri* 'pokraj, pri'. Riječju *čestъ* prevodila se na staroslavenski grčka riječ *mero-* 'dio, čest', koja je srodna s *moira* 'sudba, usud, udio'. Imenica *čestъ* potječe od ie. korijena **qnd-* i ne smije se ni po etimologiji ni po smislu pomiješati s pridjevom *čestъ* 'čest, gust', 'ustrajan', koji se svodi na ie. korijen **qem-* 'stisnuti'.

Prvotno značenje stsl. *pričestie* jest 1. 'dioništvo, sudioništvo, učešće', 2. 'naslijeđe, baština', 3. 'udio', 4. 'usud', a kasnije se je razvilo kršćansko značenje 'pričest'. Naslijeđe je dioništvo u ostavštini. Utoliko je ta riječ bila prikladna prevedenica za grč. *koinwnia*. Naime, imenica *koinwnia* povrh prvotnoga značenja 'zajednica, udruženje, ujedinjenje, općenje' dobiva u kršćanstvu značenje: 1. 'kršćanska zajednica, zajednica s Crkvom', 2. 'pričest, učešće u posvećenom kruhu (tijelu) i vinu (krvi) (1 Kor 10,16), učešće u otajstvima', 3. 'svetinja, posvećena hostija'. Isto tako glagol *koinwnein*, koji se prevodi stsl. glagolom *pričestiti (se)*, izvorno ima smisao 'zajedništvovati, zajedno biti, biti u zajednici', a u kršćanstvu: 1. 'biti dionikom kršćanske zajednice', u pasivu 'biti primljen u kršćansku zajednicu', 2. 'primiti pričest, pričestiti se, učestvovati u svetinjama', 3. 'nekoga pričestiti'. Pridjev *koinwniko-*, stsl. *pričestъnъ*, povrh prvotnoga značenja 'koji služi zajednici' dobiva značenje 'pričestan', 'koji učestvuje u Crkvi', poimeničeno o *koinwniko-* '*pričestъnikъ*, pričesnik'. Sve te grčke riječi izvedene su od pridjeva *koino-* 'zajednički'. U kršćanstvu poimeničeno to *koinon*, koje izvorno znači 'ono zajedničko', 'općina, sakupljeno građanstvo, narodna skupština, okupljena zajednica', zadobiva značenje 'zajednica kršćana', 'zajednica redovnika', a izričaj *apo tou koinou*, koji izvorno znači 'po zajedničkoj ili javnoj odluci', 'o javnom trošku', kasnije znači 'o trošku Crkve'. Sukladan je razvoj značenja i kod latinskih prevedenica za grčke riječi: *koinwnia* – *communio* i *koinwnein* – *communicare*, koje su izvedene od pridjeva *communis* 'zajednički', odakle potječu i stsl. latinizmi *komъkati*, *komъkanie*, hrvstsl. *komkati*, *komkanie*.

Pored riječi *pričestie* u staroslavenskome se u istom značenju upotrebljava riječ *priêtie* 'primanje', koja ukazuje na to da pričesnik biva primljen u zajednicu, i *priobčenie*, koja je doslovna prevedenica za grč. koinwnia, budući da pridjev *občeb* odgovara pridjevu koino~. U istom se značenju susreće i moravizam *vsqdb*, hrvstsl. *vsudb*, koji je izveden od imenice *sqdb* 'sud', 'prosudba', 'odluka', kojom se prevodi grč. krisi~, tako da se riječju *vsqdb* u staroslavenskom prevodi ne samo koinwnia 'pričest', nego i egkrisi~ 'lučenje', 'odabir', 'prijem, pridruživanje nekomu'. Ta imenica sastavljena je od prefiksa *sq-* 's, zajedno' i osnove *db*, koja je izvedena ili od glagola *dati*, pa doslovno znači 'ono dano, ono dodijeljeno', ili od glagola *dêti* u značenju 'reći', pa doslovno znači 'ono što je kao presuda izrečeno'. Treba ju razlikovati od homonimne imenice *sqdb* 'posuda, sud', 'oruđe', 'ud', 'dio tijela', 'čest', kojom se prevodi grč. skeuo~ i melo~. Izvorno je značenje izvedenice *vsqdb* dakle 'ono što je odlučeno i dosuđeno na sudu i što je kao takvo postalo nečiji usud ili sudba'.

Daljnja riječ kojom se označuje pričest je *brašbnce*, hrvstsl. *brašbnce*, koja je izvedena od *brašno*, hrvstsl. *brašno* 'hrana, jelo', 'kruh', što je prevedenica za grč. brwma, brwsi~, trofh, arto~, siton, te se odnosi kako na tjelesnu tako i na euharistijsku hranu. Ona upućuje na to da se u obredu pričešćenja prima i jede kruh, koji predstavlja tijelo Kristovo, a time i na samu Posljednju večeru, kojom se utemeljuje taj obred, kada je Isus odlomivši kruh rekao svojim učenicima: *primête i êdite. se est tâlo moe* (Mt 26,26) a potom pruživši čašu s vinom rekao: *piite iz nee vsi. se bo est čaša kr̃vi moee novago zavêta* (Mt 26,28) (MVat4). Oznaka *brašbnce* izvedena je iz *Evandêlja po Ivanu*, koje prenosi ove Isusove riječi: h gar sarx mou alhqh~ estin brwsi~, kai to aima mou alhqh~ estin posi~ (Iv 6,55): *plbt moê est istin'noe brašno. i kr̃v moê est istin'noe pivo* (MVat4). U skladu s time pričešćenje se ponekad označava i kao *vzetie božiê tâla*. Kršćanska pričest ustanovljuje se na osnovi židovskog obreda pashalne večere, u okviru kojega su se također blagoslivljali kruh i vino, tako da se stari Zavjet ispunjava novim Zavjetom. Svetinju pričesti Isus uspostavlja uoči svoje spasonosne žrtve pa je pričest stoga spomen na njegovu žrtvu. Pričestiti se tijelom i krvlju Kristovom znači uzeti udio u plodovima njegove žrtve.

Prema tomu, *čestb* u riječi *pričestie* ne označava samo pričesnika, koji postaje dijelom kršćanske zajednice, nego povrh toga i dijelove Kristova tijela. U pričesti tijekom euharistijskog slavlja pričesnik prima posvećene česti kruha i vina te se time pritjelovljuje Kristu, čije su tijelo i krv u tim čestima sadržani. Tako pričest obnavlja i učvršćuje ono pritjelovljenje Kristu koje je ostvareno samim krštenjem.

Pričest prema tomu u kršćanstvu ima tri osnovna značenja: 1. zajedništvo kršćana, zajedništvo kršćanske Crkve, zajedništvo s Kristom, u koje se stupa učestvovanjem u euharistijskom slavlju, 2. euharistijska služba: dio svete mise (pretvorba) i 3. dio euharistije: davanje i primanje kruha i vina, tj. tijela i krvi Kristove (*consumptio*).

U značenju 'sudionništvo, učešće' riječ *pričestīe* bila je prevedenica za grč. *metoch*, *metalhyi*~, lat. *portio*, *participatio*, a u značenju 'naslijeđe, baština' za grč. *klhroucia* 'podjeljivanje zemlje građanima', 'naselje, koje čine građani kojima je u vlasništvo dodijeljena osvojena zemlja' i *klhronomia*, lat. *hereditas*, 'naslijeđe, baština'.

Riječ *klhroucia* sastavljena je od glagola *ecein* 'imati' i imenice *klhro*~, koja je vjerojatno izvedena od glagola *klan* 'otkinuti komad, otrgnuti, odlomiti', a doslovno ima značenje 'komad (drva), krhotina', koja bi se označila nekim znakom i zajedno s drugima izvlačila, odatle 'ždrijeb'. Prvotno se dodijeljivanje zemlje određivalo ždrijebom. Od 'ždrijeba' se značenje širi na 'ždrijebom dobiveni dio', napose 'ždrijebom određena zemlja', 'nasljedna zemlja', uopće 'baštinjeno imanje, baština, osobito zemlja'. Imenica *klhro*~, lat. *clerus*, u kršćanstvu je zadobila značenje 'služba Bogu', 'kler', a iz nje je izveden pridjev *klhriko*~, lat. *clericus*, 'klerički, koji pripada kleru', poimeničeno o *klhriko*~ 'klerik', što je preuzeto u staroslavenski u obliku grecizama *klirikъ* i *klirosъnikъ*. Glagol *klhroun*, koji u starom grčkom znači: 1. akt. 'ždrijebati, ždrijebom birati', 2. med. 'po ždrijebu biti dionik izbora, npr. kod izbora arhonta ili sudaca u polis', u kršćanstvu poprima značenje 'uzrokovati da netko postane klerik'.

Glagol *pričestiti (se)* izvorno ima značenje 'postati sudionik, uključiti se, uzeti udio u nečemu', a njime se prevode grčki glagoli *koinwnein*, *metecein*, *metalambanein*, 'naslijediti, baštiniti, svoj dio baštine dobiti', te *klhronomein*, *klhroucein* 'ždrijebani dio zemlje kao naseljenik preuzeti ili imati, naseljenik biti'. Pridjev *pričestъnъ* i imenica *pričestъnikъ* imaju sljedeći razvoj značenja: 1. 'sudionik', grč. *metoco*~, lat. *particeps*, 2. 'drug', grč. *koinwno*~, 3. 'baštinik, nasljednik, koji svoj dio prima', grč. *klhronomo*~, *klhrouco*~ 'koji preuzima ždrijebom dobiven komad osvojene zemlje; građanski naseljenik; uopće koji ima dio, učesnik', lat. *heres*, a potom u kršćanskom smislu *koinwno*~ 'pričesnik'. Imenica *pričestodavъcbъ* 'onaj koji daje nasljedstvo' prevedenica je za grč. *klhrodoth*~, lat. *testator* 'izvršitelj oporuke'.

Izvorno *koinwnein* jest zajedništvovati uopće, a u kršćanstvu se pod istinskom zajednicom razumije kršćanska zajednica, odnosno kršćanska vjera, koja je pretpostavka istinske

zajednice. Pričestiti se znači postati dijelom kršćanske zajednice. U grčkome je *koinwnein* dobilo kršćansko značenje zato što se udruživanje, ujedinjavanje, pridruživanje, ulaženje u savez s nekim počelo shvaćati kao obraćenje nevjernika na kršćanstvo i pristupanje kršćanskoj Crkvi, tj. pridruživanje zajednici kršćana.

Iz pretkršćanskog značenja riječi *pričestiti* (*se*) 'imati udjela u nečemu, napose u naslijeđu' razvilo se je kršćansko značenje 'imati udjela u kršćanskoj zajednici, postati čest kršćanske zajednice'. U slavenskoj je riječi sadržano značenje 'dijela, udjela, dioništva', kojeg nema u grčkoj riječi, pa ona spaja značenje 'učešća' i 'naslijeđa'. Na odluku da se grč. *koinwnia* na staroslavenski prenosi riječju *pričestie* utjecalo je i to što je ona po svomu prvobitnom značenju 'naslijeđe' bila prevedenica za grč. *klhroucia*, koje u sebi sadrži riječ *klhro-*, što isprva znači 'komad', a u kršćanstvu 'kler'.

8. Zaključak

Leksik najstarije faze hrvatskostaroslavenskoga jezika sadržan je u najstarijim sačuvanim tekstovima hrvatskoglagoljične književnosti koji su u razdoblju od kraja 11. do početka 14. stoljeća nastali kao prijepisi starijih slavenskih tekstova, a zatim su u sljedećim stoljećima prepisivani u raznim mladim kodeksima. To su ponajprije biblijski tekstovi u misalima i brevijarima, zatim apokrifni i hagiografski spisi u zbornicima i brevijarima, te homiletički spisi također u misalima i brevijarima. Ti su mladi tekstovi ponekad vjerno prenosili prvobitni prijepis, a u pravilu su se prilagođavali govornomu starohrvatskom jeziku kroz već uznapredovalu hrvatsku redakciju staroslavenskoga jezika, a neki od njih, uglavnom biblijski tekstovi, prošli su prerađu prema latinskom prijevodu Biblije *Vulgati*.

Većina tih tekstova svodi se na staroslavenske matice, odnosno njihove prijepise koji su u hrvatske zemlje dospjeli pretežno iz južnoslavenskoga, to jest makedonskoga i bugarskoga područja, da bi poslužili kao predlošci za hrvatskostaroslavenske prijepise. Radi se o staroslavenskim tekstovima koji su nastali kao prijevodi grčkih izvornika. Jezik tih tekstova u cjelini, pa tako i njihov leksik, stoga stoji pod odlučujućim utjecajem grčkoga jezika. Prevođenje s grčkoga na staroslavenski naime nije bilo tek prevođenje s jednoga na drugi postojeći jezik, nego štoviše stvaranje i oblikovanje staroslavenskoga jezika po uzoru na grčki jezik. Primijenjena načela doslovno-smislaonoga prevođenja značajno su pridonijela tomu da su ta dva jezika u mnogočemu podudarna na svim jezičnim razinama. Tako je i staroslavenski leksik velikim dijelom stvoren u prijevodu s grčkoga, bilo da su grčke riječi prihvaćane kao grecizmi ili da su nove riječi tvorene postupcima slaganja i izvođenja ili da su već postojeće riječi uvelike izmijenile svoje dotadašnje značenje.

Leksik najranije faze hrvatskostaroslavenskoga jezika veoma je sličan, a dobrim dijelom je i podudaran sa staroslavenskim leksikom. Razlike se sastoje ponajviše u fonološkom obliku riječi, nešto manje u njihovoj morfologiji, u skladu s promjenama koje su provedene u hrvatskoj redakciji staroslavenskoga jezika, a ponajmanje u njihovu značenju. Iza izmijenjenog glasovnog oblika hrvatskostaroslavenske riječi jasno se nazire stari općeslavenski oblik. Morfološke promjene riječi, kao što su promjene u deklinaciji i konjugaciji, promjene nastavaka i druge, s leksikološkog stajališta nisu od presudne važnosti. U tim najstarijim tekstovima veoma je mali broj kroatizama, koji mogu biti ili nove riječi koje su nastale u prijevodu s grčkoga, a ne pojavljuju se izvan hrvatske književnosti, ili nove izvedenice od osnova koje su poznate iz staroslavenskoga jezika.

Kao što je proučavanje hrvatskostaroslavenskoga leksika, osobito njegova najstarijeg sloja, neodvojivo povezano s proučavanjem staroslavenskoga leksika, tako je i proučavanje grčkoga utjecaja na hrvatskostaroslavenski leksik neodvojivo povezano s proučavanjem toga utjecaja na staroslavenski leksik. Ne radi se dakle o utjecaju koji ne bi bio posredovan staroslavenskim jezikom, nego je on upravo srazmjeran očuvanosti staroslavenske ili, kako se još običava nazivati, ćirilometodske baštine u hrvatskostaroslavenskome jeziku. A ta je baština ostala u temeljima hrvatskoglagoljične srednjovjekovne književnosti i nakon što se počelo prevoditi pretežno s latinskoga jezika, prilagođavati stare prijevode latinskim uzorima i sve više unositi elemente govornoga starohrvatskoga jezika u staroslavenski jezik hrvatske redakcije.

Hrvatskostaroslavenski leksik na kojemu je istražen utjecaj grčkoga jezika crpljen je iz osamnaest apokrifnih, petnaest hagiografskih tekstova hrvatskoglagoljične književnosti, te nekoliko biblijskih tekstova u *Frašćićevu psaltiru*, Vatikanskom misalu *Illirico 4* i *Brevijaru Vida Omišljanina* i *I. vrbničkom brevijaru*. Budući da su neki od spisa sačuvani u više različitih tekstova koji su prepisivani u različito vrijeme i u različitim područjima, u njima se razlikuje mlađi i stariji leksik. Najstariji leksik, a time i najbliži grčkomu predlošku, nalazi se u najstarijim tekstovima, ponajprije iz takozvanog „razdoblja fragmenata“: Budimpeštanski fragment *Života svetoga Šimuna Stupnika* (11./12. st.), *Grškovićev fragment apostola* (12. st.), *Mihanovićev fragment apostola* (12. st.), Krčki fragment *Pseudo-Prohorovih Djela Ivanovih* (13. st.), Krčki fragment *Muke 40 sebastenskih mučenika* (13. st.), Akademijin fragment *Djela Pavla i Tekle* (13. st.), Krčki fragment *Muke svetoga Jurja* (13. st.), *Krčki fragment homilije* (13. st.), *Omišaljski fragment apostola* (13./14. st.), Pazinski fragment *Muke svetih Eustahija i Teopiste* (početak 14. st.), Pazinski fragment *Muke svetoga Jakova Perzijanca* (početak 14. st.), Pazinski fragment *Usnuća Bogorodice* (početak 14. st.), Pazinski fragment *Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera* (početak 14. st.), Pazinski fragment *Muke svete Anastazije Rimske* (početak 14. st.), Pazinski fragment apokrifa *O drvetu križa* (početak 14. st.), *Pazinski fragment homilije* (početak 14. st.). U njima je leksik često gotovo istovjetan leksiku najstarijih slavenskih rukopisa, što se očituje također i u fonologiji i morfologiji. Takva blizina leksika starijih tekstova grčkomu izvorniku uvjetovana je načelom doslovno-smislaonog prevođenja kojem su se pokoravali stariji prevoditelji, ali i načelom vjernog prepisivanja kojega su se pridržavali stari prepisivači.

Daljnja građa za istraživanje odnosa između grčkoga i hrvatskostaroslavenskoga leksika nalazi se u ostalim hrvatskostaroslavenskim apokrifnim i hagiografskim tekstovima za koje je usporedbom s grčkim izvornicima dosad utvrđeno da su prijepisi staroslavenskih prijevoda grčkih tekstova. Njihov se grčki predložak između ostalog utvrđuje i usporedbom leksika

obaju jezika. Neki od leksikoloških dokaza za to da je izvornik slavenskoga teksta grčki tekst jesu: upotreba leksičkih grecizama, pisanje imena koje prenosi grčko-bizantski izgovor, doslovne prevedenice s grčkoga, doslovno prevođenje riječ za riječ, pojava preslavizama i staroslavenskih arhaizama, krivo prevođenje zbog krivo pročitane ili krivo shvaćene grčke riječi, čitanja u slavenskim rukopisima koja prenose prepisivačke pogreške u predaji grčkih rukopisa itd.

Istraživanje predloška hagiografije *Muka svetoga Klementa Rimskoga iz IV. vrbničkoga brevijara* pokazalo je da je taj hrvatskostaroslavenski tekst jednim dijelom preveden s grčkoga jezika, a drugim dijelom s latinskoga. U svoja prva četiri poglavlja sastavljen je iz prijevoda više latinskih tekstova, od kojih se sa sigurnošću može navesti Jeronimov tekst *De viris illustribus* XV. *Clemens episcopus*, zatim poglavlje o Klementu Rimskome iz popisa rimskih papa *Liber Pontificalis*. Preostali je tekst dijelom doslovan, a dijelom veoma nedoslovan prijevod grčkoga teksta *Muke svetoga Klementa rimskoga pape*, koji potječe iz bizantske zbirke hagiografija *Menologij*, koju je u drugoj polovici 10. stoljeća sastavio Simeon Metafrast. Fragmentarno sačuvani tekst *Isusove poslanice Abgaru iz Tkonskoga zbornika* i iz *Molitvenika Gašpara Vnučića* toliko je udaljen od poznatih grčkih izvornika da je krajnje upitno je li uopće preveden s grčkoga jezika. Za apokrife *Djela Petrova*, *Pavlovo otkrivenje*, *Ivanovo otkrivenje*, *Isusovo prenje s đavlom* i hagiografije *Muka svete Marine* i *Razgovor triju svetaca* među dosad poznatim rukopisima grčkih izvornika nisu pronađeni odgovarajući predlošci. Kod hagiografije *Muka svetoga Jurja* povrhu toga je dvojbeno je li prevedena s grčkoga ili s latinskoga. Otprije je poznato da za tekstove *O drvetu križa* i *Muka svete Anastazije Rimske* nije utvrđen grčki predložak, kao ni za više homilija za koje se pretpostavlja da su prevedene s grčkoga. Za homiliju *Slovo o spasenju duše* (*Homilia de salute animae*) iz *Vinodolskoga zbornika* utvrđeno je da znatno odstupa od grčkoga predloška te predstavlja prije preradu nego prijevod teksta Zlatoustove homilije *Oratio in vanam vitam, et de paenitentia* (PG 60.735-738), što ne omogućuje pouzdanu leksikološku usporednu analizu.

Za sve ostale tekstove potvrđeni su njihovi grčki predlošci, odnosno dosad objavljeni grčki tekstovi koji su najbliži neposrednim predlošcima. Pritom su kod nekih grčkih tekstova pobliže utvrđeni rukopisi koji su najbliži neposrednom predlošku prijevoda od kojega potječe i hrvatskostaroslavenski prijepis. Tako je kod starozavjetnoga apokrifa *Abrahamov zavjet* utvrđeno da osim rukopisa E (Codex Ambrosianus graecus 405, 11. st.) u obzir treba uzeti i ostale rukopise kratke recenzije, a ponajprije rukopise C (Codex Vindobonensis historicus graecus 126, 14. st.) i D (Codex Ambrosianus graecus 259, 11. st.), koji su na mnogim

mjestima bliži slavenskomu tekstu od rukopisa E. Kod novozavjetnoga apokrifa *Usnuće Bogorodice* utvrđeno je da je hrvatskostaroslavenskomu tekstu najbliži rukopis D grčkoga izvornika (Codex Ambrosianus graecus C 92, 14. st.).

Interpretacija *Makedonskog ćiriličnog listića*, poznatoga i pod naslovom *Pogovor slavenskom prijevodu Svetoga pisma*, koji se pripisuje Metodu, pokazuje da su ćirilometodska načela prevođenja utemeljena na bizantskom teološkom nauku o jeziku, koji doseže svojevrсни vrhunac u djelu Pseudo-Dionizija Areopagita *O božanskim imenima*, koje stoji pod značajnim utjecajem novoplatonovske Proklove filozofije, a posredno i Platonove filozofije jezika. Poimanje odnosa Božje i ljudske riječi s jedne strane i ispravnosti riječi u odnosu prema izrečenoj stvari s druge strane omogućilo je razvoj prevoditeljskog načela doslovnosti, prema kojemu se prenosi smisao grčkoga izvornika uz istovremeno čuvanje jedinstva oblika i sadržaja riječi.

Upravo riječ postaje temeljna jedinica doslovno-smislaonoga prijevoda jer bizantski teološki nauk o jeziku izlazi na vidjelo ponajprije na razini leksika. Svojstva takva prevođenja u pogledu leksika su: prevođenje jedne grčke riječi jednom slavenskom riječju, odnosno poklapanje značenjskih i funkcionalnih jedinica dvaju jezika, prevođenje grčke riječi svugdje istom slavenskom riječju, prevođenje grčke riječi istom vrstom slavenske riječi, doslovno prevođenje prema grčkom tvorbenom uzoru, prevođenje istokorjenih grčkih riječi istokorjenim slavenskim riječima, čuvanje grecizmima samo onda kada u slavenskom ne postoji već sukladna riječ koja u potpunosti prenosi značenje grčke riječi ili kada se značenje grčke riječi ne može primjereno prenijeti stvaranjem nove slavenske riječi.

Utjecaj grčkoga jezika na leksik hrvatskostaroslavenskoga jezika može se pratiti na četirima glavnim razinama: 1. prihvatanje grčkih riječi, 2. tvorba riječi, 3. sinonimija i 4. promjena značenja riječi.

Prihvaćene grčke riječi su grecizmi koji prenose grčka imena ili grecizmi koji prenose pretežno nazive crkvenih služba, nadnaravnih bića, nazive u bogoslužju, semitizme prihvaćene posredstvom grčkoga i dr. Nisu se prevodili već uvriježili stari predknjiževni grecizmi, zatim riječi koje su označavale ono što nije podlijegalo prevođenju zbog nepovredivosti dostojanstva, kao i one riječi koje su bile neprevedive zbog bogatstva svoga značenja, tj. one za koje se u slavenskome nije dala pronaći odgovarajuća prevedenica. Grčka se imena ne prevode na slavenski, uz rijetke izuzetke, nego se fonološki i morfološki prilagođavaju prema pravilima hrvatskostaroslavenskoga jezika. Ostali se grecizmi u najstarijim hrvatskostaroslavenskim tekstovima redovito nalaze na mjestima gdje su zabilježeni i u starijim slavenskim tekstovima, tj. nisu zamijenjeni daljnjim

hrvatskostaroslavenskim prevedenicama, a pojava takvih prevedenica obilježje je mlađih tekstova.

Izvedenice se tvore prema grčkom uzoru tako što se na odgovarajuću osnovu riječi dodaju odgovarajući afiksi u skladu s prevedenom grčkom izvedenicom. Kod doslovno prevedenih izvedenica, a osobito onih novostvorenih, postoji nekoliko afikasa koji vrlo često odgovaraju istim grčkim afiksima, iako bez potpune podudarnosti u svakom pojedinom slučaju. Nasuprot tomu, u grčkome se jeziku nalaze i mnogi prefiksi koji se zbog svoje mnogoznačnosti ne mogu prenijeti uvijek istim slavenskim prefiksom.

Usporednost tvorbe posebice je vidljiva u izvođenju niza riječi od iste osnove, čime nastaje jedna porodica riječi. Kod izvedenica uočljiva su veća odstupanja od grčkih riječi nego kod složenica, jer se često isti grčki prefiksi, najčešće prijedložni prefiksi, prevode s više različitih slavenskih prijedložnih prefikasa. U prefiksnoj tvorbi osobito su česte doslovno prevedene niječne izvedenice. Povrh navedene podudarnosti u afiksima, u izvedenicama se redovito zadržava istovrsna osnova riječi. Pod utjecajem grčkoga raširena je i konverzija, prema kojoj se hrvatskostaroslavenski pridjevi poput grčkih poimeničuju.

Iako je u samom slavenskom predknjiževnom jeziku prisutna mogućnost tvorenja složenica, u dodiru s grčkim jezikom ona se je razvila i u potpunosti ostvarila. U obrađenim se hrvatskostaroslavenskim tekstovima susreću doduše svi mogući načini prenošenja složenica, ali su grčke složenice gotovo uvijek prevedene slavenskim složenicama, a vrlo rijetko sintagmama ili nesloženim riječima. Složenice su pretežno doslovne prevedenice u kojima se prevode oba člana u njihovu osnovnom značenju i u njihovu poretku. Prihvaćanje grčkog načina tvorbe podrazumijeva i nasljedovanje vrste riječi u svakom od dvaju članova te sintaktičkog odnosa među članovima. Kasnija pojava nedoslovnoga prevođenja složenica, kada se one razrješavaju sintagmama, pokazatelj je da se radi o mlađem obliku teksta koji sadrži i mlađi leksik. Prvi član kao i u grčkom jeziku može biti imenica, pridjev, zamjenica, broj i rijetko glagol, a drugi član može biti imenica, glagol, pridjev i broj. Nema nijedne kombinacije članova u grčkim složenicama, uključujući i njihovo sufiksiranje, koja ne bi bila moguća u hrvatskostaroslavenskom leksiku. Složenice mogu biti imenice, glagoli, pridjevi i prilozima kao i u grčkome, a u svim trima osnovnim odnosima među članovima: 1. imenska riječ + glagol, 2. glagol + imenska riječ i 3. imenska riječ + imenska riječ, slijedi se grčki uzor. Složeno sufiksna i složeno nesufiksna tvorba u potpunosti nasljeđuju način tvorbe grčkih riječi. Prevladavajući spojnik *o* kao i sklonost tvorbi prvoga člana složenice od imenica *o*-osnove također se može smatrati grčkim utjecajem.

Utjecaj grčkoga jezika ponajmanje je izražen u području sinonimije. Dvije ili više različitih sinonimnih grčkih riječi najčešće je prevedeno s manje hrvatskostaroslavenskih, a ponekad i samo jednom. U tom slučaju slavenska riječ proširuje svoje značenje koje je imala prije nego što je postala prevedenica. Ali jednako tako ima i slučajeve kada se jedna grčka riječ prevodi dvjema ili više hrvatskostaroslavenskih riječi. Nekad se grčki izvedeni glagoli prevode slavenskim jednostavnim glagolima, a nekad se obratno grčki jednostavni glagoli prevode slavenskim izvedenim glagolima. Sinonimni odnosi među riječima često se ne podudaraju u grčkom i hrvatskostaroslavenskom jeziku, a tomu pridonosi i različito značenje koje osnovnim riječima pridolazi kada se prefiksiraju prijedložnim prefiksima. Istoznačnice su veoma rijetke, a bliskoznačnice se svode na grecizam i njegovu doslovnu prevedenicu. Sličnoznačnice ponekad proizlaze iz dvoznačnosti ili višeznačnosti grčke riječi, ali najčešće je riječ o razlici između staroslavenskoga naslijeđa i leksika hrvatske redakcije, nadalje o razlici između starijega i mlađega hrvatskostaroslavenskog leksika i naposljetku o prostornoj raslojenosti staroslavenskoga jezika, gdje u sinonimne odnose dolaze s jedne strane moravizmi i bugarizmi, a s druge strane preslavizmi i ohridizmi.

Budući da su kroz staroslavenske prijevode najprije u staroslavenski jezik a zatim posredstvom njega i u hrvatskostaroslavenski ušli mnogi moravizmi, grčki je jezik kao jezik izvornih spisa zahtjevima koje je postavljao pred prevoditelje utjecao na leksičku raznolikost (hrvatsko)staroslavenskoga jezika, koji u sebi objedinjuje sinonimne riječi ne samo različitih redakcija nego i dvaju glavnih pravaca prijenosa tekstova, tzv. sjevernoga i južnoga, odnosno zapadnoslavenskoga i južnoslavenskoga.

Usporedba s ostalim slavenskim tekstovima i s pojedinim latinskim tekstovima pokazuje da se u mlađim biblijskim tekstovima gubi grčki utjecaj bez obzira što su prevedene latinske riječi ponekad doslovne prevedenice s grčkoga ili značenjski odgovaraju grčkomu izvorniku, i to zato što su različito tvorene od grčkih, s različitim afiksima, s osnovama riječi ponešto različita značenja, što se sve odražava i u hrvatskostaroslavenskoj prevedenici. U slučaju mlađih apokrifnih i hagiografskih tekstova starije staroslavenske riječi zamjenjuju se mlađim starohrvatskim riječima uslijed čega se ti prijepisi udaljavaju i od grčkoga izvornika.

Promjena značenja najstarijeg sloja hrvatskostaroslavenkoga leksika vezana je za djelomično doslovne i nedoslovne prevedenice koje nisu novotvorenice. Riječi koje su otprije postojale u slavenskome jeziku poprimaju nova značenja pored starih ili se staro značenje potiskuje novim koje se prisvaja iz prevedene grčke riječi. U hrvatskostaroslavenskim riječima prevedenima s grčkoga uglavnom nema daljnje promjene značenja u odnosu na

staroslavenski leksik, ali ima i slučajeva kada se u hrvatskostaroslavenskome nalazi neki kroatizmi koji nisu potvrđeni u staroslavenskome.

Primjetno je da se kod sinonimnih riječi daje prednost jednoj inačici ili jednoj dubleti pred drugom, čime se posredno stavlja naglasak na neko od suznačenja ili na neki dio značenja. U prijelisima na hrvatskostaroslavenski dolazi do zamjene staroslavenskih hrvatskostaroslavenskim sinonimnim riječima. Ta se zamjena zbiva zajedno s ponešto izmijenjenim pojmom stvari koji se riječju označuje. Premda su u kasnijem razvoju hrvatskostaroslavenskoga jezika nastupili sinonimi uslijed prilagodbe starohrvatskomu govornom jeziku ili pod utjecajem latinskoga jezika, u najstarijem sloju hrvatskostaroslavenskoga leksika ostaju sinonimi koji su nastali kao prevedenice s grčkoga. To je zatim pridonijelo obogaćivanju hrvatskostaroslavenskoga leksika, jer je postojala mogućnost da se jedan te isti pojam koji se na grčkom jeziku označuje samo jednom riječju u prijevodu označuje s više riječi i da se one dalje razvijaju kao sličnoznačnice, a ponekad dobivaju i neka posve različita značenja.

Promjena značenja već postojećih slavenskih riječi uvjetovana prijenosom kršćanskih pojmova označenih grčkim riječima zbivala se kako pomakom postojećega značenja tako i nastupom novoga značenja. Najčešće je značenje proširivano tako što su riječi koje nisu imale religijsko značenje zadobile kršćansko značenje ili tako što su pretkršćanska religijska značenja riječi nadopunjena i preobražena kršćanskim značenjem. No značenje se i sužavalo kada je neka riječ koja je imala pretkršćansko religijsko značenje izgubila svoje značenje nastupom druge riječi s odgovarajućim kršćanskim značenjem, te joj je nakon toga preostalo samo nereligijsko značenje. Poboljšanje i pogoršanje značenja postojeće slavenske riječi vezano je također za promjenu religijskoga pojmovlja, kada su neke riječi koje su u staro doba označavale nešto sveto i uzvišeno počele označavati nešto nedostojno ili krivovjerno, a obratno, primjerice u području moralnih nazora, riječi koje su u davnini označavale nešto nevaljalo poprimile su značenje nečega kreposnoga.

U hrvatskostaroslavenskom se jeziku rijetko susreće novo označavanje pojmova preuzetim staroslavenskim riječima, ali je zato veći broj sinonima, koji omogućuju diferencirano označavanje istoga ili sličnog pojma. To je s jedne strane posljedica utjecaja latinskoga jezika, budući da su već i prije recenzije prema *Vulgati* u upotrebi bile neke riječi koje su nastale pod utjecajem latinskoga, koje su onda unesene u hrvatskostaroslavenske prijelise, a zatim u još većoj mjeri kroz recenziju. S druge strane, sinonimi su ulazili u hrvatskostaroslavenske prijelise i bez latinskoga utjecaja kao dijalektalizmi iz starohrvatskoga govornog jezika ili iz tekstova prevedenih još u moravskom razdoblju ili iz Ohridske škole i Preslavske škole.

Neke postojeće slavenske riječi mijenjaju svoje značenje s obzirom na odgovarajuće grčke riječi i pojmove koji su njima izricani, od nekih su stvorene daljnje izvedenice kojih do tada nije bilo, mnoge su riječi novostvorene od slavenske građe u doslovnom ili smisaonom prijevodu grčkih riječi, a neke su i prisvojene iz grčkoga. U pozadini takva leksičkog utjecaja stoje pomno razrađena i na teologiji utemeljena načela staroslavenskoga prevođenja s grčkoga, a koja su na djelu i u hrvatskostaroslavenskim prijepisima: strogo praćenje izvornika, jedna prevedenica za jednu grčku riječ, tj. leksičke nasuprot frazeološkim prevedenicama, doslovno prevođenje grčkih složenica, usporedno izvođenje slavenskih i grčkih riječi, dosljedno prihvaćanje grčkih riječi u vidu grecizama.

Ali po uzoru na grčke riječi nisu nastali samo grecizmi, složenice i izvedenice, nego su i postojeće riječi uslijed prijenosa pojmovnog sadržaja označenoga grčkim riječima promijenile svoje dotadašnje značenje, bilo da su ga potisnule ili da su ga nadogradile i ispunile novim značenjem, koje nisu posjedovale prije nešto što su postale prevedenice.

Analiza načela prevođenja i njihove primjene omogućila je s jedne strane razlikovanje između stvaranja novih riječi i izmjene značenja postojećih staroslavenskih riječi u prijevodu s grčkoga, tj. između tvorbenih i netvorbenih prevedenica, a s druge strane, s obzirom na načelo doslovnosti, razlikovanje između doslovnih i nedoslovnih ili djelomično doslovnih prevedenica. Na temelju tih razlikovanja pokazalo se je kako se utjecaj grčkoga jezika u hrvatskostaroslavenskom leksiku ne očituje samo u grecizmima i doslovnim tvorbenim prevedenicama, nego također i u netvorbenim prevedenicama, koje se običavaju nazivati i semantičkim kalkovima. Tako je kroz prijepise staroslavenskih prijevoda grčkih tekstova u hrvatskoglagoljičnoj srednjovjekovnoj književnosti prisvojeno kršćansko-teološko nazivlje, a time i temeljni teološki pojmovi koji su njime označavani.

Daljnjom usporedbom sa srodnim tekstovima ostalih redakcija staroslavenskoga jezika, zatim sa srodnim tekstovima staroslavenskoga kanona, te naposljetku sa srodnim tekstovima prevedenima s latinskoga jezika ili pak prvotnim prijevodima s grčkoga izmijenjenima prema latinskom predlošku, može se potkrijepiti tvrdnja da hrvatskostaroslavenski leksik najranije faze kako u pogledu tvorbe riječi i jezičnoga prihvaćanja tako i u pogledu značenja riječi i značenjskih odnosa među riječima stoji pod odlučujućim utjecajem grčkoga jezika.

Premda je u okviru hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika sve više jačao utjecaj latinskoga jezika na leksik, što je posljedica daljnjeg sve većeg prevođenja s latinskoga jezika, ali i s talijanskoga i češkoga jezika, te prerađivanja starijih prijevoda s grčkoga prema latinskome uzoru, grčko naslijeđe u staroslavenskom leksiku, koje je obilježilo najstariju fazu hrvatskostaroslavenskoga jezika, ostalo je trajno prisutno u njegovu cjelokupnom daljnjem razvoju.

9. Hrvatskostaroslavenski tekstovi prevedeni s grčkoga, njihova izdanja, grčki predlošci i izdanja grčkih predložaka

9.1. Biblijski tekstovi

Hrvatskostaroslavenski biblijski tekstovi prevedeni s grčkoga nalaze se između ostaloga u sljedećim rukopisima:

Misali

Vatikanski misal Illirico 4, početak 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, Rim, *Borg. illir.* 4

Misal kneza Novaka, 1368., Österreichische Nationalbibliothek, Beč, *Cod. slav.* 8.

Kopenhagenski misal, kraj 14. st., Det Kongelige Bibliotek Kopenhagen, *NY kongelig Samling* 41 b, 2

Berlinski misal, 1402., Staatsbibliothek, Berlin, *Ms. Ham.* 444

Ročki misal, oko 1420., Österreichische Nationalbibliothek, Beč, *Cod. slav.* 4

I. ljubljanski, Beramski misal, 15. st., Narodna in Univerzitetna študijska biblioteka Ljubljana, *Ms* 162

II. ljubljanski, Beramski misal, 15. st., Narodna in Univerzitetna študijska biblioteka Ljubljana, *Ms.* 164

Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića, oko 1404., Topkapi Sarayı, Istanbul

Vatikanski misal Illirico 8, 1435., Biblioteca Apostolica Vaticana, Rim, *Borg. illir.* 8

I. vrbnički misal, 1456., Župni ured Vrbnik

II. vrbnički misal, 1462., Župni ured Vrbnik

Bribirski misal, 15. st., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, *IIIb* 3

I. oxfordski misal, 15. st., Bodleian Library Oxford, *Ms. Canon. Lit.* 373

II. oxfordski misal, 15. st., Bodleian Library Oxford, *Ms. Canon. Lit.* 349

Newyorški misal, sredina 15. st., Pierpont Morgan Library New York, *M.* 931

Metropolitanski misal, 15. st., Knjižnica Metropolitana Zagreb, *MR* 180

Novljanski misal, 15. st., veći odlomak misala, Župni ured Novi Vinodolski

Brevijari

I. vrbnički brevijar, 13./14. st., Župni ured Vrbnik

II. vrbnički brevijar, 14. st., Župni ured Vrbnik

IV. vrbnički brevijar, 14. st., Župni ured Vrbnik

Pašmanski brevijar, druga polovica 14. i 15. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, III b 10

Vatikanski brevijar Illirico 5, (I. dio), sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, Rim, Borg. illir. 5

Vatikanski brevijar Illirico 6, (II dio), sredina-treća četvrt 14. st. (1379?), Biblioteca Apostolica Vaticana, Rim, Borg. illir. 6

Padovanski brevijar, sredina 14. st., Biblioteca Universitaria Padova, MS 2282

Akademijin brevijar, dio brevijara, 1384. (?), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. III c 12

Brevijar Vida Omišljanina, 1396., Österreichische Nationalbibliothek, Beč, Cod. slav. 3

Medicejski brevijar, 14. st., Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze, Plut. 1.10

I. ljubljanski brevijar, kraj 14. st., Narodna in univerzitetna študijska biblioteka, Ljubljana, Ms 161

Oxfordski brevijar-misal, 14. st., Bodleian Library, Oxford, Ms. Canon. Lit. 172

Dragučki brevijar, 1407., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, III b 25

III. vrbnički brevijar, prva polovica 15. st., Župni ured Vrbnik

Brevijar popa Mavra, 1460., Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb, R 7822

Humski brevijar, 15. st., Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb, R 4067

Vatikanski brevijar Vat. Slav. 19, 1465., Biblioteca Apostolica Vaticana, Rim, Vat. Slav. 19

Bribirski brevijar, 1470., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, III b 6 (Kuk 2)

Vinodolski brevijar (Kukuljevićev), 1485., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, I d 34

Vatikanski brevijar Illirico 10, 1485., Biblioteca Apostolica Vaticana, Rim, Borg. Illir. 10

Dabarski brevijar, 1486., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, III c 21

II. novljanski brevijar, 1495., Župni ured Novi Vinodolski

Brevijar Arhiva S. Petra u Rimu, 15. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, Rim, Cap. S. Pietro, D215

Britanski brevijar, 15. st., British Library, London, Ms. Add. 31.951

II. ljubljanski brevijar, 15. st., Narodna in Univerzitetna študijska biblioteka Ljubljana, Ms 163 (stara signatura C 163a/2)

Moskovski brevijar, oko 1442.-1443., Румянцевский музей, Москва, F. 270, 51/1481

Brevijar knjižnice Metropolitane, 1442., Metropolitanska knjižnica, Zagreb, MR161

I. novljanski brevijar, 1459., Župni ured Novi Vinodolski

Londonski brevijar, 15. st., London, Ms. 35904

Ljubljanski misal-brevijar iz Kopitareve zbirke, 15. st., Narodna in Univerzitetna študijska biblioteka Ljubljana, 22

Fragmenti

Grškovićev fragment punog apostolara, početak 12. st., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb, fragm. glag. 2, Djela apostolska 4,36-5,23; 6,2-7,7; 7,48-8,12; 8,34-9,17; izd. V. Jagić, Grškovićev odlomak glagolskog apostola. *Starine JAZU* 26, 1893., 33-161.

Mihanovićev fragment izbornog apostolara, 12. st., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glag. 1, perikope Pavlovih poslanica: 2 Kor 6,1-9; 1 Kor 14,23-25; 2 Kor 6,16-18; 7,1; 1 Kor 15,39-43; Ef 5,16-19; Gal 5,22-26; 6,1-2; Ef 6,10-17; Ef 1,16-23; Kol 1,12-15; izd. V. Jagić, Građa za glagolsku paleografiju. Mihanovićev odlomak apostolara glagolskoga. *Rad JAZU* 2, 1868., 1-35.

Omišaljski fragment apostolara, 13./14. st., Arhiv bivše Staroslavenske akademije u Krku, Rim 16,15-23, Eutalijev uvod u 1. poslanicu Korinćanima; opis: V. Štefanić, Glagoljski rukopisi otoka Krka, Zagreb, 1960., 196-200; nije izdan.

9.2. Apokrifi

9.2.1. Starozavjetni apokrifi

Apokaluyi~ Barouc / **Apocalypsis Baruchi** / **Baruhovo otkrivenje** (CAVT 235): Petrisov zbornik, 1468., Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R 4001, fol. 229v-233: *čti ot (V)aroha*; izd.: E. Hercigonja, Viđenje Varuhovo u Petrisovu zborniku iz 1468. godine, *Na temeljima hrvatske književne kulture*, Zagreb, 2004., 281-320; E. Hercigonja, *Zbornik za filologiju i lingvistiku VII*, Novi Sad, 1964., 63-93; V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 185-190; H. Gaylord, Redactional Elements Behind the Petrisov Zbornik of III Baruch, *Slovo* 37, 1987., 99-112; Dürrigl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 170-174; grč. predložak: BHG 237: Baruch propheta, 1. Narratio et apocalypsis – 3 Baruch; izd.: J. B. Bauer, *Apocalypsis Baruchi*, C. A. Wahl, *Clavis librorum Veteris Testamenti apocryphorum philologica*, Leipzig, 1853., 629-645; reprint: Graz, 1972.; M. R. James, *Apocrypha anecdota II. Texts and Studies* 5.1, Cambridge, 1897., LI-LXXI, 83-94; reprint: Nendeln, 1967.; J.-C. Picard, *Apocalypsis Baruchi Graece*, u: J.-C. Picard, *Testamentum Iobi, Apocalypsis Baruchi Graece, Pseudepigrapha Veteris Testamenti Graece* 2, Leiden, 1967., 81-96; S. C. Agourides, *Ellenikh apokaluyh tou Barouc*, *Qeologia* 55, 1984., 149-168.

Logo~ ei~ ton pagkalon lwshf / **Sermo in pulcherrimum Ioseph** / **Slovo o prekrasnom Josipu**: a. Oxfordski zbornik, 15. st., Bodleian Library, Oxford, Canon. lit. 414, fol 16a-22b: *Čtenie prekrasnoga muža i s(ve)ta č(lovê)ka Osipa*; b. dopune Knjizi Postanka iz Brevijara Vida Omišljanina, 1396., Österreichische Nationalbibliothek, Beč, Cod. slav. 3, fol. 177-181; izd.: V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 174-179 (a.); J. Bratulić, Apokrif o prekrasnom Josipu u hrvatskoj književnosti, *Radovi Staroslavenskog instituta* 7, 1972., 76-107 (a.); Dürrigl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 84-98; grč. predložak: BHG 2200: Ioseph patriarcha filius Iacob. 5. Laudatio a Ephraem; CPG 3938; izd.: E. Thwaites, *Ta tou wsiou patro~ Efraim tou Surou pro~ thn Ellada metablhqenta*, Oxford, 1709.; J. S. Assemanus, *Sancti patris*

nostri Ephraemi Syri opera omnia II, Roma, 1743., 21-41, reprint: Hildesheim, 2000.; K. G. Frantzola~, Wsiou Efraim tou Surou erga VII, Qessalonikh, 1998., 260-300.

Diaqhkh Abraam / **Testamentum Abrahæ** / **Abrahamov zavjet** (CAVT 88): a. Oxfordski zbornik, 15. st., Bodleian Library, Oxford, Canon. lit. 414, fol. 13c-16a: *Čtenie Avrama*; b. Sienski zbornik, 1. četv. 17. st., Biblioteca Comunale Siena, F. V. 6, fol. 150r-155r: *Čtenie od' Avraama k(a)ko bi vzet' na nebo*; c. Petrisov zbornik, 1468., Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R 4001, fol. 241r-243r; d. Tkonski zbornik, 1. četv. 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. IVa120, fol. 49v-54r: *Čtenie ot bl(a)ž(e)nogo Avrama*; e. Berčićeva zbirka 5, 15. st., Российская национальная библиотека Санкт-Петербурга, Bč5, fol. 41v-43v; izd.: V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 168-173 (a.); A. Nazor, Još jedan glagoljski tekst apokrifa o Abrahamovoj smrti, u: G. Brogi-Bercoff [et al.] (ed.), *Filologia e letteratura nei paesi Slavi*, Roma, 1990., 55-63 (b.) V. Jagić, Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 9, 1868., 89-91 (c.); R. Strohal, *Stare hrvatske apokrifne priče i legende. Sabrao iz starih hrvatskih glagolskih rukopisa od 14. do 18. vijeka*. Bjelovar, 1917., 57-60 (d.); S. Sambunjak, *Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*, Tkon, 2001., 98-102 (d.); M. Mikecin, Hrvatskostaroslavenski prijevod starozavjetnoga apokrifa Diaqhkh Abraam (*Testamentum Abrahæ*) u Tkonskom zborniku, *Zadarski filološki dani* IV, Zadar, 2013., 279-283; Dürriegl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 159-169; grč. predložak: a. BHG 2001: Abraham patriarcha. 1. Testamentum; izd.: J. B. Bauer, Testamentum Abrahæ A/B., C. A. Wahl, *Clavis librorum Veteris Testamenti apocryphorum philologica*, Leipzig, 1853., 647-691, reprint: Graz, 1972; M. R. James, The Testament of Abraham, *Texts and Studies* 2.2, Cambridge, 1892., 77-104, reprinti: S. C. Agourides, Diaqhkh Abraam, *Deltion Biblikwn Meletwn* 1/3, 1972., 238-248; M. E. Stone, *Testament of Abraham. The Greek Recensions*, Missoula, 1972., 2-84; A. V. Vassiliev, *Anecdota graeco-byzantina* I, Москва, 1893., 292-308; F. Schmidt, *Le Testament grec d'Abraham*, Texte zum antiken Judentum 11, Tübingen, 1986., 96-169; b. BHG 2002: Abraham patriarcha. 2. Testamenti recensio brevior; izd.: J. B. Bauer, Testamentum Abrahæ A/B., C. A. Wahl, *Clavis librorum Veteris Testamenti apocryphorum philologica*, Leipzig, 1853.; 647-691, reprint: Graz, 1972.; M. R. James, The Testament of Abraham, *Texts and Studies* 2.2, Cambridge, 1892., 105-119, reprint: M. E. Stone, *Testament of Abraham. The*

Greek Recensions, Missoula, 1972., 2-84; F. Schmidt, *Le Testament d'Abraham: Introduction, édition de la recension courte, traduction et notes I-II*, Strasbourg, 1971.; F. Schmidt, *Le Testament grec d'Abraham*, Texte zum antiken Judentum 11, Tübingen, 1986., 46-95.

9.2.2. Novozavjetni apokrifi

Praxei~ tw̃n agiwn Paulou kai Qekla~ / **Acta Pauli et Theclae** / **Djela Pavla i Tekle** (CANT 211.III): Glagoljski ulomak, 13. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glag. 4, fol. 1-2, 14-28; izd.: J. P. Šafařík, *Památky hlaholského písemnictví*, Praha, 1853., 58-61; I. Berčić, *Chrestomatia linguae veteroslovenicae*, Praha, 1859., 78-80; V. Jagić, *Priměri starohrvatskoga jezika iz glagolskih i ćirilskih književnih starinah* II, Zagreb, 1866., 70-72; И. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, *Сборник отделения Русского языка и словесности Императорской Академии Наук* 15/1, Санкт-Петербург, 1876., 499-503; V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 129-132 (nepotpuno izdanje); B. Grabar, Apokrifna Djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi, 3. Djela Pavla i Tekle, *Radovi Staroslavenskog instituta* 7, 1972., 24-29; Dürriegl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 130-133; grč. predložak: BHG 1710: Thecla v. m. Seleucia in Isauria, 1. Acta Pauli et Theclae; izd.: J. E. Grabe, *Spicilegium sanctorum patrum* I, Oxford, 1698., 1700., 1714., 95-116; J. A. Fabricius, *Codex apocryphus Novi Testamenti* I-IV, Hamburg, 1703., 1719.², 1745., 791-796; J. Jones, *A New and Full Method of Settling the Canonical Authority of the New Testament* II, London, 1726., 431-464, Oxford, 1798., 353-381, Oxford, 1827., 299-321; Th. Hearne in *appendice ad Ioannis Lelandi antiquarii collectanea* VI., London, 1770., 68-69; A. Gallandius, *Bibliotheca veterum patrum* I, Venezia, 1765.-1788., 177-491; C. von Tischendorf, *Acta apostolorum apocrypha*, Leipzig, 1851., 40-60; R. A. Lipsius / M. Bonnet, *Acta apostolorum apocrypha* I, Leipzig, 1898., 245-256; Leipzig, 1891.-1903., reprint: Hildesheim, 1959., 1990.; O. von Gebhardt, *Acta martyrum selecta*, Berlin, 1902., 215-229; L. Vouaux, *Les Actes de Paul et ses lettres apocryphes*, Paris, 1913., 146-228; J. W. Barrier, *The acts of Paul and Thecla: a critical introduction and commentary*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2, Tübingen, 2009.; papirusni fragmenti: Papyrus Michigan 1317; izd.: H. A. Sanders, *Harvard Theological Review* 31,

1938., 70-90; Papyrus Oxyrhynchus 1602; izd.: H. A. Sanders, *Harvard Theological Review* 31, 1938., 70-90; Papyrus Michigan 3788; izd.: G. D. Kilpatrick / C. H. Roberts, *Journal of Theological Studies* 47, 1946., 196-199; Papyrus Oxyrhynchus 6; izd.: B. P. Grenfell / A. S. Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri* I, London, 1898., 9-10; Papyrus Antinoopolis 13; izd.: C. H. Roberts, *The Antinoopolis Papyri* I, London, 1950., 26-28; Fackelmann-Papyrus 3; izd.: M. Gronewald, Einige Fackelmann-Papyri, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 28, 1978., 274-275.

Praxeī~ tou agiou Petrou / **Acta Petri** / **Djela Petrova** (Santos Otero I, 52-59; CANT 190.IV): Glagoljski rukopis, 1638., Cod. IVa96, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fol. 47-49; izd.: R. Strohal, *Stare hrvatske apokrifne priče i legende*, Bjelovar, 1917., 30-32; grč. predložak: a. BHG 1483: Petrus ap. † Romae. 1. Acta et martyrium I; izd.: R. A. Lipsius / M. Bonnet, *Acta apostolorum apocrypha* I, Leipzig, 1898., 78-84, Leipzig, 1891.-1903., reprint: Hildesheim, 1959., 1990.; L. Vouaux, *Les Actes de Pierre. Introduction, textes, traduction et commentaire*, Paris, 1922., 398-414; b. ? BHG 1484: Petrus ap. † Romae. 1. Acta et martyrium IIa; izd.: R. A. Lipsius / M. Bonnet, *Acta apostolorum apocrypha* I, Leipzig, 1898., 84-102, Leipzig, 1891.-1903., reprint: Hildesheim, 1959., 1990.; L. Vouaux, *Les Actes de Pierre. Introduction, textes, traduction et commentaire*, Paris, 1922., 84-102.

Praxeī~ tw̃n agiōwn apostolōwn Petrou kai Andreou / **Acta Petri et Andreae** / **Djela Petra i Andrije** (Santos Otero I, 67-68; CANT 237): Žgombićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, VII 30, fol. 100-106: Čtenie s(ve)tago an'dreē apustola; izd.: B. Grabar, Apokrifna Djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi, 1. Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera, 2. Djela apostola Petra i Andrije, *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 1967., 200-206; V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 138-141; Dürriegl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 124-129; grč. predložak: BHG 1489: Petrus et Andreas apostoli. Acta; izd.: C. C. Woog, *Presbyterorum et diaconorum Achaiae de martyrio S. Andreae apostoli encyclica*, Leipzig, 1749., 401-414; C. Thilo, *Acta Sanctorum Apostolorum Andreae et Mathiae*, Halle, 1846., 30-32; C. von Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, Leipzig, 1866., reprint: Hildesheim, 1966., 161-167; R. A. Lipsius / M. Bonnet, *Acta apostolorum apocrypha* II. 1,

Leipzig, 1898., 117-127, Leipzig, 1891.-1903., reprint: Hildesheim, 1959., 1990.; Prieur, J.-M.: *Acta Andreae* I-II, Corpus Christianorum, Series Apocryphorum 5-6, Turnhout, 1989.

Praxeī~ tw̃n agiwn Andreou kai Matqeia ei~ thn polin tw̃n anqrwpofagwn / **Acta Andreae et Matthiae in urbe anthropophagorum / Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera** (Santos Otero I, 69-83; CANT 236): a. Pazinski fragmenti, 14. st., Franjevački samostan Pazin, fragm. 90e-f; b. Tkonski zbornik, 1. četv. 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, IV a 120, fol. 90v-94v: *O sv. Mateju i andreju, kako su bili među ljudožderima*; c. Berčićeva zbirka br. 5, 15. st., Российская национальная библиотека Санкт-Петербурга, F. 67, Codex Nr. 5, fol. 34-41v: *Čt(eni)e s(ve)tuju ap(osto)lu ên'drêê i m(a)têê k[u] m(u)ku priêsta*; izd.: M. Mihaljević / J. Vince, *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Zagreb, 2012., 153-156 (a.); B. Grabar, *Apokrifna Djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi*. 1. Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera. 2. Djela apostola Petra i Andrije, *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 1967., 186-200 (b. i c.); R. Strohal, *Stare hrvatske apokrifne priče i legende*, Bjelovar, 1917., 43-47 (b.); S. Sambunjak, *Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*, Tkon, 2001., 151-157 (b.); V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 133-137 (c.); Dürrigl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 115-123; grč. predložak: BHG 109: Andreas et Matthias apostoli, 1.a Acta in urbe Anthropophagorum; izd.: J. C. Thilo, *Acta Sanctorum Apostolorum Andreae et Matthiae et commentatio de eorundem origine*, Halle, 1846., 1-30; C. von Tischendorf, *Acta apostolorum apocrypha*, Leipzig, 1851., 132-166; C. von Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, Leipzig, 1866., reprint: Hildesheim, 1966., 139-141; M. Bonnet, *Supplementum codicis apocryphi* II, Paris, 1895., 1-64; R. A. Lipsius / M. Bonnet, *Acta Apostolorum apocrypha* II. 1, Leipzig, 1898., 65-116, Leipzig, 1891.-1903., reprint: Hildesheim, 1959., 1990.; J. Flamion, *Les actes apocryphes de l'apôtre André*, Université de Louvain, Recueil de travaux 33, Louvain, 1911.; J.-M. Prieur: *Acta Andreae* 1-2, *Corpus Christianorum, Series Apocryphorum* 5-6, Turnhout, 1989.; D. R. MacDonald, *The Acts of Andrew and the Acts of Andrew and Matthias in the City of the Cannibals*, Texts and Translations 33, Atlanta, 1990., 63-169; b. BHG 110: Andreas et Mathias apostoli, 1.b Acta in urbe Anthropophagorum; nije izdano.

Praxeī~ tou agiou Iwannou / **Acta Ioannis** / **Djela Ivanova** (Santos Otero I, 97-123; CANT 218): Glagoljski fragment pasionala, 13. st., Arhiv bivše Staroslavenske akademije, Biskupijski arhiv Krk, 30 B a-d (Štefanić); izd.: I. Berčić, *Čitanka staroslavenskog jezika*, 1864., 36-38; V. Jagić, *Priměri starohervatskoga jezika iz glagolskih i ćirilskih književnih starinah* II, Zagreb, 1866., 77-81; И. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, *Сборник отделения Русского языка и словесности Императорской Академии Наук* 15/1, 1876., Санкт-Петербург, 1877., 495-498; J. Vajs, *Martyrii s. Georgii et periodorum s. Iohannis apostoli et evangelistae fragmenta glagolitica*, *Slavorum litterae theologicae* 3, Prag, 1907., 132-138; grč. predložak: BHG 917: Ioannes theologus ap., 2.b Acta seu peregrinationes auctore Prochoro; izd.: C. von Tischendorf, *Acta apostolorum apocrypha* II.1, Leipzig, 1851., 266-276; R. Graffin / F. Nau (ed.), *Patrologia Orientalis* 18/III: C. Wessely, *Les plus anciens monuments du christianisme écrits sur papyrus* II, Paris, 1924., 483-485; Хождение по вознесении Господа нашего Иисуса Христа, св. апостола и евангелиста Иоанна "Учение и преставление", списано Прохором, учеником его. Из рукописи 15-16 в., собрания архимандрита Амфилохия, *Издания общества любителей древней письменности* 31, Санкт-Петербург, 1879., 1-67; Th. Zahn, *Acta Ioannis*, Erlangen, 1880., 185-192; reprint: Hildesheim, 1975.; M. Bonnet, *Supplementum codicis apocryphi* II, Paris, 1895., 169-179; R. A. Lipsius / M. Bonnet, *Acta apostolorum apocrypha* II.1, Leipzig, 1898., 151-215, Leipzig, 1891.-1903., reprint: Hildesheim, 1959., 1990.; M. R. James, *Apocrypha anecdota* II, *Texts and Studies* V/1, Cambridge, 1893., 1897., 2-24; reprint: Nendeln, 1967.; B. P. Grenfell / A. S. Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri* VI, London, 1908., 12-18; E. Junod / J.-D. Kaestli, *Acta Iohannis*, *Corpus Christianorum, Series Apocryphorum* I.1., Turnhout, 1983., 369-375.

Apokaluyi~ tou agiou Paulou / **Apocalypsis Pauli** / **Pavlovo otkrivenje** (Santos Otero I, 170-187; CANT 325): Oxfordski zbornik, 15. st., Bodleian Library, Oxford, Ms. Canon. lit. 414, Codex glagoliticus, fol. 1-7v: *Čtenie s(ve)t(a)go p(a)vla ap(osto)la*; izd.: E. Hercigonja, Glagoljska verzija pune redakcije Pavlove Apokalipse iz Oxfordskog kodeksa Ms. Can. lit. 414, *Na temeljima hrvatske književne kulture*, Zagreb, 2004., 321-375; *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, Zagreb, 1967., 222-242; V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 191-199 (nepotpuno izdanje); Dürriegl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 175-191; grč. predložak: BHG 1460: Paulus apostolus, 3. Apocalypsis; izd.: C. von Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*. Leipzig, 1866., 34-69;

reprint: Hildesheim, 1966.; F. Bovon / B. Bouvier, Prière et Apocalypse de Paul. Un fragment grec inédit conservé au Sinaï, *Apocrypha* 15, 2004., 9-30; P. Piovanelli, La prière et apocalypse de Paul au sein de la littérature apocryphe d'attribution paulinienne, *Apocrypha* 15, 2004., 31-40.

Apokaluyi~ th~ uperagia~ Qeotokou / **Apocalypsis Deiparae** / **Bogorodičino otkrivenje** (Santos Otero I, 188-195; CANT 327): a. Petrisov zbornik, 1468., Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R 4001, fol. 332-336v: *Čtenie svete marie o mukah'*; b. Grškovićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 32, fol. 17-23v: *Čtenie svete marie o mukah'*; c. Glagoljski rukopis, 18. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. IVa67, fol. 12-22; izd.: V. Jagić, Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 9, 1868., 110-118 (a.); R. Strohal, *Stare hrvatske apokrifne priče i legende*, Bjelovar, 1917., 47-54 (c.); Dürriegl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 194-201; grč. predložak: BHG 1050: Maria Diepara, I. De vita, apocalypsi, dormitione, 4a. Apocalypsis; izd.: И. И. Срезневский, Древние памятники русского письма и языка (X-XIV веков), *Известия Императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности* 10, Санкт-Петербург, 1861.-1863., 551-578; C. von Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, Leipzig, 1866., reprint: Hildesheim, 1966.; Ch. Gidel, Étude sur une Apocalypse de la Vierge Marie, *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 5, 1871., 92-113; M. R. James, *Apocrypha anecdota I, Texts and Studies II/3*, Cambridge, 1893., 1897., reprint: Nendeln, 1967., 115-126; A. B. Васильев, *Anecdota Graeco-Byzantina*, Москва, 1893., 125-134; H. Pernot, Descente de la Vierge aux enfers, *Revue des études grecques* 13, 1900., 234-256; A. Delatte, *Anecdota Atheniensia I*, Pariz – Liège, 1927., 272-288.

Apokaluyi~ tou agiou Iwannou tou qeologou / **Apocalypsis Iohannis** / **Ivanovo otkrivenje** (Santos Otero I, 197-209; CANT 331): a. Grškovićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 32, fol. 10-15v: *Čtenie svetago ivana evanjestita o prišasti gospodni na zemlu*; b. Tkonski zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. IVa120, fol. 27-40, bez početka i svršetka; izd.: J. Reinhart, Апокрифният Апокалипсис на Йоан Богослов в хърватско-глаголическия препис. *Старобългарска литература* 41-42, София, 2009., 172-197 (a.); S. Sambunjak,

Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća, Tkon, 2001., 73-88 (b.); grč. predložak: BHG 922d: Ioannes theologus ap., 6d. Apocalypsis apocrypha; izd.: A. Birch, *Auctarium codicis apocryphi Novi Testamenti Fabriciani*, Copenhagen, 1804., 160-180; C. von Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, Leipzig, 1866., reprint: Hildesheim, 1966, 70-94; F. Nau, Une deuxième Apocalypse grecque de S. Jean. *Revue Biblique* 23, 1914., 215-221.

Prwteuaggelion tou Iakwbou / **Protoevangelium Jacobi** / **Protoevandelje Jakovljevo** (Santos Otero II, 1-32; CANT 50): a. Brevijar Metropolitane, 1442., Metropolitana, Zagreb, MR 161, fol. 254v-256r; b. Glagoljski fragment, 15. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glagoliticum 81, fol. 1a-d; c. Baromićev brevijar, Venecija 1493., Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, RI-16°-1, fol. 298r-299r; d. Brozićev brevijar, Venecija 1561., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, R 783, fol. 309r-310r; e. Ljubljanski brevijar, 15. st., Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, Ms 163/1, fol. 27-28v; f. Brevijar Britanske knjižnice, 15. st., British Library, London, Add. 31.951, fol. 24c-25c; g. Oxfordski zbornik, 15. st., Bodleian Library, Oxford, Ms. Canon. lit. 414, fol. 28-30: *Na roistvo sv. marie*; h. Slavenska zbirka, 15. st., Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, futrol. 368, fol. 15a-17a; i. Bilježnica Mate Puhova, 19. st., HAZU, Zagreb, Cod. IVa80/17, fol. 18-24v: *štene blažene divice Marie od začeca koe se štije svako godišće na osan decembra*; izd.: V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 142-145 (a. / e. nepotpuno izdanje); V. Badurina-Stipčević, Dvije verzije hrvatskoglagoljskoga Protoevandelja Jakovljeva, u: Л. Тасева / Р. Марти / М. Ђовчева / Т. Пентковская (ред.), *Многократните преводи в Южнославянското средновековие*, Софија, 2006., 199-210 (a. / b. / c. / d.); V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* I, Zagreb, 1969., 134-135 (b.); V. Jagić, *Analecta romana, Archiv für slavische Philologie* 25, 1903., 36-47 (e.); N. Radovich, *Un frammento slavo del Protovangelo di Giacomo (Cod. glag. Lub. C 163a/2 II)*, Napoli, 1969. (e.); V. Badurina-Stipčević, Odlomak Protoevandelja Jakovljeva u hrvatskoglagoljskom Brevijaru Britanske knjižnice, *Slavia* 78, 3-4/2009., 227-234 (f.); J. Reinhart, Protoevangelium Jacobi in the Croatian Glagolitic Tradition, u: G. Minczew / M Skowronek / I. Petrov (red.), *Biblia Slavorum Apocryphorum. Novum Testamentum*, Łódź, 2009., 93-109 (g.); R. Strohal, *Stare hrvatske apokrifne priče i legende*, Bjelovar, 1917., 6-11 (h.); Dürriegl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 99-109; grč. predložak: BHG 1046: Maria Deipara, I. De vita, apocalypsi, dormitione, 1. Protoevangelium *Iacobi; usp. BHG 779k, 779ka i 779m: Narrationes de vita et passione

Christi. C. Protoevangelium *Iacobi; Ca. Nativitas; Cb. Nativitas a. *Iacobo ap.; izd.: M. Neander, *Apocrypha, hoc est narrationes de Christo, Maria, Joseph, cognatione et familia Christi, extra Biblia, apud veteres tamen Graecos scriptores, Patres, Historicos et Philologos reperta, inserto etiam Protoevangelio Iacobi graece, in Oriente nuper reperto, necdum edito hactenus, ex Oraculorum ac Sibyllarum vocibus, gentium etiam testimoniis, denique multorum veterum auctorum libris descripta, exposita et edita Graecolatine*, Basel, 1564., 356-392; I. Grynæus, *Monumenta sanctorum patrum orthodoxographa*, Basel, 1569., 71-84; J. A. Fabricius, *Codex apocryphus Novi Testamenti* I, Hamburg, 1703., 1719²., 66-125; J. Jones, *A new and full method of setting the canonical authority of the New Testament* II, London, 1726., 129-162; Oxford, 1798., II, 100-129; Oxford, 1827., II, 86-109; A. Birch, *Auctarium codicis apocryphi Novi Testamenti Fabriciani*, Copenhagen, 1804., 197-242; I. C. Thilo, *Codex apocryphus Novi Testamenti* I, Leipzig, 1832., 162-273; C. A. Suckow, *Protoevangelium Iacobi ex codice ms. Venetiano*, Breslau, 1841., 1-79; J. A. Giles, *Codex apocryphus Novi Testamenti* I, London, 1852., 33-47; C. von Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Leipzig, 1853., 1876.², 1-48; reprint: Hildesheim, 1966., ²1987., 1-50; Th. Toscani / I. Cozza-Luzi, *De immaculata Deiparae Conceptione*, Roma, 1862., 19-22; G. Rauschen, *Florilegium Patristicum* 3, Bonn, 1905., 59-68; 4-5, 7-11; E. Amann, *Le protévangile de Jacques*, Paris, 1910., 178-270; C. Michel, *Évangiles apocryphes* I, Paris, 1911., 2-50; R. F. Hock, *The Infancy Gospels of James and Thomas*, Santa Rosa, 1995.; B. P. Grenfell, *An Alexandrian erotic fragment and other Greek papyri*, Oxford, 1896., 13-19; G. Rauschen, *Florilegium patristicum* 3, Bonn, 1905., 59-68; 1914., 57-84; E. Pistelli, *Papiri evangelici*, *Studi religiosi* 6, 1906., 133-137; E. Pistelli, *Pubblicazioni della Società italiana per la ricerca dei papiri greci ed latini in Egitto* I, Firenze, 1912., 10-15; C. Wessely, *Les plus anciens monuments du christianisme écrits sur papyrus*, *Patrologia Orientalis* 18, 1924., 485-487; Ch. Michel, *Évangiles apocryphes* I, Paris, 1911., 1924., 2-50; P. Peeters, *Évangiles apocryphes*, Paris, 1914.; H. Schöne, *Palimpsestblätter des Protoevangeliums Jacobi in Cesena*, Leipzig, 1928., 263-276; H. Degering/W. Menn, *Westfälische Studien. Festschrift für A. Bömer*, Leipzig, 1928., 270-271; P. Vannutelli, *Protoevangelium Iacobi*, *Synoptica* 4, 1939., 1-64, i 5, 1940., 65-96; P. Vannutelli, *Protoevangelium Iacobi synoptice*, Roma, 1939., 1-64, Roma, 1940., 65-96; G. Bonaccorsi, *I Vangeli apocrifi* I, Firenze, 1948., 58-109; M. Testuz, *Papyrus Bodmer V: Nativité de Marie*, Köln-Geneve, 1958., 30-126; É. de Strycker, *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques*, Bruxelles, 1961., 64-190; A. de Santos Otero, *Los Evangelios apócrifos*, Madrid, 1963., 136-176; N. Radovich, *Un frammento slavo del Protovangelo di Giacomo (Cod. glag. Lub. C 163a/2 II)*, Napoli, 1969.; É. de

Strycker, Une métaphrase inédite du Protévangile de Jacques, *Orientalia Lovaniensia Periodica* 6-7, 1976., 163-184; G. Schneider, *Evangelia infantiae apocrypha. Apocryphe Kindheitsevangelien*, Fontes Christiani 18, Freiburg, 1995., 95-146; R. F. Hock, *The Infancy Gospels of James and Thomas*, Santa Rosa, 1995.

Qwma Israhlitou filosofou rhta ei~ ta paidika tou Kuriou / **Evangelium Thomae de infantia Salvatoris / Tomino evandelje o djetinjstvu Gospodnjem** (Santos Otero II, 49-54; CANT 57): Glagoljski ulomak, 15. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Fragm. glag. 99, fol. I.r-v; izd. B. Grabar, Glagoljski odlomak Pseudo-Tomina evanđelja, *Slovo* 18-19, 1969., 226-231; grč. predložak: a. BHG 779n: Iesus Christus Dominus noster, I. Narrationes de vita et passione Christi, D. Miracula Infantis auctore *Iacobo fratre (Ev. Thomae IV.2-VII.1); izd.: A. Delatte, *Anecdota Atheniensia* I, Paris – Liège, 1927., 264-271. b. BHG 779n: Iesus Christus Dominus noster, I. Narrationes de vita et passione Christi, E. Evangelium *Thomae de infantia Salvatoris; izd.: J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 1, Paris, 1886., 950-953; J.-B. Cotelier, *Sanctorum Patrum qui in temporibus apostolicis floruerunt Barnabae, Clementis, Hermae, Ignatii, Polycarpi opera edita et non edita, vera et supposita, graece et latine* I, Paris, 1672., Amsterdam, 1724²., 345-348; I. A. Fabricius, *Codex apocryphus Novi Testamenti* I, Hamburg, 1703., 159-167; G. L. Mingarelli, De Apocrypho Thomae Evangelio, *Nuova raccolta d'opuscoli scientifici e filologici* 12, Venezia, 1764., 73-155; I. C. Thilo, *Codex apocryphus Novi Testamenti*, Leipzig, 1832., 275-315; J. Jones, *A new and full method of setting the canonical authority of the New Testament* II, London, 1726., 273-279; J. A. Giles, *Codex apocryphus Novi Testamenti* I, London, 1852., 48-56; C. von Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Leipzig, 1853., 1876.², 140-163, reprint: Hildesheim, 1966., 1987.²; Ch. Michel, *Évangiles apocryphes*, Paris, 1911., 162-188; A. Delatte, *Anecdota Atheniensia* I, 1927., 264-271; G. Bonaccorsi, *I Vangeli apocrifi* I, Firenze, 1948., 110-146; A. de Santos Otero, *Los Evangelios apócrifos*, Madrid, 1963., 285-303; G. Schneider, *Evangelia infantiae apocrypha. Apocryphe Kindheitsevangelien*, Fontes Christiani 18, Freiburg, 1995., 147-172; R. F. Hock, *The Infancy Gospels of James and Thomas*, Santa Rosa, 1995.

Epistolh tou Ihsou pro~ ton Abgaron / **Epistula Iesu ad Abgarum / Isusova poslanica Abgaru** (Santos Otero I, 149-157; CANT 88): a. Tkonski zbornik, 1. četv. 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, IVa120, fol. 24v-25v: *epistoliē g(ospo)d(i)na n(a)š(e)ga Is(u)h(r̥s)ta, ku on pisa svoju ruku i posla ju abagaru; b.*

Molitvenik Gašpara Vnučica, 1568., Župni ured Vrbnik, Vrbnik na Krku, Cod. 59 (Štefanić), fol. 18-18v; izd.: R. Strohal, *Čitanka iz književnih djela starih bugarskih, hrvatskih, srpskih i slovenačkih u I. periodu*, Zagreb, 1921., 143-144 (a.); S. Sambunjak, *Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*, Tkon, 2001., 71-72 (a.); V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka, Djela JAZU* 51, Zagreb, 1960., 428 (b.); grč. predložak: E. v. Dobschütz, Der Briefwechsel zwischen Abgar und Jesus, *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 43, 1900., 422-486; I. BHG 1704.I: Thaddaeus apostolus, 2. Thaddaei praedicatio. I. Epistula Abgari cum Christi responso; izd.: R. A. Lipsius / M. Bonnet, *Acta Apostolorum Apocrypha* I, Leipzig, 1891., 279-283, Leipzig, 1898., 1903., reprint: Hildesheim, 1959., 1990.; II. Eusebius: J. A. Fabricius, *Codex Apocryphus Novi Testamenti* I, Hamburg, 1719., 317-318; J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 20, Paris, 1857., 121-124; Eusebius, *Historia Ecclesiastica* I, 13.15; E. Schwartz, *Eusebius Werke* II, 1-3, Die Kirchengeschichte, Die griechischen christlichen Schriftsteller 9. 1, Leipzig, 1903., 86-88; A. de Santos Otero, *Los evangelios apócrifos*, Madrid, 1963., 668-669; III. papirusni fragmenti: 1. Papyrus Colt-Nessana 2.7; izd.: L. Casson / E. L. Hettich, Literary Papyri, *Excavations at Nessana* II, Princeton, 1950., 146-147; 2. Papyrus El-Fayoum, Bodleian Library, Oxford, 4/5. st.; izd.: W. M. Lindsay, The Fayoum Papyri in the Bodleian Library, *The Athenaeum* 3019, 1885., 304; E. B. Nicholson, The Fayoum papyri in the Bodleian Library, *The Athenaeum* 3025, 1885., 506-507; L.-J. Tixeront, *Les origines de l'Église d'Édesse et la légende d'Abgar*, Paris, 1888., 194; R. Salomons, The Correspondence between Abgar and Jesus: A Re-Edition of a Bodleian Papyrus, u: A. P. M. H. Lardinois / M. G. M. van der Poel / V. J. C. Hunink (izd.), *Land of Dreams. Greek and Latin Studies in Honour of A. H. M. Kessels*, Leiden – Boston, 2006., 299-307; 3. Papyrus Gothenburgensis 21; izd.: H. Frisk, *Papyrus grecs de la Bibliothèque Municipale de Gothembourg*, Göteborg, 1929., 42; H. C. Youtie, A Gothenburg Papyrus and the Letter of Abgar, *Harvard Theological Review* 23, 1930., 299-302; H. C. Youtie, Gothenburg Papyrus 21 and the Coptic Version of the Letter of Abgar, *Harvard Theological Review* 24, 1931., 61-65; H. C. Youtie, *Scriptiunculae* 1, Amsterdam, 1973., 455-459, 461-465; K. F. W. Schmidt, „H. Frisk, Papyrus grecs de la Bibliothèque Municipale de Gothembourg”, *Philologische Wochenschrift* 8, 1930., 239-240; 4. Papyrus Cairo 10736; izd.: R. Pepermüller, Griechische Papyrusfragmente der Doctrina Addai, *Vigiliae Christianae* 25, 1971., 289-301; IV. epigrafski fragmenti: 1. Inscriptio Ephesena: R. Heberdey, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesus, *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts in Wien* 3, 1900., 90-94; R. Heberdey, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesus 1905/06, *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts in Wien* 10,

1907., 68-69; C. Diehl, Note sur deux inscriptions byzantines d'Éphèse, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 52/4, 1908., 207-213; H. Wankel, *Die Inschriften von Ephesos*, Bonn, 1979., 285-291; H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris, 1922., 37; 2. Inscriptio Pontica: J. G. C. Anderson, Pontica. III. The Correspondence between Abgar of Edessa and Christ, *Journal of Hellenic Studies* 20, 1900., 157; J. G. C. Anderson / F. Cumont / H. Grégoire, *Studia Pontica* III. *Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie*, Bruxelles, 1910., 199-213; 3. Inscriptio Edessena: M. v. Oppenheim / F. Hiller v. Gaertringen, Höhleninschrift von Edessa mit dem Briefe Jesu an Abgar, *Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften* 1914., 825; F. Nau, Une inscription grecque d'Édesse, *Revue de l'Orient chrétien* 21, 1918.-1919., 217; 4. Inscriptio Philippensis: Ch. Picard, Un texte nouveau de la correspondance entre Abgar d'Osroène et Jésus-Christ, *Bulletin de correspondance hellénique* 44, 1920., 45-48; P. Collart, *Philippes. Ville de Macédoine* I, Paris, 1937., 172-174; P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris, 1945., 88-89; M. Guarducci, *Epigrafia greca IV: Epigrafi sacre pagane e cristiane*, Roma, 1978, 357-360; D. Feissel (ed.), *Bulletin de correspondance hellénique. Supplément VIII: Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Paris, 1983., 185-189; H. J. W. Drijvers, Abgarsage, u: W. Schneemelcher (izd.), *Neutestamentliche Apokryphen* I, Tübingen, 1987, 389-395; P. Pilhofer, *Philippi II: Katalog der Inschriften von Philippi*, Tübingen, 2000., 149-153; 5. Inscriptio Euchaitensis: F. Cumont, Nouvelles inscriptions du Pont, *Revue des études grecques* 15, 1902., 326; 6. Inscriptio Ancyra: B. van Elderen, A New Inscription relating to Christianity and Edessa, *Calvin theological Journal* 7, 1972., 5-14.

Antilogia tou diabolou meta tou kuriou hmwn Ihsou Cristou / **Jesu contentio cum diabolo / Isusovo prenje s davlom** (Santos Otero II, 156-160; CANT 86): a. Glagoljski fragment, 14. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glag. 80; b. Berčićeva zbirka br. 5, 15. st., Российская национальная библиотека Санкт-Петербург, fol. 62-64; c. Zbornik duhovnog štiva, 15. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. IVa48, fol. 93v-94v: *Kako se e prebъ d'êvalъ s g(ospo)d(i)nomъ Is(u)h(rist)omъ*; d. Oxfordski zbornik, 15. st., Bodleian Library, Oxford, Canon. lit. 414, fol. 50a-51a: *Učenje n(e)dile prve posta po Mateju*; e. Žgombićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 30, fol. 1-3: *Čtenie pervu nedelu k(o)rizmi čti*; izd.: S. Sambunjak, *Jezik i stil hrvatskih glagoljskih prenja*, Split, 2000., 227 (a.); S. Sambunjak,

Jezik i stil hrvatskih glagoljskih prenja, Split, 2000., 228-229 (b.); R. Strohal, *Stare hrvatske apokrifne priče i legende. Sabrao iz starih hrvatskih glagoljskih rukopisa od 14. do 18. vijeka*, Bjelovar, 1917., 54-56; S. Sambunjak, *Jezik i stil hrvatskih glagoljskih prenja*, Split, 2000., 232-233 (c.); S. Sambunjak, *Jezik i stil hrvatskih glagoljskih prenja*, Split, 2000., 230-231 (d.); S. Sambunjak, *Jezik i stil hrvatskih glagoljskih prenja*, Split, 2000., 234-237 (e.); Dürriegl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 243-245; grč. predložak: a. BHG 812f: Iesus Christus Dominus noster, III. Libelli varii, 19. Contentio cum diabolo; izd.: A. B. Васильев, *Anecdota Graeco-Byzantina I*, Москва, 1893., 4-8; R. P. Casey/R. W. Thomson, A Dialogue between Christ and the Devil, *Journal of Theological Studies* 6, 1955., 50-53; b. BHG 812g: Iesus Christus Dominus noster, III. Libelli varii, 19a. Contentio cum diabolo; Item alia recensio. Inc. aceph.; izd.: A. B. Васильев, *Anecdota Graeco-Byzantina I*, Москва, 1893., 8-10; R. P. Casey / R. W. Thomson, A Dialogue between Christ and the Devil, *Journal of Theological Studies* 6, 1955., 53-55.

Kaqodo~ tou Iwannou Baptistou ei~ ton adhn / **Descensus Ioannis Baptistae ad Inferos / Silazak Ivana Krstitelja u pakao** (Santos Otero II, 99-118): a. Petrinićev zbornik, 1503., Österreichische Nationalbibliothek Wien, Cod. 78; b. Grškovićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 32, fol. 1v-9v: *Čtenie svetago ivana hristitela kako e prišal v ad*; nije izdano; grč. predložak: BHG 635r: Eusebius mon. vel ep. Alexandrinus, 17. De Baptistae descensu ad inferos a. Eusebio Emeseno vel Alexandrino (vel *Chrysostomo); izd.: J. C. G. Augusti, *Eusebii Emeseni quae supersunt opuscula graeca*, Elberfeld, 1829., 3-10; J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 86, Paris, 1865., 509-525.

Koimhsi~ th~ uperagia~ Qeotokou / **Obdormitio Deiparae / Usnuće Bogorodice** (Santos Otero II, 161-195; CANT 101): a. Pazinski fragmenti, 14. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glag. 90d-e-f; b. Vinodolski zbornik, poč. 15. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. IIIa15 (Kukuljević 351), fol. 48r-49v; c. Grškovićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 32, fol. 167v-171: *Čtenie ot' vzneseniê svete marie kako e vznesena na nebesa*; izd.: M. Mihaljević / J. Vince, *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Zagreb, 2012., 132-138 (a.); R. Strohal: *Stare hrvatske apokrifne priče i legende*, Bjelovar, 1917., 36-39 (b.); V. Štefanić et alii, *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 149-153 (b.); Dürriegl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*,

Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 135-138; grč. predložak: BHG 1055-1056: Maria Deipara, 1. De vita, apocalypsi, dormitione, 5. Liber de dormitione auctore *Ioanne apostolo; izd.: Fr. X. Berger, Sancti Ioannis theologi et evangelistae, in dormitionem sanctissimae Deiparae, u: I. C. von Aretin, *Beyträge zur Geschichte und Literatur* 5, München, 1805., 632-662; M. Bonnet, Die ältesten Schriften von der Himmelfahrt Maria, *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 23, 1880., 231-232 (c. 48-49); C. von Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, Leipzig, 1866., reprint: Hildesheim, 1966., 95-112; G. Bonaccorsi, *I Vangeli apocrifi* I, Firenze, 1948., 260-289; A. de Santos Otero, *Los Evangelios apócrifos*, Madrid, 1963., 580-606.

Peri tou xulou tou staurou / **De arbore crucis / O drvetu križa** (Santos Otero II, 129-147): a. Pazinski fragmenti, 14. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, fragm. glag. 90b-c; b. Oxfordski zbornik, 15. st., Bodleian Library, Oxford, Ms. Can. lit. 414, fol. 34v; c. Petrisov zbornik, 1468., Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R 4001, fol. 215v-224: *Čtenie ot sinov' izrailevih'*; d. Žgombićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 30; e. Grškovićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 32, fol. 73v-74v [78v-79v]: *Kako adam' bi spuen z rač*; izd.: M. Mihaljević / J. Vince, *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Zagreb, 2012., 128-131 (a.); V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 159-160 (b.); V. Jagić, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 9, 1868., 92-97 (c.); Dürriegl, M.-A. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb, 2013., 82-83; grč. predložak: nepoznat; usp. A. B. Васильев, *Anecdota Graeco-Byzantina* I, Москва, 1893., 188-292: *Palaea historica*.

9.3. Hagiografije

Marturion twn agiwn Eustaqiou kai Qeopisth~ / **Passio sanctorum Eustathii et Theopistes / Muka svetih Eustahija i Teopiste**: a. Pazinski fragmenti, 14. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glag. 90a; b. Fragment iz Novog Mesta 1a-d, 2r-v, 14. st., Kaptolski arhiv Novo Mesto, Slovenija; izd.: V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 252-254 (a.); M. Mihaljević / J. Vince, *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Zagreb, 2012., 125-128 (a.); I. Petrović / M.

Mihaljević, Hrvatskoglagojski fragmenti *Legende o sv. Eustahiju i Pasije sv. Marine*, u: J. Reinhart (hrsg.), *Hagiographia Slavica*, Wiener slavistisches Almanach 82, München – Berlin – Wien, 2013., 171-216 (b.); grč. predložak: BHG 641: Eustathius (Placidus) et socii mm. Romae sub Traiano, 1. Passio; izd.: F. Combefis, *Illustrum Christi martyrum lecti triumphum*, Paris, 1660., 1-44; B. A. van der Plassche, De Sanctis Eustathio, uxore ejus Theopiste et filiis Agapio et Theopisto, *Acta Sanctorum Septembris* VI, Antwerpen, 1757., 123-135; A. Tougaard, De l'histoire profane dans les Actes grecs des Bollandistes, Paris, 1874., 2-4; J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 105, Paris, 1862., 373-418: *Oratio in laudem Sancti Eustathii*.

Marturion tou agiou Iakwbou tou Persh / **Passio Sancti Jacobi intercisi (Persae) / Muka svetoga Jakova Perzijanca**: Pazinski fragmenti, 14. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glag. 89, 90j; izd. B. Grabar, Mučenje sv. Jakova Perzijanca u hrvatskoglagojskim odlomcima XIV. st., *Slovo* 23, 1973., 155-159; M. Mihaljević / J. Vince, *Jezik hrvatskoglagojskih Pazinskih fragmenata*, Zagreb, 2012., 148-150; grč. predložak: BHG 772: Iacobus Persa m. intercisius † 420, 1. Passio; izd.: P. Devos, Le dossier hagiographique de S. Jacques l'Intercis, *Analecta Bollandiana* 71, 1953., 157-210 i 72, 1954., 213-256.

Marturion tw̃n tessarakonta marturwn tw̃n en Sebasteia / **Martyres XL Sebasteni / Muka 40 sebastenskih mučenika**: Glagoljski fragment pasionala, 13. st., Arhiv bivše Staroslavenske akademije, Biskupijski arhiv Krk, 30 A a-b-c (Štefanić); izd. S. Ivšić, Ostaci staroslavenskih prijevoda u hrvatskoj glagoljskoj književnosti. Hrvatski glagoljski fragmenat „Mučenja 40 mučenika“ iz 13. vijeka, *Zbornik kralja Tomislava, Djela JAZU*, knj. 28, Zagreb, 1925., 498-499, ilustr. tabl. XXXIII + XXXIV; grč. predložak: BHG 1201: Martyres XL Sebasteni sub Licinio, 1. Passio; izd.: R. Abicht / H. Schmidt, Quellennachweise zum Codex Suprasliensis III, *Archiv für slavische Philologie* 18, 1896., 144-152; O. von Gebhardt, *Acta martyrum selecta*, Berlin, 1902., 171-181; emend. E. Kurtz, Hagiographische Lesefrüchte, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 4, 3-4/1923., 277.

Marturion tou agiou Kihmento~ / **Martyrium sancti Clementis Romani / Muka svetoga Klementa Rimskoga** (Santos Otero I, 140-146, CANT 209.7): IV. vrbnički brevijar, 14. st., Župni ured Vrbnik, Vrbnik na Krku, fol. 91a-92b: *na s(ve)t(a)go Klim̃nta p(a)pi i*

m(u)čenika; izd.: J. Vajs, Život sv. Klimenta pape u IV. vrbničkom misalu, *Starine* 33, 1911., 567-570; A. И. Соболевский, *Глаголическое житие св. папы Климента I-III*, *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук* 17, Санкт-Петербург, 1912., kn. 3, 216-222; grč. predložak: ? BHG 319: *Martyrium sancti Clementis papae Romani auctore Symeone Metaphrasta*; izd.: J.-B. Cotelier, *Sanctorum Patrum qui temporibus apostolicis floruerunt, Barnabæ, Clementis, Hermæ, Ignatii, Polycarpi opera edita et non edita, vera et supposita, græce et latine* I, Paris, 1672., Amsterdam, ²1724., 808-814; A. R. M. Dressel, *Clementinorum epitomæ duæ*, Göttingen, 1853., Leipzig, 1873., 222-233; J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 2, Paris, 1857., 617-632.

Marturion tou agiou Gewrgiou / **Passio Sancti Georgii** / **Muka svetoga Jurja**: a. Glagoljski fragment pasionala, 13. st., Arhiv bivše Staroslavenske akademije, Buskupijski arhiv Krk, 30 A c-d (Štefanić): *Mučenie s(ve)t(a)go G(eo)rgiê č(b)ti*; b. Phillippsova zbirka, 15. st., Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, R 6635, fol. 36a-36c3: *Čtenie s(veta)go Jurê*; izd.: J. Vajs, *Martyrii s. Georgii et Periodorum s. Ioannis Apostoli et Evangelistae fragmenta glagolitica*, u: *Slavorum litterae theologicae* III/2, Praha, 1907., 130-132 (a.); A. Nazon, Još jedan glagoljski fragment legende o mučenju sv. Georgija, u: M. Матевски (ур.), *Климент Охридски и улогата на охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета*, Скопје, 1989., 121-122 (b.); grč. predložak: BHG 670 [?]: *Georgius m. Diospoli in Palaestina (sub Dadiano vel Nicomediae sub Diocletiano)*, 1. *Passio*; F. Vetter, *Der heilige Georg des Reinbot von Durne*, Halle, 1896., XX-XXIII; K. Krumbacher, *Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung*, *Abhandlungen der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften* 25, 1911., 1-3.

Marturion th~ agih~ Marinh~ / **Passio Sanctae Marinae** / **Muka svete Marine**: Fragment iz Novog Mesta 1a-d, 13./14. st., Kaptolski arhiv Novo Mesto, Slovenija; izd.: I. Petrović / M. Mihaljević, *Hrvatskoglagojski fragmenti Legende o sv. Eustahiju i Pasije sv. Marine*, u: J. Reinhart (hrsg.), *Hagiographia Slavica, Wiener slavistisches Almanach* 82, München – Berlin – Wien, 2013., 171-216; grč. predložak: *Marina m. Antiochiae Pisidiae sub Diocletiano*, BHG 1165-1166c: 1a. *Passio auctore Theotimo*; BHG 1167: 1b. *Passio*; BHG 1167c: 1c. *Passio auctore Theotimo*; izd.: H. Usener, *Acta Sanctae Marinae et Christophori, Festschrift zur fünften Säcularfeier der Carl-Ruprechts-Universität zu Heidelberg*, Bonn, 1886., 15-46.

Marturion ei~ thn apotomhn th~ kefalh~ tou agiou Iwannou tou Prodromou / **Decollatio Ioannis Baptistae / Glavosijek Ivana Krstitelja**: Glagoljski fragmenti, 14. st., Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, fr. br. 146 (8); izd.: J. Zor, *Trie glagolski fragmenti iz zapuščine barona Žige Zoisa*, Ljubljana, 1997., 12-15; grč. predložak: BHG 867: Ioannes Baptista praccursor Domini, I. Narrationes, 32. Oratio de decollatione a. Anatolio ep. Thessalonic. (vel. *Chrysostomo); usp. BHG 842v: Ioannes Baptista praccursor Domini, I. Narrationes, 8v. Oratio de decollatione auctore *Chrysostomo; izd.: D. Hoescheliuss, *Homiliae quaedam sacrae*, Augsburg, 1587., 418-430, 430-440; H. Savilius, *Sancti Ioannis Chrysostomi opera graece* VII, Eton, 1612., 549-552; F. Ducaeus, *Sancti patris nostri Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani opera omnia* VI, Paris, 1636.-1642., 317-322, 379-384; A. B. Васильев, *Anecdota graeco-byzantina* I., Москва, 1893., 1-4; B. de Montfaucon, *Sancti Patri nostri Ioannis Chrysostomi opera omnia* VIII, Paris, 1718.-1738., spuria 39-42; J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 59, Paris, 1862., 521-526.

Marturion th~ agia~ Anastasia~ th~ Rwmaia~ / **Martyrium Sanctae Anastasiae Romanae / Muka svete Anastazije Rimske**: Pazinski fragmenti, 14. st., Franjevački samostan Pazin, fragm. D; izd.: M. Mihaljević / J. Vince, *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Zagreb, 2012., 151-153; grč. predložak: ? BHG 77: Anastasia virgo, C. Passio auctore Symeone Metaphrasta; izd.: J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 115, Paris, 1899., 1293-1308.

Bio~ tou agiou Simewn tou Stulitou / **Vita Sancti Simeonis Stylitae / Život svetoga Šimuna Stupnika**: Budimpeštanski ulomak, 12. st., Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Vet. Slav. Duod. 2; izd.: P. Kiraly, Das Budapester glagolitische Fragment, *Studia slavica* I/4, 1955., 327-328; Й. Райнхарт / A. A. Турилов, Будапештский глаголический отрывок: древнейший славянский список жития Симеона Столпника, *Slovo* 39/40, 1989./1990., 41-42; ilustracija: Kiraly 1955., 328; grč. predložak: BHG 1682: Symeon stylita prope Antiochiam † 459, 2. Vita auctore Antonio; izd.: A. Papadopoulos-Kerameus, *Sul loqh Palaistinh~ kai Suriakh~ Agiologia~*, *Православный палестинский сборник* 57, Санкт-Петербург, 1907., 60-74; H. Lietzmann, *Das Leben des heiligen Symeon Stylites*, Leipzig, 1908., 27.

Bio~ tou agiou Paulou tou Qhbaïou / **Vita sancti Pauli eremitae** / **Život svetoga Pavla Pustinjaka**: a. Glagoljski ulomak, 15. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glag. 32b; b. Žgombićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 30, fol. 79r-84v: *Žitie s(ve)tago Pavla prvago remeti*; izd.: V. Badurina-Stipčević, *Hrvatskoglagoljska legenda o svetom Pavlu Pustinjaku*, Zagreb, 1992., 90-92 (a.); 93-99 (b.); Badurina-Stipčević, V. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza I., Legende i romani*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 115, Zagreb, 2013., 67-72; grč. predložak: BHG 1466: Paulus eremita in Aegypti Thebaide saec. IV, 1. Vita a. Hieronymo; izd.: M. Fuhrmann, *Acta sincera sancti Pauli Thebaei sognomento, primi eremitae, graeco-latina cum variantibus lectionis et notis variorum*, Neustadt, 1760.; J. Bidez, Deux versions grecques inédites de la Vie de Paul de Thèbes, *Recueil de travaux de l'Université de Gand* 25, 1900., 2-32; F. Nau, Le texte grec original de la Vie de saint Paul de Thèbes, *Analecta Bollandiana* 20, 1901., 121-157; J. de Decker, Contribution à l'étude des Vies de Saint Paul de Thèbes. *Recueil de travaux de l'Université de Gand* 31, 1905., 5-87; K. T. Corey, The Greek Versions of Jerome's 'Vita Sancti Pauli', W. A. Oldfather, *Studies in the Text Tradition of St. Jerome's Vitae Patrum*, Urbana, 1943., 158-172.

Bio~ tou agiou Agapiou tou Surou / **Vita sancti Agapii Syri** / **Život svetoga Agapija Sirskoga**: a. Tkonski zbornik, 1. četv. 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. IVa120, fol. 85r-90v: *Čtenie s(ve)t(a)go Agapita m(u)čen(i)ka*; b. Zoisova zbirka rukopisa, 15. st., Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, futrol. 3/368; izd.: R. Strohal, *Stare hrvatske apokrifne priče i legende. Sabrao iz starih hrvatskih glagoljskih rukopisa od 14. do 18. vijeka*, Bjelovar, 1917., 11-18 (a.); R. Strohal, *Čitanka iz književnih djela starih bugarskih, hrvatskih, srpskih i slovenačkih u I. periodu*, Zagreb, 1921., 132-137 (a.); S. Sambunjak, *Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*, Tkon, 2001., 143-151 (a.); grč. predložak: BHG 2017: Agapius Syrus mon., Narratio; Cod. Athen. 2634, 15. st., fol. 213v-229v; nije izdan.

Bio~ tou agiou Alexiou / **Vita Sancti Alexii** / **Život svetoga Aleksija**: a. HAZU fragm. glag. 32b-c, 15. st.; b. Berčićeva zbirka br. 5, 15. st., Российская национальная библиотека Санкт-Петербург, fol. 21v-24v; c. Sienski zbornik, 17. st., Biblioteca Comunale Siena, F. V. 6, fol. 138r-142v; izd.: V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 256-261 (b.); B. Grabar, *Legenda o sv. Aleksiju u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti*,

Slovo 27, 1977., 76-83 (b.), B. Grabar: Još jedna glagoljska verzija legende o sv. Aleksiju, *Slovo* 32-33, 1982.-1983., 94-101 (c.); Badurina-Stipčević, V. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza I., Legende i romani*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 115, Zagreb, 2013., 55-59; grč. predložak: BHG 51: Alexius seu Homo Dei, Romae sub Honorio et Arcadio, 1. Vita; izd.: F. M. Esteves Pereira, Légende grecque de l'Homme de Dieu saint Alexis, *Analecta Bollandiana* 19, 1900., 243-253; M. Rössler, Die Fassungen der Alexius Legende mit besonderer Berücksichtigung der mittenglischen Versionen, *Wiener Beiträge zur englischen Philologie* 21, 1905., 118-154.

Bio~ tou agiou Nikolaou / **Vita sancti Nicolai** / **Život svetoga Nikole**: a. Oxfordski zbornik, 15. st., Bodleian Library, Oxford, Ms. Canon. lit. 414, fol. 9-10v: *K(apitu)l s(ve)t(a)go Nikuli vele lip*; b. Petrisov zbornik, 1468., Nacionalna sveučilišna knjižnica Zagreb, R 4001, fol. 213v-217v; c. Sienski zbornik, prva četvrtina 17. st., Biblioteca Comunale Siena, F. V. 6, fol. 137-139 (fol. 139-140); izd.: V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969., 262-265 (djelomično; usp. B. Grabar, Izvori nekih hrvatskoglagoljskih legenda, *Zbornik za slavistiku* 13, Novi Sad, 1977., 102) (a.); V. Badurina-Stipčević, Kult svetoga Nikole u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti, *Старобългарска литература* 47, 2013., 155-158 (a.); V. Badurina-Stipčević, Legenda o svetom Nikoli u hrvatskoglagoljskom Petrisovu zborniku, u: D. Dukić, / M. Žagar (ur.), *Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik Josipu Bratuliću o 70. rođendanu*, Zagreb, 2010., 237-247; opis: V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Djela JAZU 51, Zagreb, 1960., 378 (b.); A. Nazor, Još jedna glagoljska verzija legende o svetom Nikoli, *Croatica* 26/27/28, 1987., 71-77 (c.); Badurina-Stipčević, V. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza I., Legende i romani*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 115, Zagreb, 2013., 61-65; grč. predložak: BHG 1347: Nicolaus ep. Myrensis sub Constantino, 1. Vita; izd.: N. C. Falconius, *Sancti confessoris pontificis et celeberrimi thaumaturgi Nicolai acta primigenia*, Napoli, 1751., 1-29; G. Anrich, *Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche I*, Leipzig, 1913., 3-55; usp. 56-59.

Euresi~ tou staurou / **Inventio crucis (Visio Constantini)** / **Našašće križa**: Oxfordski zbornik, 15. st., Bodleian Library, Oxford, Canon. lit. 414, fol. 22b-24c: *Čtenie svete Eleni kako e(st) križ' naš'la*; nije izdano; grč. predložak: BHG 396: Crux D. N. Iesu Christi, I. Inventio et apparitio, 1. Narratio *Menandri Protectoris, I. Visio Constantini. A.; vidi: BHG 366g: Constantinus imp. † 337, 5g. Vita; BHG 1632b: Silvester p. Romae sub Constantino,

2b. Vita; izd.: J. Gretser, *De cruce Christi II*, Ingolstadt, 1600., 526-539, 540-546; J. Gretser, *De sancta cruce, Opera omnia II*, Regensburg, 1734., 425-426; A. Holder, *Inventio Sanctae Crucis*, Leipzig, 1889., 30sq; K. Wotke, Die griechische Vorlage der lateinischen Kreuzauffindungslegende, *Wiener Studien* 13, 1891., 300-311; E. Nestle, Die Kreuzauffindungslegende nach einer Handschrift vom Sinai, *Byzantinische Zeitschrift* 4, 1895., 324-325; A. Olivieri, *Analecta Bollandiana* 17, 1898., 414-430; A. Lauriot, *Ekklesiastikh Alhqeia* 20, Istanbul, 1900., 479 sq; A. Delatte, *Anecdota Atheniensia I*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège 36, Pariz – Liège, 1927., 289-298.

Dialogo~ tw̃n en agioi~ paterwn hmwn / **Conversatio trium Hierarcharum** / **Razgovor triju svetaca** (Santos Otero II, 196-222; Thomson 1985., 92: < Iohannes Chrys., In parabolam sec. Lucam/CPG 4655 (In illud: Homo quidam descendebat, Luc. 10, 30) et Apocalypsis tertia Iohannis): a. Ivančičev zbornik, 14./15. st., Samostan franjevac trećoredaca Zagreb, fol. 177v-180r: *O uprošen'i svetago grgura*; b. Oxfordski zbornik, 15. st., Bodleian Library, Oxford, Ms. Canon. lit. 414; c. Petrisov zbornik, 1468., Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R 4001, fol. 25v-27: *Čtenie otъ adama razumêi*; d. Žgombičev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 30, fol. 51v-54v: *Od' koliko časti bê adam' stvoren'?*; e. Fatevičev zbornik, 1617., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. IVa124 [IV a 141], fol. 25-27 [34-36]: *Od koliko e deli adam stvoren*; izd.: I. Milčetić, Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika, *Starine* 23, 1890., 46-48 (a.); V. Jagić, Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 9, 1868., 105-108 (c.); V. Štefanić i sur., *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*. Zagreb, 1969., 337-341 (d.); grč. predložak: BHG 922k: Ioannes theologus ap., 6k. Apocalypsis (tertia?); izd.: H. Savilius, *Ioannis Chrysostomi opera graece* 7, Eton, 1612., 387-389; Н. Ф. Красносельцев, *К вопросу о греческих источниках 'Беседы трех святителей'*, Одеса, 1890.; poseban otisak: *Записки Ими Новороссійского университета* 55, Одеса, 1891., 421-476; Н. Ф. Красносельцев, *Еще по вопросу о греческих источниках 'Беседы трех святителей'*, Одеса, 1890.; Н. Ф. Красносельцев, *Addenda к изданию А. Васильева 'Anecdota graecobyzantina'*, Одеса, 1898.; posebni otisak: *Летопись Историко-филологического общества при Новороссійском университете* 7, Одеса, 1898., 99-205.

9.4. Homilije

Logo~ peri tou euaggelismou th~ Qeotokou / **Homilia de annuntiatione BMV / Slovo o blagovijesti BDM**; autor: Pseudo-Grgur Novocezarejski [Čudotvorac]): Glagoljski fragment, 13. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glag. 16; nije izdano (usp. Mihanovićev homilijar, fol. 8va5-9va30); grč. predložak: BHG 1092w: Maria Deipara, III. Orationes et homiliae ordine alphabetico digestae, De annuntiatione a. *Gregorio ep. Neocaesar./CPG 1776; izd.: G. Vossius, *Sancti Gregorii episcopi Neocaesariensis opera omnia*, Mainz, 1604., 66-85; I. Zonara, *Gregorii Neocaesariensis episcopus cognomento Thaumaturgi, Macarii Aegyptii et Basilii Seleuciaae Isauriae episcopi opera omnia*, Paris, 1622., 15-25; J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 10, Paris, 1857., 1156-1169.

Logo~ peri tou euaggelismou th~ Qeotokou / **Homilia de annuntiatione BMV / Slovo o blagovijesti BDM**: Glagoljski fragment, 13. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glag. 16, list 2; nije izdano, ilustr.: V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* II, Zagreb., 1970., tabl. 7; Pisana riječ u Hrvatskoj, Zagreb, 1985., 223; grč. predložak: BHG 1085c: Maria Deipara, III. Orationes et homiliae ordine alphabetico digestae, De annuntiatione a. *Chrysostomo; izd.: H. Savilius, *Sancti Ioannis Chrysostomi opera graece* VII, Eton 1612, 249-252; B. de Montfaucon, *S. P. N. Ioannis Chrysostomi opera omnia* IX, Paris, 1718.-1738., 841-844; J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 60, Paris, 1862., 755-760. G. La Piana, *Roma e l'Oriente* 3, 1911.-1912., 177-179; G. La Piana, *Le rappresentazioni sacre nella letteratura bizantina*, Grottaferrata, 1912., 105-107.

Logo~ peri swthria~ th~ yuch~ / **Homilia de salute animae / Slovo o spasenju duše**: a. Vinodolski zbornik, poč. 15. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. IIIa15, fol. 46b-47d; b. Petrisov zbornik, 1468., Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R 4001, fol. 63r11-64r, fol. 344b-351: *Svetago Ivana Zlatoustoga o suetnom' žitiju*; c. Grškovićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 32, fol. 189r9-192v: *Čtenie stago ivana zlatousta oca našego poučenie za suetnu žizan*; d. Berčićeva zbirka br. 5, 15. st., Российская национальная библиотека Санкт-Петербург, F. 67, Cod. Nr. 5; e. Sienski zbornik, 17. st., Biblioteca Comunale Siena; nije izdano; grč. predložak: BHG 2103n: Defuncti, Oratio a. *Chrysostomo (vel Ephraem)/CPG 4622, De salute animae = CPG 4031: [«Ephraem Graecus»], Oratio in vanam vitam, et de paenitentia; izd.: H. Savilius, *Sancti Ioannis Chrysostomi opera graece* VII, Eton, 1612., 968-971; J. S.

Assemanus, *Sancti patris nostri Ephraemi Syri opera omnia* VI, Roma, 1746., 308-314; J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 60, Paris, 1862., 735-738 [Spuria] (Ps.-Iohannes Chrysostomus, *De salute animae*); J. P. Migne (ed.), *Patrologia Graeca* 61, Paris, 1862., 360-362; B. de Montfaucon, *S. P. N. Ioannis Chrysostomi opera omnia* IX, Paris, 1718.-1738.: *Ab Assemani Ephraemo tribuitur, sed neque Ephraemi esse videtur* [Spuria], 819-822.

Fragment homilije Ivana Zlatoustoga (?): a. Petrisov zbornik, 1468., Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, R 4001, fol. 336v20-339r21: *Slovo o skorominuvšem žitii i o gordeem sude*; b. Grškovićev zbornik, 16. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Cod. VII 32, fol. 29v9-34r25: *O skorominućem žitii kapitul*; nije izdano; grč. predložak: nije pronađen.

? Krčki fragment homilije, 13. st., Arhiv bivše Staroslavenske akademije, Biskupijski arhiv Krk, 30 C a-d (Štefanić); izd.: J. Vajs, *Martyrii s. Georgii et Periodorum s. Ioannis Apostoli et Evangelistae fragmenta glagolitica*, u: *Slavorum litterae theologicae* III/2, Praha, 1907., 139-141; vidi: J. Reinhart, Biserka Grabar kao istraživač staroslavenske baštine kod Hrvata, u: Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.), *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Zagreb – Krk, 2004., 79-80; slika: V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Zagreb, 1960., tabl. II.; mogući grčki predložak: nije pronađen.

? Pazinski fragment homilije, 14. st., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, fragm. glag. 90i; izd. V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* I, Zagreb, 1969., 49; M. Mihaljević / J. Vince, *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*, Zagreb, 2012., 147-148; mogući grčki predložak: nije pronađen.

10. Bibliografija

I. Rječnici i gramatike

- Berneker, E. 1908-1913. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Buck, C. D. 1949. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas*. Chicago.
- Chantraine, P. 1968-1980. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* I-IV. Paris.
- Damjanović, S. 2005. *Staroslavenski jezik*. Zagreb.
- Divković, M. 1997. *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb.
- Etimologický slovník jazyka staroslověnského*. 1989.- E. Havlová (red.). Praha.
- Этимологический словарь славянских языков*. 1974-. O. Н. Трубачев (ред.). Москва.
- Ernout, A. / Meillet, A. ⁴1959. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris.
- Фасмер, М. 1964-1973. *Этимологический словарь русского языка* I-IV. Москва.
- Fick, A. ⁴1890. *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen* I-II. Göttingen.
- Frisk, H. 1960-1972. *Griechisches etymologisches Wörterbuch* I-III. Heidelberg.
- Georges, K. E. 1998. *Lateinisch-deutsches ausführliches Handwörterbuch*. Hannover.
- Gluhak, A. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb.
- Gadžijeva, S. / Kovačević, A. / Mihaljević, M. / Požar, S. / Reinhart, J. / Šimić, M. / Vince, J. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb.
- Liddell, H. G. / Scott, R. 1968. *A Greek-English Lexicon*. Oxford.
- Miklosich, F. 1862-1865. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Wien.
- Miklosich, F. 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien.
- Miklosich, F. 1852; ²1876. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*. Wien.
- Musić, A. / Majnarić, N. 1955. *Gramatika grčkoga jezika*. Zagreb.
- Oxford Latin Dictionary*. 1968. Oxford.
- Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I-II. Bern – München.
- Rječnik crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije*. 1991.- B. Grabar / Z. Hauptová / F. V. Mareš / A. Nazor (ur.). Zagreb.
- Schwyzler, E. 1939-1971. *Griechische Grammatik* I-IV. München.
- Senc, S. 1991. *Grčko-hrvatski rječnik*. Zagreb..
- Skok, P. 1971-1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I-IV. Zagreb.

Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. 1958-1997. J. Kurz I-III, Z. Hauptová IV (red.). Praha.

Slownik praslowianski. 1974.- F. Sławski (red.). Wrocław.

Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.). 1984. Р. М. Цейтлин / Р. Вечерка / Э. Благова (ред.). Москва.

Sophocles, E. A. 1914. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods.* New York.

Trautmann, R. T. 1923. *Baltisch-slavisches Wörterbuch.* Göttingen.

Vondrák, V. 1912. *Altkirchenslavische Grammatik.* Berlin.

Walde, A. / Hofmann, J. B. 1938-1956. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* I-III. Heidelberg.

Walde, A. 1928-1932. *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen* I-III. Berlin.

II. Leksikoni i enciklopedije

Enciklopedijski teološki rječnik. 2009. A. Starić (ur.). Zagreb.

Encyclopedia of Medieval Philosophy. 2011. H. Lagerlund (ed.). Heidelberg – London – New York.

Léon-Dufour, X. 1980. *Rječnik biblijske teologije.* Zagreb.

Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaften. 1893-1967. A. von Pauly / G. Wissowa (hrsg.). Stuttgart.

Roscher, W. H. 1965. *Lexicon der griechischen und römischen Mythologie* I-VII. Hildesheim.

III. Bibliografije staroslavenskih tekstova

Mathiesen, R. 1983. Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations from the Old Testament. *Полата книгописная* 7: 3-48.

Santos Otero, de A. 1978-1981. *Die handschriftliche Überlieferung der altslavischen Apokryphen* I-II. Berlin – New York

Thomson, F. J. 1980. Apocrypha Slavica I. *Slavonic and East European Review* 58: 256-268.

Thomson, F. J. 1985. Apocrypha Slavica II. *Slavonic and East European Review* 63: 73-98.

IV. Bibliografije grčkih predložaka

Geerard, M. 1974. *Clavis Patrum Graecorum*. Clavis Patrum Graecorum, qua optima quaeque scriptorum patrum Graecorum recensiones a primaevis saeculis usque ad octavum commode recluduntur I-II. Turnhout.

Geerard, M. / Noret, J. 1998. *Clavis Patrum Graecorum. Supplementum*. Turnhout.

Halkin, F. 1957. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Bruxelles.

Halkin, F. 1984. *Bibliotheca Hagiographica Graeca. Novum Auctarium*. Bruxelles.

Machielsen, J. 1990-1994. *Clavis Patristica Pseudepigraphorum Medii Aevi*. Turnhout.

V. Literatura o hrvatskostaroslavenskim tekstovima prevedenim s grčkoga jezika

1. Biblijski i liturgijski tekstovi

a. Izdanja tekstova hrvatskoglagoljične književnosti

Berčić, I. 1846-1871. *Ulomci svetog Pisma obojega uvjeta staroslavenskim jezikom I-V*. Praha.

Čermak, V. 2001. *Starozákonní mudroslovné knihy v charvátskohlaholských breviářích*. Praha.

Grabar, B. / Nazor, A. / Pantelić, M. 1973. *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*. Transkripcija i komentar. Zagreb – Ljubljana – Graz.

Hamm, J. 1957. Starohrvatski prijevod Pjesme nad pjesmama. *Slovo* 6-8: 195-230.

Hamm, J. 1967. *Psalterium Vindobonense. Der kommentierte glagolitische Psalter der österreichischen Nationalbibliothek*. Wien.

Jagić, V. 1868. Gradja za glagolsku paleografiju, I. Mihanovićev odlomak apostolara glagolskoga; rukopis roda hrvatskoga. *Rad JAZU* 2: 1-35.

Jagić, V. 1890. Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente. *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe* 38/2. Wien: 10-14.

Jagić, V. 1893. Grškovićev odlomak glagolskog apostola. *Starine* 26: 33-161.

Misal po zakonu rimskoga dvora. Prvotisak: godine 1483., pretisak: Zagreb, 1971.

Pantelić, M. / Nazor, A. 1977. *II. Novljanski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495.* Zagreb.

Parčić, D. 1893. *Missale Romanum Slavonico idiomate: ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum.* Romae.

Petkov, P. / Dimitrova, M. 2008. The Book of Daniel in the Breviary of Vid of Omišalj. *Slovo* 56-57: 439-449.

Ribarova, Z. 1987. Knjiga proroka Jone. *Slovo* 37: 123-157.

Šimić, M. 1996. Samoborski fragment glagoljskoga brevijara. *Slovo* 44-46: 63-83.

Šimić, M. 2004. Ljubljanski fragment glagoljskoga brevijara. *Slovo* 52-53: 5-26.

Vajs, J. 1916. *Psalterium palaeoslovenicum croatico-glagoliticum.* Veglae – Praha.

Vajs, J. 1903. *Liber Iob.* Veglae.

Vajs, J. 1905a. *Liber Ruth.* Veglae.

Vajs, J. 1905b. *Liber Ecclesiastes.* Veglae.

Vajs, J. 1908. *Propheta Ioel.* Veglae.

Vajs, J. 1910.a *Nejstarší breviář charvatsko-hlaholský. Prvý breviář vrbnický.* Praha.

Vajs, J. 1910.b *Propheta Oseas.* Veglae.

Vajs, J. 1912. *Propheta Habacuc.* Veglae.

Vajs, J. 1913. *Sophonias-Haggaeus.* Veglae.

Vajs, J. 1915. *Zacharias-Malachias.* Veglae.

Vajs, J. 1935a. *Evangelium sv. Matouše.* Praha.

Vajs, J. 1935b. *Evangelium sv. Marka.* Praha.

Vajs, J. 1936a. *Evangelium sv. Lukáše.* Praha.

Vajs, J. 1936b. *Evangelium sv. Jana.* Praha.

Vajs, J. 1948. *Najstariji hrvatskoglagoljski misal.* Zagreb.

Zaradija-Kiš, A. 1997. *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagoljskoj književnosti.* Zagreb.

b. Izdanja grčkih predložaka

Novum Testamentum Graece. 1830-1836. J. M. A. Scholz (ed.). Leipzig.

Novum Testamentum Graece. 1869. K. von Tischendorf (ed.). Leipzig.

The New Testament. 1895-1896. B. F. Westcott / F. A. Hort (ed.). London.

Novum Testamentum graece et latine. 1964. A. Merk (ed.). Roma.

Novum Testamentum Graece. 2000. K. Aland, B. Aland et alii (ed.). Stuttgart.

Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes I-II. ⁵1952. A. Rahlfs (ed.). Stuttgart.

Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum. 1931.-. Göttingen.

Septuaginta, id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes. 2006. R. Hanhart (ed.). Stuttgart.

The Old Testament in Greek. 2010. A. E. Brooke / N. Mclean / H. St. J. Thackeray (ed.). Cambridge.

Jagić, V. 1904. *Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar.* Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl. 52.I. Wien.

c. Izdanje latinskih predložaka

Biblia sacra iuxta vulgatam versionem I-II. ³1983. R. Weber (ed.). Stuttgart.

d. Literatura o biblijskim i liturgijskim tekstovima

Амфилохий, архимандрит. 1886. *Апокалипсисъ XIV века.* Москва.

Badurina-Stipčević, V. 1994. Tobija, Judita i Estera u hrvatskoglegoljskim brevijarima. *Književna smotra* 92: 209-212.

Badurina-Stipčević, V. 1997.a Knjige o Makabejcima u Brevijaru Vida Omišljanina. *Nova Istra* 5/2: 38-43.

Badurina-Stipčević, V. 1997.b Mlađi hrvatskoglegoljski biblijski prijevodi. Damjanović, S. (ur.). *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I.* Zagreb: 521-526.

Badurina-Stipčević, V. 1999. *Knjige o Makabejcima u hrvatskoglegoljskoj književnosti.* Doktorska disertacija. Zagreb.

Badurina-Stipčević, V. 2004. Hrvatskoglegoljska Knjiga o Esteri. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam.* Zagreb – Krk: 157-166.

Badurina-Stipčević, V. 2006. Knjige o Makabejcima u hrvatskoglegoljskoj književnosti: Prva Knjiga o Makabejcima u hrvatskoglegoljskim brevijarima. *Slovo* 54-55: 5-126.

Badurina-Stipčević, V. 2009. Knjige o Makabejcima u hrvatskoglegoljskoj književnosti: Druga knjiga o Makabejcima u hrvatskoglegoljskim brevijarima. *Slovo* 59: 1-75.

Badurina-Stipčević, V. 2007. Grčki i latinski izvori hrvatskoglegoljske Biblije. *Thesaurus Archigymnasii. Zbornik radova u prigodi 400. godišnjice Klasične gimnazije u Zagrebu.* Zagreb: 293-298.

- Badurina-Stipčević, V. 2010. Hrvatskoglagoljska Biblija. Vugdelija, M. (ur.). *Biblija – Knjiga Mediterana par excellence*: 383-398.
- Badurina-Stipčević, V. 2012. *Hrvatskoglagoljska Knjiga o Esteri*. Zagreb.
- Bakmaz, I. 2004. Biblijska čitanja u hrvatskoglagoljskim brevijarima. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 139-148.
- Bauerová, H. 1986. *Prophetae minores* v charvátskohlaholských breviářích a ve Vajsově edici Glagolitica. *Slovo* 36: 217-226.
- Bauerová, H. 1987. K morfologickým archaismům textu proroka Jonáše v breviářním a parimejním čtení. *Philologica* 56: 197-203.
- Baureová, H. 1989. K problematice předloh textu proroka Jonáše v charvátskohlaholských breviářích. *Slavia* 58: 353-364.
- Bauerová, H. 1991. Neslovanské předlohy charvátskohlaholských breviářních textů (*Prophetae minores*). *Listy filologické* 114: 13-24.
- Bauerová, H., 1993. K staroslavenskému překladu knihy proroka Joela. *Slavia* 62: 455-462.
- Bauerová, H. 1993. *Slovanské překlady profétických textů v církevněslovanských parimejních a charvátskohlaholských breviářích*. Doktorski rad. Olomouc.
- Bauerová, H. 1996. Errata v charvátskohlaholských breviářích a jejich význam pro studium starozákonních textů. *Slavia* 65: 295-304.
- Bauerová, H. 2000. K parimejním a mimoparimejním charvátskohlaholským breviářním textům prorockých knih. P. Ambros / H. Bauerová / M. Pojzl (red.). *Cyrrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. Prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka*. Olomouc-Praha: 69-80.
- Bauerová, H. 2001. K lexikálním archaismům charvátskohlaholských textů. *Cyrrillomethodiana in honorem Aemiliae Blahová et Venceslai Konzal*. *Slavia* 70: 291-298.
- Bauerová, H. 2004. Ke klasifikaci lexika charvátskohlaholských textů. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 567-575.
- Birkfellner, G. 1975. *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich*. Wien.
- Bláhová, E. 1999. Lexikální specifika staroslověnského parimejníku. *Slavia* 68: 235-249.
- Brevijar Vida Omišljanina (1396.-1996.). 1997. *Nova Istra* 5/2.
- Colwell, E. C. 1969. *Studies in methodology in textual criticism of the New Testament*. Leiden.
- Čermák, V. 1999. Proverbia v charvátskohlaholských breviářích a jejich neslovanské předlohy. *Slavia* 68: 251-258.
- Čermák V. 2000. Několik poznámek o významu charvátskohlaholských breviářů pro cyrilometodějský překlad Starého zákona. *Cyrrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka*. Olomouc – Praha: 81-89.
- Čermák, V. 2001. K otáče předlohy starozákonních textů v charvátskohlaholských breviářích. *Drugi hrvatski slavistički kongres I*. Zagreb: 193-198.

Čermák, V. 2004. Historický přehled zkoumání starozákonních perikop charvátskohlaholských breviářů. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 149-155.

Glagoljaška Muka Kristova: odabrane kulturološko-filološke studije. 2014. Zaradija Kiš, A. / Žagar, M. (ur.). Zagreb.

Grabar, B. / Birkfellner, G. 1977. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. *Slovo* 27: 208-211.

Grabar, B. 1984. Tiskani glagoljski Baromićev brevijar. *Slovo* 34: 159-180.

Grabar, B. 1985. Osobitosti grafije i jezika glagoljskog Frašćićeva psaltira. *Litterae slavicae medii aevi* 8. München: 75-96.

Евсеев, И. Е. 1899. Заметки по древнеславянскому переводу Священного Писания. Следы утраченного первоначального полного перевода пророческих книг на славянский язык. *Известия Императорской Академии Наук* 10: 355-373.

Hamm, J. 1953. Varijante u prijepisima hrvatskih glagoljaša. *Slovo* 2: 13-36.

Hamm, J. 1957. Starohrvatski prijevod Pjesme nad pjesmama. *Slovo* 6-8: 195-235.

Hamm, J. 1958. Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima. *Radovi Staroslavenskog instituta* 3: 105-201.

Hamm, J. 1960. Apokalipsa bosanskih krstjana. *Slovo* 9-10: 43-104.

Христова-Шомова, И. 2007. *Книги Йов с тълкувания в славянски превод*. София.

Jurić-Kappel, J. 2004. Hrvatskoglagoljske apokalipse. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 183-190.

MacRobert, C. M. 1998. The Textual Tradition of the Church Slavonic Psalter up to the Fifteenth Century. J. Krašovec (ed.). *Interpretation of the Bible – Interpretacija Svetega pisma*. Ljubljana – Schefffield: 921-942.

Михайлов, А. В. 1904. К вопросу о литературном наследии свв. Кирилла и Мефодия в глаголических хорватских миссалах и бревиариях. *Русский филологический вестник* 51: 1-104.

Mihaljević, M. 1997a. O jeziku Vidova brevijara. *Nova Istra* 5/2: 22-26.

Mihaljević, M. 1997b. Jezična slojevitost brevijara Vida Omišljanina iz 1396. godine. *Filologija* 29: 119-138.

Miličić, I. 1999. Starozavjetna Knjiga Mudrosti u hrvatskoglagoljskim brevijarima. *Slovo* 47-48-49: 57-112.

Moszyński, L. 1986. Wpływ Wulgaty na kształt starochorwackiego ewangeliarza z Omišlja. *Slovo* 36: 111-122.

Mulc, I. 1997. Brevijar Vida Omišljanina kao izvor za Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. *Nova Istra* 5/2: 27-33.

Murko, M. 1908. *Geschichte der älteren Südslavischen Literaturen*. Leipzig.

- Нахтигаль, Р. 1902. Несколько заметок о следах древнего славянского паримейника в хорватской глаголической литературе. *Древности: Труды Славянской комиссии Московского археологического общества* 3. Москва: 175-213/221.
- Nazor, A. 1986. The Old Testament in Croato-glagolitic Manuscript Translation. *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies*. Division D, Vol. 1. Jerusalem: 69-75.
- Nazor, A. 1998. The Bible in Croato-Glagolitic Liturgical Books. J. Krašovec (ed.). *Interpretation of the Bible – Interpretacija Svetega pisma*. Ljubljana – Scheffield: 1031-1037.
- Nazor, A. 2001. Novija izdanja hrvatskih glagoljskih liturgijskih rukopisa. *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova*. Zagreb: 253-262.
- Oblak, V. 1891. Die kirchenslavische Übersetzung der Apocalypse. *Archiv für slavische Philologie* 13: 321-361.
- Pantelić, M. 1967. Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368. *Radovi staroslavenskog instituta* 6: 5-108.
- Pantelić, M. 1970. Zapadne varijante u staroslavenskim psaltirima. *Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски: 23-25 мај 1969, Скопје-Штип*. Скопје: 291-299.
- Pantelić, M. 1993. Fragmenti hrvatskoglagoljskoga brevijara starije redakcije iz 13. stoljeća. *Slovo* 41-43: 61-146.
- Петков, П. / Димитрова, М. 2004. Перикопи от книгата на пророк Даниил в хърватската глаголическа книжнина. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 167-182.
- Reinhart, J. 1986. The Sapiential Collection in the Croatian Glagolitic Missal. *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies*. Division D, Vol. 1. Jerusalem: 77-84.
- Reinhart, J. 1990. Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku Bibliju. *Slovo* 39-40: 45-52.
- Reinhart, J. 1990. Eine Redaktion des kirchenslavischen Bibeltextes im Kroatien des 12. Jahrhunderts. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 36: 193-241.
- Ribarova, Z. 1997. Značenje starozavjetnih čitanja u Brevijaru Vida Omišljanina. *Nova Istra* 5/2: 34-37.
- Ribarova, Z. 1996. Vajsova proučavanja prijevoda Malih proroka iz Brevijara Vida Omišljanina, Prilog: J. Vajs, Staroslověnský překlad Malých proroků. Příspěvek k dějinám staroslověnského překladu Písma. *Slovo* 44-46: 27-43.
- Ribarova, Z. 2001. Uz pitanje odnosa parimejnoga i brevijarnoga teksta. *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I*. Zagreb: 263-268.
- Скупский, Б. И. 1977. К вопросу о греческом оригинале древнейших славянских переводов. *Вопросы языкознания* 2: 126-130.

- Скупский, Б. И. 1979. 1984. Вопросы источников реконструкции синтаксиса первоначального славянского перевода Евангелия. Методические заметки I-II. *Wiener slawistisches Jahrbuch* 25: 107-124. *Wiener slawistisches Jahrbuch* 30: 83-103.
- Šafařík, P. J. 1853. *Památky hlaholského písemnictví*. Praha.
- Šimić, M. 2000. Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo* 50: 54-133.
- Šimić, M. 2003. O prijevodu psaltira iz Pariškog zbornika Slave 73. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 29: 275-292.
- Štefanić, V. 1960. Glagoljski rukopisi otoka Krka. *Djela JAZU* 51. Zagreb.
- Štefanić, V. 1969-1970. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* I-II. Zagreb.
- Tandarić, J. 1980. Hrvatskoglagoljski ritual. *Slovo* 30: 17-87.
- Tandarić, J. 1993. *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. Zagreb.
- Тасева, Л. 1997. Книгата на пророк Йезекил в средновековната българска и хрватска книжина. *Paleobulgarica* 21/3: 12-30.
- Тасева, Л. / Йовчева, М. (изд.), 2003. *Старобългарският превод на Стария завет. Т. 2. Книга на пророк Иезекиил с тълкования*. София.
- Thomson, F. J. 1998. The Slavonic Translation of the Old Testament. J. Krašovec (ed.). *Interpretation of the Bible – Interpretacija Svetega pisma*. Ljubljana – Scheffield: 605-920.
- Turkalj, L. 2007. *Grčki i latinski utjecaji u hrvatskoglagoljskom Fraščićeve psaltiru*. Magistarski rad. Zagreb.
- Vajs, J. 1996. Staroslovenský překlad Malých proroků. Příspěvek k dějinám staroslověnského překladu Pisma. *Slovo* 44-46: 35-42.
- Vajs, J. 1914. Bis zu welchem Maße bestätigen die kroatisch-glagolitischen Breviere die Annahme einer vollständigen Übersetzung der hl. Schrift durch den hl. Methodius. *Archiv für slavische Philologie* 35: 12-44.
- Vajs, J. 1915. Staroslovenský překlad knihy proroka Daniele a jeho význam v dějinách slovanského překladu bible. *Časopis katolického duchovenstva* 56: LXXXI, 113-122.
- Vajs, J. 1926. *Kniha Rut v překladě staroslovanském*. Praha.
- Vajs, J. 1939. Kanon hrvatsko-glagoljskog vatikanskog misala XIV vijeka. *Sv. Cecilija* 33: 1-3.
- Valjavec, M. 1889-1890. O prijevodu psalama u nekijem rukopisima hrvatsko-srpsko i bugarsko-slovenskijem. *Rad JAZU* 98: 1-84; *Rad JAZU* 99: 1-72; *Rad JAZU* 100: 1-64.
- Vrana, J. 1975. Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar. *Posebna izdanja SANU* 484. *Odeljenje jezika i književnosti* 24. Beograd.
- Vrana, J. 1985. Postanak i evolucija teksta staroslavenskih duljih evanđelistara. *Slovo* 35: 57-76.

Vrana, J. 1993. Evolucija leksičkih varijanata u staroslavenskom prijevodu evanđelja od kraja 10. stoljeća do početka 14. stoljeća. *Slovo* 41-43: 5-48.

Zaradija-Kiš, A. 1997. Biblijska knjiga o Jobu u Brevijaru Vida Omišljanina. *Nova Istra* 5/2: 44-57.

Zaradija-Kiš, A. 1997. Mudrosne knjige hrvatskoga srednjovjekovlja. Damjanović, S. (ur.). *Prvi slavistički kongres*. Zagreb: 629-635.

Златанова, Р. (изд.), 1998. *Старобългарски превод на Стария завет. Т. I, Книга на Дванадесетте породици с тълкован*. София.

2. Apokrifi

a. Izdanja tekstova hrvatskoglagoljske književnosti

Амфилохий, архимандрит. 1879. Хождение по вознесении Господа нашего Иисуса Христа, св. апостола и евангелиста Иоанна "Учение и преставление", списано Прохором, учеником его. *Издания общества любителей древней письменности* 31, Санкт-Петербург: 1-67.

Badurina-Stipčević, V. 2006. Dvije verzije hrvatskoglagoljskoga Protoevanđelja Jakovljeva. Тасева, Л. / Марти, Р. / Йовчева, М. / Пентковская, Т. (изд.). *Многократните преводи в Южнославянското средновековие*. София: 199-210.

Badurina-Stipčević, V. 2009. Odlomak Protoevanđelja Jakovljeva u hrvatskoglagoljskom Brevijaru Britanske knjižnice. *Slavia* 78, 3-4: 227-234.

Berčić, I. 1864. *Čitanka staroslavenskog jezika*. Praha: 36-38.

Bratulić, J. 1972. Apokrif o prekrasnom Josipu u hrvatskoj književnosti. *Radovi Staroslavenskog instituta* 7: 31-122.

Dürriegl, M.-A. (prir.) 2013. *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 116, Zagreb.

Grabar, B. 1967. Apokrifna Djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi: 1. Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera, 2. Djela apostola Petra i Andrije. *Radovi Staroslavenskog instituta* 6: 109-208.

Grabar, B. 1969. Glagoljski odlomak Pseudo-Tomina evanđelja. *Slovo* 18-19: 213-232.

Grabar, B. 1972. Apokrifna Djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi: 3. Djela Pavla i Tekle. *Radovi Staroslavenskog instituta* 7: 5-30.

Gaylord, H. 1989. Redactional Elements Behind the Petrisov Zbornik of III Baruch. *Slovo* 37: 91-115.

- Hercigonja, E. 1964. Viđenje Varuhovo u Petrisovu zborniku iz 1468. godine. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* VII. Novi Sad: 63-93.
- Hercigonja, E. 1967. Glagoljska verzija pune redakcije Pavlove apokalipse iz Oxfordskog kodeka Ms. Canon. lit. 414. *Radovi Staroslavenskog instituta* 6: 209-255.
- Jagić, V. 1903. *Analecta romana. Archiv für slavische Philologie* 25: 1-47.
- Jagić, V. 1873. Novi prilozi za literaturu biblijskih apokrifa. *Starine*: 569-108.
- Jagić, V. 1868. Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 9: 65-151.
- Jagić, V. 1866. Priměri starohèrvatskoga jezika II. Zagreb: 77-81.
- Mikecin, M. 2013. Hrvatskostaroslavenski prijevod starozavjetnoga apokrifa *Διακηκη Αβρααμ (Testamentum Abrahæ)* u Tkonskom zborniku. *Zadarski filološki dani* IV. Zadar: 279-283.
- Milčetić, I. 1890. Prilozi za literaturu hrvatskih glagolskih spomenika. *Starine* 23: 39-153.
- Reinhart, J. 2009a. Апокрифният Апокалипсис на Йоан Богослов в хърватско-глаголическия препис. *Старобългарска литература* 41-42. София: 172-197.
- Reinhart, J. 2009b. Protoevangelium Jacobi in the Croatian Glagolitic Tradition. G. Minczew / M. Skowronek / I. Petrov (ed.). *Biblia Slavorum Apocryphorum. Novum Testamentum*. Łódź: 93-109.
- Sambunjak, S. 2000. *Jezik i stil hrvatskih glagoljskih prenja*. Split: 227-237.
- Sambunjak, S. 2001. *Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*. Tkon: 71-72; 98-102; 151-157.
- Соболевский, А. И. 1912. *Глаголическое житие св. папы Климента III*. Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук 17. Санкт-Петербург: 216-222.
- Срезневский, И. И. 1876. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. *Сборник Отдѣленія русскаго языка и словесности* I/6-9. Санкт-Петербург: 393-396; 495-498.
- Strohal, R. 1917. *Stare hrvatske apokrifne priče i legende. Sabrao iz starih hrvatskih glagoljskih rukopisa od 14. do 18. vijeka*. Bjelovar: 30-32; 36-39; 43-60.
- Strohal, R. 1921. *Čitanka iz književnih djela starih bugarskih, hrvatskih, srpskih i slovenačkih u I. periodu*. Zagreb: 132-137; 143-144.
- Štefanić, V. 1960. Glagoljski rukopisi otoka Krka. *Djela JAZU* 51. Zagreb: 428.
- Štefanić, V. i sur. 1969. *Hrvatska književnost srednjeg vijeka. Pet stoljeća hrvatske književnosti* I. Zagreb: 133-145; 149-153; 168-179; 337-341.
- Vajs, J. 1907. Martyrii s. Georgii et Periodorum s. Ioannis Apostoli et Evangelistae fragmenta glagolitica. *Slavorum litterae theologicae* III/2. Praha: 132-138.

Vajs, J. 1911. Život sv. Klimenta pape u IV. vrbničkom misalu. *Starine* 33: 567-570.

Vajs, J. 1948. Najstariji hrvatskoglagoljski misal. *Djela JAZU* 38. Zagreb.

b. Izdanja tekstova ostalih slavenskih književnosti

Polivka, G. 1896. Die apokryphische Erzählung vom Tode Abrahams. *Archiv für slavische Philologie* 18: 118-125.

Radovich, N. 1969. *Un frammento slavo del Protovangelo di Giacomo (Cod. glag. Lub. C 163a /2 II)*. Napoli.

Тихонравов, Н. С. 1863. *Памятники отреченной русской литературы*. Москва.

Тихонравов, Н. С. 1894. Апокрифические сказания. *Сборник Отделения Русского Языка и Словесности Императорской Академии Наук* 58: 1-14; 48-54.

c. Izdanja grčkih predložaka

Assemanus, J. S. 1743. *Sancti patris nostri Ephraemi Syri opera omnia* II. Roma: 21-41. reprint: 2000. Hildesheim.

Casey, R. P. / Thomson, R. W. 1955. A Dialogue between Christ and the Devil. *Journal of Theological Studies* 6: 49-65.

Frantzola~, K. G. 1998. Wsiou Efraim tou Surou erga VII. Qessalonikh: 260-300.

Grabe, J. E. 1698. *Spicilegium sanctorum patrum* I. Oxford: 95-116.

James, M. R. 1897. *Apocrypha Anecdota* II. Cambridge.

Junod, E. / Kaestli, J.-D. 1983. *Acta Iohannis* 1-2 (= Corpus Christianorum, Series Apocryphorum 1-2). Turnhout.

Lipsius, R. A. 1976. *Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden* I, II/1-2 + Ergänzungsheft, Braunschweig, 1883-1890. Amsterdam.

Lipsius, R. A. / Bonnet M. 1891-1903. *Acta apostolorum apocrypha* I, II/1-2. Leipzig – Darmstadt, 1959.

MacDonald, D. R. 1990. *The Acts of Andrew and the Acts of Andrew and Matthias in the City of the Cannibals*. Texts and Translations 33. Atlanta: 63-169.

Migne, J.-P. (ed.). 1857-1866. *Patrologia Graeca*. Paris: PG 1, 950-953; PG 20, 121-124; PG 61, 755-758; PG 86, 509-525; PG 115, 1293-1308.

Migne, J.-P. (ed.). 1883. *Patrologia Latina* 23. Paris: 663-666.

Picard, J.-C. 1967. *Testamentum Iobi, Apocalypsis Baruchi Graece*. Pseudepigrapha Veteris Testamenti Graece 2. Leiden: 81-96.

- Prieur, J.-M. 1989. *Acta Andreae* 1-2. Corpus Christianorum, Series Apocryphorum 5-6. Turnhout.
- Schmidt, F. 1986. *Le Testament grec d'Abraham: Introduction, édition critique des deux recensions grecques, traduction*. Tübingen.
- Schneider, G. 1995. *Evangelia infantiae apocrypha. Apocryphe Kindheitsevangelien*. Freiburg: 95-146.
- Strycker, de É. 1961. *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques*. Bruxelles: 64-190.
- Testuz, M. 1958. *Papyrus Bodmer V: Nativité de Marie*. Köln – Genève: 30-126.
- Thilo, J. C. 1847. *Colliguntur et commentariis illustrantur fragmenta actuum S. Ioannis a Leucio Charino conscriptorum, particula I*. Halle.
- Tischendorf, von K. 1866. *Apocalypses apocryphae*. Leipzig.
- Tischendorf, von K. 1851. *Acta apostolorum apocrypha*. Leipzig.
- Thwaites, E. 1709. *Ta tou osiou patro~ Efraim tou Surou pro~ thn Ellada metablhqenta*. Oxford.
- Васильев, А. В. 1893. *Anecdota Graeco-Byzantina I*. Москва.
- Zahn, Th. 1975. *Acta Joannis*. Erlangen.

d. Litratúra o apokrifima

- Allison, D. C. 2003. *Testament of Abraham. Commentaries on Early Jewish Literature*. Berlin – New York.
- Grabar, B. 1967. Aurelio de Santos Otero, Los evangelicos apócrifos, Madrid, ²1963. *Slovo* 17: 200-202.
- Grabar, B. 1970. Apokrifi u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti. *Croatica* 1: 15-28.
- Turner, N. 1953. *The Testament of Abraham: A Study of the original Language, Place of Origin, Authorship and Relevance*. London.
- Delcor, M. 1973. *Le Testament d'Abraham. Introduction, traduction du texte grec et commentaire de la recension grecque longue*. Leiden.
- Petrović, I. 2004. Djela apostola Ivana (Acta Iohannis) u hrvatskoj glagoljskoj književnosti srednjega vijeka. 1. Pseudo-Prohorova djela Ivanova. 2. Pasije apostola Ivana. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 199-227.
- Poirier, P.-H. 1989. Le sermon pseudo-éphrémien In pulcherrimum Ioseph. *Cahiers de Biblia Patristica* 2: 107-122.
- Santos Otero, de A. 1967. *Das kirchenslavische Evangelium des Thomas*. Berlin.

New Testament Apocrypha I-II. 2003. Schneemelcher, W. (ed.). London.

Turdeanu, É. 1981. *Apocryphes slaves et roumains de l'ancien testament*. Leiden.

3. Hagiografije

a. Izdanja tekstova hrvatskoglagoljske književnosti

Badurina-Stipčević, V. 1992. *Hrvatskoglagoljska legenda o svetom Pavlu Pustinjaku*. Zagreb.

Badurina-Stipčević, V. 2013. Kult svetoga Nikole u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti. *Старобългарска литература* 47: 148-161.

Badurina-Stipčević, V. (prir.), *Hrvatska srednjovjekovna proza I., Legende i romani*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 115, Zagreb, 2013.

Grabar, B. 1973. Mučenje sv. Jakova Perzijanca u hrvatskoglagoljskim odlomcima XIV. st. *Slovo* 23: 141-160.

Grabar, B. 1977. Legenda o sv. Aleksiju u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti. *Slovo* 27: 61-84.

Grabar, B. 1977. Izvori nekih hrvatskoglagoljskih legenda. *Zbornik za slavistiku* 13: 95-104.

Grabar, B. 1982-1983. Još jedna glagoljska verzija legende o sv. Aleksiju. *Slovo* 32-33: 85-102.

Ivšić, S. 1925. Ostaci staroslovenskih prijevoda u hrvatskoj glagoljskoj književnosti. Hrvatski glagoljski fragmenat „Mučenja 40 mučenika“ iz 13. vijeka. *Zbornik kralja Tomislava*. Zagreb: 451-508.

Király, P. 1955. Das Budapestter glagolitische Fragment. *Studia slavica* I/4: 327-328.

Nazor, A. 1989. Još jedan glagoljski fragment legende o mučenju sv. Georgija. Матевски, М. (ур.). *Климент Охридски и улогата на охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета*. Скопје: 119-122.

Nazor, A. 1987. Još jedna glagoljska verzija legende o svetom Nikoli. *Croatica* 26-27-28: 71-77.

Petrović, I. / Mihaljević, M. 2013. Hrvatskoglagoljski fragmenti *Legende o sv. Eustahiju i Pasije sv. Marine*. Reinhart, J. (hrsg.). *Hagiographia Slavica*. München – Berlin – Wien: 171-216.

Райнхарт, Й. / Турилов, А. А. 1989/1990. Будапештский глаголический отрывок древнейший славянский список Жития Симеона Столника. *Slovo* 39-40: 37-44.

Sambunjak, S. 2001. *Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*. Tkon: 143-151.

Соболевский, А. И. 1912. *Глаголическое житие св. папы Климента I-III. Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук* 17. Санкт-Петербург: 216-222.

Strohal, R. 1917. *Stare hrvatske apokrifne priče i legende. Sabrao iz starih hrvatskih glagolskih rukopisa od 14. do 18. vijeka*. Bjelovar: 11-18.

Štefanić, V. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Zagreb: 378.

Štefanić, V. i sur. 1969. *Hrvatska književnost srednjeg vijeka. Pet stoljeća hrvatske književnosti* I. Zagreb: 252-254; 262-265.

Vajs, J. 1907. *Martyrii s. Georgii et Periodorum s. Ioannis Apostoli et Evangelistae fragmenta glagolitica. Slavorum litterae theologicae* III/2. Praha: 123-143.

Vajs, J. 1911. Život sv. Klimenta pape u IV. vrbničkom misalu. *Starine* 33: 565-571.

Zor, J. 1997. *Trie glagolski fragmenti iz zapušćine barona Žige Zoisa*. Ljubljana: 12-15.

b. Izdanja tekstova ostalih slavenskih književnosti

Срезневский, И. И. 1867. Сведения и замечания о малоизвестных и неизвестных памятниках. *Сборник Отделения русского языка и словесности* I/6-9. Санкт-Петербург.

Тихонравов, Н. С. 1863. *Памятники отреченной русской литературы* II. Москва: 100-111.

c. Izdanja grčkih predložaka

Abicht, R. / Schmidt, H. 1896. Quellennachweise zum Codex Suprasliensis III. *Archiv für slavische Philologie* 18: 144-152.

Anrich, G. 1913. *Hagios Nikolaos I*. Leipzig: 3-55.

Bidez, J. 1900. Deux versions grecques inédites de la Vie de Paul de Thebes. *Recueil de travaux de l'Université de Gand* 25: 2-32.

Corey, K. T. 1943. The Greek Versions of Jerome's 'Vita Sancti Pauli'. Oldfather, W. A. *Studies in the Text Tradition of St. Jerome's Vitae Patrum*. Urbana: 158-172.

Cotelier, J.-B. 1724. *Sanctorum Patrum qui temporibus apostolicis floruerunt, Barnabæ, Clementis, Hermæ, Ignatii, Polycarpi opera edita et non edita, vera et supposita, græce et latine* I. Amsterdam: 808-814.

Detlefsen, D. 1858. Über einen griechischen Palimpsest der k. k. Hofbibliothek mit Bruchstücken einer Legende vom heiligen Georg. *Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften* 27. Wien: 386-395.

Decker, de J. 1905. Contribution à l'étude des Vies de Saint Paul de Thèbes. *Recueil de travaux de l'Université de Gand* 31: 5-87.

- Devos, P. 1953-1954. Le dossier hagiographique de S. Jacques l'Intercis. *Analecta Bollandiana* 71: 157-210. *Analecta Bollandiana* 72: 213-256.
- Dressel, A. R. M. 1859. *Clementinorum epitomae duae*. Leipzig: 222-233.
- Esteves Pereira, F. M. 1900. Légende grecque de l'Homme de Dieu saint Alexis. *Analecta Bollandiana* 19: 243-253.
- Gebhardt, von O. 1902. *Acta martyrum selecta*. Berlin: 171-181; emend. Kurtz, E. 1923. Hagiographische Lesefrüchte 5-6. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 4: 277.
- Krumbacher, K. 1911. Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung. *Abhandlungen der k. Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 25/3: 1-3.
- Lietzmann, H. 1908. *Das Leben des heiligen Symeon Stylites*. Leipzig.
- Migne, J. P. (ed.). 1857. *Patrologia Graeca* 2. Paris: 617-632.
- Migne, J.-P. (ed.). 1862. *Patrologia Graeca* 105. Paris: 376-417.
- Montfaucon, de B. 1718-1738. *Ioannis Chrysostomi Opera Omnia*. Paris.
- Nestle, E. 1895. Die Kreuzauffindungslegende nach einer Handschrift vom Sinai. *Byzantinische Zeitschrift* 4: 324-325.
- Papadopoulos-Kerameus, A. 1907. Sullogh Palaistinh~ kai Suriakh~ Agiologia~. *Православный палестинский сборник* 57. Санкт-Петербург: 60-74.
- Plassche, van der B. A. 1757. De Sanctis Eustathio, uxore ejus Theopiste et filiis Agapio et Theopisto. *Acta Sanctorum Septembris* VI. Antwerpen: 123-135.
- Usener, H. 1886. Acta S. Marinae et Christophori. *Festschrift zur fünften Säcularfeier der Carl-Ruprecht-Universität zu Heidelberg*. Bonn: 15-46.
- Vetter, F. 1896. *Der heilige Georg des Reinbot von Durne*. Halle: XX-XXIII.

d. Literatura o hagiografiji

- Ehrhard, A. 1937-1952. *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche I-III. Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur* 50-52. Leipzig – Berlin.
- Гладкова, О. В. 2002. *Где и когда было переведено „Житие евстафия Плакиды“*. Москва.
- Milčetić, I. 1911. Hrvatska glagoljska bibliografija. *Starine* 33.
- Štefanić, V. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* I. Zagreb.
- Zor, J. 1985. Glagolska pričevanja na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik* 45/2: 183-191.

4. Homiletika

a. Izdanja tekstova hrvatskoglagoljske književnosti

Mihaljević, M. / Vince, J. 2012. *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*. Zagreb.

Reinhart, J. 2004. Biserka Grabar kao istraživač staroslavenske baštine kod Hrvata. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 79-80.

Štefanić, V. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I*. Zagreb: 49.

Vajs, J. 1907. *Martyrii s. Georgii et Periodorum s. Ioannis Apostoli et Evangelistae fragmenta glagolitica. Slavorum litterae theologiae III/2*. Praha: 139-141.

b. Izdanja grčkih predložaka

Migne, J. P. (ed.). 1857-1866. *Patrologia Graeca*. Paris. PG 10: 1156-1169; PG 28: 1053-1062; PG 43: 440-461; PG 49: 373-392; PG 57; PG 59: 706-708; PG 60: 735-738; PG 60: 755-760; PG 61: 360-362.

Montfaucon, de B. 1718-1738. *Joannis Chrysostomi Opera Omnia IX*. Paris: 841-844.

c. Literatura o homiletici

Ehrhard, A. 1937.-1952. *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts I-III*. Leipzig.

Grabar, B. 1978. Pazinski fragmenti. *Istra* 16: 21-26.

Grabar, B. 1979. Über das Problem der längeren Fassung des Nikodemusevangeliums in der älteren slavischen Literatur. *Byzance et les Slaves. Études de Civilisation. Mélanges Ivan Dujčev*. Paris: 201-206.

Grabar, B. 1981. Les fragments glagolitiques de Pazin. *Cyrillomethodianum V*: 130-134.

Hannick, Ch. 2004. *Die patristischen Texte im glagolitischen Breviar von Novi*. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 191-198.

Ягич, В. 1882. *Образцы языка церковнославянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности*. Санкт-Петербург.

Pantelić, M. 1965. Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460. *Slovo* 15-16: 94-149.

VI. Literatura o hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj književnosti i staroslavenskom naslijeđu općenito

- Bratulić, J. (prir.). 1985. *Žitija Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*. Zagreb.
- Буслаев, Ф. И. 1848. *О влиянии христианства на славянский язык*. Москва.
- Cooper, H. R. 2003. *Slavic Scriptures: The History of the Formation of the Church Slavonic Version of the Holy Bible*. London.
- Damjanović, S. 2002. *Slovo iskona*. Zagreb.
- Garzaniti, M. 2001. *Die altslavische Version der Evangelien*. Köln –Weimar –Wien.
- Grabar, B. 1986. Ćirilometodski i staroslavenski prijevodi u hrvatskoglagoljskim prijepisima. *Slovo* 36: 87-94.
- Хабургаев, Г. А. 1974. *Старославянский язык*. Москва.
- Hercigonja, E. 1975. *Srednjovjekovna književnost. Povijest hrvatske književnosti II*. Zagreb.
- Hercigonja, E. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb.
- Hercigonja, E. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb. reprint: 2006.
- Hercigonja, E. 2009. *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva*. Zagreb.
- Jagić, V. 1913. *Hrvatska glagolska književnost*. Vodnik, B. (ur.). *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb.
- Jagić, V. 1868. Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 9: 65-151.
- Migne, J.-P. (ed.). 1845. *Patrologia Latina* 22. Paris: 571.
- Petrović, I. 1986. Biserka Grabar (1932-1986). In memoriam. Bibliografija znanstvenih i stručnih radova Biserke Grabar. *Slovo* 36: 239-254.
- Petrović, I. 1988. Prvi susreti Hrvata s Ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture. *Slovo* 38: 5-54.
- Reinhart, J. 2004. Biserka Grabar kao istraživač staroslavenske baštine kod Hrvata. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 67-80.
- Štefanić, V. 1963. Tisuću i sto godina od moravske misije Ćirila i Metodija. *Slovo* 13: 5-42.
- Tisuću i sto godina od smrti Metodijeve. Ćirilometodsko kulturno-književno naslijeđe u Hrvata. 1986.-1988. *Slovo* 36-38.
- Vaillant, A. 1948. La préface de l'Evangéliste vieux-slave. *Revue des Études slaves* 24: 5-20.
- Vaillant, A. 1956. Une poésie vieux-slave: La préface de l'évangile. *Revue des Études slaves* 33: 7-25.

VII. Literatura o staroslavenskome i hrvatskostaroslavenskome jeziku

- Corin, A. R. 1997. O reformama hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u 13. stoljeću. Damjanović, S. (ur.). *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I*. Zagreb: 527-538.
- Damjanović, S. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb.
- Damjanović, S. 2000. Jezičnostilska raslojenost hrvatskoglagoljskih srednjovjekovnih tekstova. *Filološki razgovori*. Zagreb: 29-43.
- Damjanović, S. 2004. Napomene uz proučavanje hrvatskostaroslavenskoga jezika. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 561-566.
- Damjanović, S. 2005. *Staroslavenski jezik*. Zagreb.
- Damjanović, S. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb.
- Hamm, J. 1952. Datiranje glagoljskih tekstova. *Radovi staroslavenskog instituta* 1: 5-72.
- Hamm, J. 1963. Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. *Slovo* 13: 43-68.
- Jagić, V. 1913. *Die Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin.
- Mareš, F. W. 1983. A Basic Reform of the Early Period of Croatian-Glagolitic Church Slavonic. Stone, G. / Worth, D. (ed.). *The Formation of the Slavonic Literary Languages*. Columbus Ohio: 177-181.
- Mihaljević, M. / Reinhart, J. 2005. The Croatian Redaction: Language and Literature. *Incontri linguistici* 28. Pisa – Roma: 31-82.
- Nazor, A. 1963. Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima. *Slovo* 13: 68-86.
- Reinhart, J. 1990. Eine Redaktion des kirchenslavischen Bibeltextes im Kroatien des XII. Jahrhunderts. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 36: 114-241.

VIII. Literatura o leksiku staroslavenskog i hrvatskostaroslavenskog jezika

- Bláhová, E. 1996. Kompozita v staroslověnské terminologii. *Slavia* 65: 261-271.
- Bláhová, E. 1999. Lexikální specifika staroslověnského parimejníku. *Slavia* 68: 235-249.
- Цейтлин, Р. М. 1977. *Лексика старославянского языка*. Москва.
- Цейтлин, Р. М. 1969. О лексических особенностях языка старославянских памятников. *Вопросы языкознания* 6: 35-47.

- Гълъбов, И. 1998. Лексикални проблеми на стария български книжовен език. *Български език* 23: 45-59.
- Gălăbov, I. 1978. Probleme der altbulgarischen lexikologischen Forschung. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 24: 29-38.
- Horálek, K. 1984. K lexikálnímu složení staroslověnštiny. *Philologica* 2: 1-20.
- Jagić, V. 1898. Die slavischen Komposita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten. *Archiv für slavische Philologie* 20: 519-556.
- Jagić, V. 1890. Die slavischen Komposita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten. *Archiv für slavische Philologie* 21: 28-42.
- Jagić, V. 1919. *Zum Altkirchenslawischen Apostolus*. Wien.
- Lučić, V. 2006-2007. Značenje hrvatskokrkvenoslavenske osnove *smér-* i prevođenje na starokrkvvenoslavenski. *Slovo* 56-57: 303-318.
- Львов, А. С. 1966. *Очерки по лексике памятников старославянской письменности*. Москва.
- Львов, А. С. 1978. Общеславянское и диалектное в лексике памятников старославянской письменности. *Славянское языкознание*. Москва: 265-284.
- Макаријоска, Л. 2002. *Девербативните именки во македонските црковнословенски ракописи*. Скопје.
- Марти, Р. 1994. Проблеми на значението на славянската лексика от Кирило-Методијево време. *Старобългаристика* 18/4: 23-39.
- Mihaljević, M. 2007a. Leksik najstarijih hrvatskologoljskih fragmenata. *Studia Slavica Hungarica* 52/1-2: 263-272.
- Mihaljević, M. 2007b. Morfološka (tvorbena) raščlamba leksika najstarijih hrvatskologoljskih fragmenata. Vranić, I. (ur.). *U službi jezika – Zbornik u čast Ivi Lukežić*. Rijeka: 231-247.
- Mihaljević, M. / Šimić, M. 2013. Preslavizmi u hrvatskologoljskim tekstovima. Turk, M. / Opašić, M. (ur.). *A tko to ide? / A xmo tam idze?*. *Hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu*. Zagreb: 11-22.
- Молдован, А. М. 1952. Лексический аспект в истории церковнославянского языка. *Вопросы языкознания* 3: 63-75.
- Молдован, А. М. 2003. Лексическая эволюция в церковнославянском. *Славянское языкознание*. Москва: 395-413.
- Мошинский, Л. 1966. Отношение словаря церковнославянского языка к словарем отдельных славянских языков. *Вопросы языкознания* 5: 81-85.
- Nedeljković, O. 1970. Staroslavenska sinonimika i problemi staroslavenskih jezičnih redakcija. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 8-9: 41-54.

Pantelić, M. 1970. Zapadne varijante u staroslavenskim psaltirima. *Симпозиум 1100-годишнина од смрти на Кирил Солунски: 23-25 мај 1969, Скопје-Штип*. Скопје: 291-299.

Срезневский, И. И. ²1958. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам I-III*. Москва.

Sudec, S. 2009. Imenice izvedene sufiksom -čii u hrvatskoglagoljskim tekstovima. *Slovo* 59: 151-165.

Šimić, M. 2000. *Leksik hrvatskoglagoljskoga psaltira*. Doktorska disertacija. Zagreb.

Šimić, M. 2004. Moravizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima. Dürriegl, M.-A. / Mihaljević, M. / Velčić, F. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: 577-586.

Šimić, M. 2008. Leksik Psaltira Akademijina brevijara III C 12. *Slovo* 56-57: 531-544.

Vašica, J. 1957. K lexiku Zakona sudného ljudem. *Slavistična revija* 10: 61-66.

Vukoja, V. 2009. Prijevodni obrasci, konceptualizacija i značenje leksema hrvatske crkvenoslavenske osnove *smêr-* u nebiblijskim tekstovima. *Slovo* 59: 189-230.

Vukoja, V. 2012. Dobro i zlo – dva lica ljubavi. Značenjska raščlamba hrvatskih crkvenoslavenskih leksema osnova izvedenih iz korijena ljub-. Kapetanović, A. (ur.). *Poj željno! Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i novoga vijeka*. Zagreb: 25-115.

Zábranský, L. 2012. *Kompozita ve staroslověštině*. Hradec Králové.

Жуковская, Л. П. 1976. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва.

IX. Literatura o odnosu grčkoga i staroslavenskoga leksika

Алексеев, А. А. 1984. О греческой основе славянских ветхозаветных переводов. *Palaeobulgarica* 8: 3-22.

Arnim, B. von. 1931-1932. Beiträge zum Studium des altbulgarischen und altkirchenslavischen Wortbildung und Übersetzungskunst. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 32.

Аверина, С. А. 1976. К характеристике лексического варьирования в древнейших славянских переводах. *Советское славяноведение* 2: 70-82.

Аверина, С. А. 1991. Сложные слова в языке XII в. Колесов, Л. (ред.) *Древнерусский язык домонгольского поры*. Санкт-Петербург: 163-173.

- Birnbaum, H. 1968. Общеславянское наследие и иноязычные образцы в структурных разновидностях старославянского предложения. Kučera, H. / Harkins, W. E. (ed.). *American Contribution to the VI. International Congress of Slavists I. Linguistic Contribution*. The Hague – Paris: 29-63.
- Bláhová, E. 1997. Griechische Lehnwörter im altkirchenslawischen Parömienbuch. *Byzantoslavica* 63: 350-362.
- Bonfante, G. 1954. The Old Slavic version of the Gospel according to Luke. *Journal of biblical literature* 73: 217-236.
- Budziszewska, W. 1969. *Zapozyczenia greckie w historii języka bułgarskiego*. Warszawa.
- Bulanin, D. M. 2011. Die Stelle der Übersetzung im System des Schrifttums der Slavia orthodoxa. H. Kittel et alii (hrsg.). *Übersetzung* III. Berlin: 2043-2047.
- Cibulka, J. 1956. Epiusios – насѣщнии – quotidianus – vezdejši. *Slavia* 27: 406-415.
- Dimitrova, M. 1998. *Greek and Latin Loanwords and Names in Croatian Glagolitic Missals*. Ph. D. dissertation. Budapest.
- Десподова, В. 1983. Лексичкото и семантичкото влијание на грчкиот јазик во македонските библиски ракописи. *Македонски јазик* 34: 157-165.
- Garzaniti, M. 2006-2007. Il testo greco dei vangeli e la sua versione slava. *Slovo* 56-57: 159-173.
- Grünenthal, O. 1910. Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung. *Archiv für slavische Philologie* 31: 321-366; 507-528.
- Grünenthal, O. 1911. Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung. *Archiv für slavische Philologie* 32: 1-48.
- Hansack E. 1986. Sprachphilosophie im Hexameron des Exarchen Johannes. *Anzeiger für slavische Philologie* 17: 57-100.
- Hansack, E. 1987. Zur Technik der Doppelübersetzung. *Anzeiger für slavische Philologie* 18: 79-127.
- Hansack, E. 1981. Die theoretischen Grundlagen des Übersetzungsstils des Exarchen Johannes. *Die Welt der Slaven* 26/1: 15-36.
- Horálek, K. 1954. *Evangeliáře a čtveroevangelia*. Praha.
- Jagić, V. 1863. Evanjelije u slovênskom prievodu. Historičko-filologički nacrt. *Tisućnica slovjenskih apostolah sv. Ćirila i Metoda*. Zagreb: 31-66.
- Jagić, V., 1899. Die slavischen Composita in ihrem ersten sprachgeschichtlichen Auftreten. *Archiv für slavische Philologie* 20, 519-556; 21, 28-43.
- Knežević, A. 1998. *Filozofija i slavenski jezici*. Zagreb.
- Knežević, A. 1991. *Najstarije slavensko nazivlje*. Zagreb.
- Kuljbakin, S. 1940. Leksičke studije. Leksika staroslavenskih prevoda homilija. *Glas Srpske kraljevske akademije* 182. Beograd.

- Kurz, J. 1928. Josef Vajs. Evangelium sv. Marka a jeho pomeř k řecké předloze. *Listy filologické* 55: 273-274.
- Kurz, J. 1929. Exkursi o řecké předloze staroslověnského překladu evangelního. *Byzantinoslavica* 1: 239-240.
- Kyas, V. 1985. Zur griechischen Vorlage des altkirchenslavischen Parömienbuches. *Byzantoslavica* 46: 89-93.
- Leeming, H. 1971. Origins of Slavonic Literacy: The Lexical Evidence. *The Slavonic and East European Review* 49: 327-338.
- Leeming, H. 1978. Some Unidentified Loan-Words in Common Slavonic and Old Church Slavonic. *The Slavonic and East European Review* 56: 161-176.
- Leeming, H. 1983. Some Problem in Comparative Slavonic Lexicology. *The Slavonic and East European Review* 61: 29-40.
- Leeming, H. 1987. Early Slavonic Translation Technique: A Contrast with Latin and Gothic. *Kirilo-Methodievski studii*: 180-191.
- Leskien, A. 1903. Die Übersetzungskunst des Exarchen Johannes. *Archiv für slavische Philologie* 25: 48-66.
- Mastrelli, C. A. 1952. La composizione nominale della traduzione slava dei Vangeli. *Archivio glottologico italiano* 37: 149-172.
- Mastrelli, C. A. 1955. Le innovazioni lessicali nella traduzione slava dei Vangeli. *Archivio glottologico italiano* 40: 136-153.
- Meillet, A. 1902-1905. *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave* I-II. Paris.
- Miklosich, F. 1875. *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen*. Wien.
- Минчева, А. 1981. За текста на Македонския кирилски лист и неговия автор. *Старобългарска литература* 9: 3-19.
- Molnár, N. 1964. The Calque of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts. *Studia Slavica* 10: 99-146.
- Moszyński, L. 1969. Kryteria stosowane przez Konstantego-Cyryla przy wprowadzaniu wyrazów obcego pochodzenia do tekstów słowiańskich. *Slavia* 38: 552-564.
- Páclová, I. 1970. K otázce vlivu řečtiny na církevněslovanské Památky s latinskou předlohou. *Studia balcanica bohemo-slovaca*. Brno: 213-220.
- Пентковская, Т. 2004. Переводы византийско-славянской контактной зоны XIII-XIV вв.: литургическая терминология. *Преводите през XIV столетие на Балканите*. София: 235-248.
- Пичхадзе, А. А. 2003. Лексические особенности древнерусских переводов с греческого XI-XIII вв. Москва: 273-276.
- Погорелов, В. 1930. Формы греческих слов в кирилло-мефодиевском переводе евангелия. *Byzantinoslavica* 2: 1-26.

Corpus Dionysiacum I. Pseudo-Dionysius Areopagita. 1990. *De Divinis Nominibus*. Suchla, B. S. (hrsg.). Berlin – New York.

Sadnik, L. 1967. *Des hl. Johannes von Damaskus Ekqesi~ akribh~ th~ orqodoxou pistew~ in der Übersetzung des Exarchen Johannes*. Wiesbaden.

Schumann, K. 1958. *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*. Wiesbaden.

Sill, U. 1972. *Nomina sacra im Altkirchenslavischen*. München.

Snoj, A. 1934. Grška predloga staroslovenskih evangelijev. *Bogoslovni vestnik* 14: 190-196.

Soden von, H. 1902-1913. *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt* I-IV. Berlin – Göttingen.

Surkova, E. 1998. The Theological, Philosophical and Linguistic Background of Constantine the Philosopher's Concept of Translation. J. Krašovec (ed.). *Interpretation of the Bible – Interpretacija Svetega pisma*. Ljubljana – Sheffield: 975-984.

Šetka, J. 1940-1965. *Hrvatska kršćanska terminologija* I-III. Šibenik – Makarska.

Taseva, L. / Voss, Ch. 2005. Altkirchenslavische Übersetzungen aus dem Griechischen. *Incontri linguistici* 28. Pisa – Roma: 101-118.

Taseva, L. 2013. Datenbank griechisch-slavischer lexikalischer Parallelen auf der Grundlage von Übersetzungen des 9.-14. Jahrhunderts: philologische Probleme. *Byzantinoslavica* 71, 129-144.

Thal, G. A. 1902. Textkritische Studien zu Homilien des Glagolita Clozianus. *Archiv für slavische Philologie* 24: 514-554.

Trost, K. 1973. Die übersetzungstheoretischen Konzeptionen des Cyrillisch-mazedonischen Blattes und des Prologs zum Bogoslovie des Exarchen Joann. *Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongress in Warschau 1973*. München: 497-525.

Trost, K. 1978. *Untersuchungen zur Übersetzungstheorie- und -praxis des späteren Kirchenslavischen*. München.

Vajs, J. 1929; 1932. Byzantská recense a evangelijsní kodexy staroslověnské, *Byzantinoslavica* 1: 1-9; *Byzantinoslavica* 4: 1-10.

Vajs, J. 1924. Někteří řecké kodexy Novozákonní recense syrské (antiochijsko-cařihradské) s různými západy i alexandrijskými. *Časopis katolického duchovenstva* 65: 569-578.

Vajs, J. 1924-1925. Řecká předloha staroslověnského překladu evangelijského. *Slavia* 3: 470-474.

Vajs, J. 1934. Textová povaha (charakter) staroslovanského evangelijského překladu cyrilometodějského. *II Międzynarodowy zjazd slawistów*. Warszawa: 149-153.

Vajs J. 1939-1946. Které recense byla řecká předloha staroslověnského překladu žaltáře. *Byzantinoslavica* 8: 55-86.

Vasmer, M. 1944. *Die griechischen Lehnwörter im Serbokroatischen*. Berlin.

Фасмер, М. 1907. *Греко-славянские этюды*. Санкт-Петербург.

Вечерка, Р. 1968., Отноительно проблематики влияния греческого на стсл. *Actes du Premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes VI*. София: 753-762.

Večerka, R. 1971. Vliv řečtiny na staroslověňštinu. *Listy filologické* 94: 129-151.

Вендина, Т. И. 2002. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания. *Вопросы языкознания* 4: 42-72.

Вялкина, Л. В. 1964. Сложные слова в древнерусском языке в их отношении к языку греческого оригинала. Вялкина, Л. В., *Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка*, Москва: 94-118.

Вялкина, Л. В. 1966. Греческие параллели сложных слов в древнерусском языке XI-XIV вв. Вялкина, Л. В., *Лексикология и словообразование древнерусского языка*, Москва: 154-188.

Верещагин, Е. М. 1966. К характеристике билингвизма эпохи Кирилла и Мефодия. *Советское славяноведение* 2: 61-65.

Верещагин, Е. М. 1967. К вопросу об использовании греческой лексики в первых славянских переводах. *Советское славяноведение* 6: 49-58.

Верещагин, Е. М. 1970. Към въпроса за принципите в преводаческата дейност на славевските първоучители Кирил и Методий. *Език и литература* 4: 41-50.

Верещагин, Е. М. 1970. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. *Zbornik za slavistiku* 1: 100-109.

Верещагин, Е. М. 1971. *Из истории возникновения первого литературного языка славян. Переводческая техника Кирилла и Мефодия*. Москва.

Верещагин, Е. М. 1972. *Из истории возникновения первого литературного языка славян. Варьирование средств выражения в переводческой технике Кирилла и Мефодия*. Москва.

Верещагин, Е. М. 1982а. У истоков славянской философской терминологии: Ментализация как прием терминотворчества. *Вопросы языкознания* 6: 105-114.

Верещагин, Е. М. 1982б. *К дальнейшему изучению переводческого искусства Кирилла и Мефодия и их последователей*. Москва.

Верещагин, Е. М. 1985. Великоморавский этап развития первого литературного языка славян: становление терминологической лексики. *Великая Моравия: ее историческое и культурное значение*. Москва: 217-238.

Верещагин, Е. М. 1988., Терминотворчество Кирилла и Мефодия. *Вопросы языкознания* 2: 91-100.

Vereščagin, E. M. 1990. Kyrill i Methodij kao tvorci teološkofilozofskoga nazivlja u slavenskom jeziku. *Filozofska istraživanja* 36: 601-611.

Верещагин, Е. М. 1991. „Въ малъхъ словесехъ великъ разоумъ.“ Кирилло-мефодиевские истоки русской философской терминологии. *Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян*. Москва: 9-35.

Верещагин, Е. М. 1996. Кирилл и Мефодий как создатели первого литературного языка славян, *Очерки истории культуры славян*. Москва: 306-319.

Верещагин, Е. М. 1997. *История возникновения древнего общеславянского литературного языка: Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников*. Москва.

Воскресенский, Г. 1896. *Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка. По сто двенадцати рукописям Евангелия XI-XVI вв.* Москва

Vrana, J. 1984. Leksičke varijante staroslavenskog prijevoda Evandjelja i njihov odnos prema grčkom originalu. *Јужнословенски филолог* XL: 93-118.

Vrana, J. 1991-1993. Evolucija leksičkih varijanata u staroslavenskom prijevodu evandjelja od kraja 10. stoljeća do početka 14. stoljeća. *Slovo* 41-43: 5-48.

Vukoja, V. 2010. Očitovanje prevoditeljskih načela u nekim starocrkvenoslavenskim i hrvatskim crkvenoslavenskim prijevodnim obrascima. *Slovo* 60: 841-865.

Weiher, E. 1964. Studien zur philosophischen Terminologie des Kirchenslavischen. *Die Welt der Slaven* 2: 147-175.

Weiher, E. 1972. Zur sprachlichen Rezeption der griechischen philosophischen Terminologie im Kirchenslavischen. *Anzeiger für slavische Philologie* 6: 138-159.

Weingart, M. 1939. Le vocabulaire du vieux-slave dans ses relations avec le vocabulaire grec. *Atti del V Congresso Internazionale di studi Bizantini*. Roma: 564-577.

Zett, R. 1970. *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode*. Köln – Wien.

Жуковская, Л. П. 1963. Об объеме первой славянской книги, переведенной с греческого Кириллом и Мефодием. *Вопросы славянского языкознания* 7: 73-81.

X. Leksikološka literatura

Babić, S. 1986. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb.

Frančić, A.; Hudeček L.; Mihaljević M. 2005. *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb.

Knobloch, C. 1988. *Geschichte der psychologischen Sprachauffassung in Deutschland von 1850 bis 1920*. Tübingen.

Kronasser, H. 1952. *Handbuch der Semasiologie. Kurze Einführung in die Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre.* Heidelberg.

Quadri, B. 1952. *Aufgaben und Methoden der onomasiologischen Forschung.* Bern.

Reisig, Ch. K. 1881-1888. *Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft I-III.* Berlin.

Turk, M. 2013. *Jezično kalkiranje u teoriji i praksi. Prilog lingvistici jezičnih dodira.* Zagreb – Rijeka.

Zauner, A. 1902. *Die romanischen Namen der Körperteile. Eine onomasiologische Studie.* Erlangen.

Životopis autorice

Milica Mikecin rođena je 22. ožujka 1968. godine u Bjelovaru. Osnovnu i srednju školu završila je u Bjelovaru. Diplomirala je kroatistiku i južnoslavenske filologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1996. godine, a 2001. godine diplomirala je i bibliotekarstvo na istome Fakultetu. Poslijediplomski interdisciplinarni doktorski studij kroatologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu upisala je 2005. godine.

Od 1996. do 2001. godine radila je kao profesorica hrvatskoga jezika i književnosti u II. osnovnoj školi u Bjelovaru, a od 2001. godine radi kao profesorica hrvatskoga jezika i književnosti i bibliotekarka u Školi za medicinske sestre Vinogradska u Zagrebu. Od 2008. godine honorarno je zaposlena kao lektorica u izdavačkom poduzeću Kršćanska sadašnjost u Zagrebu, od 2009. godine je korektorica, a zatim i lektorica znanstvenog časopisa *Bogoslovska smotra*, te od 2014. godine lektorica znanstvenog časopisa *Croatica Christiana Periodica*.

Sudjelovala je na međunarodnom znanstvenom skupu IV. zadarski filološki dani, održanom 2011. godine na Sveučilištu u Zadru, s izlaganjem pod naslovom „Hrvatskostaroslavenski prijevod starozavjetnoga apokrifa *Diaghkh Abraam (Testamentum Abrahæ)* u *Tkonskom zborniku*“, koje je zatim objavila kao izvorni znanstveni rad u knjizi: Rafaela Božić – Slavomir Sambunjak (ur.), *Zadarski filološki dani IV. Zbornik radova*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013., str. 257-284. Sudjelovala je i na međunarodnom znanstvenom skupu VI. hrvatski slavistički kongres, održanom 2014. godine u Vukovaru i Vinkovcima, s izlaganjem pod naslovom „*Čtenie Avrama* u *Oxfordskom zborniku*“.